ספריית
המורה
הדתי

משרד
החינוך
התרבות
והספורט

מינהל
החינוך
הדתי

חכמי יהודי מצרים

גיורא פוזיילוב

משרד החינוך התרבות והספורט
מינהל החינוך הדתי

והיו עיניך ראות את מוריך

חכמי יהודי מצרים

מאת: גיורא פוזיילוב

ירושלים התשנ"ח

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

ספריית המורה הדתי
הסדרה: תולדות ישראל

ועדת המערכת: מתתיהו דגן (יו"ר), נסים אליקים, ד"ר נתן גרינבוים, ד"ר יעקב הדני, אשר וסרטיל, מלכה שטיין (עורכת הפרסומים)

עריכה: עטרה סמואל

ייעוץ: ד"ר יצחק יצחקי

סדר ועיצוב: שושנה שחר

הפקה: סקורפיו 2000

עיצוב עטיפה: רויטל תורן

הוצאה לאור: מחלקת הפרסומים, משרד החינוך התרבות והספורט

© כל הזכויות שמורות

ירושלים התשנ"ח 1998

תודתנו נתונה

לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, האוניברסיטה העברית גבעת רם, ירושלים

לארכיון ועד עדת הספרדים בירושלים ולארכיון העיר ירושלים

לרב אפרים לוי שליט"א.

תוכן העניינים

עם הספר - מתתיהו דגן	7
פתח דבר	9
מבוא - תולדות יהודי מצרים	11
רבי דוד בן זמרא - הרדב"ז	29
רבי יעקב בן אברהם קשׂטרו - מהריק"ש	75
רבי חיים כפוסי	95
רבי מאיר גאויזון - מהר"ם גאויזון	115
רבי אברהם הלוי בעל "גנת ורדים"	129
רבני משפחת ישראל במצרים	155
רבי אליהו חזן	181
רבי רפאל אהרן בן שמעון	219
חכם אהרן שויקה	263
הרב משה ונטורה	287
ביבליוגרפיה	298
מפתח ראשי תיבות וקיצורים	308

עם הספר

למחנכים ולקוראים מוגש בזה ספר נוסף בסדרה "והיו עיניך ראות את מוריך" המכוונת להאיר את דמותם והגותם של מנהיגים רוחניים בעם ישראל ולהציג את משנתם בפני מורים ותלמידים.

החינוך הדתי נטל על עצמו לגלות ולהפיץ את תולדותיהם והגותם של מנהיגי היהודים בארצות המזרח, במשך כל הדורות. ההגות והליכות החיים המתוארים, מעידים על רציפותם של חיי התורה של עם ישראל לדורותיו, והעריבות כלפי כלל ישראל. יתר על כן, עולה מהם המשותף והדמיון לכלל העם היהודי שהיה מפוזר בין העמים, שמר על ייחודו והונחה על-ידי תורה אחת, התורה שניתנה למשה בסיני.

הספר המונח לפנינו עוסק בחכמי יהודי מצרים.

הקרבה הגיאוגרפית של מצרים לארץ-ישראל, באה לידי ביטוי בקשריהם של האישים המוזכרים לארץ-ישראל, חלקם אף דר בה תקופות ממושכות, לפני או אחרי מגוריהם במצרים. גם בשהותם במצרים נשמר הקשר עם ארץ-ישראל, במיוחד עם אנשי ירושלים. נדודיהם של חכמי יהודי מצרים משקפים את נדודי העם היהודי מאז גירוש ספרד, עד להקמתה של מדינת ישראל.

אני מקווה שציבור הקוראים יעשה שימוש מועיל בספר בעל היקף ועומק בתולדות חכמי יהודי מצרים.

יישר כוח למחבר, מר גיורא פוזיילוב, למר אשר וסרטיל, יזם הסדרה "והיו עיניך ראות את מוריך", לעורכת, גב' עטרה סמואל, לד"ר יצחק יצחקי שהקדיש הרבה שנים ליזמה ומאמץ לגלות יצירות במורשת יהדות המזרח, ולגב' מלכה שטיין, עורכת הפרסומים המשקיעה מרץ רב בהובלת ועדת הפרסומים ובהבאת הדברים לדפוס.

בברכה,

מתתיהו דגן

ראש מינהל החינוך הדתי

פתח דבר

הספר חכמי יהודי מצרים, עוסק באחדים ממאות החכמים שפעלו בקהילות ישראל במצרים בדורות שלאחר גירוש ספרד עד ימינו (המאות ה-ט"ז-כ').

זכתה קהילת יהודי מצרים שמקומה הגיאוגרפי והימצאותה על אם הדרך לארץ-ישראל וממנה - ומשום כך, קרבתה לקהילות הקודש שבה, גרמו לכך שהתיישבו במצרים מגדולי חכמי ישראל ואף הנהיגו את קהילותיה החשובות: קהיר (מצרים) ואלכסנדריה (נא אמון).

למעשה, רוב החכמים ששימשו ברבנות בקהילות במצרים באו מארץ-ישראל.

מבוא הספר - ענייננו סקירה קצרה על תולדות יהודי מצרים מאז ועד עתה.

פרקי הספר מוקדשים לתיאור דמויותיהם של גדולי חכמי ישראל אשר שירתו בה בקודש לאורך התקופה כולה. בדרך זו מתקבלת בספר תמונה היסטורית רצופה של תולדות היהודים במצרים במשך כחמש מאות שנה. התיאור מבוסס על תעודות ומקורות מן הספרות ההלכתית ובמיוחד על ספרי השאלות ותשובות של חכמי התקופה. שאלות ותשובות אחדות אף הובאו כלשונן בנספחים לספר.

בפרקים אחדים של הספר התבססתי על מחקריהם של חוקרים דגולים, ידועים ומפורסמים שעבודותיהם מהוות אבן יסוד בחקר תולדות ישראל למן גירוש ספרד. מחקרים אלה מצוינים בהערות; פרקים אחרים בספר - בנושאים ובתחומים שלא נחקרו עדיין - עשויים להוות בסיס להרחבת המחקר.

אסיים בשבח והודיה לכל העוסקים במלאכת הספר במינהל החינוך הדתי אשר סייעו בהוצאת הספר. יש להחזיק להם טובה מרובה על מתן האפשרות לשמר את מנהגי ישראל על עדותיו השונות ולתאר דמותם של חכמי ישראל בקהילות השונות.

אסיר תודה אני לגב' עטרה סמואל, עורכת הקובץ שעמלה על תיקון השיבושים ועשתה רבות למען שיפור הסגנון, "דבר דבר אל אפניו" (משלי כ"ה י"א).

תודה מיוחדת לגב' מלכה שטיין עורכת הפרסומים של מינהל החינוך הדתי שליוותה את מלאכת הוצאת הספר בכל שלביו, ולד"ר יצחק יצחקי שיזם את הוצאת הספר.

חן חן לעובדי בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בגבעת רם בירושלים, ובמיוחד לעובדי אולם הקריאה ליהדות, שבסיועם הגעתי לספריהם הנדירים של החכמים. יבואו כולם על התודה והברכה.

לסיום אעלה את זכרו של מורי ורבי בתלמוד תורה "עדת ישורון" שבבת-ים, מגדולי חזני מצרים בדור האחרון, ר' יעקב משולם בן מרדכי ומרים, שנלב"ע כ"ט בסיון התשמ"א. לזכרו הנני מקדיש את הספר.

ואסיים בשבח והודאה לאל עליון, שזיכני לעסוק בדמותם של חכמי ישראל וללמוד ממעשיהם שהם נר לרגלינו ולאורם נלך. אני תפילה שיאיר את עיני באור התורה והחכמה, וזכות קדושי עליון אלה תעמוד לכל ישראל ולרעיתי רחל-יחל ולבנינו ולבנותינו שי' ושנראה בשמחתם.

י' מנחם אב התשנ"ז

ותחזינה עינינו בשוב ה' ציון ברחמים, אמן!

גיורא פוזיילוב

מבוא - תולדות יהודי מצרים

ישראל במצרים בימי קדם

תולדות ישראל במצרים קדמו להיות ישראל לעם. תחילתן עם ירידתו של אברהם, אבי האומה, מצרימה מפני הרעב בארץ.[1] ירידת יעקב ובניו למצרים,[2] מבשרת את קיום הבטחת ה' לאברהם ב"מחזה": "כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה... - ודור רביעי ישובו הנה".[3] ב"ברית בין הבתרים" הבטיח ה' לאברהם על שיבת ישראל לארצו ועל מסירת הארץ על גבולותיה לזרעו.

בתוך זמן קצר היו בני ישראל לעם רב במצרים, "ותמלא הארץ אתם".[4] אך מאז ואילך החל דיכוים, מחשש שייהפכו שם לרוב.

ניסי ה' ונפלאותיו וגאולת ישראל ממצרים משמשים אבן יסוד ביהדות, שהרי שם - במצרים ובמדבר סיני - התעצבה דמותו של עם ישראל ועם קבלת התורה בסיני הוטבע בו חותמה. היה זה עם רב, כ־"שש מאות אלף רגלי הגברים לבד מטף", שהיה בדרכו לארץ ישראל, ?ארץ המובטחת.[5]

היהודים במצרים בתקופת בית שני

במאה השישית לפני ספירת העמים[6] התחדש היישוב היהודי במצרים. בימי הנביא ירמיהו התגוררו יהודים במצרים התחתונה. במאה החמישית לפסה"ע התקיימה במצרים, שהייתה אז תחת שלטון פרס מושבה צבאית יהודית - יֵב. מציאות החיים במושבה זו - אלפנטינה - נחשפה בפפירוסי יֵב.

כיבוש מצרים בידי אלכסנדר הגדול (332 לפסה"ע) הגביר את ההתיישבות היהודית במקום ותנועה ערה של יהודים מארץ ישראל למצרים, ובחזרה התקיימה בתמידות.

---

1 **בראשית** יב, י.
2 **שם** מו, ו.
3 **שם** טו, יג-טז.
4 **שמות** א', ז.
5 **שם** יב, לז.
6 להלן לפסה"ע.

בימי אנטיוכוס ומרד החשמונאים המשיכו להגיע למצרים המוני פליטים יהודים מארץ ישראל, ביניהם היה חוניו, בנו של הכהן הגדול, אשר בנה לו שם "מקדש".

החל בתקופה ההלניסטית היוו היהודים מיעוט לא מבוטל במצרים, גורם אשר השלטונות המצריים והרומיים התחשבו בו, ובמיוחד ביהודי אלכסנדריה.

מספרם הגדול של היהודים באלכסנדריה הגביר את המתיחות ששררה בינם לבין האוכלוסיה היוונית. אוכלוסיה זו ראתה ביהודים יסוד זר ומוזר שנתמך על ידי השלטון הרומי, הקיסרי, שנוא נפשה, אשר כלפיו היא פיתחה אידיאולוגיה מרדנית.

בשנת 38 לספירת העמים[7] אירעו באלכסנדריה פרעות ומעשי רצח ביהודים. מאז ואילך היו היהודים במצרים נתונים בתקופות של שלווה יחסית, אך גם בתקופות של התעללות מצד התושבים הנוכרים.

כבר במאה הראשונה לספירה בלטו יהודי מצרים בהישגיהם התרבותיים. סופרים, משוררים והוגי דעות שכתבו על נושאים יהודיים ביוונית - שפת הארץ. שיא היצירה מסוג זה היו חיבוריו של הפילוסוף פילון.

בשנת 415 לסה"ע גורשו היהודים מאלכסנדריה, בלחץ הנוצרים, שתפסו בעיר עמדות חשובות. ייתכן שכבר אז החלו יהודים להתיישב גם בערים אחרות במצרים, וגם שם הוסיפו להיות גורם פעיל בחיי היום־יום ובכלכלת הארץ.

היהודים תחת שלטון הערבים (הפטימים והאיובים) במצרים

בשנת 640 לסה"ע כבשו הערבים את מצרים. תחת שלטון הערבים נהנו היהודים, בדרך כלל, מאוטונומיה דתית. היישוב היהודי ברחבי מצרים גדל ובעיר פוסטט (קהיר העתיקה) נוסדה קהילה יהודית גדולה. השתלטות המוסלמים אפשרה ליהודים לעסוק במסחר בין־לאומי ולחדש את מגעם עם ישיבות בבל. במאות השמינית והתשיעית עלתה רמת לימוד התורה בקרב יהודי מצרים. בלט בתחום זה רב סעדיה גאון, יליד מחוז פיום, שרכש את עיקר השכלתו בישיבות מצרים.

לאחר התפוררות השלטון המוסלמי, העבסי, הגרו יהודים רבים מבבל למצרים. הם התארגנו שם בערים הגדולות, הקימו בתי כנסת ובתי דין משלהם אך היו נתונים להשפעת גאוני בבל. באותה עת היגרו יהודים גם מארץ ישראל ומסוריה. השלטון הפטימי על מצרים נמשך כ־200 שנה (969-1171 לסה"ע). בראשית תקופת שלטונם חיו יהודי מצרים

---

[7] להלן לסה"ע.

ב"תור הזהב" שלהם. היהודים נהנו משגשוג כלכלי ומן הסובלנות הכללית. יהודים רבים הועסקו בפקידות המדינה ובחצרות השליטים, אולם זמן קצר אחר־כך (996 לסה"ע) החלו להטיל עליהם גזרות חדשות.

הנגידות

בעקבות התחרות הכלכלית שהתקיימה בין השושלת הפטימית במצרים לבין השושלת העבסית בבבל, נוסד במצרים מוסד **הנגידות**. שליטי מצרים היו זקוקים גם הם לשר יהודי שימלא את התפקידים שמילא **ראש הגולה** בבבל. הם מינו נגיד על כל יהודי מצרים - כולל בני הכתות הפורשות - קראים ושומרונים. בראש הקראים עמד אחד מנכבדיהם וראש השומרונים מונה ישירות בידי השלטונות, אך למשרת הנגיד הכללי נתמנה רק נציג רבני. השלטונות המוסלמיים ביקשו לשוות למשרת הנגידות אופי דומה לזה של ראשות הגולה והטילו על הנגיד את האחריות לגביית מסים מן היהודים. מס הגולגולת נגבה מכל בני הקהילות והמסים האחרים - רק מבעלי מקצועות מסוימים. מדי פעם בפעם היו השלטונות מטילים על היהודים גם מסים אחרים.

במקורות ערביים נקרא הנגיד **ראש היהודים**, כי משרתו וזכויותיו היו בעיניהם סמל למצבם של יהודי מצרים.[8]

בימי שלטון הפטימים במצרים שולמה לנגיד משכורת מחצר המלוכה. בקהיר, עיר מושבם של הנגידים, היה משרד שבו עבדו פקידים קבועים אשר טיפלו במילוי תפקידי הנגידות ובהכנסות והוצאות הקהילה היהודית.

על פי המסורת היה ראשון הנגידים יהודי בשם פלטיאל. נגיד יהודי מצרים עמד בראש בית הדין, מינה שופטים וכלי קודש, תיקן תקנות ושמר על קיום משמעת דתית בקרב היהודים.

הזכות להתדיין בפני בתי דין יהודיים הייתה חלק חשוב מן האוטונומיה היהודית, ומנהיגי הקהילות השקיעו מאמצים גדולים במימושה. לעתים, הם אף הטילו קנסות, על מי שפנו לבית דין לא־יהודי.

בידי הנגיד היו סמכויות ענישה. החמור בעונשים היה ה"חרם" - אמצעי בדוק לשמירת המשמעת ולהטלת מרות ציבורית על יחידים. אמצעי ענישה נוספים היו קנסות ממון ומכות מרדות. אחד מתפקידיו של הנגיד היה לדאוג לכך שהיהודים יקיימו את התנאים של חוקי עומר - חוקי ההשפלה וההפליה שהוטלו על בני הדתות הלא־מוסלמית שחיו

---

[8] על פי א' אשתור-שטראוס (תשי"א), כרך ב', עמ' 237-253.

תחת השלטון המוסלמי. אכיפת חוקים אלה על היהודים והתגברות הפלייתם חלו מאז שנת 1171, כאשר השתלטו האיובים על מצרים. עם זאת, גם הם כקודמיהם הפטימים, לא פגעו באוטונומיה הדתית שהוענקה ליהודים.

על פי עדותו של הנוסע בנימין מטודלה, שביקר במצרים במאה הי"ב לסה"ע, ועל פי מקורות אחרים, נאמד מספרם של יהודי מצרים בתקופה זו בין 10,000 ל־20,000 נפש.

חיי הדת שלהם היו יציבים בימי השליט אל־חכם (996־1021 לסה"ע). בערך מסוף המאה העשירית התקיימה בעיר פוסטט (קהיר העתיקה) ישיבה. ובראשה עמד אחד מארבעת ?שבויים רבי חושיאל בן אלחנן.

בשנת 1165 לסה"ע הגיע למצרים הרמב"ם, וקיים שם ישיבה. הרמב"ם הוכר שם כבעל הסמכות המשפטית העליונה של היהודים. אחריו החזיקו בסמכות זו צאצאיו, דור אחרי דור, עד המאה הי"ד לסה"ע.

במאות השתים עשרה והשלוש עשרה לסה"ע הייתה פעילות רוחנית ענפה בקרב יהודי מצרים.

מצרים שוכנת על אם הדרך של השיירות שהילכו בין בבל, צפון אפריקה ותימן. על־כן נשתמרו בקהיר מאות אלפי עדויות בקטעי גניזה. בתוכם העתקים של אלפי מכתבים - שאלות ותשובות שהחליפו גאוני בבל עם יהודים בתפוצות הגולה, שו"ת שהועתקו בידי תלמידי חכמים לשימוש היהודים במצרים.[9]

היהודים תחת השלטון הממלוכי

בשנת 1250 לסה"ע עלו הממלוכים לשלטון במצרים ומצב היהודים הורע. בשנת 1301 לסה"ע אירעו אמנם רדיפות גדולות נגד היהודים, ועם זאת, גם תחת השלטון הממלוכי האוטונומיה הדתית שלהם לא נפגעה, כמעט, משום שהיא התאימה לצורכי המשטר ולרעיונות הדתיים שעליהם הייתה מושתתת המדינה האיסלמית.

במרוצת המאות הארבע עשרה והחמש עשרה, עם התחזקות השליטים המוסלמים, התעוררו בקרבם שונאים ומקטרגים על המיעוט היהודי, ויהודי מצרים נושלו כמעט מכל העמדות החשובות שבהן החזיקו. קהילות היהודים במצרים הלכו ונדלדלו.

עד סוף המאה הט"ו לסה"ע הייתה קהיר הכרך הגדול ביותר במזרח הקרוב. היא עלתה בגודלה ובחשיבותה על כל ערי אירופה. הממלוכים שישבו בבירה הגדילו את האוכלוסיה

---

[9] על הגניזה הקהירית - בנספח א' "הגניזה במצרים", להלן בעמ' 26.

בכך שהעסיקו בה פקידים ואנשים רבים. גם המסחר עם הודו הגדיל את מספר תושבי קהיר. השווקים היו מלאים בסחורות חשובות ויקרות ושקקו המוני אדם. רושם בל ימחה עשתה העיר על זרים שביקרו בה.

אולם דווקא באותה תקופה יהודי קהיר היו מיעוט קטן ודל, והם היו ניכרים מן הגויים על פי תלבושתם ומנהגיהם. שכונתם הייתה במרכז העיר. קהילת הקראים בקהיר הייתה אז חשובה, על אף הדלדלות מספר הקראים במקומות אחרים בעולם. המתיחות בין הרבנים לקראים גרמה לסכסוכים תכופים, וכאשר הצדדים לא התפשרו ביניהם הובא הסכסוך לדיון בפני בית הדין המוסלמי.

אלכסנדריה, עיר החוף והנמל החשובה של מצרים, ירדה פלאים במאה החמש עשרה לסה"ע. המסחר ההודי פרח עדיין וסוחרים נוצרים מכל ארצות הים התיכון נהרו אל הנמל הגדול. אולם באותו זמן תעשיית הבדים של אלכסנדריה נחרבה כמעט, והמסחר לא היה אלא העברת סחורות ממקום למקום, מבלי יכולת לפרנס את תושבי העיר הגדולה. העיר הלכה והדלדלה וגם מספר היהודים שהתגוררו בה פחת והלך.

הקהילה היהודית הקטנה שהתקיימה באלכסנדריה שמרה על קשרים הדוקים עם ארץ ישראל, ובניה נהגו לעלות ארצה מדי פעם ולקבל בה חיזוק רוחני. בדרך זו החזיקו שם היהודים מעמד מבחינה רוחנית גם בשעה שהקהילה התמעטה. גם הקשר החי בין יהודי העיר לבין סוחרים ונוסעים יהודים, שהגיעו אליה, עורר מדי פעם חיים חדשים בקהילה המקומית. באותה עת באלכסנדריה בטלה עדת הקראים. בערים שונות במצרים, כמו רַאשיד, בלביס, אל־כ'אנקה, אל צאלחיה, פוסטאט ואחרות, חיו יהודים בודדים בלבד.

מצבן העגום של הקהילות זמן קצר קודם לגירוש ספרד (רנ"ב - 1492 לסה"ע) עולה מעדויות של נוסעים:

א. הנוסע רבי משולם בן מנחם מוולטירה, שהגיע למצרים בשנת רמ"א (1481), ציין כי בקהיר 850 משפחות של יהודים, מהן 150 קראיות ו-50 שומרוניות, ובאלכסנדריה 50 משפחות בלבד, בבלביס 50 ובאל־כ'אנקה - 20.

ב. מפרש המשנה, רבי עובדיה מברטנורא, שעבר במצרים בשנת רמ"ח (1488), בדרכו לארץ ישראל, סיפר כי בקהיר היו אז 700 משפחות של יהודים שכללו בתוכן קראים ושל?רונים. באלכסנדריה - 25 ובבלביס - 30, כלומר, במצרים כולה חיו כ-4000 יהודים.

השפעת מגורשי ספרד על קהילת יהודי מצרים

קהילות היהדים במצרים ובסוריה היו נידונות לכליה על פי-המהלך הטבעי של התפתחותן כמתואר לעיל, אולם הגעתם של מגורשי ספרד אליהן, לקראת סוף המאה החמש עשרה לסה"ע, החייתה קהילות אלה והביאה אותן לפריחה מחודשת.

היהדים שגורשו מספרד הגיעו למצרים טיפין טיפין והתיישבו, בדרך כלל, בערים הגדולות ובתחנות המסחר החשובות, רובם בקהיר ומיעוטם באלכסנדריה. הממשלה הממלוכית החשיבה מאוד יהדים אלה וקיוותה שהם יסייעו בפיתוח המסחר והכלכלה של מדינותיהן.

בשנים הראשונות לשהיית המגורשים במצרים הם לא התבלטו כלל, אולי משום שרובם היו עניים מרודים שאיבדו את כל רכושם כתוצאה מהגירוש.

בשנת רמ"א (1481), החזיק במשרת הנגידות במצרים רבי שלמה. אחריו כיהן במשרה הרמה רבי יהונתן (או נתן) הכהן שולאל, שהיה אחד מחשובי הנגידים, בן למשפחה נכבדה, שמוצאה כנראה מן האי מיורקה, שהיה בשליטת ספרד. זמן קצר לאחר הגיעו למצרים הוא התמנה למשרה זו.

הבולטים מבין חכמי הספרדים שהתיישבו באותה תקופה במצרים היו: **רבי יעקב בירב**, שעלה אחר כך לארץ ישראל כדי לחדש בה את הסמיכה; **רבי דוד בן שלמה אבן אבי זמרא**, או הרדב"ז כפי שנקרא בפי כל. הוא היה ראש חכמי מצרים במאה הט"ז; **רבי משה אלשקר**; **רבי שמואל אבן סיד (סדליו)**, שהיה מחשובי הרבנים במצרים בסוף התקופה הממלוכית ועמד על משמרתו בהנהגה הרוחנית למעלה מ־30 שנה; **רבי שמואל הלוי בן חכים** ו**רבי יוסף סרגוסי**. גם בתקופות שלאחר מכן היו רבים מרבני הקהילות וממנהיגיה במצרים, ממגורשי ספרד.

הרמה התרבותית של גולי ספרד הייתה גבוהה מזו של ילידי מצרים, וידיעותיהם של חכמי התורה של הספרדיים עלו לאין שיעור על ידיעותיהם של החכמים המסתערבים.[10] בכל הליכות החיים היה הבדל רב בין שתי הקבוצות הללו. גאון עוזם של הספרדים לא נשבר למרות הרדיפות והפורענויות שהתרגשו עליהם. ואילו יהודי המזרח היו מדוכאים ושפלי רוח. בינם לבין עצמם היו יהודי ספרד מחולקים על פי המקומות שמהם באו. בראשם

---

[10] מסתערבים - יהודים מקומיים שישבו במקום דורות רבים. בשונה מן ה"ספרדים" אשר הגיעו למצרים לאחר גירוש ספרד. היהודים המקומיים דמו בלבושם לערבים ילידי המקום ולכן הם נקראו "מסתערבים". קהילות אחרות שלהם היו בארץ ישראל ובסוריה.

נבחר ועד שנקרא **מעמד**, והוא שלט בבני העדה ביד חזקה. **המעמד** הטיל עליהם מסים ולרשותו עמדה מערכת מנהל.

הדבר החשוב ביותר בעיני היהודים יוצאי ספרד היה השמירה על נוסח התפילה על פי מנהג אבותיהם, לכן הם הקימו לעצמם בתי כנסת נפרדים.

בעדת "המסתערבים" שלטו ה"זקנים". דהיינו, ראשי המשפחות המכובדות. לעומתם, הספרדים נהגו לכנס את הקהל בכללו לצורך הכרעה בעניינים כבדי משקל. הקהילות השונות פעלו בנפרד בענייני צדקה וחינוך. כל עדה דאגה לענייה ולנפטריה.

כל עדה הקימה לעצמה בתי דין נפרדים. רק בעניין אחד - ביחסים עם השלטונות - פעלו יהודי מצרים במשותף. בערים הגדולות התקיימו בתי דין קבועים, ובהם ישבו דיינים מבני העדות השונות. וכך במשך הזמן, הקהילות התמזגו. הספרדים למדו ערבית והמסתערבים קיבלו על עצמם את רוב מנהגי הספרדים, ולמעשה גם את מרותם.

לקראת סוף המאה הט"ו עמד בראש הקהילה היהודית בקהיר הנגיד יצחק הכהן שולאל, אשר עלה על כיסא הנגידות לאחר פטירת קרובו רבי נתן הכהן שולאל. רבי יצחק היה תלמיד חכם מובהק אשר שבילי ההלכה נהירין לו וגדולי הדור התחשבו בדעתו. הוא התפרסם בחסידותו ובענוותנותו, והיה קשור לארץ ישראל בכל נימי נפשו. הוא עשה כמיטב יכולתו לחזק את היישוב היהודי בארץ ובמיוחד בירושלים. רבי יצחק שולאל נהג בצניעות ובענווה, במיוחד כיבד תלמידי חכמים, תמך וסייע להם ביד רחבה וקידם את גולי ספרד וחכמיהם. עם הכיבוש העות'מני (בשנת רע"ז / 1517) ירד רבי יצחק מגדולתו במצרים. הוא עלה לארץ ישראל, התיישב בירושלים ובה חי עד לפטירתו בשנת רפ"ה (1524).

יהדות מצרים בתקופת השלטון העות'מני

רע"ז-תרמ"ב (1517-1882)

עם הכיבוש העות'מני חל מפנה לטובה במעמדם של יהודי מצרים. היקף הממלכה וסובלנותם של השליטים החדשים ביחסם למיעוטים הדתיים, פתחו בפני היהודים אופקים חדשים. בחמישים השנים הראשונות לכיבוש, הם תפסו עמדות חשובות בכלכלה ובמנהל.

באותה תקופה התקיימו במצרים שלוש עדות יהודיות: מסתערבים, ספרדים ומוגרבים.

בשנת שי"ז (1557), הוקם במצרים בית דפוס עברי, על ידי גרשון שונצינו. זה היה בית הדפוס הראשון שהוקם במזרח, אולם הוא התקיים תקופה קצרה ביותר, ורק בשנת ת"ק (1740), וגם אז לזמן קצר בלבד, התחדש הדפוס העברי בקהיר.

חיי הכלכלה של היהודים בתקופת השלטון העות'מני

כיבוש סוריה, ארץ ישראל, עירק, מצרים, חג'ז והמגרב בידי העות'מנים העניקו לשליטיהם שליטה על נתיבי המסחר בים התיכון ובים סוף וכן שליטה על המעבר לאוקיינוס ההודי. האוכלוסיה במצרים השתלבה בתוך מערכת מדינית־כלכלית אחת שפעלה מפרס עד מרוקו. בדרכים שרר ביטחון יחסי והתושבים נהנו מתנועת המסחר בממלכה.

היהודים השתלבו גם הם במערכת החדשה. הם עסקו במסחר בין־לאומי ומקומי ובעסקי כספים. תקופת השיא במעמדם הכלכלי הייתה - חמישים השנים הראשונות של הכיבוש העות'מני.

היהודים עסקו אז במגוון מקצועות: רפואה, אמנות, רוקחות, מסחר באריגים, סיטונאות, קמעונאות, חנוונות , רוכלות וגם בסחר בעבדים.

בספרי השאלות והתשובות של חכמי התקופה יש שאלות ותשובות רבות בענייני מסחר, כספים וכלכלה, העברת סחורות, שותפויות עסקיות, שיטות מימון הסחורה ושאלות ביטוח. השאלות הרבות מעידות על גודל התפקיד שמילאו היהודים בחיי הכלכלה בתקופה זו.

יהדי מצרים סחרו גם עם ארצות רחוקות, בהן צפון אפריקה, תימן, הודו ואיי הים באזור הים התיכון.

מעמדם של היהודים התחזק גם כתוצאה ממילוי תפקידים חשובים במנהל הכספים המקומי. יהודים איישו תפקידים של פקידים, של גובי מסים וחוכרים, והגיעו לעמדות גבוהות. יש מהם שהיו בעלי הזיכיון לטביעת המטבעות. תפקיד זה היה למעשה בחזקה יהודית כמעט עד סוף המאה השמונה עשרה.

היהודים, שהגיעו לעמדות גבוהות בתחום הכספי, שימשו יעד לקנאה ולשנאה מצד גורמים שונים שהתנכלו להם. רבים מהם נפלו בפח שטמנו להם שונאיהם - והוצאו להורג.

בראשית המאה התשע עשרה דמתה הפעילות הכלכלית של היהודים לפעילות של שאר התושבים העירוניים במצרים, מלבד במקצוע הצבאי שהיה מנוע מאלה שאינם מוסלמים.

יהודים עסקו במסחר ובמלאכה ובכפרים אפשר היה למצוא איכרים יהודים. בעלי מלאכה יהודים עסקו במגוון של מלאכות כגון: סנדלרות, נגרות, חרושת נחושת, חייטות, צביעת בדים ועוד.

רוב חלפני הכספים היו יהודים. הם שימשו גם כמתווכים בסחר הבין־לאומי שהיה מרוכז בעיקר בידי בני אירופה. המשכילים מביניהם היו מבוקשים כמתורגמנים לסוחרים העשירים ולקונסולים של מדינות אירופה.

כיבוש מצרים על ידי נפוליאון "הכניס" אותה לעולם המודרני. נפוליאון הפגיש את מצרים ישירות עם אירופה ועם אורחות חייה המודרניים. אט, אט, תפסו היהודים עמדות חשובות במשק המודרני שהתפתח במצרים. במאות השמונה עשרה והתשע עשרה נעשה המשטר במצרים עריץ וקשה כלפי היהודים. בתקופה זו סבלו היהודים שהיו מקורבים למלכות ורבים מהם הוצאו להורג. אף כי ישבו שם תלמידי חכמים ידועים ירדה הרמה התורנית של יהדי מצרים.

בימי שלטונו של **מוחמד עלי** (1805-1849) ויורשיו במצרים התייצב שם מצב היהודים. החוק הגן עליהם, ומספרם גדל בעקבות השגשוג הכלכלי שנוצר לאחר פתיחת תעלת סואץ, עם בואם של מהגרים רבים למצרים.

הקהילה ומוסדותיה

בתקופות השונות, תחת שלטונות שונים, הקהילה היהודית במצרים התנהלה כאוטונומיה דתית. לאחר הכיבוש העות'מני, בהתאם לשיטת ה"מילת",[11] שהפעילו השלטונות כלפי בני הדתות השונות באימפריה, הוכרה הקהילה היהודית כמסגרת והוענקה לה אוטונומיה.

בתקופה הערבית והממלוכית עמד בראש הקהילה "הנגיד", אולם בתקופת השלטון העות'מני הנהיגה את הקהילה מנהיגות חילונית. עד שנת תקכ"ט (1769), עמדו בראשה, למעשה, יהודים שהיו מנהלי המטבעה הממשלתית, אף כי באופן רשמי הם לא הוכרו כמנהיגי הקהילה. נציג היהודים שהוכר רשמית על ידי השלטון היה "החכם באשי" - המנהיג הדתי שלהם - הרב, ה"חכם", שכיהן בקהילת קהיר. במאה התשע עשרה הוכרו שני "חכמי באשי" האחד לקהילת קהיר והאחר לקהילת אלכסנדריה. ברשות הממשלה ניתנה להם הזכות והסמכות לשפוט יהודים מערי הסביבה, למנות שוחטים ובודקים, לפקח על פעילותם ולדון בבית דין משלהם. מלבדם פעלו גם רבני קהל לעדות השונות.

---

[11] "מילת" - באימפריה העות'מנית היה, על פי רוב, יחס קבוע למי שאינם מוסלמים. לא־מוסלמים שנקראו "אהל אל־דמה", כלומר, בני החסות. כל עדה שאינה מוסלמית הייתה מאורגנת במסגרת של "מילת" כלומר בקהילה לא־מוסלמית, שנהנתה ממידה רבה של אוטונומיה. המגעים בין השלטונות המקומיים ובין ה"מילת" היהודי התנהלו ברובם באמצעות הרב הראשי של היהודים או באמצעות ההנהגה היהודית הבכירה.

בית הדין היה מוסד השיפוט העליון של הקהילה. הוא נתן, למעשה, כוח וסמכות להנהגה הדתית לפי שיטת ה"מילת". עד שנת תרמ"ג (1883) הייתה בידיו הסמכות לשפוט בכל עניין, מלבד בדיני נפשות, אולם באותה שנה נלקחו ממנו סמכויות השפיטה ומאז נותרה בידו הסמכות לדון בענייני אישות בלבד.

נושאי התפקידים בקהילה היהודית היו:

שוחט ובודק, סופר הקהל וסופר בית הדין, שליחי ציבור, מלמדי תינוקות, שמשי בתי הכנסת, מוהלים, ממונים על שמירת כשרות ועוד. סמכויותיהם, תפקידיהם ודרכי פעילותם נקבעו על ידי בית הדין.

לצד ההנהגה הדתית פעלה במצרים גם הנהגה חילונית, והיא ניהלה את המגעים עם השלטונות לפי הצורך. סמכויות הפרנסים היו רחבות. הם היו אחראים לשמור על שלום הקהילה ולפקח על הנהלים, על הסדרים ועל מילוי ההתחייבויות השונות ובמיוחד על תשלום המסים.

הקהילה סייעה לנזקקים באמצעות קופות צדקה ונהגה להטיל על היהודים את "מס הגאבילה" - מס קנייה פנימי - למימון ההוצאות השוטפות. בדרך כלל הוטל המס על בשר ועל יין. תקציב הקהילה התבסס גם על תרומות ועל הקדשות של יחידים מבני הקהל. הפעולות שנעשו על ידי הקהילה במצרים, כבשאר קהילות ישראל, היו החזקת בית עלמין וחברה קדישא, מתן שירותי בריאות - תחום שהתפתח במיוחד לקראת סוף המאה התשע עשרה - ניהול קופות הכנסת כלה, הכנסת אורחים ופדיון שבויים.

על החינוך היהודי במצרים במאות השש עשרה עד השבע עשרה אין בידינו מידע רב. מן המידע שיש על החינוך במאה התשע עשרה מתברר כי חינוך יהודי מסודר היה רק בקהילות קהיר ואלכסנדריה, ואילו בשאר היישובים לא התנהלו בקביעות לימודים סדירים. תלמודי תורה התפתחו רק במחצית השנייה של המאה התשע עשרה, במיוחד הודות לתרומות של עשירי הקהילה.[12]

יהדות מצרים בתקופת השלטון הבריטי

תרמ"ב-תרפ"ב (1882-1922)

בשנת תרמ"ב (1882) כבשו הבריטים את מצרים. הם צמצמו במידה רבה את התערבות השלטון בחיים הפנימיים של התושבים והתייחסו אל היהודים כאל יתר התושבים.

---

[12] על פי לאה בורנשטיין־מקובצקי, בתוך י"מ לנדאו (תשמ"ח), עמ' 129-216.

הבריטים ביטלו את מס הגולגולת שגבו העות'מנים מן האזרחים והקימו בתי דין אזרחיים (תרמ"ג / 1883). כמחצית מבני הקהילה היהודית במצרים נהנו מן הקפיטולציות - חוקי הזכויות שניתנו לבעלי נתינות זרה ברחבי האימפריה העות'מנית. על סמך הקפיטולציות ניתנו להם זכויות ויתרונות מיוחדים. גם כאשר קיבלה מצרים עצמאות מדינית מידי בריטניה בתרפ"ב (1922), לא חל שינוי לרעה במעמד של היהודים, ומשנת תרפ"ד (1924) ואילך היה להם אף ייצוג בבית הנבחרים ובסנט המצרי.[13]

הארגון הקהילתי של יהודי מצרים היה מסועף ביותר. הוא עסק בענייני דת, כמו גם בנושאים מרכזיים אחרים בחיי הקהילה, כגון בניהול בתי ספר ומוסדות רפואיים. בארצות אחרות היו תחומים אלה, בדרך כלל, באחריותם של השלטונות או של גופים זרים כמו חברת כי"ח (כל ישראל חברים). במצרים יכלה הקהילה לעסוק בתחומים אלה הודות לתרומות גדולות של עשירי הקהילה, שתרמו, לשם כך סכומים ניכרים. כך לדוגמה, הקימה הקהילה באלכסנדריה, בשנת תרנ"א (1891), בית חולים, בתרומת משפחת די־מנשה. בית חולים אחר הוקם על ידי קהילת קהיר בסוף מלחמת העולם הראשונה.

בקהיר פעלו גם ארגונים כמו "בני ברית", "אגודת יוצאי קורפו", "איחוד היהודים המזרחיים" ועוד. ארגונים אלה דאגו לנזקקים בהקמת מוסדות צדקה וחסד, בהקמת ספריות ובהפצת השפה העברית.

כושרה הארגוני של הקהילה היהודית במצרים בא לידי ביטוי גם בקליטת אלפי פליטים שהגיעו אליה במרוצת מלחמת העולם הראשונה מארץ ישראל, מתימן, מקושטא, מאזמיר, מסאלוניקי, מהאי קורפו ומרומניה. בואם של פליטי ארץ ישראל הגביר בקרב היהודים המקומיים את הפעילות הציונית ואת הזיקה לארץ.

בקהיר פעלו שלוש קהילות: ספרדית, אשכנזית וקראית בנפרד, ולכל קהילה היו רב ומוסדות משלה, אולם רק אחד משלושתם, רבה של קהיר, הוכר על־ידי השלטונות כרבה הראשי של מצרים. עד שנת תש"ז (1947) 60% מן היהודים במצרים עסקו במסחר וחשיבותם בכלכלת הממלכה עלתה על מספרם היחסי באוכלוסיה.

---

[13] הקפיטולציות - כנראה מן המילה הלטינית קפיטולה - סעיף בחוק. הסדר הקפיטולציות היה קיים במצרים גם תחת המנדט הבריטי וגם אחרי שזכתה מצרים לעצמאות. ההסדר בוטל ב-1937.

יהודי מצרים מאז קום מדינת ישראל

שנת תש"ח (1948)

חדירת רעיונות פשיסטיים למצרים במהלך מלחמת העולם השנייה, הקמת ארגונים שונים שתמכו בתורה זו ודגלו בה והצטרפותה של מצרים לתנועה הלאומית הערבית, גררו אותה למעגל איבה כלפי היהודים.

עם ההכרזה על הקמת מדינת ישראל גברה רדיפת היהודים, אך הם התחזקו נוכח כל כישלון צבאי מצרי במאבק בישראל. בחוגי השלטונות במצרים רווחה שנאה גלויה ליהודים.

בה' באייר ה'תש"ח (15 במאי, 1948) נעצרו כ־1300 מיהודי מצרים באשמת ציונות וקומוניזם, ובט"ו באייר (25 במאי), נאסרה עליהם לחלוטין היציאה ממצרים. רכוש יהודי רב הוחרם ועד תש"ט (1949), הגיע מספר היהודים העצורים ל־3000. 280 משפחות יהודיות הושלכו מבתיהן והבתים ניתנו למוסלמים. בחודשים יוני־ספטמבר 1948, הונחו פצצות בשכונות היהודים. עשרות נהרגו ונפצעו והנזק לרכוש היה רב. ב־19 ביולי 1948, בפרעות שאירעו כתוצאה מהסתה ממשלתית, נהרגו ברובע היהודי של קהיר 200 יהודים ונפצעו כ־120. עם זאת, בין השנים תש"ח־תש"י (1948־1950), נמלטו ממצרים כ־25,000 יהודים, שרובם הגיעו לארץ ישראל.

לאחר הסכם שביתת הנשק בין ישראל למצרים (24 בפברואר, 1949), חלה רגיעת מה במצב. מרבית העצורים שוחררו, אך הקהילה היהודית לא שבה למעמדה ולמצבה הקודם.

עם עליית רודן מצרים ג'מאל עבד אל־נאצר לשלטון בשנת תשי"ב (1952), בעקבות מהפכה שבמהלכה הודח המלך, שוב הורע מצב היהודים. באותה שנה התגלתה בקהיר רשת מחתרתית אשר ריגלה לטובת מדינת ישראל. כמאה יהודים נעצרו אז, חמישה עשר מהם הועמדו לדין, ומבינהם שמואל בכור עזר וד"ר משה מרזוק הוצאו להורג.

במלחמת סיני, בשנת תשי"ז (1956), החל המשטר המצרי בהתייעצות עם מומחים בעלי עבר נאצי בחיסול שיטתי של קהילת יהודי מצרים. כ־3,000 יהודים הושמו במחנות מעצר וכ־25,000 איש גורשו ממצרים ורכושם הוחרם. בנובמבר 1956 הוברחו, על ידי שליחים מישראל, רוב יהודי פורט־סעיד. עד מלחמת ששת הימים (אייר תשכ"ז / יוני 1967) נותרו במצרים כ־2500 יהודים בלבד.

כתוצאה מן התבוסה המוחצת שנחלו צבאות ערב, ובמיוחד צבא מצרים, במלחמת ששת הימים, נעשה דיכוי היהודים באכזריות, בנקמנות ומתוך אנטישמיות. עם פרוץ הקרבות

נאסרו כל הגברים ועונו באכזריות, ורק בהתערבות נציגים זרים (ספרדים), הצליחו היהודים - בידים כבולות באזיקים - לצאת ממצרים באוניות.

ביום הכיפורים התשל"ד (אוקטובר 1973), פרצה מלחמת יום הכיפורים כהפתעה למדינת ישראל. מלחמה זו הייתה קשה וגבתה מישראל מחיר דמים כבד וכואב.

בנובמבר 1977 הגיע נשיא מצרים, אנואר סאדאת, לביקור מפתיע בירושלים. בעקבות ביקורו הושגו בספטמבר 1978, הסכמי קמפ דייויד, ובמרס 1979 נחתם הסכם שלום בין מצרים לישראל. במסגרת ההסכם ויתרה ישראל על שליטתה במרחבי חצי האי סיני ובבארות הנפט שבו. כל אלה בתמורה לשלום בינה לבין מצרים, בתקוה לפתיחת תהליך נורמליזציה ולקיום קשרים של ממש בין שתי המדינות.

בעקבות חוזה השלום עם מצרים, היהודים המעטים החיים שם כיום אינם סובלים עוד, כבעבר, מהתנכלויות מצד השלטונות.

נספח א

הגניזה במצרים[1]

גניזת קהיר (פוסטאט - קהיר הישנה) התגלתה ונתפרסמה בעיקר על ידי ש"ז שכטר בשנת תרנ"ז (1896). כבר קודם לכן ביקשו אחרים לעיין במצוי בתוכה, אולם לא נענו. מכל מקום, דפים בודדים הוצאו מן הגניזה שלא ברשות, כבר קודם לפעילותו של שכטר ונמכרו לתיירים.

בשנת תרנ"ו (1896) קנו שתי תיירות נוצריות כמה דפים עבריים בקהיר, וכשחזרו לאנגליה הראום לש"ז שכטר, הוא הכיר כי דפים אלה הם מתוך "ספר בן סירא" העברי, הנודע בשמו בתרגומו ליוונית. בשנת תרנ"ז (1896) נסע שכטר לקהיר, ולאחר השתדלות, העביר כמאה אלף דפים מן הגניזה לאוניברסיטת קיימבריג' שבאנגליה. חוקרים וחובבי ספר אחרים שבאו אחריו העבירו עוד כמאה אלף דפים לספריות אחרות בעולם.

הגניזה הקהירית נשתמרה ב"עליית בית הכנסת של עזרא" שמתפלליו נהגו להתפלל על פי הנוסח הקדום של ארץ ישראל. בבית כנסת זה הורו הרמב"ם ובנו אברהם וגדולי תורה אחרים.

בניין בית הכנסת חודש בשנת תרמ"ב (1882), על תלה של כנסייה קופטית שנמכרה ליהודים. בשנת תר"ן (1890) שוב חודש הבניין, אולם עליית הגג נותרה בו כפי שהייתה, ובמבנה הקיים כיום היא מצויה בקצה עזרת הנשים. אין בעליית הגג חלונות או דלת. האפשרות היחידה להגיע אליה היא רק באמצעות סולם, דרך פתח גדול שבצדה.

הגניזה הקהירית הוציאה לאור עולם אוצרות של ספרות ושל תעודות היסטוריות. בין השאר נמצאו בה:

א. רוב ספר בן סירא בנוסחו העברי.
ב. ספר ברית דמשק.
ג. פיוטים עתיקים של פייטנים מארץ ישראל, מבבל ומספרד.
ד. חומר רב על תולדות היהודים בארץ ישראל ובמצרים מזמן כיבוש הארץ על ידי הערבים (במאה ה-7 לסה"ע) עד מסע הצלב הראשון, (בראשית המאה ה-11 לסה"ע), תקופה שלא ידעו עליה דבר.
ה. חומר ותעודות מקוריות ועליהן חתימותיהם של אישים חשובים.
ו. התעודה הקדומה ביותר - מפוסטאט עצמה - "זיכרון עדות".
התאריך שבצדה הוא: שנת 1062 למניין השטרות (750 לסה"ע).

ומחקרים חדשים ורבים מתבצעים כיום בהסתמך על תעודות הגניזה.

---

[1] על-פי **האנציקלופדיה העברית** כרך י"א, עמ' 82-86.

נספח ב

האוכלוסיה היהודית במצרים במאות ה־19 וה־20 [2]

שנה	מספר היהודים	אוכלוסיה כללית
1800	5,000(?)	3 מיליון וחצי
1850	7,000	5 מיליון וחצי
1882	10,000	7 מיליון ו־600 אלף
1897	25,200	9 מיליון ו־734 אלף
1907	38,635	11 מיליון ו־190 אלף
1917	59,581	12 מיליון ו־709 אלף
1927	63,550	14 מיליון ו־218 אלף
1937	62,953	15 מיליון ו־921 אלף
1947	65,639	18 מיליון ו־967 אלף
1955	42,500	23 מיליון
1960	8,561	26 מיליון ו־85 אלף
1966	2,484	30 מיליון ו־76 אלף
1975	400	36 מיליון ו־420 אלף
1985	200	46 מיליון

[2] על־פי סרג'ו דלה פרגולה, בתוך י"מ לנדאו, עורך (תשמ"ח), עמ' 29.

רבי דוד בן זמרא

הרדב"ז

רבי דוד בן זמרא - הרדב"ז

מוצא משפחת בן זמרא ותולדותיה

רבי דוד בן שלמה בן אבי זמרא[1] יליד ספרד,[2] כנראה מן העיר זמרו (Zamarro)[3] שבמלכות קשטיליה בצפון מרכז חצי האי האיברי. הראשון שאנו שומעים עליו, מבני משפחה זו היה רבי יהודה בן אפרים אבי זמרא. הוא נפטר בשנת ה' צ' (1330), בגיל שמונים וחמש שנה. מן המאה הט"ו ידוע לנו אפרים בן משה אבי זמרא. לאחר גירוש ספרד בשנת רנ"ב (1492) השתקעו כמה מבני המשפחה בצפון אפריקה וכמה מהם ישבו על כיסא הרבנות בערים הראשיות.[4]

רבי דוד נקרא בפי בני דורו גם דוד בן זאמירו, והרב חיים יוסף דוד אזולאי[5] מציין, ששמו הקודם של הרדב"ז הוא בן זאמירו, אולם יש הסבורים כי משפחת אבי זמרא ומשפחת זאמירו הן שתי משפחות שונות.[6]

---

1 כך נוהג לחתום, ראו: למשל **בשו"ת הרדב"ז**, חלק ד' סימן אלף פ"ז; חלק ה' סימן אלף שע"ח.

2 על תולדותיו ראו: א' אשתור־שטראוס (תשי"א), ח"ב, עמ' 458 ואילך; א' דוד (תשנ"ג), עמ' 163-165; מ"ד גאון (תרצ"ח), עמ' 233-234;, ש' רוזאניס (תרצ"ד־תרצ"ח), עמ' 198; ש"ב ורנר, מהדיר (תש"ה), עמ' 15 ואילך.

3 יש המציינים: את השם 'סמרה' כמקור לשם המשפחה זמרא, בן זמרה או אבי זמרה. ראו: ש"ב ורנר־מהדיר (תש"ה), עמ' 15, הערה 3. כך סוברים גם מ"ד גאון, רוזאניס וי"מ טולידנו (תשמ"ט), עמ' ע"ט, אולם א' אשתור חולק על כך. ראו אשתור־שטראוס (תשי"א), ח"ב, עמ' 459.

4 אצל י"מ טולידנו (שז"מ"ט), עמ' ע"ט, מצוין כי משפחת בן זמרא והרדב"ז הגיעו לעיר פאס שבמרוקו לאחר הגירוש, ומשם יצא הרדב"ז לארץ ישראל. חלק מבני המשפחה נותרו בצפון אפריקה ושימשו רבני קהילות, בהם רבי אברהם בן זמרא.
רב העיר אספי, שהיה בעל תכונות וכישרונות נעלים. ר"י בן נאים (תשל"ה), מציין כי "נצפה ממנו שירים רבים", וראו עליו גם אצל י"מ טולידנו (תשמ"ט) עמ' צ"ט, קכ"א, קכ"ה. גם אודות בנו, רבי יצחק, שהיה חכם ומשורר חשוב, ראו שם, בעמ' קמ"ד, וכן על סופר בית הדין של פאס רבי משה בן זמרא, אשר נפטר בשנת תקל"ח (1778).
על רבי אברהם זאמירו החתום על הסכמה כראש אב בין דין בעיר תלמסאן, יחד עם הרבנים יהודה כלאץ, יעקב בירב, יעקב גאבישון ואחרים, ראו אצל ד' ששון (1932), עמ' 650 סימן 688. רבנים אחרים בני משפחה זו מוזכרים במקומות שונים, אולם אין כאן המקום להאריך.

5 **החיד"א, שם הגדולים** (תש"ן), בעמ' 46.

6 ראו א' אשתור־שטראוס, (תשי"א), עמ' 459, הערה מס' 3.

רבי דוד עצמו חותם בתשובותיו דוד אבי זמרא[7] או דוד בן זמרא[8] ועוד. מכל מקום הוא מוכר בכינוי : "הרדב"ז".

שנת הולדתו של הרדב"ז אינה ידועה לנו. חוקר תולדות היהודים בתורכיה, ש' רוזאניס, מציין כי הוא נולד בספרד בשנת ה' ר"מ (1480). כאשר היה רדב"ז בן 13 שנה, הגיעה משפחתו לצפת. באחת מתשובותיו (תקצ"ו), ציין שהכיר שם את החכם רבי יוסף אסכנדרני:

"...ואני הכרתי את החכם הזה בצפת בן י"ג שנה ובלי ספק היה חסיד גדול". משמע מכאן, כי אם הגיע הרדב"ז לצפת סמוך לגירוש, אזי נולד בספרד בשנת ר"מ לערך 1480.[9]

הרדב"ז בארץ ישראל וירידתו מצרימה

אין לנו ידיעות רבות על שהותו של הרדב"ז בארץ ישראל בתקופה זו. תקופה מסוימת התגורר בצפת, שם למד אצל רבי יוסף סרגוסי,[10] אחר כך עלה והתיישב בירושלים שם עשה את עיקר לימודו.[11] לאחר שרכש לו ידע רב בארץ ישראל החליט הרדב"ז לרדת מצרימה.

בתקופה זו הגיעו חכמים רבים מארץ ישראל למצרים. הרדב"ז עצמו כתב: "שכיח ושכיח דבכל זמן באים למצרים בני ארץ ישראל" (שו"ת הרדב"ז, ח"ד אלף שכ"ט). רבים

---

[7] ראו **שו"ת הרדב"ז** (תרמ"ב), חלק ד' סימן אלף פ"ט; וכן סימן אלף צ'1 וסימן אלף צ"ד; סימן אלף צ"ז; וסימן אלף צ"ט ועוד.

[8] ראו **שו"ת הרדב"ז** (תרמ"ב) סימן אלף רצ"ט; ובתקנות עגונות, ז; ט; כ"א; ס"א; ס"ג ועוד. על אופנים שונים לחתימתו, ראו אשתור־שטראוס (תשי"א), עמ' 459.

[9] ראו: החיד"א, **שם הגדולים** (מהדורת תש"ן), עמ' 46. על רבי יוסף אל־סכנדרני ראו גם: מ' בניהו (תשנ"א), עמ' ש"מ. בניהו מציין כי רבי יוסף אל־סכנדרני שכיהן כראש ישיבה בצפת, היה חברו של רבנו עובדיה מברטנורא, אשר התיישב בירושלים כעשר שנים קודם לכן.

[10] החיד"א, שם, עמ' 86, כותב כי רבי יוסף סרגוסי ממגורשי סיציליה, התיישב בצפת. הוא נפטר באמצע שנת רס"ז (1507) ונקבר בעין זיתון הסמוכה לצפת, על הדרך המובילה ממירון לצפת, סמוך לקברו של התנא רבי יהודה בר אלעי. ראו עליו: א' דוד (תשנ"ג), עמ' 176; מ"ד גאון (תרצ"ה), עמ' 475; אשתור (תשי"א), עמ' 484-485.

[11] **שו"ת הרדב"ז**, תק"פ: "כי רצו עבדיך את אבניה וכ"ש פירותיה, ויפה עושין חכמי ארץ ישראל שלא נהגו חומרא זו (לאסור פירות מספק עורלה), וכן עשיתי אני שישבתי בירושלים יותר מצפת". וכן מצוין בתשובה (חלק ג', סימן תתק"צ): "ואני ראיתי בעיני בירושלים תוב"ב, שמי שיש לו ספר תורה נותן שוחד לשמש כדי להוציא ס"ת שלו, וצפת תוב"ב לא ידעתי מהו מנהג שלהם, ואם יש ספרים הרבה". וכן שם חלק ד' סימן אלף שכ"ט.

מהיהודים שהגיעו למצרים חשבו לעלות לארץ ישראל, אולם דחו את עלייתם ארצה בגלל המצב הקשה בארץ. לאחר הכיבוש העות'מני (בשנת רעז-1516 עם השתפרות המצב הביטחוני והכלכלי בארץ, גברה העלייה ארצה. הרדב"ז שישב במצרים וראה חכמים ויהודים רבים שהגיעו מארץ ישראל או שהיו בדרכם אליה, כתב: "רוב החכמים והגדולים הבאים למצרים דרך העברה ללכת לארץ ישראל".[12] מן החכמים שירדו למצרים ואחר כך שבו לארץ אנו מוצאים את רבי עובדיה מברטנורא, את רבי יוסף סרגוסי, את רבי יעקב בירב - מחדש הסמיכה בצפת, את רבי משה אלאשקר ואחרים.[13]

יש לשער שהרדב"ז הגיע למצרים בשנת הרע"ג (1513).[14] בתחילה ישב באלכסנדריה וזמן קצר אחר כך הוא נמנה עם חברי בית דינו של הנגיד רבי יצחק שולאל בקהיר.[15] בקהיר חתם בכ"ו באלול הרע"ד (1514) על תקנה שׁ?ד עם הנגיד. כפי שציין: "... אני הייתי מבני ישיבתו של הנגיד וחתמתי בהסכמה הנזכרת" (שו"ת הרדב"ז, תשובה תרמ"ד).

ניתן ללמוד את תאריך ירידתו מצרימה גם ממקור אחר. רבי יצחק עקריש, ששהה בבית הרדב"ז שנים רבות ולימד את בניו ונכדיו, ציין שהוא ישב על כיסא הרבנות במצרים ארבעים שנה. לאחר שיצא הרדב"ז ממצרים ושב לארץ ישראל, היגר רבי יצחק עקריש לתורכיה. בנסיעתו ממצרים לתורכיה עבר בדרך באי כרתים, שהיה בימים ההם תחת שלטון ויניציה. בכרתים הוחרמו ספריו, כי באותה שנה גזרה ממשלת ויניציה לשרוף את ספרי התלמוד, וגזרה זו היתה בסוף שנת השי"ג (1553).[16] עולה מכאן כי הרדב"ז יצא ממצרים בשי"ג (1553), לאחר ששהה בה במשך ארבעים שנה, משמע שהגיע אליה בשנת הרע"ג (1513).

---

[12] **שו"ת הרדב"ז**, (מהדורת תרמ"ב), סימן אלף קס"ה ובמקומות נוספים.

[13] ראו א' דוד, (תשנ"ג), עמ' 23-24.

[14] א' אשתור-שטראוס (תשי"א), עמ' 461.

[15] רבי יצחק שולאל, נגיד וראש יהודי מצרים ערב כיבושה בידי האימפריה העות'מנית. מוצא משפחתו מספרד. הוא עלה על כס הנגידות בשנת הרס"ב (1502) וכיהן כנגיד עד שנת הרע"ז (1517), שנת הכיבוש העות'מני. רבי יצחק עשה רבות לחיזוק חיי הרוח והתורה במצרים ובארץ ישראל. בהיותו תלמיד חכם מובהק, קירב רבים מחכמי ארץ ישראל לחצרו והשפיע עליהם מטובו. הוא גם הורה הלכה בעניינים שונים ודעתו התקבלה על ידי גדולי הדור. עם הכיבוש העות'מני חדל מלשמש כנגיד. הוא עלה והתיישב בירושלים, ובה נפטר בשנת הרפ"ה (סוף 1524). ראו עליו אצל א' אשתור-שטראוס (תשי"א), עמ' 505-509; אצל מ"ד גאון (תרצ"ח), עמ' 664-665, ואצל א' דוד (תשנ"ג), עמ' 186-187.

[16] ראו ר"י עקריש (ש"ץ) דף א', עמ' ב'; וכן אצל א' אשתור-שטראוס (תשי"א), עמ' 461.

הרדב"ז מנהיג יהודי מצרים

כשהנגיד יצחק שולאל עלה לירושלים, לאחר הכיבוש העות'מני, מילא רדב"ז את מקומו בהנהגת יהדי מצרים. שנות שהותו בירושלים, שבה עשה את עיקר לימודו, נתנו פירות. תפקידו העיקרי היה לחקור ולפסוק הלכה. מעידות על כך אלפי התשובות הרהוטות והברורות שהשיב לשואליו, "אליבא דהלכתא". הוא ידע ערבית,[17] והיה בקי בהשקפותיהם ובנימוסיהם של המלומדים המוסלמים שאתם התווכח בענייני דת[18] כמו כן חיבר שירים. בזכות זיכרונו הנפלא ושקידתו הגיע לבקיאות עצומה. הוא לא סמך רק על זיכרונו אלא הקים ספרייה גדולה ועשירה, שהכילה כתבי יד יקרים ובהם השתמש בחיבור פסקיו וחיבוריו בנגלה ובנסתר.[19] בהקדמתו ל"שלושה פירושים על שיר השירים", מציין רבי יצחק עקריש:[20]

"... לאור פלפולו ילכו ההולכים בחושך, ותשובותיו לכל שואל מכל העולם, בביתו 'ישבו כסאות למשפט כסאות לבית דוד', וכתר העושר, אוצרות ומרגליות ותרשיש וספיר וכתר שם טוב עולה על גביהם, ושפט את ישראל במצרים ארבעים שנה וירושלים וצפת עשרים שנה".

באחת מתשובותיו, הרדב"ז סיפר כיצד הרביץ תורה במצרים:

"עול התלמידים המקשיבים לקולי ייחשבו אף הם כענקים."[21]

במקום אחר ציין: "וגם אני ישבתי שם [במצרים] זמן מרובה ללמוד תורה וללמדה וקבעתי שם ישיבה".[22]

---

17 **שו"ת הרדב"ז** (תרמ"ב), סימן צ"ט; אלף רכ"ו. רדב"ז היה בקי בשפות נוספות.

18 **שו"ת הרדב"ז**, (תרכ"ב), **מצודת דוד**, סימנים ע'; קכ"ט, תס"ב; תקע"ט.

19 א' אשתור-שטראוס (תשי"א), עמ' 460. ראו גם דבריו של ר"י עקריש (ש"ץ), א', ע"ב, "כי הראה לו ספרים אשר לא יספר מרוב".

20 ההערצה שזכה לה רדב"ז מבני דורו ניכרת בשאלות שהפנו אליו, ראו למשל: **שו"ת רדב"ז** סימנים ר"ע; רע"א; רע"ט; שכ"ב; תשצ"ה; ועוד רבות. לדוגמה "...שלח לפנינו איש אלוקים חוטר מגזע חכמה ותורה,... להאיר נבכי לבבות ורבבות אלפי אלופי דור... ומי לנו בדורנו כאדונינו מופלא שבדיינים... חכם כמלאך האלוקים להורות לנו את הדרך אשר נלכה ואת המעשה אשר נעשה" (סימן כ"ט).

21 שם, חלק ד'; סימן אלף ק"פ.

22 פרק ה' מהלכות מלכים, הלכה ד'.

הוראתו של רדב"ז במצרים הייתה מוחלטת וללא עוררים. "בידו מקל ורצועה בכח וגבורה". פעם התרה בדרשן שפגע בכבוד דור המדבר, שיחזור בו מדבריו, ואם לאו - יענישו.[23]

על הנהגתו והוראתו בבתי הדין במצרים מסופר:

"וכן הייתי נוהג במצרים שהיו השופטים שולחים להשביע את ישראל, ואני יודע שנשבע לשקר, לא הייתי משביע אותו, מפני חילול ה', אלא עושה פשרה ביניהם. ואני אומר לישראל אם תעשה פשרה מוטב ואם לאו אומר לשופט שאין אני רוצה להשביע שבועה זו, והוא יבין. ומיד הישראל היה עושה פשרה. וכן נהגתי שנים רבות, והיה ה' מתכבד בזה והיו משבחים הדבר השופטים".[24]

כמו כמה מן החכמים החשובים שבדור, עסק הרדב"ז במסחר ועשה בו חיל, כפי שסיפר באחת מתשובותיו:

"ולעניין מי שאומר לחברו קנה סחורה זו ואהיה שותף עמך, בידי הוה עובדא וטען שכנגדי...".[25] ומעדותו של רבי יצחק עקריש עולה כי הרדב"ז הצליח במסחר ובביתו היה מטמון גדול של מטבעות זהב ואבנים טובות שאותם חילק לתלמידי חכמים במצרים, בחברון, בירושלים ובצפת.[26]

הרדב"ז היה מוכר תבואות ופולים ממצרים לסוחרים מויניציה, שהעבירו את הסחורה לאירופה. הוא דאג ופעל אצל השלטונות באמצעות שותפיו שלא יקופחו זכויות הסוחרים היהודים שסיפקו לסוחרים מויניציה סחורה מצרית. לסוחרים אחרים הלווה כסף בריבית.

הרדב"ז ויתר על שכר בטלה שהרבנים היו מקבלים והיה בכוחו לתמוך תמיכה של ממש, בתלמידי חכמים, כאמור לעיל.[27]

ידיעותיו הרבות, עושרו, מידותיו ונדיבותו העמידו את הרדב"ז בשורה הראשונה של רבני הדור ועסקני הציבור שהיו בדורו. הוא היה איש ישר ובלתי תלוי שלא נשא פנים לאיש. "אף שמוטל עלינו שלא להיגרר אחר התשבחות הנמלצות שבפי חכמים בני הדורות ההם ולהפחית מהן הרבה כדי להגיע להערכה נכונה של אישיותו, הרי מאידך גיסא אין ספק שמילא באמונה ובהצלחה את השליחות הלאומית־ציבורית שהוטלה עליו". הרדב"ז

---

[23] **שו"ת הרדב"ז** (תרמ"ב) סימן כ"ט, וסימן אלף רי"א.

[24] שם, סימן אלף תרמ"ג.

[25] שם, סימן תשפ"ד.

[26] ש' אסף (תרצ"ה), **צרור מכתבים**, עמ' 312-316. וכן אצל א' אשתור-שטראוס (תשי"א) עמ' 461.

[27] **שו"ת הרדב"ז**, סימן אלף ק"פ.

מייצג את הטיפוס של הרב השמרני, האופייני ליהדות ספרד במאה הארבע־עשרה והחמש עשרה. "בתור מלומד וסופר הוא מצטיין בעמקות ודייקנות, אבל הוא הולך בדרך הסלולה, אינו בעל מעוף, לא מקורי ולא מחדש. רחוק מקיצוניות, לא יהיר ולא חריף בפולמוס - אכן כוח בונה ומייצב". "אישיות כזו היתה דרושה במצרים בשעה שנפגשו בקהילותיה אלמנטים כה שונים כגון הספרדים ובני המזרח".[28]

מכל רחבי קהילות ישראל מסביב לאגן הים התיכון, ואף מהודו, מפרס וממקומות רחוקים הגיעו אליו שאלות. מן המקומות המוזכרים יש לציין את קנדיה (האי כרתים), האי כיוס, פטרס (היום ביוון), אלכסנדריה, קושטא, ויניציה, סיציליה, הורמוז (פרס), הודו, רודוס, דמשק, צפת וירושלים.[29]

השיטה ההלכתית של הרדב"ז וספריו

הרדב"ז סומך בפסקיו בעיקר על הרי"ף ועל הרמב"ם, משום שהם ראו את תשובות הגאונים, והוא הסכים כי דברי הגאונים קבלה הם. הרמב"ם פעל במצרים ובשאר ארצות המזרח הערבי. שם נחשבו פסקיו בבחינת "אתריא דמר" - לכן יש לנהוג על פי דבריו אפילו אם חולקים עליו. במקרה שהרמב"ם הביע בפירושו למשנה דעה אחרת משהביע ב**י"ד החזקה**, פסק הרדב"ז על פי "היד החזקה", מכיוון שסבר שהרמב"ם חזר בו ממה שכתב קודם לכן בפירוש המשנה. אם היו לפניו דעות שונות בהבנת דברי הרמב"ם, סמך הרדב"ז, תמיד כמעט, על **המגיד משנה**.[30]

חיבה יתרה נודעה לרדב"ז כלפי ספרי הרמב"ם ז"ל. בקרב חכמי דורו הרדב"ז נחשב לבר סמכא בדברי הרמב"ם, וכל דבר קשה בספריו הביאו אליו. בחלק גדול מתשובותיו דן הרדב"ז ביישוב לשונות סותרים בדברי הרמב"ם ובדבריו הקשים והסתומים. חשיבות יתרה יש לנוסחאותיו בדברי הרמב"ם **במשנה תורה**. הוא דקדק מאוד בלשונות הרמב"ם והשתמש בכתבי יד עתיקים ובהם בכתב יד אחד שהוגה על ידי הרמב"ם עצמו, כדבריו בתשובה בסימן רצ"ו בחלק ה':

"...אני בדקתי בכל הספרים ישנים הנמצאים פה מצרים, אתריה דמר הוא. וספר אחד מוגה שאומרים שהוגה מספר שהגיה הוא בעצמו ז"ל, שהוא בחלב עד היום הזה".

---

[28] א' אשתור-שטראוס (תשי"א), עמ' 461-462.

[29] השמות ברשימה זו הם לפי סדר הסימנים **בשו"ת הרדב"ז** (תרמ"ב): תקכ"ז תתק"ח; תתע"ו; אלפיים רל"ט; אלף י"ח; תתק"ל; תתע"ו; תק"מ; אלף קל"א; רס"ב; תתצ"ב, ושם בחלק שמיני, סימנים נ', ק"ג; קנ"ט; מ"ח ו־ר"ג.

[30] מגיד משנה הוא ספר שחיבר ר' וידאל די־טולושא, במאה ה-14 על משנה תורה לרמב"ם.

בין ספריו של רדב"ז מצוי פירושו על הרמב"ם:

1. **יקר תפארת**,[31] חיבור על הי"ד **החזקה**, **משנה תורה** להרמב"ם, במקום אשר לא חיבר עליו **המגיד משנה**.

הרדב"ז הוקיר, כנראה, את **המגיד משנה** ולא ראה צורך לחבר פירוש במקום פירושו. וכך כתב הרדב"ז:
"וכלל גדול יש לי, כל מקום שאני רואה מחלוקת בדברי הרב ז"ל [הרמב"ם], אני סומך על דברי בעל **המגיד משנה**, שהיה אדם גדול ובקי, ועוד שכיוון שהוא בא לפרש דבריו דקדק בהם כל הצורך".

ובהקדמתו לספר שופטים **שבמשנה** תורה כתב הרדב"ז:
"לפי שקדם לי ביאור ד' ספרים מהי"ד הגדולה להרמב"ם ז"ל, והם ספר הפלאה וזרעים ועבודה וקרבנות, לפי שלא נמצא בהם **מגיד משנה** ראיתי להשלים המצווה ולבאר גם ספר שופטים שלא נמצא בו **מגיד משנה**."

ובתשובותיו בחלק ה' סימן קמ"ח כתב:

---

[31] ראה ש"ב ורנר (תש"ה), עמ' 19-20, וכן אשתור-שטראוס, (תשי"א) עמ' 464. הביאור הוא על אותם חמשת החלקים **בי"ד החזקה**, שאותם ר' וידאל דיטולושא בעל **המגיד משנה** לא הספיק לבאר, או שביארם והם אבדו ולא הגיעו לידינו. פירוש הרדב"ז על ספרי הפלאה וזרעים מתוך הי"ד **החזקה** הודפס באיזמיר בשנת תקי"ז (1757) על ידי ר' חיים ב"ר משה וינטורא בשם **יקר תפארת**. מתוך כתב יד שהיה בבית גנזיו של ר' יוסף בן יצחק מאיו. חלקים אלה וגם הפירוש על ספר קדושה, הלכות מאכלות אסורות ט', י"ד ואילך ועל ספר שופטים נדפסו **במשנה תורה**, מהדורת ורשא תרמ"א, בוילנא תר"ס, ושוב בוילנה תרפ"ד.
הפירוש על הלכות שלוחין, שותפים ועבדים פורש על ידי הרב ש"ב ורנר, ויצא לאור בירושלים בשנת תש"ה. פירוש זה הודפס גם בניו יורק בשנת תש"ז ושוב בניו־יורק בשנת תשל"ג. רבנו חיים וינטורא אומר בהקדמתו **ליקר תפארת** שם, שיש בידו פירוש של הרדב"ז על ספר העבודה. ר' יוסף זאמירו בעל **הון יוסף** ליוורנו תקפ"ח, מספר בהגהות על **שו"ת הרדב"ז** ח"ז סימנים ס"ה וע"ב, על כתב יד המכיל את הפירוש על כל חלק ג' וחלק ד' של **הי"ד החזקה**.
כן נדפסו בתשובות הרדב"ז בחלק ה', **ללשונות הרמב"ם** מסימן אלף תקל"ו עד סימן אלף תקמ"א, ופירושיו על הלכות שביעית מפרק א'־ו'. ובספר **דברי דוד** (ליוורנו תקפ"ח) נדפסו פירושים נוספים משלו על כתבי הרמב"ם. מהדורה חדשה עם תוספת לספרו **יקר תפארת** הודפסה על ידי ש"ב ורנר, ירושלים תש"ן ועוד.

"הרב הנזכר [רבי וידאל די-טולושא] היה בקי בדברי רבינו [הרמב"ם] יותר מזולתו וקטנו עבה ממותנינו, ובדבר שהוא ז"ל העלה בצ"ע [בצריך עיון] אתה שואל 'ומי יבוא אחריו?' אבל לא יכולתי להשיב שאלתך ריקם, גם כי הרב תלה ?דבר בעיון והריני משיבך לפי מה שעיינתי."

את פירושו סיים הרדב"ז (ושמא חיבר את כולו) בהיותו בארץ ישראל לאחר ששב אליה ממצרים, כדבריו בפירושו להלכות שמיטה, ד':

"אנו עומדים היום בשנת חמשת אלפים שכ"א ליצירה [1561].[32]

[32] גם מדבריו בפרק ד' מסנהדרין, יש לראות שחיבר את פירושו **למשנה תורה** בארץ ישראל ולא במצרים. כדבריו: "ועל לשון זה סמכו חכמי צפת והגדול מכולם לסמוך סמוכים - ולא עלה בידיהם לפי שהחכם שהיה בירושלים לא הסכים עמהם, ושאלו את פי בעודי במצרים ואת פי חברי ולא הסכמנו".

ספר

שאלות ותשובות

הרדב"ז

NELLA STAMPARIA VENDRAMINA.

CON LICENZA DE SUPERIORI.

ספר שאלות ותשובות הרדב"ז מהדורה ויניציאה תק"ט

2. שאלות ותשובות הרדב"ז[33]

הרדב"ז נחשב לאחד מגדולי המשיבים בכל הדורות. במשך עשרות שנים עסק בהוראת ההלכה ובפסיקתה, במיוחד בשבתו במצרים. שאלות נשלחו אליו ממקומות שונים והוא השיב עליהן. קובץ תשובותיו הוא מן הקבצים הגדולים של ספרות השו"ת.[34] הקובץ על שבעת חלקיו נדפס במהדורות שונות, ומכיל אלפיים ארבע מאות וחמש עשרה תשובות. בשנת תשל"ה (1975) הופיע לראשונה החלק השמיני של תשובותיו ובו מאתיים ושמונה תשובות נוספות. תשובות נוספות מצויות בכתב יד, וכך אנו מתקרבים למספר התשובות שציין הרב חיד"א:[35] שלושת אלפים תשובות. מבחינת היקף התשובות קובץ זה הוא במקום השני מבין ספרי השו"ת. הקובץ הראשון הוא שו"ת הרשב"א.[36]

הקו הבולט בקובצי השו"ת של הרדב"ז הוא: כי אין בתשובות דיונים צדדיים, אלא רק דברים הנוגעים לנושא הנידון. התשובות מרוכזות, מסודרות וכתובות בלשון חכמים קלה ובסגנון יפה ובהיר.[37] בתשובותיו נוקט הרדב"ז שיטה אחת. הוא מלא יראת כבוד ל"הראשונים" עד כדי כך שלא פסק הלכה בניגוד לדעתם, אפילו אם היה משוכנע שדעתו שלו היא הנכונה.[38] לדעתו הכלל "הלכתא כבתראי" נוגע לאמוראים ואפילו לדעת האומרים שהוא נוגע גם לפוסקים, טען הרדב"ז, שהוא אינו אלא במקום שהאחרונים

---

[33] **שו"ת הרדב"ז** נדפסו: ח"א בליוורנו בשנת תי"ב; חלק ב', ויניציאה תק"ט; חלק ג', פיורדא תקמ"א; חלק ד', ויניציאה תק"ט. חלק ה, **לשונות הרמב"ם** ליוורנו תקע"ח. חלק ו', **לשונות הרמב"ם ושו"ת**, ליוורנו תקע"ח. חלק ז', כנ"ל שם, הודפס יחד עם ספר **הון יוסף**. כל החלקים נדפסו מחדש בסדילקאב בשנת תקצ"ו ובוורשא בתרמ"ב־תרמ"ג. כמו כן הודפסו שמונה תשובות **בספר היובל לפרופ' ש' קרויס**, ירושלים תרצ"ז. מהדורת ורשא של **תשובות הרדב"ז** הודפסה מחדש בדפוס צילום בתש"י, תשכ"ז, תשל"ב, ובבני ברק הודפס מחדש כרך ח' בשנת תשל"ה. השאלות והתשובות שבכרך זה ראו אז אור לראשונה מכתב יד בתוספת הערות וציונים. מהדורת ורשא תרמ"ב הודפסה מחדש בדפוס צילום בניו-יורק בשנת תש"ן. על תשובות הרדב"ז שהודפסו בקובצי שאלות ותשובות של בני דורו ראו: אצל אשתור־שטראוס (תשי"א) עמ' 462, הערה 39. ורשימה אצל רא"ל פרומקין (תרפ"ח־תר"ץ), ח"א, פרק ב', עמ' 74, בהערת ר"א ריבלין שם.

[34] אשתור־שטראוס, (תשי"א) עמ' 462-465. ש"ז הבלין, (תשמ"ח) בתוך: י"מ לנדאו (עורך), תשמ"ח עמ' 264-265.

[35] הרב החיד"א, **שם הגדולים**, בערך הרדב"ז, עמ' 45.

[36] הרשב"א - רבנו שלמה בן אברהם אדרת. (ד"א תתקצ"ה / 1235 - ה"א ע' / 1310) נולד וחי בברצלונה שבספרד. אחד ממוריו היה הרמב"ן.

[37] ש"ז הבלין, (תשמ"ח), בתוך י"מ לנדאו (עורך), עמ' 264.

[38] **שו"ת הרדב"ז**, תתקפ"א: "ואע"ג שכתבתי זה להלכה למעשה לא הייתי סומך על עצמי לעשות מעשה כנגד אבות העולם".

מביאים את דברי הראשונים ומשיבים עליהם.[39] הרדב"ז הדגיש לעתים שהוא ירא להכריע בעניין שנחלקו בו ראשונים.[40] גישה שמרנית מעין זו שררה בדור ההוא לאחר הגירוש בקרב חכמי חכמי בספרדים, והם המשיכו במסורת זו בכל הארצות שבהן מצאו מקלט. בדבריו הסתמך הרדב"ז בעיקר על הרי"ף ועל הרמב"ם, מכיוון שהם ראו את כל תשובות הגאונים, ודברי הגאונים קבלה הם. בארצות המזרח, שבהן ישב הרמב"ם, לדעת הרדב"ז יש לנהוג כפסקיו מאחר שמקום זה הוא "אתריה דמר", כאמור.[41]

התשובות נכתבו כדי להדריך את בני הדור בכל שטחי החיים ברוח התורה והמצוות, של רדב"ז כוונתו הייתה למזג את כל היסודות השונים שהיו נהוגים בקהילות ישראל בדורות הראשונים שלאחר גירוש ספרד. בענייני איסור והיתר נהג להחמיר, אולם בעניין שאיסורו לא נראה לו ברור דיו, נהג איסור על עצמו. ואילו לאחרים התיר. רדב"ז לא רצה לחדש חומרות יתרות.

3. **כללי גמרא** (קט"ו כללים). נדפס בספר: **הרי נמרים**, ויניציאה שנ"ט (1559), ובשנת תק"ט (1749) הודפס שוב בזלקוא.

4. **חידושים על הש"ס.** הרדב"ז הזכירם בהקדמות לספרו **מגן דוד.** וגם הרב בצלאל אשכנזי, תלמידו, בעל **שיטה מקובצת** על הש"ס הזכירם. הוא הרבה להביא מדברי הרדב"ז ב"שיטה מקובצת" למסכת ביצה, שם כינה את הרדב"ז "רבי נר"ו".

5. **כתר מלכות,** והיא "תפילה יקרה לצום רם ונשא". הרדב"ז חיבר את התפילה בהיותו בארץ ישראל, כמו שכתב בסופה: "אם זקנתי ושבתי - כשם שראיתי בחורבנו כך אזכה לראות בבניינו".[42]

6. **כללי קיצור ספר הפליאה.** נדפס בירושלים בין שנת תר"ע לשנת תרע"ד, עם הערות המוציא לאור רבי מנחם מנדל מענכין היילפרין. הספר הודפס ללא שער והוא כולל 16 דף. הוצא לאור מכתב יד שהיה באוסף כתבי היד של רבי שלמה מוסאיוב.[43]

---

[39] שם, סימנים תתקצ"ד, תק"ב.

[40] שם, סימנים קצ"ו, תשל"ג.

[41] אשתור־שטראוס, תשי"א, עמ' 463-464.

[42] התפילה הודפסה בספר **אור קדמון** להרב משה חאגיז, ויניציאה תס"ג (1703), וגם בספר **שבט מוסר** לרבי אליהו בן אברהם שלמה הכהן, אמסטרדם תע"ב. קושטא תפ"ח, פיורדא תקמ"א, ובמחזור היינדנהיים סמוך לתפילת "כל נדרי", מהדורת לעמברג תקנ"ב.

[43] מ"ד גאון, (תרצ"ח), עמ' 234, מציין שכתב יד זה מצוי בבית הספרים הלאומי. אולם שטראוס (ראו הערה 40 לעיל) מציין, כי מבדיקתו, כתב היד אינו מצוי שם. על זאת יש להעיר כי כתב היד אכן שייך לאוסף מוסאיוב, מספרו ברשימת כתבי היד באוסף הוא 68, ומספרו במכון לתצלומי כתבי יד בבית הספרים הלאומי הוא F22893. האוסף הושאל לבית הספרים לצורך

7. **גילוי לאדרות.** על פי דבריו של ראי"ל פרומקין אשר כתב[44] שראה כתב יד של הספר **גילוי לאדרות** בירושלים ובו הגהות של רבנו חיים ויטאל.

כללי הגמרא

בדיקה ומחקר בראשית שנות ה-30, בראשית שנות ה-40 הוחזר האוסף לבעליו, עד אשר בשלהי שנות ה-60 הותר לצלמו עבור המכון לתצלומי כתבי יד. לכן, נראה כי שטראוס ערך את בדיקתו לגבי כתב היד בזמן שהאוסף הושב לבעליו, ולא נמצא אז בבית הספרים. על רבי שלמה מוסאיוב ועל אוסף כתבי היד שלו ראו: ג' פוזיילוב (תשנ"ה) עמ' 355-356. גם: י' אביבי (תש"ן).

[44] ראי"ל פרומקין (תשכ"ט), ח"א, עמ' 74.

הרדב"ז כמקובל

הרדב"ז נתפרסם בעיקר כאיש הלכה ונחשב לגדול המשיבים לאחר גירוש ספרד. עם זאת בצד עיסוקו בפסיקת הלכה, התעמק הרדב"ז בתורת הסוד. את השקפותיו בנושאי חכמת הנסתר ביאר הרדב"ז במספר ספרים. בפסיקתו ההלכתית בעניינים הנוגעים לחיי היום-יום, כאשר התגלעו סתירות, קבע הרדב"ז לעצמו קו ברור. הוא העדיף את הפסיקה ההלכתית על דברי הקבלה:

"יש בידי כלל גדול בכל דבר שנכתב בגמרא או באחד מן הפוסקים או בעלי ההלכות אפילו שיהיה הפך ממה שכתוב בספרי הקבלה אני מודה בו ולא אחוש למה שכתוב באחד מאותם הספרים. ולעצמי, אם הוא חומרא אני נוהג אותו ואם קולא לא אחוש לה."

וכן:

"וכל מקום שתמצא ספרי הקבלה חולקים על פסק וגמרא הלך הלך אחר הגמרא ופוסקים ובכל מקום שאינו חולק, שלא נזכר בגמרא וגם בפוסקים, אני ראיתי לסמוך על דברי הקבלה" (שו"ת הרדב"ז, חד' סי' פ).

הרדב"ז חיבר ארבעה ספרים העוסקים בחכמת הנסתר: **מגן דוד, מגדל דוד, מצודת דוד** וכללי קיצור ספר הפליאה וכן חיבר תפילה בעלת תוכן קבלי בשם אור קדמון.

א. ספר **מגן דוד** הוא פירוש על דרך הסוד לכ"ב אותיות.[45] על פי עדותו בספרו **מגדל דוד** נראה שחיבר את הספר **מגן דוד** בצעירותו:

"ובזמן בחרותי כתבתי ספר על האותיות נקרא **מגן דוד**, אבל ראה **במגן דוד** אות ס' דבור המתחיל 'וראיתי' (דף ל"ז ע"ב), ובהכי ניחא הא דאיתא בפ' 'חלק' בהאי מגלה, דכתב בה לאחר חמשת אלפים ור"ן שנה, העולם יתום, וכבר עבר זמן זה חמש שנים ואנחנו לא נושענו..."

הרדב"ז התלונן על אחד הפרשנים שציין שזמן הגעת המשיח הוא בשנת חמשת אלפים ר"צ, דהיינו: 1530, אולם "עתה", מציין הרדב"ז, "כבר חלפו עברו להן חמש שנים נוספות" - השנה הייתה אז רצ"ה / 1535 - "ואנו לא נושענו!"[46]

---

[45] הספר נדפס באמסטרדם תע"ג (1713), ושוב במונקטש בשנת תרע"ב (1912) מהדורת אמסטרדם הודפסה מחדש בדפוס צילום בבני ברק בשנת תשל"א. על הרדב"ז כמקובל ראו: מ' הלנר, תורת הגלגול בספרי הקבלה של רבי דוד אבן זמרה, פעמים, 43, ירושלים תש"ן, עמ' 16 ואילך.

[46] אולם יש לתמוה, והרי מן הדברים עולה שהרדב"ז כתב את הספר בשנת רצ"ה (1535), והרי אם נניח שנולד בר"מ (1480), הרי הוא בן 55 שנה בזמן כתיבת הספר, וכיצד ציין: "ובזמן בחרותי"?

ספר מגן דוד
מגן דוד
שתיסד תיאון השלם הסגורסם בגדולה והתורה בגללה
וגם־בר משרי צבאות ישראל כשהורר דוד ן
אבי יצחק שליחה לכל בני ישראל היה אור
כשמש ורח על התורה נהרי הנסרא
יאורי הקבלה ואגמי הסורשים
והיה קודש קרשים וקראו
בשמו מגן דוד בן הלוי
מגן שלמים ושלמי
נבורים:
באמשטילרדם
בבית העלה כמר אשר צבשיל בן השמח נהד"ר אריימר חזק"ל
משפחת קרנגים הנקרא בפי כ"א זבשיל פוחמן:
נסמ כאל תיעב על אביק טים לע"ק

ספר מגן דוד, אמשטרדם תע"ג

הספר נדפס לראשונה, כאמור, באמסטרדם תע"ג (1713) ובו הקדמה והגהה של רבי משה חאגיז הוא מציין בהקדמתו כי ראה במקרה כי המדפיס מסדר את האותיות מהעתקה של כתב יד משובש, ולקח על עצמו לתקן את הטעון תיקון.

הרדב"ז הסביר את שמו של הספר **מגן דוד**, "למען יהיה לי מגן וצינה להגן עלי..." ועוד: מג"ן - ראשי תיבות של: **מ**סורת - **ג**ימטריא - **נ**וטריקון.

בהקדמתו לספר **מגן דוד** ריכז הרדב"ז את עיקרי אמונתו בחכמת הנסתר: "דע כי סיבת הסיבות ועילת העילות האחד הפשוט הקדמון אשר לא קדמו העדר, הוא האציל עשר ספירות קדושות בדרך אצילות זו מזו. אבל יש גבוה למעלה מהם... והנמצא הראשון - אחד, קדמונו של עולם... וממנו נאצלו העשר ספירות ונשארו אצל עומדו אדוקות וקשורות בקדמונו של עולם ונקראו בלשון חכמים מדות והם כחות אלהיות..."

"ודע נאמנה, כי המאמינים בעשר ספירות היותם מהות השם טועים טעות גדול, וגמלו לנפשם רעה, ועל זה החרים רשב"י [רבי שמעון בר־יוחאי]... והמתכוונים בתפילתם לשום ספירה לבדה עובדים עבודה זרה, והיינו ללא אלקי אמת, ואין לך עבודה זרה גדולה מזו".[47]

וביחס לספר עצמו כתב הרדב"ז בהקדמתו לספר:

"דע כי בכתב אשורי אשר בידינו היום נתנה התורה, והוא [כתב זה] אשר יש בו קדושה ומפני קדושתו מטמא את הידיים [מסכת ידים ג', ה']. וכן כתב הרמב"ם בפירוש מסכת ידים וזה לשונו: '... הכתב אשר כותבין בו אנחנו הוא כתב אשורי והוא הכתב אשר כתב בו ה' את התורה', ואף על גב דמשמע מפשט הסוגיא של סנהדרין פרק 'כהן גדול' דרבי יוסי וקצת אמוראים סוברים דבכתב עברי נתנה התורה, והוא הכתב אשר ביד השומרונים, כבר כתבתי, במסכת שבת, דאפשר דלא פליגי בכתב הלוחות אלא בספרים שכתב משה לכל השבטים, וכן הוא הסכמת הריטב"א וקצת אחרונים..."

הרדב"ז נתן לאותיות משמעות על דרך חכמת הנסתר, שהרי האותיות הן חומר הגלם של שפת הקודש, שפת ה', במידה ויבין האדם את האותיות ומהותן, משמע שפילס לו דרך להבין את יסודותיה של שפת ה'.

"אבאר לך צורת האותיות וסודתן וסוד ציורן ומלואן להיות לך מפתח להכנס לפרדס החכמה." וכן: "בזה הכתב נתנה התורה והלוחות וכל מידות צורותיהן ותגיהן וכתריהן

---

[47] הדברים הובאו בהקדמתו, כדי לסתור את דברי הסוברים והמאמינים שיש להתפלל לאותן עשר ספירות, דעה שאותה שלל הרדב"ז.

גדולות וקטנות, עקומות ומתלפפות, כפופות ופשוטות וסתריהן, הכל נאמר למשה רבינו עליו השלום כשאר תורה שבעל פה, והוא הכתב שיש בו קדושה מצד עצמו."

ב. ספר **מגדל דוד**[48] פירוש על שיר השירים להנשר הגדול ראש גולת אריאל איש אלקים קדוש, מרנא ורבנא דוד אבן זמרא, הנקרא רדב"ז זללה"ה. נדפס כעת מהכתב יד הנמצא תוך אוצר הספרים לאדמו"ר הצדיק... רבינו מנחם מנדל מוויזניצע... לעמבערג... תרמ"ג (1883). הספר נכתב בשנת ש"כ (1560), על פי עדות הרדב"ז עצמו:

"שאנו היום בשנת שלוש מאות ועשרים לאלף השישי"[49] ובהקדמתו לספר כותב הרדב"ז מה הביאו לכתוב פירוש ל"שיר השירים":

"כי לא לכבודי ולא לכבוד בית אבי ולא מחכמה דאית בי, אני נכנס בעובי הקורה, וחקירה יקרה, כי אם למצא חפץ אבי, מרים ראשי ומשגבי, אולי יניח לי מעוצבי, כי מידי דברי בו אש תשוקה תלהט בקרבי, ונלאיתי כלכל עד אשר נגלה מחשבי על לשוני וניבי גם להואיל לאשר מכאובו כמכאובי ודחקו אותי משלי הספר הזה, וחשקה נפשי לדעת סודיו, כי טובים דודיו".[50]

מקורותיו בספר הם רבים ומגוונים, ובהם ספרים רבים מאבני היסוד של חכמת הסוד. בהם: **מדרש הנעלם** (הנזכר כמעט בכל עמוד); **ספר מראות הצובאות; ספר הזוהר; מדרש הזוהר; ספר הקנה, ספר היכלות, ספר הבהיר**; מדרשים שונים, **ספר רעיא מהימנא; הרקנטי; ספר היצירה; ספר האמונות** לרבי שם טוב אבן שם טוב, **פרקי דרבי אליעזר**, ספר **האידרא קדישא, ספר שיעור קומה**, פירושי רש"י, אונקלוס, הרמב"ן, הראב"ד, רב האי גאון הריטב"א ועוד. כמו כן מציין הרדב"ז נושאים שונים שאותם הזכיר במיוחד בספרו **מגן דוד** שמתוכו הוא ציטט במקומות רבים. בספרו **מצודת דוד** על טעמי המצוות על כך כתב למשל: "וכבר הארכתי בזה הספר טעמי המצוות במצוות ציצית עיין שם".[51]

---

[48] הרב החיד"א מכנה את הספר בשם **מכתם לדוד**. ראו שם דף ט"ז ע"א, וכן אצל א"ל פרומקין (מהדורת תשכ"ט) עמ' 74. וראו גם אצל הרב ש"ב ורנר, (תש"ה), עמ' 22.

[49] **מגדל דוד**, מהדורת לעמבערג תרמ"ג, פרק ח', דף פ"ג ע"ב.

[50] שם, דף א', ע"א.

[51] ראו שם: דף א' ע"ב; דף ו' ע"א; ח' ע"ב; י"ב ע"א; יז ע"ב; כ ע"ד; כ"ב ע"א; כ"ב ע"ב; כ"ה ע"ב; ל"ה ע"ב;. נ"ג ע"א; נ"ו ע"ב; ע"ב ע"ב; אולם בדף מ"ה ע"א כתוב: "ואני עם ללבי, אם יגזור ה' בחיים, לכותבן בספר בפני עצמו ולבאר טעם כל מצוה ומצוה לכתוב יסודה והוא למען שמו יסכים על ידי". ייתכן כי היו ברשותו רשימות אודות מצוות אחדות, אולם הספר במתכונתו הסופית לא היה ערוך עדיין בשלמותו. ייתכן גם כי ערך את ספר **מגדל דוד** לאחר כתיבת **מצודת דוד**. על כך ראו: הלנר, (תש"ן, בתוך פעמים 43 עמ' 19, הערה 21.

ג. ספר **מצודת דוד** טעמי מצוות לרדב"ז ז"ל[52] ספר זה הוא פירוש טעמי המצוות על פי תורת הנגלה והנסתר.

במצודת דוד המצוות מסודרות ומבוארות על פי סדר הנושאים **במשנה תורה** לרמב"ם, ולא על פי סדר המצוות בחומש.

ספר

מצודת דוד

טעמי מצות לרדב"ז זי"ע

הוא ספר דוד זכרא

בצלאל אשכנזי האר"י

בספר

זאלקווא

ספר מצודת דוד, זאלקווא תרכ"ב

הרצאת הדברים בספר נפתחת במצווה עצמה, בביאורה על דרך הפרד"ס.[53] לאחר הביאור - הלכות המצווה. החלק העיקרי של הרצאת הדברים הוא בביאור המצווה על דרך הסוד - תורת הנסתר. לדוגמה, מצוות שחיטה: הרדב"ז ביאר שיש לבדוק את

דוד. על כך ראו: הלנר, (תש"ן, בתוך פעמים 43 עמ' 19, הערה 21.

[52] נדפס בזלקווא בשנת תרכ"ב-1862.

[53] פרד"ס = פשט, רמז, דרש, סוד. באמצעות סימנים אלה ביאר הרדב"ז את המצוות.

סכין השחיטה י"ב פעמים, על סמך הפסוק: "ושחטתּ? ב"זה","ב"זה" - שנים עשר בגימטריא, ואת ההלכות: "ולא ישחט חרש, שוטה וקטן שמא יקלקלו" הסביר: "שאינם דוגמא עליונה ומחשבתם נפסדת ורוח רעה שורה על מעשי ידיהם." זהו הסבר על דרך תורת הנסתר.

דוגמה נוספת היא המצווה "שלא יכחש בממון שהופקד בידינו", שעליה כתב הרדב"ז: "מצאתי שמצווה זו היא מצווה שכלית, שגם הגויים, בני אומות העולם, מבינים אותה". לאחר הביאור השכלי, הוא ביאר את המצווה על דרך הדרש, וסיים במתן טעם למצווה על פי תורת הסוד: אדם הנוהג באמונה וביושר משפיע שפע לעולם, ואילו המכחיש והמשקר יצא מכלל היכל הקודש ונכנס להיכל החיצון. מסקנה: גם מצוות שטעמיהן שכליים גרידא, נתפסות אצל הרדב"ז, בעיקרן ובמהותן, כהשפעת שפע לעולם וכמשפיעות ברכה על האנושות כולה.[54]

גם מקורותיו של הספר **מצודת דוד** מצויים בספרי היסוד של ?קבלה ובדבריהם של המקובלים הראשונים:

בספר הזוהר, בספר הבהיר, בספר הקנה, בדברי הרקנטי, בדברי רבי משה די לאון, במדרשים שונים, בספר התיקונים, בספר לבנת הספיר ועוד. הרדב"ז גם הזכיר בספר זה את ספרו **מגן דוד**.[55]

הרדב"ז עסק בספריו בשתי בעיות בהרחבה. האחת - **מהותן של עשר הספירות**, (כפי שראינו לעיל בעמ' 43). והאחרת - **תורת הגלגול**. בעיני המקובלים הראשונים נתפס הגלגול כעונש על חטאים חמורים, אולם פיתוח רעיון זה לא היה מרכזי בחיבוריהם. לעומת זאת, בתקופה שלאחר גירוש ספרד, נהיה **הגלגול** אחד הצירים המרכזיים של תורת הקבלה. **הגלגול** היה לסמל הגלות של עם ישראל ולסבלו בעיני המקובלים. בקבלת הרב האר"י ז"ל, **תורת הגלגול** היא אחד היסודות החשובים. אצל הרדב"ז, שהיה מורו של הרב האר"י ז"ל, הגלגול נתפס בעיקר ככפרה על עבירות חמורות שאין להן כפרה בשום דרך אחרת. לפי תפיסתו של הרדב"ז **הגלגול** נוהג גם בנשמותיהם של צדיקים גמורים, כי לפעמים נשלחים ניצוצות מנשמותיהם להגן על הדור. **הגלגול** הוא הטעם למצוות ייבום,[56] לאיסור אבר מן החי ולמצוות נוספות. הרדב"ז ביאר באמצעות **תורת הגלגול** בעיות קשות, כגון מיתת ילדים שלא הגיעו לכלל עונשין.[57]

---

[54] רבי דוד בן זמרא, **מצודת דוד**, ל"ח, ע"א, מצווה ר"ב ומצווה ר"י.

[55] שם, בדף א' ע"א ובדף ע"ז, ע"ב.

[56] בניגוד לדעת חכמי אשכנז, הרדב"ז חייב קיום מצוות ייבום ב"זמן הזה".

[57] על פי אשתור־שטראוס (תשי"א) עמ' 467.

להחיש את הקץ על ידי "תיקונים" שונים. הרדב"ז הזכיר בכתביו את חישובי הקץ של הרמב"ן ואת דברי רבי אברהם הלוי שלא התאמתו, ומעיר שאולי לא היו חישוביהם בלתי נכונים אלא שהחטא, הוא שגרם לעיכוב הגאולה.. הרדב"ז הסכים לדעת הריטב"א שעתידות להיות שתי גאולות: גאולה פרטית, דהיינו תחיית הצדיקים שמתו בגלות, והיא תהיה סמוכה לביאת המשיח, ותחייה כללית שהיא תהיה בסוף ימות המשיח. הרדב"ז הצהיר על עצמו שהוא אינו ממחשבי הקיצין ואינו גוזר ואומר שבשנה פלונית יבוא המשיח, ועם זאת, הוא סבר שהגאולה תחול בסוף האלף השישי.[58]

ספר

שאלות ותשובות

של הרב הגדול סגי ועקר הרים כשרי צבאות

ישראל

כלידנו

ספר שאלות ותשובות הרדב"ז, מהדורת ליוורנו תי"כ

[58] ראו: שו"ת הרדב"ז, אלף ס"ט; **מגן דוד**, דף ל"ט עמ' א' ואילך על פי אשתור־שטראוס תשי"א, עמ' 468.

החברה היהודית במצרים לאור תשובות הרדב"ז

מבוא

כשלושת אלפי תשובות של הרדב"ז מצויות בידינו. תשובות אלו הן מקור חשוב ובלתי נדלה להכרת אופיה של החברה היהודית במצרים במאה הט"ז, והן עוסקות בכל מגוון החיים של היהודים במצרים באותה עת. שאלות בנושאי דת ודין, מנהגים, מסחר וכלכלה, הנהגת הקהילה, יחסים בין אדם לחברו ועוד.

החיים הכלכליים של יהודי מצרים

יחסי מסחר - יבוא ויצוא[1]

כאמור, הרדב"ז החל לעסוק במסחר בגיל צעיר. רבות מתשובותיו מעידות על כך. יהודים עסקו במסחר בין־לאומי שכלל יבוא ויצוא של סחורות למצרים וממנה. הם הביאו למצרים בגדים מן האי רודוס, סחרו עם ערי איטליה, הובילו תבלינים לוונציה ופשתן ועורות לאנקונה. הרדב"ז סיפר על יהודי שניסה להבריח סחורות מהמכס, ומן השאלה מצטייר מצב שבו סחורה שהוחרמה על ידי הקונסול הוויניציאני שוחררה על ידי יהודי שלא היה בעליה. הרדב"ז, באמצעות שותפו, פעל אצל שלטונות איטליה לבל יעכבו את הסחורות שכבר הוטענו על האניות.

באחת מתשובותיו דן הרדב"ז אף בדרכי המסחר היהודי לקוצ'ין שבהודו, והזכיר מקומות שמהם סוחרים יהודים הגיעו לשם: "מארץ תוגרמה ומארץ עדן ואלימן ומן אלכוכאס (קוקאז)", אולם הוא לא מציין יהודים שהגיעו באותה עת ממצרים להודו.

בגלל העיסוק במסחר, התגוררו יהודים רבים בערי החוף והנמל של מצרים. הרדב"ז ציין כי יהודים מתגוררים בעיר דמייטה השוכנת לחוף הים, ומאידך גיסא, ברוב ערי מצרים שאינן על חוף הים אין יהודים מתגוררים.[2]

---

[1] **בשו"ת הרדב"ז** מקורות רבים לכך ראו: סימנים ז', ח', ט', מ"ט, ק"כ, קכ"ח, קכ"ט, קל"א, קל"ב, קל"ו, קפ"ד, קצ"א, רמ"ד ועוד.

[2] כל הנ"ל על פי תשובות הרדב"ז סימנים ת' אלף ב'; ת' אלפים ק"י; תרל"ח, אלף רע"ה; תשפ"ד וסימן קפב.

מינהל וכספים

מצרים הייתה ארץ מעבר לסוחרים, שנזקקו לכסף רב למימון מסחרם, לכן היה שם גם צורך בחלפנים שעסקו בהמרת כספים של ארץ אחת למטבע של ארץ אחרת, שהרי הגיעו למצרים סוחרים ממדינות שונות. יהודים במצרים עסקו בחלפנות כספים, ובהלוואה בריבית (הרדב"ז עצמו עסק בכך). יהודים עסקו גם בחכירת המכס, המסים, הקרקעות ובית המטבע. מוסד החכירה נקרא "אלתזם". כל חוכר היה ממונה על תחום מסוים. הוא היה רשאי למכור לאחר את זכותו לעסוק בחכירה, או לתת אותה במתנה או להשכירה לאחר באישור הנציב העות'מני במצרים.[3]

בשו"ת הרדב"ז יש שאלות ותשובות רבות בנושא זה, במיוחד ביחס להסגת גבול של חוכר. הרדב"ז כתב על תקנה־הסכמה, שעליה חתמו רוב חכמי מצרים, שלפיה נאסר על יהודי לקבל משרת חכירה לאחר שזכה בה חברו:

"ועוד שיש הסכמה חתומה מרוב חכמי מצרים ולומדיה ששום אדם לא יוסיף בשום אלתזאם אחר שזכה בו חברו באחד משלשה דרכים או שלבש המלבוש כמנהג, או שכתבו עליו האלתזאם, או שהכריזו עליו והחרימו כל העובר בחרם חמור וגמור".

עד שנת תקכ"ט (1769) נהגו השלטונות להחכיר את "בית המטבע", היינו מקום טביעת המטבעות, לאנשים אמידים, שהיו בדרך כלל בנקאים, ויכלו לשלם לקופת הממשלה סכומי כסף קבועים מראש. הממשלה מינתה אדם לנהל את "בית המטבע" והוא העסיק או שיתף עמו אחרים בניהולו.

הרדב"ז התייחס לכך: "שאלת ממני אודיעך דעתי בראובן שלקח בית המטבע מאת המלך ונכתב על שמו, ואחר כך בא שמעון ונשתתף עמו בשטר עדי ישראל בשליש ריוח, וכן ח"ו [חס ושלום] בהפסד, ולא נתנו בכיס משלהם כלום, אלא נשאו ונתנו בממון המלך וממון של בני אדם הנושאים ונותנים ב'בית המטבע'."[4]

עבודת אדמה והחזקת קרקעות

ליהודים כבני עדה לא־מוסלמית אסור היה לרכוש לעצמם קרקעות, אולם במצרים יהודים עסקו לצורך מסחר גם בקניית קרקעות ובחכירת קרקעות. אמנם, עיסוק זה לא היה נפוץ,

---

[3] א' דוד (תשמ"א) עמ' 90.

[4] א' דוד (תשמ"א), עמ' 93; אשתור־שטראוס (תשי"א) עמ' 178, וכן יהודים מנהלי "בית המטבע", אצל "אשתור־שטראוס, שם, עמ' 505 ואילך; שו"ת הרדב"ז סימן אלף קע"ג.

אך לעתים, מסרו יהודים שעסקו בכך קרקע כנספח לנדוניה, או אפילו הורישו קרקע לילדיהם. ועל כך כתב הרדב"ז:

"ולקנות שדות או כרמים לא נהגו היהודים במלכות הזה, ולא ניסו ללכת, ויפה עשו לסיבות רבות, ונתפרסם זה בין עכו"ם, עד שיש מן הטפשים שבהם [בעכו"ם] אומרים כי היהודים אם יזרעו לא יצמח." [5]

סחר בעבדים ובשפחות והחזקתם

על פי תנאי עומר - ההגבלות שהוטלו על בני החסות הלא־מוסלמים - אסור היה לבני החסות לקנות עבדים ושפחות מוסלמים ולא־מוסלמים. בידינו ידיעות רבות על יהודים שמצאו שיטות שונות לעקוף את ההגבלות ועסקו בקניית עבדים ושפחות.

"מעשה שהיה כך היה, כי ראובן נתפשר עם שמעון בדמי השפחה, והנכרים אינם מניחים אותנו לקנות שפחות, וכדי להסתיר את הדבר הביאו שני עדים אשר לא מבני עמנו, ונתן לה המעות בפניהם בתורת הלואה, ושתעמוד אצלו ותניק את בתה של ישראל עד שתתן המעות שקיבלה או עד עשר שנים. ואחר כך כתב שמעון לראובן שטר מכירה גמורה בעדי ישראל". [6]

אף אם יהודים קנו עבדים לא־מוסלמים, היו המוסלמים חושדים בהם שהם מרמים ושהעבדים הם מוסלמים. כמו כן המוסלמים לא ראו בעין יפה עבדים שהתגיירו, מתוך הנחה שקודם לכן הם היו מוסלמים. [7]

מפרנסות היהודים

יהודים היו בעלי טחנות קמח, ועסקו בייצור עראק, בעשיית פרוות ובצורפות. יהודיות עניות השכירו את עצמן לנוכרים לעשות במלאכת הרקמה. הן עבדו אצלם עם גברים זרים. מקומות העבודה היו רחוקים ממקום מגוריהן ולכן נאלצו ללון שם. מאחר שחששו לצניעותן, התקינו הנגידים שרק נשים מגיל ארבעים שנה ומעלה יעסקו במלאכת הרקמה.

---

[5] על יהודים העוסקים בעבודת האדמה ראו: **שו"ת הרדב"ז**, סימנים כ"ט, ק"ו, קצ"א, ת"ק, תקי"ד, תקמ"ח, תקמ"ט, תשכ"ט, תשמ"ז, אלף ר"ח ועוד.
בסימן ס"ז למשל מדובר באישה היודעת בטיב מו"מ והרווחת ממון, שקנתה בתים ועליות והקדישה אותם לעניים.

[6] **שו"ת הרדב"ז**, סימן אלף קכ"א.

[7] שם, סימן אלף קנ"ז. עוד על עבדים ומסחר בהם ראו **בשו"ת הרדב"ז** סימנים קפ"ה, קצ"ו, רי"ב, רע"ה, שי"ח, תקצ"ח, תתצ"ד ועוד.

תופעה זו, שהיתה נהוגה במשך המאה הט"ז עוררה התנגדות. הרדב"ז נדרש לנושא ואישר את התקנה.[8]

כדי להימנע משתיית יין נסך, היהודים היו מייצרים יין לשימוש עצמי או למכירה לנוצרים. היו יהודים שייצרו יין בשותפות עם גויים, הרדב"ז עסק בדינו של יין כזה. בין הפועלים שדרכו יין, היו גם קראים שהועסקו על ידי יהודים רבים.[9] יהודים עסקו במצרים גם בעשיית גבינה.[10]

משאלות ותשובות הרדב"ז עולה כי מצבם הכלכלי של יהודי מצרים באותה תקופה היה שפיר. מרבית האוכלוסיה היהודית נמנתה עם המעמד הבינוני, הסוחרים ובעלי המלאכה. היו ביניהם תעשיינים זעירים ועובדי אדמה מעטים, ובודדים מהם נמנו עם העשירים. ביניהם נכללו פקידי המינהל של הרשות, שעסקו בעיקר בענייני כספים, היו חוכרי מכס, בנקאים ומנהלי מטבעות.[11]

הנהגת הקהל

על סמך דברי הרדב"ז, הנגידות במצרים בוטלה עם הכיבוש העות'מני: "עד שמלכו התוגראין ואע"ג דבטלה הנגידות, בעוונותינו, ואין לנו הורמנותא, נשאר המנהג הראשון שיהיה דן יחידי דיין אחד במקום הנגיד, ובוררין להם הצבור מי שראוי לכך וממנים אותו לדיין עליהם, וכיון שהם בוררים אותו, הוי כאילו קבלוהו עליהם כלם, אפילו אותם שלא היו בשעת הברירה, שהרי הוברר מטובי העיר במעמד אנשי העיר, ויכל לדון אפילו יחידי, וכיון שהוא יושב ודן יחידי ובאין לדון לפניו הוי כאילו קבלוהו עליהם".[12]

דיינים - כישוריהם, דרכי מינוים, שכרם וסמכותם

הרדב"ז הורה שלא ידון אדם ולא יורה אם גילו פחות מארבעים שנה. אלא אם:

1. אין בעיר בית דין, דהיינו שלושה דיינים שהגיעו להוראה ולארבעים שנה.
2. היחידים והקהל קיבלוהו עליהם.

---

8 שם: סימנים תפ"ו; אלף ט"ו; אלף שע"א; אלף שמ"ו; אלף רצ"ח; תתקי"ט.

9 **שו"ת הרדב"ז**, ע"ב; תתקס"ג; של"ה.

10 שם, סי' תפ"ז וסימן אלף קמ"ו.

11 ראו: א' דוד, (תשמ"א) עמ' 97; א' בשן בתוך י"מ לנדאו (עורך), (תשמ"ח), עמ' 63-112.

12 **שו"ת הרדב"ז**, סימן תתקמ"ד. וראו: ל' בורנשטיין-מקובצקי, בתוך: ימ' לנדאו (עורך), (תשמ"ח), עמ' 132.

3. הדיין קיבל מרבו רשות להורות ולדון.[13]

הרדב"ז ציין שבימיו גם צעירים היו מסוגלים לדון בעזרת ספרות הפסיקה הגדולה שהיו בקיאים בה:

"ומעשים בכל יום, והבחורים מורים הוראות ואין פוצה פה ומצפצף" (הרדב"ז, תקל"ט).

חכמי הקהילות והקהלים הקטנים שימשו על פי רוב בתור דיינים מקומיים וקיבלו שכר רבנות מן הקהילה. דיינים שלא היו קבועים, קיבלו דמי בטלה. הרדב"ז הדגיש שאסור לרב או לעדים לקחת יותר מכדי שכר בטלה, ואם עברו ולקחו "אין דיניהם דין ואין עדותם עדות".

במאה הט"ז שימשה פסיקתו של בית הדין בקהיר כפסיקה תקדימית לבתי הדין האחרים במצרים. במחצית השנייה של המאה הט"ז, לאחר עליית הרדב"ז לארץ ישראל, נחלשה התלות הזו. רבי בצלאל אשכנזי, תלמידו של הרדב"ז שתפס את מקומו, ורבי אברהם מונסון התלוננו על כך בציינם שמנהג קהיר עיקר ואלכסנדריה נגררה אחריו תמיד.

על סמכותו של בית הדין בתקופת הרדב"ז אנו למדים מאחת השאלות שהגיעו אליו, בעניינו של אדם שרצה לגרש את אשתו ולא לפרוע את כתובתה, בטענה שהוא עני ואין ביכולתו. הרדב"ז פסק שאם הדיין יווכח כי הוא "אינו רוצה להרויח ולהשתכר לזון את אשתו מפני שכוונתו לגרשה ולהוציאה ללא כתובה, יש לקנוס אותו ולכוף אותו להשכיר עצמו להרויח לזון אותה..."

בתשובה אחרת ציין הרדב"ז שראוי לבית הדין לייסר ולקנוס את הקורא לחברו ממזר, משום שזהו צורך השעה, אולם ניכר מפסק הדין שהעונש לא הוטל על הנאשם.

בתשובה אחרת המליץ הרדב"ז לפני בתי הדין לגדור גדר ולהעניש את מי ששלחו נערים לגנוב בעבורם ובכך הרגילו אותם לדבר עבירה. על אדם שלימד ילד לגנוב מאביו ולהביא אליו את הגניבה, המליץ הרדב"ז להעניש בגופו ובממונו.[14]

---

[13] שם, סימנים אלפים קמ"ז; אלפים קמ"ח; אלפים קמ"ט. וראו: ל' בורנשטיין - מקובצקי, בתוך י"מ לנדאו (עורך), (תשמ"ח), עמ' 148.

[14] **שו"ת הרדב"ז**, סימנים תרכ"ב; אלף קס"ה; אלף ק"פ; תקס"ו; וכן חלק ג' סימן ת"פ וסימן תל"ב. וכן ל' בורנשטיין-מקובצקי בתוך י"מ לנדאו (עורך), (תשמ"ח), עמ' 163, ועמודים 167-168.

מוסדות הקהילה

קופה של צדקה

לכל קהילה הייתה קופה של צדקה, והכסף שנאסף בה נועד לחלוקה בין עניי העיר. הרדב"ז פסק שאסור להלוותו בריבית ואסור להשקיעו בסחורה. בפסיקתו הוא פתח פתח לחרוג מכלל זה:

"ומ"מ [ומכל מקום] אם הגבאי עשיר ורוצה לעשות הנאה להקדש ומקבל עליו דאי מתרמי להו עניים ישלם מביתו אז מותר להלוות ברבית אפילו הצדקה העומדת ליחלק לעניי עולם. אבל הצדקה הקצובה לעניי העיר דין הדיוט יש לה, שהרי יש לה בעלים ואסור להלוותם ברבית".

הקופה חילקה לעניים סכום מסוים, פעם אחת לשבוע, כדי פרנסתם. הרדב"ז ציין שבניגוד לתמחוי, המתחלק מידי יום, הקופה מתחלקת מערב שבת לערב שבת. בימיו נהגו בעלי חוב ליטול את הצדקה המגיעה לעניים לשם פריעת חובם, אך הרדב"ז אסר לעשות זאת.

קופות הצדקה לא היו משותפות לכל בני הקהילה, אלא נחלקו לקהלים. כך בדיון על הפירוד בין קהל המערבים בקהיר קבע הרדב"ז, כי עניי הקהל קודמים וכי במצרים קיים מנהג והסכמה, שכל קהל חייב לפרנס את עניו, ואין קהלים אחרים מסייעים לו. משום כך על הפרט לסייע בתשלום צורכי העניים של קהלו, כדין תשלום מסים.

לחלוקת הצדקה היו כללים קבועים. אחד הכללים היה שפרנסת העניים מוטלת בראש ובראשונה על שכם קרוביהם העשירים, גם אם הם תורמים לקופת הצדקה הכללית של הקהל. ואם לא ניתן היה לכפות עליהם לתמוך בקרוביהם העניים, היה הקהל מפרנס אותם מקופת הצדקה כמו את שאר עניי העיר.

את קופת הצדקה ניהל גבאי מיוחד במאה הט"ז היה החכם רבי יעקב אבן תבון, מתלמידי הרדב"ז, הגבאי של קהילת אלכסנדריה.

הגבאים הממונים על הצדקה חילקו את הכסף לעניים ופיקחו שלא יהיו רמאויות, ושאנשים שאינם זכאים לא יטלו מקופת הצדקה.[15]

---

[15] ל' בורנשטיין־מקובצקי שם, עמ' 184-185. וראו **שו"ת הרדב"ז**, סימנים תתנ"ז; אלף ר"ל, תתק"י; אלף רי"ח וסימן אלפיים ס"ד.

חברא קדישא

אחת מתקנותיו של הרדב"ז במצרים הייתה ארגון חברת הקברנים וחלוקתה למשמרות. בראש החברה עמד גבאי, ובראש כל משמרת עמד ראש משמרת. ראשות המשמרת והגבאות נחשבו תפקיד מכובד, והמינויים עברו בדרך כלל בירושה מאב לבן. בתקופה שלפני התארגנות חברות הקברנים, על פי תקנת הרדב"ז, היה הכרח לקבור את המתים בהיחבא מחשש להתקפות מצד הנוכרים. המת היה נמסר לידי אדם פרטי שיקברוהו, אולם לא כל המתים הובאו אז לקבורה בדרך הראויה.[16]

פדיון שבויים

הקהילה היהודית במצרים הצטיינה במשך מאות שנים לפני הכיבוש העות'מאני בפעילות עניפה של פדיון שבויים שנפלו בידי שודדים. בתשובותיו של הרדב"ז אנו שומעים על פעילות ציבורית במצרים לפדיון שבויים מידי שבאים ערבים במאה הט"ז. הקהילות הגדולות, קהיר ואלכסנדריה, השתדלו לשתף פעולה ביניהן כדי למנוע סחיטה הן מצד השבאים והן מצד המתווכים. כאשר נשבו יהודים נערכה בקהילה מגבית מיוחדת לפדייתם. גבאי מיוחד בכל אחת משתי הקהילות טיפל בכספים שנאספו לשם כך.[17]

"שבאו ששה שבויים בידי ערבי אחד שהיה שליח לערבי אחר אשר קנה את השבויים ונתפשרו השבויים עם הערבי בממון הרבה, וכשבאו פה מצרים [קהיר] עשו הקהילות נדבה ופדו השבויים בסך קרוב לחמש מאות פרחים זהב ויניציאנוש, ועוד באו שבויים אחרים ועשו נדבה לצרכם. וגם קהל אסכנדריאה [אלכסנדריה] עשו נדבה והותירו מאה קורונאש בידי הגבאי של אסכנדריאה שהוא החכם כה"ר יעקב תיבון נר"ו. ושאלו פה להודיע איך יש שבוי אחד בארץ מצרים, וכתב לו גבאי מצרים שיעכב המאה קורונאש הנזכר בידו אם יפדה אותו שבוי, ועדיין אותו שבוי לא נפדה. אחר כך בא הערבי אדון השבויים הראשונים ותבע לפני השרים ולפני הקאצ'י וגזרו שיעשו פשרה ביניהם. והכריחו לתת לערבי הנזכר קרוב לחמש מאות פרחים יתרים על מה שלקחו. והוצרכו הציבור לקחת אותם בריבית".[18]

הרדב"ז על המחלוקות בין הקהלים בקהיר

קהילת קהיר במאות ט"ז-י"ז הייתה מחולקת לקהלים שנוסדו על ידי מהגרים מארצות שונות. כל קהל התארגן בדרך כלל מסביב לבית כנסת נפרד ויצר לו את מוסדות הקהילה

---

[16] ל' בורנשטיין-מקובצקי, שם, עמ' 192.

[17] על פדיון שבויים במצרים ראו א' בשן (תש"ם).

[18] **שו"ת הרדב"ז**, סימן אלפים ס"ד.

המיוחדים לו. דעת הרדב"ז הייתה שהפירוד בין הקהלים אינו חיובי, אך יש לקבלו מחמת כורח המציאות:

"כיון שהם ליבות חלוקים אין קילוסן עולה יפה, ולפיכך נהגו בכל גלילות ישראל שכל בני עיר ולשון אחד עושין להם קהל בפני עצמו ולא יתערבו עם אנשי עיר ולשון אחר, ולא היה אחד מהרבנים שמיחה בידם כי בחלוק במקומות והלשונות יתחלקו הלבבות ואין קילוסן עולה יפה... ולא תטעה בדברי לומר שאני סובר שהחלוקה טובה ח"ו דקרא כתיב "חבור עצבים אפרים..." אלא צריך להשתדל שיהיו לב אחד לאביהם שבשמים ואם אי אפשר אלא שתמיד הם מתקוטטין והם במחלוקת, דחה הרע במיעוטו..."

השלטונות העות'מאנים הכירו בעצמאות הקהלים. כל קהל פרע את מסיו לשלטונות בנפרד. הרדב"ז דן ברצונם של הכפוסים - יוצאי ספרד - להיפרד מקהל המערבים, שבתוכו ישבו, ולהצטרף לקהל הספרדים לצורך תשלום המסים ומתן צדקה. הרדב"ז שלל בקשה זו מחשש שיסודות הקהלים יתערערו. "עוד יש בזה תקון הקהילות שאם לא כן כל אחד יאמר אבותי באו מארץ אחרת ולא אפרע עמכם אלא עם קהל פלוני, ונמצאו צריכין לעשות ערכין חדשים בכל פעם ופעם... ואין לנו לבלבל הקהילות ולעשות ערכין חדשים... ולעניין התמיד והקופה והצדקה וכל צורכי העניים דין אחד להם בין יחיד בין מרובים, חייבים לתת לקהל שלהם כאשר בתחילה כי בכלל הציבור הם חשובים".[19]

הנישואין והמסגרת המשפחתית[20]

הנישואין - החופה וברכות הנישואין, על פי תקנה קדומה של הנגידים שהייתה נהוגה במצרים, נסמכו הקידושין לנישואין ואילו השידוכין קדמו להם בזמן. בטקסי השידוכין נערכה סעודה גדולה על ידי הורי הכלה ובמהלכה נחתם שטר השידוכין, הכולל קנסות על כל צד שיחזור בו. לאחר מכן התראה החתן עם ארוסתו לעתים קרובות, והוא וקרוביו היו שולחים לה מתנות. אם השידוכין לא יצאו לפועל, נהגו להחזיר את המתנות (סבלונות) לבית החתן, אם כי תופעה זו הייתה נדירה: "כולהו עומדין בדבורם ואחד מני אלף הוא שמבטל השדוכין". עצם משלוח המתנות לא נתפרש במצרים כמעשה קידושין, גם אם היו בודדים שהתכוונו לכך, כדברי הרדב"ז: "כלם יודעים שאין הסבלונות קדושין". ככל שהתקרב יום החתונה גברו ההכנות והדאגות, בעיקר מצד הורי הכלה, שעליהם הוטל

---

19 בורנשטיין־מקובצקי, שם, עמ' 200-203, **שו"ת הרדב"ז**, סימן תתק"י.

20 על פי מ' ליטמן (תשמ"ו) **המשפחה היהודית במצרים**, בתוך י"מ לנדאו (עורך), (תשמ"ח), עמ' 220 ואילך. **שו"ת הרדב"ז**, סי' ק"ו; תס"ג; תע"ד; תתנ"ד; תתס"ו; תשצ"ו; נג"י; שכ"ז; תנ"ח; תחל"ז; תכ"ה.

להכין את צורכי הסעודה. הם העניקו לבתם נדוניה כמיטב יכולתם, ובלבד שיוכלו להשיאה בהקדם ובכבוד. הרדב"ז מציין כי בתקופתו חוסר נדוניה לא היה מכשול רציני לנישואין, והרבה יתומות ובנות עניים התחתנו בלי לתת דבר.

שמחת החתונה נמשכה שבעה ימים ונסתיימה במוצאי היום השביעי שנקרא "ליל אלסבוע".

במצרים כללו בכתובה, בנוסף לנוסח הרגיל, תנאים ותקנות המיוחדים לה, כגון:

1. התחייבות האישה לטבול לנידתה במקווה שיש בו ארבעים סאה, כדין הגמרא. תנאי קדום זה, המיוחס לרמב"ם, למנוע נשים מלנהוג כמנהג הקראים בעניין הטבילה.
2. התחייבות הבעל לא לשאת אישה שנייה ללא הסכמת אשתו הראשונה.
3. תנאי שאם תמות האישה בלא זרע של קיימא, יחלוק הבעל עם יורשי האישה מה שנותר מעזבונה.

נישואין של ילדות צעירות היו תופעה שכיחה, לעתים נערכו הנישואין בהסכמת ההורים והיו גם שנישאו בניגוד לרצון הוריהם, על ידי הערמה ואלימות. הבדלי הגילים בין הבעל לאשתו לא מילאו תמיד תפקיד חשוב. הרדב"ז ציין שבחורים צעירים נהגו לשאת אלמנות מבוגרות, כנראה מתוך תאוות בצע.

אף כי ארצות המזרח, ומצרים בכלל, לא קיבלו את תקנות רבינו גרשום מאור הגולה, לא נהגו היהודים לשאת שתי נשים או יותר. תקנה זו נשמרה בקפדנות, אולם הם לא הקפידו על שמירת התקנה, במקרים שבהם:

1. אישה שהתה עם בעלה במשך עשר שנים ולא ילדה,
2. אישה חולה שסירבה לקבל גט,
3. אדם שהוצרך לייבם את אשת אחיו (מאחר שבמצרים סברו כמו בכל ארצות המזרח שקיום מצוות ייבום עדיפה על קיום מצוות לחליצה).

מכל מקום, חכמי מצרים והרדב"ז בראשם סברו שיש במקרים אלה לפייס תחילה את האישה הראשונה למחול לבעלה על שבועתו, ולקבל את הסכמתה לדור יחד עם צרתה. אם הדבר לא התאפשר, התירו את שבועת האיש לאשתו כדי שלא יבטל מצוות פרייה ורבייה. במקרים אחרים, אם הפר הבעל את הבטחתו, גרסו שיש להחרימו עד שיגרש תחילה את אשתו הראשונה, אבל אם היא מסרבת לקבל גט, היה עליו לגרש את צרתה,

שאותה נשא בניגוד לתנאי הכתובה. נראה שתופעת ריבוי נשים הייתה קיימת במצרים במידה מעטה ביותר, בדרך כלל רק בשעת הצורך.[21]

יחס הרדב"ז לקראים

הקהילה הקראית[22] במצרים הינה קהילה עתיקת ימים, וראשיתה בימי ייסודה של הכת (במחצית השנייה של המאה ה-9 לסה"ע). מצרים הייתה מרכז לכת הקראית. הקראים והרבנים (היהודים שומרי התורה שבכתב והתורה שבעל פה) התגוררו ברחובות נפרדים בשכונה היהודית בקהיר, היא "חארת אליהוד".

היחסים בין היהודים לקראים במצרים במאה הט"ז היו צוננים. "אני, מיום היותי, לא ראיתי אחד מן הרבנים שייכנס בבית חופתם".[23] כל זאת למרות שהרבנים והקראים התגוררו באותו רובע בקהיר.

עם זאת, באחת מתשובותיו הזכיר הרדב"ז חילופי דברים שהיו בינו לבין דיין קהילת הקראים:

"ואני שאלתי את פי הדיין הגדול שבהם, והוא בקי בעשרים וארבעה ספרים, על עניינים הרבה שאינם מפורשים בתורה, כגון: קידושין, גיטין, שחיטה שהם [הקראים] נוהגין בהם כל אלו ואמר לי..."[24]

דברים אלה יש לראות על רקע העובדה שלצורך פסיקה הלכתית היה הרדב"ז זקוק לפרטים ולבירורים ענייניים, מה גם שידוע שהרדב"ז נהג לשוחח עם בני דתות שונות.

הקראים לא שתו יין של רבניים ולא אכלו משחיטתם, אפילו אם עמד אחד מהם על גבי השוחט (נכח) בשעת השחיטה.[25]

נישואין בין קראים לרבניים נוצרו אמנם במשך הדורות, אולם מספרם לא היה רב. במאה הט"ז התקבל פסק הלכה של רבינו שמשון[26] שאסר על נישואין בין יהודים לקראים.

---

21 **שו"ת הרדב"ז** סימנים שפ"ב; תתקע"ב; שכ"ט; אלף קצ"ג; אלף ש"ח; תקע"ט. שפ"ב; ק"ו; תע"ד; תס"ג; נ"ו; תנ"ז; אלף ק"פ; נ"ג; קכ"ו; תנ"ח; אלפים רצ"ג; אלף רצ"ב; רי"ב; תנ"ז.

22 **שו"ת הרדב"ז**, סימן תשצ"ו.

23 הרדב"ז שם, וראו גם: י' אלג'מיל בתוך י"מ לנדאו (עורך), תשמ"ח, עמ' 513 ואילך. וגם: מ' קורינאלדי (תשמ"ד).

24 **שו"ת הרדב"ז**, סימן תשצ"ו.

25 י' אלג'מיל בתוך י"מ לנדאו (עורך), תשמ"ח, עמ' 519.

26 רבנו שמשון בן אברהם משאנץ, מבעלי התוספות בסוף המאה ה-12 ובראשית המאה ה-13. על נושא זה ראו אצל קורינאלדי (תשמ"ד) עמ' 101 ואילך.

נישואין של קראים עם יהודים אמנם תופסים, אולם גיטם אינו גט. פסק זה התקבל גם על דעתם של המבי"ט[27] ושל רבי יוסף קארו בעל ה"שולחן ערוך".

הרדב"ז ערער על יסוד זה וקבע כי קידושי קראים שנערכו בפני עדים קראים, אינם תופסים, כלשונו:

"כל הקידושין שלהם הם בעדים פסולים מן התורה, ואין כאן קידושין כלל, והבא על אחת מנשותיהן אינו כבא על אשת איש, הילכך אף על פי שאין גיטן גט, אין כאן חשש ממזרות שהרי אין אישות שלהם אישות, אלא זנות בעלמא". היסוד להיתר הוא כלשון הרדב"ז: "קלקלתם הוא תקנתם". בהיותם פסולים לעדות משום שהם כופרים ועוברים על התורה שבעל פה באופן שאין תוקף לקידושין הנערכים בפני עדי קידושין קראים - היא תקנתם - שאין בהם חשש ממזרות, אף על פי שהגט הקראי פסול, שהרי אישה קראית שנתקדשה בפני עדים קראים אינה מקודשת ואינה זקוקה כלל לגט.

את תשובת רבנו שמשון, שלפיה יש לקראים דין ממזרים, העמיד הרדב"ז בכך שהקידושין נערכו בפני עדים רבניים ולא בפני עדים קראיים.

כנימוק נוסף לפסילת קידושי הקראים ציין הרדב"ז את דרך עריכת הקידושין לפי מנהג ההלכה הקראית שאינה כדת משה וישראל:

"וראיתי נוסח הנשואין והקדושין שלהם שכותב לה הכתובה... וכותבים על עצמם שכפרו בתורה שבעל פה... ועוד שאין המקדש אומר הרי את מאורשת לי, אלא המברך קורא לפניהם זה הפסוק "וארשתיך לי..."

ולכן פסק הרדב"ז:

"כללא דמילתא כיוון שאין האיסור ברור אחזוקי איסורי לא מחזקינן ואם היו מסכימים לשוב אלינו ולקבל דברי חברות להיות כמונו הוה ממטינא שיבא מכשורא [= הייתי נוטל קיסם מתוך קורה] להתירם לבוא בקהל."[28]

כאן פתח הרדב"ז פתח לקראים, והתיר להם להתחתן עם הרבניים לאחר שישובו ויקבלו "דברי חברות". פסק זה מנוגד לדברי רבנו שמשון כי אין בקראים חשש ממזרות.

חידושו של הרדב"ז בדבר פסילת קידושי הקראים, עקב היותם פסולים לעדות, עורר מחלוקת חריפה בין פוסקי הלכה בארצות המזרח ובמצרים ונמצאו עוררין על פסק דינו. חרף ההתנגדות לפסקיו, נוצר מפנה בשאלת איסור החיתון עם הקראים, וגדולי ההלכה,

---

[27] המבי"ט - רבנו משה בן יוסף מטראני, חי במאה הט"ז בצפת, בתקופת רבנו יוסף קארו.

[28] **שו"ת הרדב"ז**, סימן ע"ג, תשצ"ו ועוד.

במיוחד במצרים, הסתמכו על פסקיו ונימוקיו והתירו נישואי רבניים וקראים, בתנאי שיקבלו עליהם "דברי חברות".[29] רבנו יעקב קשטרו[30] פסק להיתר, כלשונו:

"כבר נעשה מעשה על ידינו לקרבם תחת כנפי השכינה על פי שלשה עמודי תבל: מורנו הרב רבי יעקב בירב ז"ל ומורנו הרב רבי שמואל אבן חכים הלוי ומורנו הרדב"ז ז"ל."[31]

הרדב"ז ויהודי אתיופיה

בזמן ישיבת הרדב"ז במצרים אירעו מלחמות פנימיות בחבש הסמוכה. כתוצאה מהמלחמות הגיעו למצרים מספר שבויים והרדב"ז דן בשאלות הלכתיות שנגעו לאנשים אלה ולמעמדם ההלכתי. הוא היה הראשון שדן בשאלות הלכתיות הקשורות ליהודי אתיופיה ולחוות דעתו ולפסיקתו ההלכתית חשיבות מכרעת עד ימינו. בין תשובותיו, מצויות שתי תשובות המתייחסות באופן ישיר לזהותם ולמעמדם של יהודי אתיופיה.[32]

"מעשה היה באישה כושית מארץ כוש הנקרא אלחבש שנשבית ושני בניה עמה, וקנה אותה ראובן. ושאלנו את פיה מה טיבה, ואמרה שהיתה נשואה ואלו בניה מבעלה הנקרא שמו פלוני ובני זה ושמו פלוני, ובאו עליהם אויבים והרגו את כל האנשים שהיו בב"ה [בבית הכנסת] ואת הנשים והטף שבו ויבוזו. ונתברר שהיא מזרע ישראל משבט דן אשר שוכנים בהרי כוש, ומאותו הזמן עד עתה היו מחזיקים אותה בחזקת עגונה. ובתוך זמן זה בא עליה ראובן אדונה והוליד ממנה בן וגדל והרי הוא רוצה לקחת אישה מקהל ישראל ולבוא בהם. ושאלת ממני אם הוא ראוי לבוא בקהל ומה תקנתו?"

השאלה היא מה דינו של הבן? האם הוא נחשב ממזר, האם אמו בת ישראל עגונה, דהיינו אשת איש, שהרי בעלה בחבש, לא נודע בבירור אם מת, ולפי זה יהיה הבן פסול מלבוא בקהל או שיש לראות את האישה כמותרת מכבלי עגינותה, מאחד שלבני כוש מעמד הלכתי שונה ממעמדם של שאר ישראל, ובנה מותר לבוא בקהל ולשאת לו בת ישראל כשרה כקראים, כפי שראינו למעלה?

---

[29] ראה: מ' קורינאלדי, (תשמ"ד), עמ' 112-113, 122. 231-232.

[30] בעל שו"ת **אהלי יעקב**, (שנ"ט), מתלמידי הרדב"ז היה מחכמי מצרים בין השנים רפ"ה - ש"י / 1525-1610. ראה עליו בפרק העוסק בדמותו, להלן.

[31] ראו: **שו"ת אהלי יעקב**, סימן ל"ג.

[32] מ' ולדמן (תשמ"ט), עמ' 66 ואילך. ראו גם: מ' קורינאלדי (תשמ"ט) עמ' 117-128.

הרדב"ז פסק שאין לסמוך על נאמנות עדותה של אישה זו וסבר כי היהודים בכוש: "כפי הנראה הם מכת צדוק וביתוס הנקראים קראין". ממילא, מלבד בעייתו האישית של הבן, קיים חשש חיתון כדין כל הקראים.

"עוד יש טעם כללי לכלל הקראין, שהרי ישראל הם וקידושיהן קידושין ואין גיטן כתקנת חז"ל וכולם פסולי עדות הם מדאורייתא ומפני שיש בחקירה זו סכנה גדולה, שהרי כמה משפחות מהם באו לכלל הקהל, לא ראיתי להאריך בזה ומוטב שיהיו שוגגין וכו'. ומכל מקום מודה אני שאם היו מסכימים כולם לבוא לדת חברות ולקבל עליהם קבלת חז"ל להיות כמונו, הייתי מתירם לבוא בקהל עם הסכמת החכמים..."[33]

מכל מקום נראה כי הרדב"ז פסק שהבן הוא פסול חיתון, אולם לא בירר את הנימוק לכך. האם משום שאמו היא אשת איש, או משום שלדעתו נחשב הבן כמו הקראים לבוא בקהל או משני הטעמים יחדיו.

בתשובה אחרת שהשיב הרדב"ז עומדת לדיון הגדרת מעמדו של עבד מיהודי כוש, שנפדה משביו בידי יהודי ממצרים:

שאלה: "שאלת ממני - אודיעך דעתי במי שקנה עבד חופשי מאותם היאודים הדרים בארץ כוש, איך יתנהג עמו אם יוצא בשש או לא, וכל הדינים הנוהגים בעבדים אם נוהגים בו או לא?"

תשובה: "לא מצינו עבד עברי אלא מכרוהו בית דין בגנבתו או מוכר עצמו, ואין אדם רשאי למכור את עצמו אלא אם כן עני ביותר. ואפילו ליתן לבעל חוב אינו יכול למכור עצמו אלא אם כן צריך לאכול בלבד.

הילכך, זה שקנה העבד החופשי כיון שנתברר לו שהוא יהודי אין זה אלא פדיון שבויים, לא קניין עבד. והמצוה היתה מוטלת על כל ישראל לפדותו כדי שלא יטמע בין הגויים, וכל שכן השתא. ומה מי שמוכר עצמו לגוי אמר קרא: "או דדו או בן דדו יגאלנו" [ויקרא כה, מט] ובית דין כופין את הקרובים לפדותו. לא פדאוהו קרובים - מצוה על כל ישראל לפדותו. וכיון שקדם זה וקנה אותו זכה הוא במצוה רבה.

אבל אין לו דין עבד כלל אלא יוצא כל זמן שירצה...

ואף על גב דאיכא ספק אחרינא שהרי כל אלו החאבישיש הדרים בארץ כוש הם מתנהגים כדת הקראין שהם צדוק וביתוס ואין אנו מצווים לא לפדותם ולא להחיותם.

---

[33] **שו"ת הרדב"ז**, סימן אלף ר"צ.

מכל מקום מסתברא לי דהני מילי אלו שהם דרים בתוך הרבנים ורואים דברי חכמים ומלעיבים ומלעיגים עליהם. על אלו וכיוצא בהם אמרו: מורידין ולא מעלין, והם המשפחה הארורה אשר כתב הרמב"ם ז"ל. אבל אלו הבאים מארץ כוש הם משבט דן, בלי ספק, ומפני שלא היו ביניהם חכמים בעלי קבלה תפסו להם פשוטי הכתובים, אבל אם היו מלמדים אותם לא היו פוקרים בדברי רבותינו ז"ל, והוי כתינוק שנשבה לבין הגויים... אבל לעניין יוחסין, אני חושש שמא קידושיהן קדושין וגיטם אינו כתיקון חז"ל, שהרי אינם יודעים כלל בטיב גיטין וקידושין"[34].

בבסיסן של כל השאלות ההלכתיות שעליהן ענה הרדב"ז, עומדים הנתונים שידע אודות יהודי חבש:

1. מצב המלחמה בחבש בין הנוצרים, המוסלמים והיהודים, גרם לריבוי שבויים מיהודי חבש. חלק משבויים אלה הגיע למצרים.
2. מסורת דתם של יהודי חבש. הרדב"ז ראה לפניו יהודים הנוהגים כקראים. עמד על מסורתם וראה שהיא נעדרת לחלוטין את מסורת חז"ל ותורה שבעל פה.

אולם הוא הבחין גם בכך שהם נהגו כך מאונס וכי אילו היו להם מורי הוראה היו מקבלים את דברי התורה שבעל פה. הרדב"ז הבדיל בין יהודי אתיופיה לבין הקראים הנחשבים לפסולי עדות בשל כפירתם בתורה שבעל פה וממילא אין לחוש לנישואיהם ואין לחשוש לממזרות. יהודי אתיופיה לעומתם, לפי דעתו כשרים הם לעדות, וקידושיהם קידושין, ואילו גיטם אינו גט, ופוסלם ליוחסין, ולכן לדעתו, דווקא צד זכות זה גורם להם חומרא. ואולם קלקלה זו היא גם תקנתם, שכן "יכולים הם לטבול לשם גרות והרי הם **כשרים** גמורים לבוא בקהל ישראל ולהתחתן בם".[35]

עוד קבע הרדב"ז כי מוצאם של יהודי אתיופיה הוא משבט דן. סביר להניח, כדבריו של מ' ולדמן, שהרדב"ז שמע זאת מפי בני העדה עצמם. גם מתוך סיפורי אלדד הדני שסיפר על עשרת השבטים האבודים ניתן להגיע למסקנה זו, מה גם שרבי עובדיה מברטנורא שמע זאת כבר בדור שלפני הרדב"ז.

---

[34] מתוך שו"ת **דברי דוד**, סימן אלף ר"צ, בתוך רבי יוסף זאמירו, (תקפ"ח) הלכות אישות סימן ה'.

[35] ראו מ' קורינאלדי, (תשמ"ד), עמ' 121, 127.

הרדב"ז שב לירושלים

על פי עדותו של רבי יצחק עקריש, שב הרדב"ז לירושלים בשנת שי"ג (1553/4). על פעילותו בירושלים אנו יודעים מעט מאוד. בתחילה הוא כיהן כרב וכדיין בקהילה, וזאת לאחר שקיבל מידי ראשי הקהל הסכמה חתומה, שהם ישאו בכל הפסד שייגרם לו מתפקידו זה.

מנוסח של שאלה ותשובה המופיעה בשו"ת המבי"ט,[36] אף שאין שמו של הרדב"ז מופיע בה, מניחים החוקרים כי אכן מדובר ברדב"ז.

נוסח השאלה: "... ראובן תלמיד חכם בא למדינה אחת, דרך העברה, ואנשי המדינה ההיא חלו פניו שיבוא וידור ביניהם ויורה להם תורת ה' כפי ידיעתו, וקבלו עליהם שכל הפסד שיבוא לו מהגויים או איזה עלילה שיעללו עליו, הכל עלויהו ליהדר וחייבים לפורעו, ואז כתבו שטר ביניהם... וזה לשונו: אנו חתומי מטה וכל הקהל הקדוש יצ"ו וכל הנאמנים וז' טובי העיר, קבלנו עלינו בשבועה חמורה בשם יתברך בכל חומרי שבועה, שראובן יהיה עלינו לראש ולקצין ודיין ומנהיג לדון ולפשר בכל עניין שיצטרך בין ליחיד בין לרבים, בין לנישואין בין לגירושין, בין בכל אשר יראה לגזור ולעשות גדר והסכמה או לקיים איזו הסכמה מההסכמות הקדומות. הכל קבלנו עלינו כלנו כאיש אחד לכל אשר יאמר החכם הנזכר וכל הפסד ונזק הוצאה שיבא להרב הנזכר... שיהיה עלינו ליהדר באחריות גמורה על כל נכסינו..."[37]

בשטר המינוי שניתן לרדב"ז ניתן לראות את שורת התפקידים שמילא ראש הקהילה בירושלים. על פי חוקי השלטון העות'מאני, זקוק היה חכם ודיין הקהילה לאישור הקאדי המוסלמי לתפקידו. אולם הרדב"ז לא ביקש ולא קיבל אישור רשמי לכך. יש לשער מאחר שנהג את רבנותו ברמה, וכדברי השאלה: "... ואחר עבור זמן רצה לייסר קצת פריצים ולהחזירם למוטב, הלשינו עליו איך הוא דן ונעשה שופט במדינה ומשיא נשים ומגרש נשים בביתו ודברים כאלה, ובבית השופט [הקאדי המוסלמי] נתרעמו על החכם הנזכר ואמרו לו, תזהר שאם תעשה כך שנייסר אותך, ואמר, לא עשיתי ולא אעשה, ושקר ענה בי שאמר זאת עלי..."

אותם פריצים שביקש לייסרם הם שהלשינו עליו לשלטונות. הרדב"ז נאסר ונאלץ לשלם סכום כסף גדול לשלטונות. בסופו של דבר אושר מינויו על ידי הקאדי בשנת ש"כ־שכ"א

---

[36] מינה רוזן (תשמ"ה), עמ' 114-115. אמנון כהן (תשמ"ב), עמ' 85.

[37] **שו"ת המבי"ט**, (מהדורת תרכ"א), חלק ג', שאלה קפ"ח, דף קפ"ד ע"ב.

לערך (ו/1560).[38] הרדב"ז המשיך לעמוד בראש הקהל כרב, דיין ומנהיג רוחני עד שנת שכ"ד - שכ"ה. (ז/1504).[39]

במסגרת תפקידו בקהילה היהודית בירושלים שנקלעה למצב כלכלי קשה ביותר, היה עליו להתמודד עם בעיות חברתיות קשות. מקורות הפרנסה היו דלים ומצומצמים ונטל המסים היה כבד. הרדב"ז ניסה להקל במידת מה את עול המסים על בני הקהילה על ידי חלוקה שוויונית של הנטל. עד בואו לירושלים היו תלמידי החכמים שבעיר פטורים מתשלום מחצית המס, על יסוד תקנה שיצאה מבית מדרשו של הנגיד רבי יצחק שולאל בשנת רס"ט (1509). לפי אותה תקנה תלמידי חכמים היו פטורים מתשלום מסים, פרט למס גולגולת. אולם בשל מצבה החמור של הקהילה החליט הרדב"ז לחייב את תלמידי החכמים בתשלום מלא, כולל תשלום דמי שמירה והגנה מפני גנבים שהוטלו על יהודי העיר, ואשר החכמים סירבו להשתתף בפירעונם. הוראותיו אלו של הרדב"ז עוררו עליו מחלוקת מצד חכמי ירושלים ובראשם מצד רבי יוסף אבן צייאח. בסופו של דבר, לאחר שנת שכ"ד (1564) העתיק הרדב"ז את מקום מגוריו מירושלים לצפת, כפי שמספר רבי יצחק עקריש בהקדמה לפירושו על שיר השירים:

"ובראותו אנשי הארץ אשר לא מבני בריתנו ורוב המסים המוטלים עליו, לא נשא לבו לשאת כל הרעה הזאת. אמר טוב שבת על פנת גג מאשת מדנים וילך צפת."[40]

הרדב"ז בצפת

א' דוד ציין כי על פעילותו הציבורית של הרדב"ז בצפת לא ידוע כמעט דבר. ידוע שהוא צירף את דעתו לפסקיהם של גדולי החכמים בעיר,[41] בהם רבי יוסף קארו והמבי"ט. "אומרים שמהר"י קארו כבדו ונשאו והושיבו למעלה ממנו הן לענין ישיבה, הן לענין

---

[38] המבי"ט, ששאלה זו הובאה לפניו כדי שיפסוק בין תביעת הרדב"ז לבין ראשי הקהל, פסק בהחלטיות, שהקהל צריך לפרוע לרדב"ז את כל מה ששילם מכיסו לקאדי. והוסיף ואמר: "... כי היה להם [לקהל] להצטער על מה שנתבזה בפני הגויים כמו שכתוב בשאלה... וראוי והגון לנאמני וראשי הקהל שלא יהיו מסרבין לגדול ודיין שלהם, כי הם חייבים לעשות מלאכתו... ואין ציבור עני, כל שכן ירושלים תוב"ב... נאם הצעיר ומצטער בצער ירושלים...". א' כהן, (תשמ"ד) עמ' 95.

[39] הוא ייצג את הקהילה בפני הקאדי עד אותה תקופה. כמו כן נזכר הרדב"ז כמייצג הקהילה היהודית בירושלים, בדיון בפני הקאדי, בקשר לבעיות החכרת הקרקע לבית הקברות ולמחלוקת שהתעוררה בנושא זה בין היהודים לקראים. (כנ"ל הערה 96 וכן שם, עמ' 110).

[40] על פי א' דוד (תשנ"ג) עמ' 164.

[41] א' דוד, שם, עמ' 164-165.

חתימת כתבים או שטרות מפני שהיה זקן מופלג בשנים יותר מהר"י קארו..."[42] מכאן ידוע שהרדב"ז ישב בבית הדין הגדול של מרן ר"י קארו בצפת. הרדב"ז חי בצפת עד אשר מת במגפה, בשנת של"ג (1573).

תלמידיו

תלמידים רבים היו לרדב"ז. במיוחד בתקופת שבתו במצרים, שם עמד בראש ישיבה גדולה. בין תלמידיו המובהקים היו:

1. **רבי בצלאל אשכנזי**

רבי בצלאל אשכנזי היה מחשובי החכמים במצרים ובארץ ישראל במאה הט"ז. הוא שהה גם בירושלים ובצפת במחצית השנייה של המאה הט"ז. בילדותו למד בצפת בישיבתו של רבי ישראל די קוריאל, ומאוחר יותר עבר למצרים, שם נמנה עם תלמידי הרדב"ז. במצרים עמד רבי בצלאל בראש ישיבה שעם תלמידיה נמנו הרב האר"י הקדוש, רבי אברהם מונסון ורבי חיים חבריא. לאחר עליית הרדב"ז לירושלים בשנת שי"ג (1553), תפס רבי בצלאל את מקומו כראש רבני מצרים, אולם בעקבות סכסוך עם אחד מראשי הקהל נאלץ רבי בצלאל לחדול מתפקידו. בסוף שנת שמ"ז (1587) שהה רבי בצלאל בירושלים, ובה ישב שנים אחדות, עד פטירתו בה בין שנת שנ"א (1591) לשנ"ה - (1595). בירושלים שימש כרבה של הקהילה היהודית. רבי בצלאל אשכנזי הרבה לעסוק בהעתקת כתבי יד עתיקים. הוא העתיק חידושים על התלמוד הבבלי מגאונים ומראשונים, ואלה היוו בסיס לספרו **אסיפת זקנים** או **שיטה מקובצת**. כמו כן קיבץ את כללי התלמוד מספרות הראשונים בחיבורו **כללי התלמוד**. דרשותיו שרדו בכתב יד, קובץ תשובותיו הודפס בויניציאה בשנת שנ"ה (1595).[43]

2. **רבי יוסף קורקוס**

מחכמי ירושלים ממוצא ספרדי. ישב בירושלים בעשור השני או השלישי למאה הט"ז, ושימש בה ראש ישיבה. בשנת הש"כ (1560) עדיין ישב ירושלים. זמן מה מחייו עשה במצרים, שם למד בישיבת הרדב"ז והיה מתלמידיו המובהקים. נפטר לפני שנת שכ"ז (1567). מספריו: תשובות על לשונות הרמב"ם, נדפסו בקונטרס

---

[42] ר"ד קונפורטי, (תר"ו), דף ל"ו ע"ב; א' דוד, שם, שם.

[43] א' דוד, שם, עמ' 161־162; ראו גם: ר"ל מימון (תשי"ח), **רבי בצלאל אשכנזי וספריו** בתוך **סיני**, ספר היובל, עמ' פ"ט־ קכ"ה.

חיים שאול לרב החיד"א, ליוורנו תקנ"ב וקובץ ביאורים לספר זרעים לרמב"ם אותו השלים בשנת שי"ג (1553), נדפס באזמיר תקי"ז (1757).

3. **רבי יצחק ב"ד שלמה אשכנזי - האר"י הקדוש**

האר"י נולד בירושלים בשנת רצ"ד (1534) בערך. מירושלים יצא לקהיר לפני שנת שי"ד (1554). בקהיר נמנה עם תלמידי הרדב"ז והיה תלמיד חבר לרבי בצלאל אשכנזי. לצפת עלה בשנת שכ"ט (1569), או בתחילת שנת ש"ל (1570). בצפת למד האר"י אצל רבי משה קורדובירו שנפטר באותה שנה. האר"י עמד בראש ישיבה בצפת. את ראשית צעדיו בקבלה עשה עוד במצרים אצל מורו ורבו הרדב"ז, אף שאין לנו ידיעות רבות על כך. את עיקר משנתו הקבלית גיבש בשבתו בצפת, מאביב שנת ש"ל (1570) עד ה' באב השל"ב (1572), זמן פטירתו. בצפת הוא ריכז מסביבו כ-30 תלמידים שהמסורת הקבלית שלו עברה אליהם בעל פה, בראשם עמדו רבי חיים ויטאל ורבי יוסף אבן טבול.[44]

תלמידים נוספים של הרדב"ז היו:

רבי שמואל בן בורגה, הרדב"ז מכנה אותו "התלמיד הותיק".[45]

רבי גבריאל אליה, שהתיישב בדמשק.[46]

תלמידים אלה שמרו על קשר רצוף עם רבם גם לאחר שיצאו מבית האולפנא שלו בקהיר, ויצאו לעמוד בראש קהילות אחרות מסביב לאגן הים התיכון

לימוד התורה במצרים

מעמד לימוד התורה במצרים בתקופת הרדב"ז היה בשיאו, כדבריו:

"שעתה יש תלמוד תורה הרבה במצרים, מה שלא היה קודם לכן, ורובם ככלם בעלי תורה... אחר שבאו מרביצי תורה במצרים ורבי התלמידים והתורה עשתה פירות ופירי פירות וזה דבר נראה לעין ומה שראיתי בעיני אני מעיד."[47]

---

[44] **לפי א' דוד** (תשנ"ג), עמ' 183-184.

[45] **שו"ת הרדב"ז**, מהדורת י"ד סופר (תשל"ה), חלק שמיני, סימן נ'.

[46] רדב"ז, לשונות הרמב"ם, ז'-ט'. (ראו ד"ב דוקערמאן).

[47] **שו"ת הרדב"ז** (תרמ"ב), אלף קמ"ה; אלף קס"ה; אלף ק"פ.

מעמד התורה במצרים, אשיותו ומעמדו של הרדב"ז, תלמידיו אשר נפוצו בקהילות אגן הים התיכון ואשר שמרו על קשר עם רבם, עשו את מצרים למרכז התורה באזור לאורך מחצית המאה הט"ז. פניות ושאלות הגיעו לקהיר אף מקהילות גדולות וחשובות כקהילות שאלוניקי ואחרות. בין הפונים היו מהגדולים פוסקי ההלכה בדור.[48] אולם לאחר שהרדב"ז עזב את מצרים ועלה לארץ ישראל, ולאחר מות תלמידו המובהק מהריק"ש - רבנו יעקב קשטרו, השתנה כיוון הפנייה בשאלות הלכה ואורחות חיים וחכמי מצרים פנו בשאלות אל חכמי שאלוניקי וקהילות אחרות. מעובדה זו מתברר, עד כמה פעל ועשה הרדב"ז בכוח אישיותו ובקיאותו העצומה למען קיום קהילות ישראל במצרים כמרכזי תורה.

[48] שם, בהערה 103 סימנים קי"ט, רי"א, ש"ט, ש"ס, תס"א, אלפים רט"ו, רצ"ה, קס"ה ועוד.

נספח

מקורות משאלות ותשובות הרדב"ז[1]

א. יהודים במסחר הבינלאומי

סימן ל"ח

שאלת ממני אודיעך דעתי, בישראל ששולח סחורה לארץ כוש על הגמלים שלו, מה תקנה יעשה שלא יעבור משום "למען ינוח שורך וחמורך" וכו', שהרי ישראל מצווה על שביתת בהמתו?

ב. גלגול ועולם הבא

סימן פ"ז

שאלה: "ילמדנו רבנו מאמר במדרש משלי קשה עלינו להולמו ז"ל: 'אחת נשמתן של צדיקים ואחת נשמתן של רשעים חוזרות ויורדות ומטרפות לארץ', שנאמר: "ואת נפש אויביך יקלענה בתוך כף הקלע", וזה הפך קבלתינו, ועוד, שהביא ראיה היא לנשמת הרשע, אבל נפש הצדיק למה תהיה מטורפת, ומנא ליה?"

תשובה: "הנה נמצא לרבי אליעזר מאמר הפך זה וז"ל [וזה לשונו], רבי אליעזר אומר, נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד, שנאמר "והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים", ונשמתן של רשעים מטרפות למטה, שנאמר: "ואת נפש אויבך" וכו' [שבת, קנ"ב ע"ב]. אבל דע, שיש צדיקים שמגיע אליהם כמעשה הרשעים במדה זו, כגון הצדיקים שמתו בלא בנים, או שנכשלו בעבירה שהדין נותן בה שיצטרך לגלגול, עד שתושלם בהם הכוונה האלוהית כפי משפטו הצדק, דכתיב וחשב מחשבות לבלתי ידח ממנו נדח, ובהכי איירי במדרש משלי, וה"ק [וזה קאמר], אחת נשמתן של צדיקים הצריכות למדה זו, ואחת נשמתן של רשעים, חוזרות ויורדות ומטרפות לארץ, והוא רמז למה שאמרנו, והביא ראיה מקרא דקאמר "ואת נפש אויבך", שכבר אפשר שהיו בכלל אויבי דוד מקצתם צדיקים, אף על פי שלא היו צדיקים גמורים. ומאמר רבי אליעזר איירי, בצדיקים גמורים שלא הוצרכו למדה זו, כדניאל שבשרו המלאך, "ואתה לך לקץ ותנוח", וזו היא ברכת האשה [אביגיל]

---

[1] המקור: **שו"ת הרדב"ז**, חלק שמיני, בני ברק תשל"ה (יצחק צבי סופר, עורך).

לדוד, שאמרה "והיתה נפש אדוני צרורה בצרור החיים" [שמואל א' כ"ה, כט], שלא יצטרך למדה זו, ודעהו."

ג. חלוקת תשלום המס בקהילה

סימן קנ"ט

שאלה: "בקהל קדוש של רודיס היה להם מימים ערך קצוב על כל איש ואיש והיו מחלקים המסים והארנוניות על אותו ערך. ועתה יש מקצת אנשים שירדו מנכסיהם ומקצת שהיו עניים והרוויחו, ואותם אשר ירדו מנכסיהם צועקים לאמר, לעשות ערך חדש כדי שלא יהיו גוזלים קצתם את קצתם, וכן הסכימו. ובא עליהם מס פתאום, והדבר היה נחוץ ולא היה זמן לעשות ערך חדש וגזרו בגזרת חרם חמור וגמור לדעת המקום ב"ה ולדעת הקהל ולדעת ראובן, שהיה היותר נגזל וחפץ שיעשו ערך חדש עד שבא עליהם מס, וקמו מקצת אנשים אשר לא היו חפצים בערך החדש עם פרנסי הקהל והתירו כל החרמות אשר נעשו מלפנים עד היום הזה, ומכללם זה החרם, וחלקו המס על פי הערך הראשון וגבו אותו. וראובן עומד וצווח שאינו רוצה שיתירוהו, וכן מקצת הקהל. ועתה יורה המורה אם דין עמהם להתיר החרם הזה, ואם עברו והתירוהו אם הוא מותר או לא, ולך תהיה צדקה לפי שנפל מחלוקת בין הקהל על זה."

תשובה: "לא יפה עשו אותם שהתירו חרם כזה מכמה טעמים..."

ד. פדיון שבויים

סימן קס"ט

שאלה: "ממני אודיעך דעתי, בשבויים שגבו לצרכם, ולא הספיקו לשלוח להם פדיונם עד שנפדה אחד מהם שלקח מעות בהלואה ופדה את עצמו, ועתה תובע חלקו באותה גבייה לפרוע מה שהוא חייב, אם זכה בחלקו, או אם נקרא זה מותר שבויים לשבויים אחר כך."

תשובה: "אם גבו לצורך פלוני ופלוני השבויים, ופדו אותם והותירו, זכה זה בחלקו מן המותר. דקיל"ן [דקיימא לן] [שקלים ז', ע"א] מותר שבוי לאותו שבוי. ואם עדיין לא פדו אותם, אין לזה כלום עד שיהיה שם מותר. ואם גבו בפירוש לצורך פלוני כך ולצורך פלוני כך, זכה זה בחלקו. ואע"ג [ואף על גב] שהעליתי בתשובה אחרת דלא אמרינן מותר המת ליורשיו, אלא כשנעשית המצוה, אבל אם לא נעשית המצוה אין כאן מותר, שאני הכא דסוף סוף נעשית על ידי אחרים ועדיין יש עליו חוב הבא מחמת השביה, הילכך זכה בחלקו.

ואם גבו סתם לפדיון שבויים, אם זה לוה מעות מישראל, אין לו כלום, ואפילו אין שם שבויים יהיה מונח עד שיהיו, תדע דהא מצוה זו מוטלת על כל בר ישראל, ואם לוה מן הגוי ופדה עצמו מסתברא לי שפורעים לו הלוואתו. יוצא, שעדיין יש עליו קצת דין שבוי, דאע"ג דלא מצי למזבניה, [שאף על פי שאינו יכול לקנותו] מכל מקום יכול ליתנו בבית הסוהר על מעותיו כפי דיניהם, ותו, דהלואה זו באה מכח השביה, ותו, שלא תהא מכשילן לעתיד לבא. שפעם אחרת יראה הגוי את ישראל בצרה ולא יחמול עליו ולא ילונו. והלכך בזמן שידינו תקיפה עליהם ונמכר לגוי, אמרה תורה "וחשב עם קונהו" שלא יבוא עליו בעקיפין [כבבא קמא קי"ג], ומכל מקום אין נותנין לו יותר מכדי דמיו, דלא עדיף משבוי עצמו. אין פודין את השבויים יותר מכדי דמיהן, וטעמא דאיכא התם איכא הכא, וקל להבין."

ה. העלאת עצמות נפטרים ממצרים לארץ ישראל

סימן קצ"ז

"**שאלת** ממני, על מה שנהגו במצרים להוליך עצמות לירושלים אם יפה הם עושים, ואם מותר לקבור מת באותו קבר, ואם עומדין עליו בשורה או אומרים עליו דברי אבלות?"

תשובה: "יפה הם עושים להעלותם לירושלים, דקבלה בידינו שאין תחיית המתים אלא בעמק יהושפט, ושם ירדו הנשמות לגוף, ונמצא ניצול מגלגול מחילות, ואפילו מתי ארץ ישראל לא יקבלו הנשמות אלא שם. אבל צריך ליזהר שלא ישאר מהמת כלום, שאם ישאר ממנו אבר הרי הוא מעוכב עד שיתגלגל ויבא. ואם מותר לפנותו כדי לקברו עם אבותיו, שנוח לו לאדם לשכב עם אבותיו, כל שכן קל וחומר להעלותו לירושלים תוב"ב, דוודאי נוח לו ולנשמתו, אפילו בלא תנאי, יפה הם עושים, וצריך להוליך עמו גם עפר תבוסתו, לא ישאר שם כלום. ואז מותר לתת מת אחר לתוך הקבר.

ולעניין אם עומדים עליו בשורה ואומרים עליו דברי אבלות ותנחומי אבלים, אם שדרתו קיימת עומדים בשורה [ואומרים עליו ברכת אבלות ודברי אבלות], ותנחומי אבלים. ומה שאין עושים כן במצרים, הוא כדי שלא יתפרסם הדבר, שאם היו יודעים הגויים שמוליכין מתים ממקום למקום היו באים לידי סכנה, ומעשים בכל יום שמסתכנים בזה ואין מפנים אותם, ומוליכין אותם אלא בהיחבא באופן שלא ירגישו.

אבל אם אין שדרתו קיימת אין עומדין עליו בשורה ואין אומרים ברכת אבלים ותנחומי אבלים, והכי איתא בהדיא בשלהי מועד קטן [כ"ה, ע"א], דרמיא תרי מתנייתא אהדדי, ומתרצינן להו כאן בשלדו קיימת - כאן בשאין שלדו קיימת. [שהוא מקשה שתי משניות מזו על זו, ואנו מתרצים להם שכאן מדובר...]

והנראה לעניות דעתי כתבתי."

ו. שאלות בענייני יוחסין

חלק א' - שאלה מ"ח

שאלה מצפת תוב"ב. ראובן הלך לפיראדה ושם קדש אשה מאותן שנולדו בגוית בת יהודי שבא על שפחתו ונשתחררה ונתגיירה, והוא היה מן האנוסים, והיום הוא יהודי בארץ תוגרמה [תורכיה], והאישה ההיא טבלה לשם יהדות, וראובן קדש את הבחורה קדושין גמורים בפני כמה עדים...".

סימן ע"ג

שאלה "שאלת ממני אודיעך דעתי באחד מבעלי מקרא [מכת הקראים] שקבל עליו דברי חברות להיות כאחד מהרבנים ולשמור כל מצות דרבנן ולהזהר מכל מה שאסרו אם מותר להשיא אשה אם יש בהם חשש פיסול מלבוא בקהל או לאו."

תשובה: "כבר נשאלתי על זה פעמים אחרות ופעלתי שהם מותרים לבוא בקהל אם היו כמונו, והטעם שכל הקידושים שלהם הם בעדים פסולים מן התורה ואין כאן קידושין כלל, והבא על אחת מנשותיהם אינו כבא על אשת איש, הילכך אף על פי שאין גיטן גט אין כאן חשש ממזרות שהרי אין אישות שלהם אישות אלא כזנות בעלמא.

... וכן היה מעשה בסוף מחזור רס"ז שחזרו קהל גדול מהקראין לדת האמת במצרים, על ידי הנגיד רבינו אברהם החסיד, וקרוב הוא שהיה בנו של הר"ם במז"ל [הרב משה בן מימון ז"ל] ועוד היום משפחות ידועות במצרים מהם כהנים וישראל מיוחסים, ולא היה אדם פוצה פה עליהם, אלא אדרבא נתחתנו בהם גדולי קהלות מצרים הרבנים. והמעשה הזה העיד עליו בעל ספר **כפתור ופרח**,[2] והלכך אם יסכימו עמי שנים מבעלי הוראה הנמצאים בדור זה, אני מתירם לבוא בקהל."

ז. נשים העוסקות במשא ומתן

סימן ס"ז

שאלה "שאלת ממני אודיעך דעתי בראובן ורחל אשתו שהיתה יודעת בטיב משא ומתן והרווחת ממון, וקנתה בתים ועליות ולא היו להם בנים והקדישה אותם לעניים בערכאותיהם כמנהג, וחלק לאדוננו שמואל הרמתי ע"ה [שמואל הנביא], והתנית בהקדש שתוכל לשנות ולבטל ההקדש כל ימי חייה וחיי בעלה...".

---

[2] רבי אשתורי הפרחי.

ח. ירידה מן הספינה ביום טוב

סימן אלף י"ח[3]

שאלה: "שאלה לאכסנדריאה לכה"ר יעקב תבון נר"ו. ילמדנו רבינו כדת מה לעשות ביהודים הבאים ממדינת הים, היורדים ביום החג מן הספינה והם באים מחוץ לתחום, וראיתי לגלות אוזן מעכ"ת [מעלת כבוד תורתו] להיות כי הדבר הלכה למעשה כי ספינה שהולכת לאסטנבול חשבה להשבר וחזרה פה ביום שני של פסח, וירדו מהספינה כמו שלשים יהודים והיינו חרפה לשכנינו, כי לא די שירדו מהספינה אלא שהורידו ג"כ חפציהם עמהם... והיה כל אחד נושא כליו על כתפו... וקצתם שכרו חמרים להוליך חפציהם."

תשובה:" ... ואעפ"י שאני מחמיר על עצמי ועל הנמשכים אחרי, מכל מקום איני מוחה ביד אחרים, כיון שיש להם על מה שיסמכו, כ"ש לדעת **מגיד משנה** שמעיד על הרמב"ם ז"ל שזו סברתו. יצא לך מכאן שאותם שירדו לא היו ראויים לעונש, אבל אותם ששכרו חמרים היו ראויים לעונש, שעברו על אמירה לעכו"ם דאיסורא דאורייתא שהם מחמר אחר הבהמה. ולא משום הוצאה, שאין הוצאה מרשות לרשות אסורה ביו"ט...

ועל הוצאת כליהם כיון שהיה כלים הצריכין להם ביו"ט, איני רואה שיש לחוש. ולענין ליכנס בספינה בשבתות ויו"ט כבר נהגו העולם שנכנסים לה מערב שבת וקונים בה שביתה כדי שיהיה מותר להלך את כולה ואחר כך יוצאים. ... וכזה ראוי להורות ואם תבוא להחמיר עליהם לא ישמעו לך...".

---

[3] **שו"ת הרדב"ז** (תרמ"ב).

רבי יעקב בן אברהם קשׂטרו
מהריק"ש

רבי יעקב בן אברהם קשטרו - מהריק"ש

מוצא משפחת קשטרו ותולדותיה

רבי יעקב בן רבי אברהם קשטרו היה בן למשפחה שמוצאה מן העיר Castro Del Rio שבספרד.[1] משפחתו נפוצה בארצות אגן הים התיכון, והעמידה כמה וכמה חכמים.[2] הגדול שבהם היה רבי יעקב קשטרו, ראש חכמי מצרים בדור שלאחר מורנו רבי דוד בן זמרא.

שמו של אבי המשפחה היה כנראה יוסף בן יעקב. הוא ומשפחתו הגיעו מספרד לעיר אספי שבמרוקו. יש בידינו ידיעות על יוסף בן יעקב די קשטרו שהיה שם בשנת רס"ו (1506). ייתכן מאוד שיוסף בן יעקב היה אביו של רבי אברהם קשטרו. להשערה זו מסייעת גם העובדה שאת השם יעקב - שם אביו של יוסף - אנו מוצאים אצל בנו של רבי אברהם - רבי יעקב בן רבי אברהם קשטרו.[3]

בהקדמה לספר **תולדות יעקב**,[4] רבי יעקב קשטרו מציין ששם אביו הוא אברהם. ההקדמה נכתבה בי' בכסלו השל"ו (1575), ובה מציין רבי יעקב את שמו בראשי תיבות: יעקב ב"ר אברהם קשטרו.[5]

---

1 א' דוד (תשל"ב), עמ' 336.

2 ראו: מ"ד גאון (תרצ"ח), עמ' 606-607; 748. שם מוזכרים: דוד די קשטרו "איש נבון וחכם גדול שתורתו אומנותו", חי בארץ ישראל בשנת רפ"ה (1525). כמו כן מוזכר שם משה ב"ר צדיק קשטרו, מחכמי ירושלים ומרביניה, בן זמנו של מורנו הרב רבי לוי בן חביב. רבי משה קשטרו נמנה עם תומכי הרלב"ח בהתנגדותו לחידוש הסמיכה על ידי מורו, יריבו, מורנו הרב רבי יעקב בירב. הרלב"ח ציין את מעלותיו של רבי משה קשטרו: "חכם בתורה בקי בכל המשנה ופירושה, שלם במדות, מתנהג בנקיות ובפרישות אח וגביר לי החכם המעולה...". עוד מוזכר שם רבי יוסף קשטרו, אשר כתב תוספות והגהות לספר "זכרון לבני ישראל" לרבי אליהו מזרחי, שהיה שו"ב בירושלים. רפאל בן משה קשטרו (**שו"ת הרדב"ז** ח"ב סימן כ"ד). עובד די קשטרו, חתם על קיום שטר בירושלים בשנת רפ"ז (1527).על פי **שו"ת מהרלב"ח**, ורבים אחרים.

3 על פי א' שוחטמן, (תשמ"ג), בתוך **ציון**, מ"ח, עמ' 5. הוא מציין כי רבי יוסף קשטרו הדפיס בשלוניקי את ספר **עקדת יצחק** בשנת רפ"ב (1522), וייתכן כי מדובר באותו יוסף, אך שוחטמן מוסיף כי הדברים אינם מוכחים וזקוקים להוכחה נוספת. אולם לעניות דעתי השערה זו רחוקה מאוד. מאחר שבאותו זמן כבר היה רבי אברהם מנהל "בית המטבע" במצרים, וב"מגילת מצרים" כינה אותו רבי אליהו קפשלי "ישיש". משמע שרבי יוסף זה, אם הוא אביו של רבי אברהם, חייב היה להיות ישיש מופלג.

4 הספר יצא לאור בירושלים בשנת תרכ"ה (1865).

5 כך, אף שרבי דוד קונפורטי **בקורא הדורות** דף ל"ג ע"א, מציין כי רבי יעקב הוא נכדו של רבי אברהם. כבר עמד על כך פרופ' א' שוחטמן **בציון מ"ח**, עמ' 393, והדברים ברורים דיים מהקדמתו של רבי יעקב עצמו.

האב - רבי אברהם קשטרו

רבי אברהם קשטרו היה אחד ממנהיגי היהודים במצרים במחצית הראשונה של המאה הט"ז. כחוכר מכס וכעוסק במסחר היה רבי אברהם מקורב לשלטונות, ומשנת ר"פ (1520)[6] כיהן כממונה על המטבעה הממשלתית בקהיר. בו בזמן היה ממונה גם על גביית המכס בבירות[7] וכנראה גם באלכסנדריה. על נאמנותו של רבי אברהם לסולטן התורכי, ועל בית המטבע שעליו היה ממונה, אנו למדים מן הפרשה המסופרת **במגילת מצרים**.[8] מתיאור המאורעות ב"מגילה" עולה כי הסולטן, היושב בקושטא, מינה את אחמד פשה לשליט מצרים בתמוז הרפ"ג (2 ביולי 1523). כאשר הגיע אחמד פשה למצרים עשק את העם בלא הבדל דת ולאום, שכן כל מטרתו הייתה למלא את אוצרותיו כסף וזהב.

זמן קצר לאחר שהחל למלא את תפקידו, דרש אחמד פשה מרבי אברהם להטביע את דמותו על המטבעות, מפני שהוא שהתכוון להיות למלך מצרים. כמו כן דרש מרבי אברהם סכומי כסף גדולים לאוצרותיו. רבי אברהם הבין שהטבעת מטבעות בחותמו של אחמד פשה שלא באישור הסולטן, הרי היא כמרידה במלכות. בתוך זמן קצר ברח רבי אברהם ממצרים ובידו פקודת אחמד פשה, להראותה לסולטן בקושטא. עם היוודע כוונותיו של אחמד פשה לסולטן, הוא שלח את חייליו למצרים להסיר את המורד מכיסאו. בינתיים חיפש אחמד פשה את רבי אברהם ומשלא מצאו, שלח להביא לפניו את עושי המטבעות ב"בית המטבע", אולם הם הצליחו להתחבא מפניו. לאחד ימים נמצאו טובעי המטבעות ושניים מהם וממחביאיהם הוצאו להורג. אחמד פשה, ברוגזו, החל לשלוח את אנשיו לגזול כספים מן העם, וביום ר"ח אדר הרפ"ד (1524), הכריז על עצמו כי הוא "הסולטן אחמד". (המצרים קראו לו "שיטן אחמד", כלומר "השטן אחמד" והיהודים כינו אותו "השטן הידוע".) ביום ההכרזה יצאו חיילי אחמד ופרעו ביהודים, והרגו בהם ובזזו את רכושם, על הקהילה היהודית הוטל מס עצום. יומיים לאחר חג פורים החליט הפחה להשמיד את כל היהודים, משום שהקהילה לא יכלה לעמוד בנטל הכספי. היהודים ששמעו את הגזר עליהם קראו צום ועצרה והתפללו אל ה' שיושיעם מצרתם. ביום י"ט באדר מרדו באחמד כמה מקציניו והוא נמלט מפניהם עם נאמניו. בכ"ז באדר נמצא הבוגד והוצא להורג, וביום כ"ח באדר הובא ראשו לקהיר.

---

[6] אב"ן פולק (תרצ"ו), עמ' 30.

[7] רבי משה באסולה, (מהדורת תרח"ץ), עמ' 39־40; ר"ד קונפורטי (מהדורת קסל, תר"ו), דף ל"ג ע"א; א' דוד (תשל"ב), עמ' 330־331.

[8] יצחק יחזקאל יהודה (תרפ"ז), **מגילת מצרים**, בתוך **רשומות**, ה', עמ' 385־402.

יהודי מצרים חגגו את הסרת רוע הגזרה, וקיבלו עליהם ועל זרעם לעשות את יום כ"ז באדר ליום צום, ואת יום כ"ח באדר הנקרא "פורים דמצרים" ליום משתה ושמחה, ולקרוא בו את "מגילת מצרים" שבה מתוארים המאורעות הללו. ו"הסולטן סולימן, היושב בקושטא, גידל את רבי אברהם קשטרו וישימהו לראש הקהילה היהודית במצרים."

בראש חודש אדר רפ"ג (1523) הגיע דוד הראובני למצרים. הוא ביקש להתארח בביתו של רבי אברהם: "ונכנסנו בבית רבי אברהם בעל המטבע והוא היותר גדול שבמצרים. אמרתי לו אני יהודי ואני רוצה לשבת עמך ג' ימים או ד'...", אולם רבי אברהם קשטרו סירב לקבלו, מחשש, כנראה, שמא דוד הראובני יגרום רעה לו ולקהילתו.[9]

על נדיבותו ועל טוב ליבו של רבי אברהם ועל תמיכתו במוסדות צדקה וחסד, אנו שומעים ממקורות שונים: רבי שלמה עת'יה,[10] כתב בהקדמה לפירושו על ספר תהילים: "ובארץ מצרים היה אור התורה החכם רבי יעקב בירב... והחכם האיש הגדול רבי אברהם די קשטרו שהיו יוצאים מביתו בכל שנה שלש אלפים זהובים לצדקה" רבי אליהו קפשלי,[11] בספרו "חסדי ה' " כתב: "בימים ההם קראו את הישיש ה"ר אברהם קשטרו, אשר היה ממונה על המטבע, והוא האיש אשר הפליא לחזק ידי הנחשלים, הולך צדקות ודובר מישרים והחזיק יד בעלי ישיבות הרבה ועשה סייג לתורה."[12]

"והוא [השולטאן סולימאן] בנה את חומות ירושלים על יד הנגיד הרבי אברהם קאשטרו ז"ל, אשר היה במצרים מושל על בית המטבע."[13] ממקורות אלה נראה גם שרבי אברהם היה בשנת רצ"ח (1538) בירושלים, בעת שהסולטן סולימן הורה לבנות את חומותיה. גם לרבי יוסף אבן ציאח,[14] שהיה אחד מחכמי ההלכה והקבלה בירושלים ובדמשק, היו קשרים הדוקים עם רבי אברהם. הוא הקדיש את חיבורו **אבן שוהם** "לאיש אשר אלה לו, הלא הוא החכם האלוהי האמיתי הכולל כה"ר אברהם קאשטרו יצ"ו, איש היחס והמעלה

---

9 א"ז אשכולי (מהדורת ת"ש) עמ' 19; א' דוד, **(תשל"ב)**, עמ' 333.

10 ר"ש עתיה (ויניציאה ש"ט).

11 רמ"ג (1483), כרתים - שט"ו (1555), שם, רב והיסטוריון, סייע רבות לקליטת מגורשי ספרד. עמד בראש קהילתו. כתב כמה ספרים. בספר "חסדי ה' " מתוארים סיפורי אחמד פחה במצרים ופורים של מצרים.

12 בתוך א' דוד, (תשל"ב), עמ' 334 והערה 53. הדברים הם אודות האירועים המתוארים **במגילת מצרים**, משמע שבאותם ימים היה כבר רבי אברהם קשיש!

13 רבי יוסף סמברי, על פי א' דוד, שם, שם.

14 ר"י אבן ציאח מחכמי העדה המסתערבית בירושלים ובדמשק. חיבורו **אבן השהם** עוסק בחכמת הצירוף. ידועים עוד כמה מחיבוריו הקבליים ותשובותיו בהלכה. ראה: א' דוד (תשנ"ג), עמ' 172-171.

אשר לו מסלה עולה בנחלה, בלא מצרים צרים, ינצל מכל שרים זרים אשר עליו צרים". מן הדברים עולה עוד כי לרבי אברהם היתה גם זיקה לתורת הנסתר ולחכמת הקבלה.[15]

רבי יעקב קשטרו בראש יהודי מצרים

רבי יעקב היה תלמידו ויורשו של רבי דוד בן זמרא בהנהגת יהודי מצרים במאה הט"ז ובראשית המאה הי"ז. הוא נפטר בשנת השע"ב (1612).

לרדב"ז קרא רבי יעקב: "מורנו הרב הגדול":[16]

"... ומדברי רבינו הגדול זלה"ה בתשובת שאלה זו, זה שנים רבות ועתה כי ארכו הימים והזמן גרם... לכן כמתלמד מדברי רבינו ודולה מים חכמתו העמוקה, אשר למדתי בימי חרפי לפניו."[17]

כמורו הגדול, הרדב"ז, זכה מהריק"ש לתואר "מרא דאתרא של מצרים". דבר המוכיח את מידת גדולתו והשפעתו על הדורות שבאו אחריו בתחום ההלכה, ועל התפשטות פסקיו במצרים ומחוצה לה. רבי רפאל אהרן בן שמעון, שכיהן כרב בקהיר בסוף המאה הי"ט ובראשית המאה ה־כ' קרא עליו:

"רבם האחרון של בני מצרים, ופשטו הוראותיו בכל ארעא דמצרים אפילו במקום דפליג על מרן" (אפילו כאשר חלק על דברי רבי יוסף קארו מחבר "שולחן ערוך").

נכדו של רבי יאודה חן מקנדיאה פנה אליו בשאלה וקרא לו:

"נזר המורים, ראש המדברים, סיני ועוקר הרים, מרנא ורבנא... אלופי וגאוני, תורני את הדרך אשר אלך בה ואת המעשה אשר אעשה ומנה לא אזוז...".[18]

---

[15] על פי הקולופון **לאבן שהם**. בקולופון נאמר שהספר "נשלם בירושלים בשנת הרצ"ח (1538). ראו א' דוד (התשל"ב), עמ' 335. ממקורות של בית הדין השרעי בירושלים עולה, שרבי אברהם קשטרו התגורר בירושלים באותה תקופה, ותפס מקום מרכזי בחיי העיר במיוחד בתחום הכלכלה.
א' כהן (תשמ"ב), עמ' 86, ועמ' 216, סובר כי רבי אברהם לא היה שותף בבניית חומות ירושלים מטעם הסולטן. על עניין זה ראו גם: א' שוחטמן, (תשמ"ג), עמ' 394 ואילך.

[16] רבי יעקב קשטרו, **שו"ת אהלי יעקב**, (מהדורת תקמ"ג), סימנים ה', ע"ד, ע"ז ועוד. וראו הגהותיו בספרו **ערך לחם** (תע"ח) סימן ט' סעיף א', ועוד.

[17] **ערך לחם**, סימן צ"ט, דף קנ"א ע"א. רבי יעקב למד גם אצל רבי לוי בן חביב, (הרלב"ח).

[18] ראו **שו"ת אהלי יעקב**, סימן ע"ח. השאלה מצביעה גם על תלותם של חכמי קנדיאה בחכמי מצרים באותה עת.

מהריק"ש כמרא דאתרא של מצרים נהג לחלוק על קודמיו. וכך כתב עליו רבי אברהם הלוי בעל **גינת ורדים**:

"וכבר כתבנו דהאי אתרא הכי נהוג כהרמב"ם וכפסק מוהר"י קארו ומהר"י קאשטרו דכולהו מארי דאתרא אינון, וכמו שכתב הפוסק לעצמו... ואין המוחזק יכול לומר: "קים לי נגד מאריה דאתרא... דע, שכתב מוהר"י קאשטרו בחידושיו חושן־משפט סימן י"ד משם הרדב"ז ז"ל, שאין יכול לומר: "קים לי" אלא בדלא להוי אתריה דשכנגדו, וכתב דמצרים וסביבותיה וארץ תימן והמערב אתריה דהרמב"ם ז"ל... ועתה, מי זה ואי זה הוא אשר יקל את ראשו לחלוק על כל הני רבוותא ז"ל, דכולהו מארי דאתרא נינהו..."[19]

בפועל עמד רבי יעקב בראש קהל המסתערבים בקהיר, כך עולה מעדותו של נינו, רבי יצחק קשטרו בהקדמתו לספרו של רבי יעקב, **ערך לחם**, אולם לפי תעודה שבכתב יד, נבחר אמנם רבי יעקב לדיין של קהל המסתערבים בשנת שנ"ה (1595), לאחר שהדיין הקודם נפטר, אולם כרבו של הקהל כיהן חכם אחר.[20]

מהריק"ש קיבל שאלות רבות מתפוצות הגולה. ראינו לעיל ששאלו אותו יהודי קוצ'ין, יהודי קאנדיה, יהודי רודוס[21] ושאר ארצות הים התיכון ואיי הים. שאלות רבות הופנו אליו מנא־אמון־מאלכסנדריה שבמצרים. הוא נשא ונתן עם חכמי דורו, וכמה מתשובותיו נזכרות בספרי השאלות ותשובות של חכמי תקופתו.[22]

בשנת ש"ל (1570) בערך, עלה רבי יעקב קשטרו לארץ ישראל ובהיותו בצפת התאכסן בביתו של רבי יוסף קארו, בעל **שולחן ערוך**, והוא עשה לו כבוד גדול.[23]

שנים אחדות אחר כך באו על רבי יעקב יסורים קשים. הדברים באים לידי ביטוי בתשובה לשאלה משנת שמ"ד (1584), שעליה חתם:

"וצור ישראל יצילנו משגיאות ויאיר עינינו בתורתו, כה מעתיר הצעיר יעקב קאסטרו, גם כי צרות הזמן רדפוני הקיפוני ולבי בל עמי מרוב הטרדות".[24]

---

19 ראו רבי אברהם הלוי **שו"ת דרכי נועם**, סימן י"ח. על היותו רבי יעקב קאשטרו מרא דאתרא במצרים ראו גם אצל רבי חיים יוסף דוד אזולאי, **שם הגדולים**, בערך יעקב קשטרו וגם: אצל רבי רפאל אהרן בן שמעון בספרו **טוב מצרים** (מהדורת תשכ"ט), בערכו.

20 על פי לאה בורנשטיין-מקובצקי (תשמ"ח), עמ' 137.

21 **שו"ת אהלי יעקב**, סימן ז', י"ד.

22 למשל, **בשו"ת רבי חיים כפוסי; בשו"ת המבי"ט**, ח"ג, סימן רכ"ה; **בשו"ת רבי שמואל די מודינה** (מהרשד"ם), אה"ע, סימן קי"ט. על פי: א' שוחטמן (תשמ"ה), עמ' 80.

23 בהקדמה **לשו"ת אהלי יעקב**.

24 **שם**, סימן ז'.

על תקיפותו בפסיקת ההלכה ועל מעמדו "כמרא דאתרא" דמצרים, אנו למדים מפסיקתו נגד עשירי הקהילה, אשר חייבם בדין. הנידונים השתמטו ולא שילמו את חובם. רבי יעקב הביא את הכרעתו לפני מי שהיו הגדולים בפוסקי ההלכה במצרים באותה עת: רבי בצלאל אשכנזי, רבי יהודה מסעוד, רבי אברהם מונסון ורבי משה עתיא. אחר כך שלח את פסק דינו לחכמי ירושלים וכתב אליהם: "לא אחשוך פי מהשיב אמרים אמת, ולא אעשה תורתי פלסתר לכסות משפט צדק ולכסות עליו, לא אשא פני איש ואל אדם לא אכנה..."[25] כל זאת בתקווה שתקיפי העדה במצרים יקבלו עליהם את פסק דינם של חכמי עיר הקודש.

אם נכונה הסברה שרבי יעקב עמד בראש קהל המסתערבים רק החל משנת שנ"ה (1595), הרי שהחזיק במשרת רבנות רשמית במשך זמן קצר מאוד, ואף על פי כן ענה לשואליו בפסיקת הלכה והוכר כגדול הדור במצרים בתקופתו.

רבי יעקב התפרנס ממסחר, כפי שעולה במפורש משטר הודאה שנעשה בינו ובין רבי אברהם אריפול בשנת שמ"ח (1588).[26] מן השטר עולה כי רבי אברהם אריפול מודה לרבי יעקב ש"אחר כל חשבון" נשאר חייב לו סך של נ"ב פרחים זהב ויניציאני. ככל הנראה זו עדות על שיתוף פעולה מסחרי, שניהלו ביניהם שני חכמים אלה, כפי שהיה נהוג באותה עת בקרב חכמי הזמן.[27] שיתוף הפעולה איפשר להם לעסוק בלימוד תורה ובפסיקת הלכה ללא משוא פנים, מאחר שלא היו תלויים באיש. זהו, כנראה, גם הרקע לכך שרבי יעקב עסק ברכישת נכסים על ידו.[28]

פטירתו

רבי יעקב קשטרו נפטר בשנת שע"ב (1612), כפי שעולה מן ההספד שנשא עליו רבי שמואל אבן סיד:

"גדולים צדיקים במיתתן יותר מבחייהן. ובודאי שזה הרב אשר אנו עסוקים בהספדו, שיהיה לו עתה לאחר מותו גדולה ומעלה יתר שאת, אל הקודש פנימה, ומושב הדרו בחצר גנת ביתן המלך, מלכו של עולם, בשביל תורה אשר נתעסק כל ימיו, וזאת שאמרתי בתחילת דברי. 'בזאת יבא' - שהיא התורה שנקראת "זאת", הנה בזכותה יבוא אל הקדש.

---

[25] שם, סימן נ"ד.

[26] א' שוחטמן (תשמ"ג), עמ' 404.

[27] ראינו לעיל שגם הרדב"ז וחכמים אחרים עסקו במסחר.

[28] א' שוחטמן (תשמ"ה), שו"ת ל"ד.

ונוכל לומר עליו: "ויהי בשלם סוכו" - שנסתלק לסוכה של מעלה בזאת השנה שסימנה **בשלם** לפ"ק [שע"ב, 1612], ונתקיים בו "ויבא יעקב שלם".[29]

ספריו

1. **ספר מוהריק"ש**[30] הנקרא **ערך לחם**, והוא הגהות על השולחן הטהור מסודרים על ארבעה טורים הכינם וגם חקרם הרב הגדול... כמוהר"ר יעקב קשטרו זלה"ה ונתפשטו הוראותיו במצרים יע"א וסביבותיה ועל פיו יצאו ועל פיו יבואו. ואפריין נמטייה [ונביא אפיריון = ניתן כבוד] להחכם המרומם על כל מעלה רמה ותהלה כמה"ר יצחק קשטרו יצ"ו בכמהר"ר החכם השלם הדיין המצוין כמוהר"ר יוסף קשטרו זלה"ה, נין ונכד להרב המחבר אשר זכה והזיל זהב מכיסו להוציא לאור הדפוס זכות הרבים תלוי בו אכי"ר. בדפוס המחוקק הר"ר יונה בכמהר"ר יעקב יצ"ו, שנת ערבה לו **לחם לנערים** לפ"ק [תע"ח 1718] בקושטאנדינא אשר תחת אדוננו המלך שולטן אחמד ירום הודו".

   [2], 131 דף: 8.[31] אותיות רש"י, שער מעוטר.

ספרו של מרן רבי יוסף קארו, **השולחן ערוך**, נדפס לראשונה בויניציאה בשנת שכ"ה (1565), ומאז התפשט בכל תפוצות ישראל, ואף הודפס עוד מספר פעמים בחיי מרן עצמו.

שניים מגדולי חכמי ישראל שהיו בזמנו, רבנו משה איסרליש, (הרמ"א), אשר ישב על כיסא הרבנות בקרקא, ורבי יעקב קשטרו (מהריק"ש), ראו לפרוס מפה על **השולחן ערוך** ולהוסיף הלכות ודינים אשר השמיט המחבר.[32]

רבי יעקב סבר ש"הספר הנזכר [השו"ע] חברו הרב הנז' (רבי יוסף קארו) בסוף ימיו, ומפני חולשתו נמצאו דברים רבים כיוצא באלו בס' הנז'".[33] כך שבמקום אחד לא השגיח בדבריו שבמקום אחר.

---

[29] א' שוחטמן, (תשמ"ה), הערה 380. תאריך הפטירה של מהריק"ש חל בין י"ב לי"ח בשבט.

[30] מורנו הרב יעקב קשטרו.

[31] שני הדפים בראש הספר כוללים: שער, הסכמת רבני קושטא (רבי אברהם קמחי, רבי שמואל הלוי, רבי חיים אלפאנדארי, רבי יאודה רוזאניש). הקדמת רבי יצחק קשטרו, הקדמת רבי יוסף ב"ר יעקב קשטרו. בהקדמה זו נאמר שהמדפיס הגיע למצרים ושם מסרו בידיו את כתב היד. בקולופון כתוב: "ע"י המסדר אברהם במוהר"ר יאודה ליב יצ"ו, וע"י הפועל... יצחק בר"ר אברהם אלפאנדארי יצ"ו".

[32] הרב יצחק נסים (תשכ"ט), עמ' ס"ד-פ"ח; הנ"ל, (תשי"ח), עמ' פ"ט-ק"ב.
בשני המקומות דברים זהים אך **בספונות** ב' (תשי"ח) ישנה תוספת.

[33] ר"י ניסים (תשכ"ט) עמ' עה, הערה מס' 3.

דרכו של מוהריק"ש בהגהותיו הייתה:

"להוסיף דינים שהובאו **בבית יוסף ובכסף משנה** שנחבר לאחר חיבור **השולחן ערוך**.

בית יוסף מתקן את דברי מרן על פי ספרו **בדק הבית**, שיש שהוא מכנהו הגהות סתם וכותב: "כך כתב הרב בהגהותיו", ופוסק, לפעמים, כדרך **התוספות**, **המרדכי** ו**הגהות מיימוניות** שמרן לא הביאם **בשולחן ערוך**, אף במקומות שמרן לא פסק כמותם.

דינים המובאים **בבית יוסף**, אין הוא נוהג לציין מקורם ומובאים בהגהותיו סתם. מרבה להביא מדברי רבו הרדב"ז, שהיו תשובותיו בידיו בכתב יד ולא נמצאו מסודרות בידי מרן [רבי יוסף קארו]. מחכמי זמנו מזכיר הוא במקומות הרבה את מהרשד"ם [רבי שמואל די מדינה] מהריב"ל [רבי יוסף אבן לב] ובקצת מקומות את רבי בצלאל אשכנזי בתשובותיו".[34]

על דרך חיבור ההגהות של מהריק"ש כתב בנו רבי יצחק קשטרו בהקדמה לספר:

"וישם את השלחן ויערוך עליו ערך לחם... ויחפש ויפשפש וימצא זהב ורב פנינים בדברי הפוסקים חדשים גם ישנים... אשר לא הובאו **בית יוסף**. גם על תשובת רבו הרדב"ז זכרו לחיי העולם הבא הנסתרים מפניך שלשת אלפים משל ממשל רב... ויקרא יעקב אל בניו ויצום... הנה נא ערכתי משפט בקצור קצרה, ידי, ע"ד [על דברי] הרב מורנו הרב רבי יוסף קארו זלה"ה בספר **שולחן ערוך** אפס קצהו תראה הלכה למעשה. אמנם טעמם של דברים ושרשם בשא"ר [במה שאמרו רבותינו] לך ומצאוך איש על דגלו... ואל תשתומם על המראה, כי את הצנועים חכמה רמה ונעלמה לפעמים מימים ימימה ישאירו עוללות... לתת מקום להתגדר בניהם אחריהם".[35]

2. ספר **תולדות יעקב**. הדור, אתם ראו זאת תורת האדם הגדול בענקים, שמו נודע למרחקים, אשר שם לו משפטים וחוקים בחיבוריו הידועים ונחמדים, שתים כהלכתן בדברים מתוקים, קבע הלכה לדורות, להבין ולהורות, אמרות טהורות, יבוא השלישי אר"ש שיטה מפוארה, על מסכת **ביצה** באלף בינה יתירה, הן הן חידושי תורה, על כל קוץ וקוץ תלי תלים, שפתותיו שושנים, אשר פעל ועשה חד מן קדמיא הרב הגאון המפורסם מופת הדור, מאור הגולה, גדול מרבן שמו **מוהריק"ש** זלה"ה זיע"א[36] רב גובריה ורב חיליה, אורייתא דיליה, תורת אמת ליעקב. על ידי הרב המדפיס

---

[34] ראה: שם, עמ' ע"ו.

[35] ראו בהקדמה לרבי יעקב קשטרו **ערך לחם**. גם הרב החיד"א, (מהדורת תש"ן), במערכת ספרים, בערך "ערך לחם" מציין: "וכמדומה לי שראיתי באיזה מקום שהרב ז"ל חיבר חיבור באורך על ד' טורים, ומשם חפר אוכל וחיבר ספר ערך לחם".

[36] מורנו הרב רבי יעקב קשטרו זכרו לחיי העולם הבא, זכותו יגן עלינו אמן.

המפורסם מהר"ר ישראל ב"ק הי"ר[37], על מכבש הדפוס **משאת משה**[38] הי"ו ואשתו הצדקת יהודית נבגנז"מ.[39] תחת ממשלת אדונינו המלך האדיר הרחמן החסיד שולטאן עבד איל עזיז יר"ה[40] פעה"ק[41] **ירושלם** תובב"א.[42] הובא לבה"ד[43] על ידי הרב כמוהר"ר אפרים בכר משה ס"ט הי"ו,[44] שנת **בי"ת יעק"ב** לכו ונלכה באור ה' לפ"ק [שנת תרכ"ה].[45] 4, צו דף. °8. אותיות מרובעות בלתי מנוקדות ואותיות רש"י, שער מעוטר.

מצויות עדויות על חיבורים נוספים מפרי עטו של מהריק"ש בתחום זה, כגון:

3. **פירוש למסכת בבא קמא**, שראהו רבי שלמה חזן בשני כרכים גדולים בכתב יד, והוא העיד על הפירוש שהוא "בעיון דק ושכל צח ומצוחצח על כל אות ואות לא הניח פנה חזית". תיאור ההולם גם את:

4. **החידושים למסכת ביצה** הנ"ל.[46] כמו כן נדפסו:

---

[37] מורנו הרב רבי ישראל ב"ק (בן קדושים), ה' ישמרהו וינצרהו.

[38] מכבש דפוס שסיפק לו משה מונטיפיורי.

[39] נשמתה בגנזי מרומים.

[40] ירום הודו.

[41] פה עיר הקודש.

[42] תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן.

[43] לבית הדפוס.

[44] סופו טוב, ה' ישמרהו ויחיה.

[45] הספר הודפס שוב בשנת תשכ"ה ואחר כך בניו-יורק בשנת תשמ"ג. הסכמות לספר מרבני ירושלים, מן הראשון לציון, הרב חיים דוד חזן והקדמות המגיה המלב"ד, אפרים בכר משה. הקדמת המחבר היא מן התאריך י' בכסלו השל"ו (1576).

[46] ר"י חאגיז (תס"ד).

בשביאולה עושר וכבוד עץ חיים היא למחזיקים

זה השער לה' צדיקים יבואו בו

ספר

תולדות יעקב

חדוך אתב ראי ואת תירת האדם הגדול בענקים • שמי נודע למרחקים • אשר
שם הו משפטים וחוקים בתכוניו הידועים ונחמדים • פתים כהלכתן
בדברים פתיחים • קבע הלכה מדוחות • להבין ולחודות • אמרות שהורות • יבוא
הדרוש אי ש שטה מפיאדה • על מכבת ביצה באלף ביעה יתידה הן הן
ר ר אחיה • עד בא קיון יחיו תלים • שפתותיו שושנים • אשר פעל
עשר רי מי דמציא הדב הגאון הגדול המפורסם מופת הדור מאור הגולה נרול
מרב שמי מוהריק ש זהר"ם זיע"א • רב עבריה ורב הילה • אורייתא דילוח •
יהי אמת ליעקב :

ע"י רבני הקדש הספרדים מכה"ר על נכבדי הקהל מכתת משה ס"ו
ישראל נ"ק הנ"ל ולבתו הלדקת יהודית נבנמו"ע :

תדפס [illegible] עבד איל עזיז יר"ס

בעיה"ק

ירושלים

כונת ב ה
יעקב ב לי
עלבם נא
ת נפ

נוסף לבס"ד ע"י
הרב המאור"ר
אפרים בכר
משה ם"ט ה"ו

תובב"א

Gedrukt in JERUSALEM [illegible]

יעיר צורם ויזרפם שנית פעיה"ק ירושלים תובב"א שנת ה. תשכ"ה לפ"נ

ספר תולדות יעקב, ירושלים תרכ"ה

5. **הלכות נזירות**

6. **ומזכרת גיטין** בסוף הספר **הלכות קטנות** לרבי יעקב חגיז.[47]

7. ספר **אהלי יעקב**. "יעקב שלם בתורתו. שואל ומשיב... ונתפשטו הוראותיו בכל ארץ מצרים... ובלעדו לא ירים איש את ידו... וינהג את הצאן בזרועו הנטויה במרעה שמן... נגיד ומצוה לעם הקדש... הוא הגאון המופלא, מרנא ורבנא עין הגולה... כמוהר"ר אביר **יעקב קשטרו** זצוק"ל[48] ותדבק נפשו בטוב ה' בארץ הקדושה... וילך אל צפת תוב"ב[49] אל בית המלך מרן **קארו** זצוק"ל. וימת שם בשיבה טובה... זה כמה דורות שספרו כמוס וחתום... ויהי עם נעלמים... עד שבא החכם המפורסם כמוהר"ר **אליהו הכהן** נר"ו[50] וברוח נדיבה פתח את אוצרותיו... והקריבה אל מזבח הדפוס. כן יזכנו אלהא דבשמיא ותחזינה עינינו, חבור דרושים נחמדים. דרוש דרש הרב המחבר בק"ק[51] שלו מסתערב יצ"ו[52] הנקרא בשם קול יעקב. נדפס **בליוורנו** יע"א[53] בשנת **הנני שב** את **שבות אהלי יעקב** לפ"ק" [תקמ"ג / 1783]. בדפוס, ובהוצאת השותפים החכם כמוהר"ר אברהם יצחק קאשטילו והמשכיל כמוהר"ר אליעזר סעדון.[54] 10, קצד דף. °8. אותיות מרובעות בלתי מנוקדות.

ספר שאלות ותשובות זה נערך כבר על ידי רבי יעקב עצמו. יש בו תשובות שהן חלק מפולמוסים הלכתיים רחבים שהשתתפו בהם רבים מחכמי הדור. למשל עניין גט ענקארי, בפולמוס זה השתתפו רבי אברהם מונסון, רבי חיים כפוסי, רבי יעקב אבולעפיא, רבי חייא רופא, רבי משה קאשטילאץ, מהר"ם גלאנטי ומהרי"ט צהלון.[55]

---

47 ראו ש"ז הבלין (תשמ"ח) הכוונה לספר תולדות יעקב עמ' 259.

48 זכר צדיק וקדוש לברכה.

49 תבנה ותכנון במהרה בימינו.

50 נטריה רחמנא ופרקיה (שומרהו אלוקים ופודהו).

51 בקהילת קודש.

52 ישמרהו צורו וגואלו.

53 יבנה עיר אלוקים, או: יכוננה עליון אמן.

54 על הספר הסכמות רבני ליוורנו, מכ"א בשבט תקמ"ג (1783). בהם: רבי דוד מלאך, רבי מאיר סנגויניטי, רבי יעקב בן אדם רפאל בונדי, הסכמת הרב החיד"א, הרב ישראל סירוסי מליוורנו, רבי אליהו הכהן מליוורנו, רבי ישראל בנימין בסאן ורבי ישעיהו קרמי מרג'יו, וכן הסכמות מרבניה של קהילת אנקונה שבאטליה: רבי חיים אברהם ישראל, רבי אליהו הלוי ורבי ישמעאל הכהן.

55 ש"ז הבלין, (תשמ"ח) עמ' 265-266, הערה 104. ראו גם: א' שוחטמן (תשמ"ה), עמ' 80, הערה 350, העומד על כתבי היד של השו"ת הנ"ל.

ספק אם המחבר נתן לספר את השם **אהלי יעקב**, מכל מקום שו"ת זה הוא מנכסי היסוד של ספרות ההלכה של הפוסקים האחרונים.

ספר אהלי יעקב, ליוורנו תקמ"ג

8. רבי יעקב חיבר גם ספר דרשות הנקרא בשם **קול יעקב**. ספר זה נזכר בהקדמתו לשו"ת **אהלי יעקב**. וכן מזכירו נינו, רבי יצחק קשטרו בהקדמה לספר **ערך לחם**, אולם לנו לא ידוע דבר על ספר זה.

מצבם של יהודי מצרים בתקופת רבי יעקב קשטרו

מן השאלות שהופנו אל רבי יעקב קשטרו ניתן ללמוד הרבה על מצבם של יהודי מצרים ועל תחומי חייהם בתקופתו.

מסחר, כלכלה וכספים

שאלות בנושאי כלכלה תופסות מקום נכבד בשו"ת **אהלי יעקב**. למשל, זיכיונות לחכירת המכס, שניתנו על ידי השלטונות ובאמצעותם הושגו רווחים נאים, היוו פיתוי להסגת גבול. כאשר יהודי חכר את בית המטבע נאסר על יהודי אחר להסיג את גבול רעהו ולהציע לשלטונות סכום גבוה יותר תמורת הזכות לחכור את התפקיד.[56]

בדרך כלל נהגו החוכרים למנות חוכרי משנה אשר סבבו בכפרים וגבו שם את כספי המסים. זכויותיהם של החוכרים לא היו שוות לזכויותיו של החוכר הראשי. פרנסתם באה להם ממה שגבו יותר מהמינימום שקבע להם החוכר הראשי: "והעומדים במקום יקוששו מאשר ימצאו, זעיר שם זעיר שם, ויקחו הפרס שלהם בלי ידיעת בעל המקום... ואין המלתז'אם [החוכר הראשי] כותב מעולם 'ואתן לו כך וכך בכל חודש או בכל יום', והוי כאומר שכרכם על המקום, וגם זה על דעת שיקח המלתז'אם הצריך לו בראש ובתחילה, ואין שום שעבוד עליו כלל."[57] דהיינו זכויותיו של החוכר הראשי ברורות וידועות.

מן השאלות עולה כי סוכנים של סוחרים יהודים מויניציאה ומליוורנו שבאיטליה ישבו בקהיר ובאלכסנדריה ודאגו לשיווק הסחורות שנשלחו משם, או למשלוח סחורות שהיו מבוקשות בערים אלו, כמו חביות אלקאפאס, הוא פרי הצלף ששימש כתבלין.[58]

יהודים סחרו וסובבו בכפרים מרוחקים תוך סיכון עצמי רב. היו מהם שמכרו סחורות זולות, ואחרים מכרו תכשיטים ופנינים, והיו נתונים לסכנות בשל כך.[59]

יהודים עסקו במלאכות שונות. רבי יעקב מציין מלאכה מיוחדת ומעניינת שבה עסקו יהודים והיא ייצור בושם מחתולים הנקרא "אלגאליא".[60]

---

56 **שו"ת אהלי יעקב**, ו', נ"ט, ס"א, קי"ב. ראו גם אצל שלמה רוזאניס (תרח"ץ), עמ' 321.

57 **שו"ת אהלי יעקב**, ט"ו, כ"ט.

58 שם, ד', מ"ה. פרי הצלף מוזכר גם בתלמוד. ראו למשל שבת ל' ע"ב; ק"נ, ע"ב.

59 שם, נ"ב.

60 שם, כ"ב. יהודים עסקו גם בהלוואות ליהודים ולנוכרים, ובמיוחד נתנו כספי אשראי לסוחרים שקנו סחורות במצרים והיו זקוקים לאמצעי מימון, עד אשר מכרו את הסחורה. ראו: **שו"ת אהלי יעקב** כ"ד.

פדיון שבויים

כל יציאה מתחומי מצרים ביבשה ובמיוחד בדרך הים הייתה כרוכה בהסתכנות. מחמת פחד שמא יפלו עוברי הדרכים ברישתם של שודדי ים, אשר תבעו כסף רב בתמורה לשחרור.

בסכנה של נפילה בשבי, נוסף על סכנות אחרות, היה גורם מרתיע לעלייה ארצה, בייחוד בקרב נשים, אפילו ממצרים הקרובה לארץ ישראל.[61]

רבי יעקב קשטרו מספר באחת מתשובותיו על הפחד משודדי הים. מדובר באנשים שיצאו מאלכסנדריה לקושטא בשלוש אוניות. אניה מסוימת עקבה אחריהם, וגם לאחר שהתקרבה אליהם, לא זיהו אותה, "ופחדו ממנה פן חס ושלום תהיה של שבאים [שודדי ים], עד שהגיע אצלם והכירוה... עם כל זה לא האמינו עד שהלכו כמה תוגרמים ונכנסו בתוך הספינה והכירוה... וראו בה יהודים."[62]

יהודי מצרים היו רגישים מאוד לפדיון שבויים והוציאו כספים רבים לשם כך. באחת מהשאלות פסק מהריק"ש כי גבאי הקהל רשאים לשנות יעד של כספים שנתרמו לשם תלמוד תורה לצורך פדיון שבויים, ומעשה שהיה כך היה:

יהודי תרם עשרה דינרים לגזברי התלמוד תורה. בינתיים הגיעה קבוצה של 24 יהודים עניים באוניה, ולא היה להם במה לשלם את הוצאות הנסיעה. רב החובל אסרם למספר ימים ואף מים ואוכל לא סיפק להם. כשנודע הדבר לגזברים, מסרו את הכסף שנתרם לפדיונם. אולם מספר אנשים מבני הקהילה, כנראה אלה שלהם היה מיועד הכסף בהיותם לומדי תורה, התלוננו על כך ושאלו את רבי יעקב, אם עשו הגבאים כראוי. הם טענו שאין לשנות יעד של כסף שניתן לתלמוד תורה לצורך אחר. אולם מהריק"ש זיכה את הגבאים, וטען שהם פעלו על פי הדין לצורך הצלת נפשות.[63]

תפקידי החברה קדישא

בשנת שס"ה (1605), הייתה קבוצת החברה קדישא במצרים די גדולה, ומנתה כמאה וחמישים חברים, אשר היו קשורים ביניהם בברית של עזרה הדדית באמצעות הסכמות המלוות בשבועות ובחרמות.[64]

---

[61] שם, נ"א.

[62] שם, קי"ד.

[63] שם, נ"ה.

[64] **שו"ת אהלי יעקב** סימן ק"ב.

מתשובותיו של מהריק"ש מתברר שאנשי חברה קדישא במצרים, מלבד העיסוק בקבורת הנפטרים בקהילה, מילאו, במאה הט"ז, תפקיד נוסף; למן היווסדה של החברה קדישא, אנשיה היו רוקדים ושרים בחתונות של יהודים, במטרה להרחיק מהם את המנגנות והרקדניות הנוכריות, שבבואן לנגן ולשיר בחתונות הכשילו את בחורי ישראל.[65]

בשלהי המאה הט"ז היה ניסיון לבטל את התפקיד הנוסף הזה משום מעשה שאירע לכלה אחת, ובו הואשמו כל אנשי החברה כתוצאה ממעשה זה.

"גזרו חרם שלא יתופפו אנשי החברה בחופות כלל עד כלות חמש שנים. והיו הספרדים נוהגים בכך קצת שני מספר שקצבו בגזרה זו, רק מצות קבורת מתים נשארה בידם, הלוך וגדל מאד."

בחודש חשון שנ"ב (1591), נתקבצו ראשי הקהל עם רבי בצלאל אשכנזי וחידשו את ההסכמה, כלומר את האיסור לתופף, שאין לה ל'חברת קברים' לתופף בחתונות עשר שנים נוספות. אולם מהריק"ש התנגד להסכמה זו וביטלה.[66]

החזקת עבדים ושפחות על ידי יהודים בזמנו של רבי יעקב קשטרו

השלטונות והמוסדות המשפטיים, השלימו ברובם, עם עובדת החזקת עבדים ושפחות נוצריות על ידי יהודים, שאף סחרו בהם.

אולם היה חשש למול את העבדים, מאחר שהם פחדו מתגובת השלטונות שאסרו על סחר בעבדים מוסלמים. לכן פסק מהריק"ש:

"ובזמן הזה, כיוון שפשוט שאין למולו מפני המלכות, אין לך תנאי גדול מזה."[67] ולכן ניתן להחזיק עבד אם לא נימול.

לעתים, הימצאותן של שפחות אצל יהודים במצרים סייע בפתרון בעיות בענייני אישות ומשפחה.[68] כדברי מהריק"ש:

"... ומעשים בכל יום שממזר נושא שפחה שטבלה לשם עבדות, לטהר זרעו לבא בקהלם, וכן נעשה במצרים, בחבשייא [אתיופית], יהודית [יהודיה] שהיתה נשואה בארצה, וילדה בן

---

[65] **שו"ת אהלי יעקב** סימן סי'. וגם: שלמה רוזאניס (תרח"ץ), עמ' 319-321, 323.

[66] שם, סימן ס'.

[67] ראה **ערך לחם**, דף מ"ה, ע"א. על שפחות שנתגיירו ראו: **שו"ת אהלי יעקב**, סימן י"א.

[68] מאחר שאסור לממזר לבוא בקהל ה' ולשאת בת ישראל, לכן מצאו החכמים פתרון שממזר שישא שפחה, צאצאיו, לאחר התגיירותם, יוכלו לבוא בקהל ישראל.

מאיש יודי [יהודי] שבא עליה בשוגג, ונשא שפחה [בן האתיופית] וטיהר זרעו בזמן חכמי הדור שלפנינו..."[69]

יחסו של רבי יעקב קשטרו לנידחי ישראל

מהריק"ש קיבל את פסקיו של מורו ורבו הרדב"ז ביחסו לנידחי ישראל, יהודי אתיופיה, קוצ'ין והקראים.

בעניין מחלוקת שפרצה בקהילה במצרים, בנוגע ליהודים אשר קנו להם עבדים, והתברר שהעבדים היו מיהודי אתיופיה, מחזיקי העבדים ביקשו לממש את הקנייה ולהשתמש בהם כבעבדים לכל דבר וסירבו לשחררם, ואילו רבים דרשו לשחררם מאחר שהם יהודים, ויהודים יש לפדות, כנהוג בקהילות מצרים אשר, כידוע, היו רגישות לנושא זה.

רבי יעקב פסק כרבו, הרדב"ז, וקבע שיש לשחררם. יהודי שקנה אותם, לדבריו, קיים בכך מצוות פדיון שבויים. האנשים הללו אינם קניין כספו, מאחר ש"בזמן הזה" אין יהודי יכול להחזיק עבד מאחיו.[70]

פרשה, שדן בה כבר הרדב"ז והתעוררה שוב בימיו של מהריק"ש, הייתה אודות המחלוקת בין היהודים הלבנים והשחורים בקוצ'ין שבהודו.[71] בשאלה שנשאל הרדב"ז נאמר:

"מאי קוג'ין [קוצ'ין] שיש שם כמו תשע מאות בעלי בתים. המאה מהם הם יהודים מעיקרא ושורש להם והם מיוחסים, והשאר הם בני עבדים ושפחות, והם עשירים ובעלי מצוות וצדקה. המיוחסים אינם מתחתנים עמהם וקורין להם עבדים, ויש להם על זה מריבות וקטטות לאין קץ... יש מקצתם שבאו לשם יהודים סוחרים מארץ תוגרמה ומארץ עדן ואל-ימן [תימן] ומן אל כוכאס [קוקאז] וקנו שפחות והולידו מהם בנים ובנות, ושחררו אותם מפני שילדו להם או מפני שיש להם נחת רוח מהן ומשירותן, שחררו אותם בארצותן ונשארו עם בניהם בחזקת יהודים. ויש מקצתן שלא שחררו אותם, אלא בשעת

---

69 שם, סימן י"א, ובו בספר **ערך לחם**, רס"ז. והשווה לעיל, עמ' 71. **שו"ת הרדב"ז** (תרמ"ב), סימן אלף ר"צ.

70 רבי יעקב קשטרו, **ערך לחם** ליורה דעה, קנ"ח. השווה לעיל עמ' 72-73. שו"ת **דברי דוד, הון יוסף**, (תקפ"ח) הלכות אישות סימן ה'.

71 א. **שמחה אסף** (תש"ג), עמ' 185.

ב. **בראשית** המאה הט"ז מנתה הקהילה היהודית במקום כ־900 משפחות, רובם סוחרים אשר הגיעו לשם מקהילות שונות, נשאו נשים והתיישבו במקום. ראו: נפתלי, בר גיורא (תשי"ז), **מקורות לתולדות היחסים בין היהודים הלבנים והשחורים בקוצ'ין. ספונות** א', ירושלים, עמ' רמ"ג-רע"ח.

הליכתם ברחו להם, והאדון כדי שלא יתעכב מהליכתו לא חשש לו והניחו והלך. ואחר שהלך האדון נשאר בחזקת יהודי עם השאר ואין מי שיערער עליו ונשאר לעצמו. ויש מקצתם שהיו עבדים של אבותיהם של היהודים המיוחסים, מקצתם טבלו לשם עבדות ומקצתם לשם שחרור, ומפני שהיו היורשין קטנים או מצד שלא היו להם יורשין נשארו עבדיהן ושפחותיהם בני חורין לעצמם, ומקצתם שחררו אותם מדעתם. ויש מקצתם שהיו גוים גמורים ונעשו עבדים ונתערבו באלו ומקצתם שנתגיירו ונתערבו בהם. ויש מקצת שפחות שיצאו מיד אדוניהם מן דינא דמלכותא, שילדו לאדוניהם בנים, וכפי דיני המלכות כל שתלד בן או בת מאדוניה תצא לחירות. וכל חלקי הגויים האלו נתחתנו אלו באלו והחזיקו בדת ישראל ונעשו קהל גדול בעלי תורה ועשירים וקרובים למלכות והשרים, והם עיקר משא ומתן הסוחרים. והיהודים המיוחסים הם להפך, שהם המועט והעניים, וקורין לאחרים זרע עבדים מצד קנאה ושנאה..."

בתשובתו מסכם הרדב"ז:

"להתיר הקהל הגדול הזה לבוא בקהל ישראל, להסיר מהם השנאה והמחלוקת, וכיון שהם מתנהגים בכל המצוות כישראל אסור לקרותם עבדים."

וכאשר נשאל מהריק"ש, שנים אחר כך, אותה שאלה, ענה:

"יש להקל בספיקן, כיון דאיכא פלוגתא בעיקר דינא. ובין כך ובין כך כל הנמצאים עתה כשרים לבוא אפילו בקהל כהנים... מיהו על כל פנים נראה לי להצריכם טבילה, שהיות שלא היו בני תורה וקרוב לודאי הוא שלא טבלו את אבותיהם ולא הם, כי דבר נקל הוא לטבול ביום בפני ג', מהיות טוב אל תקרי רע..."[72]

יחסו של רבי יעקב קשטרו למוסלמים

נראה שמהריק"ש היה מחבב את עם הארץ המוסלמים. כדבריו: "... כי העכו"ם שאנחנו דרים ביניהם ישמעאלים הם ואין מגעם חמור כמו של עכו"ם."[73] דהיינו, יש להבחין בין המוסלמים לבין הנוצרים שהם עכו"ם לכל דבר, עובדי כוכבים ומזלות.

---

[72] רבי יעקב קשטרו, **שו"ת אהלי יעקב**, סימן צ"ט, דף קמ"ט-ק"נ.

[73] שם, סימן ל"ג, דף מ"ה.

רבי חיים כפוסי

רבי חיים כפוסי

מוצא משפחת כפוסי ותולדותיה[1]

רבי חיים כפוסי היה, ככל הנראה, בין היהודים שגורשו מספרד בשנת קנ"א (1391), והגיעו לאלג'יר. באלג'יר כונו יהודים אלה בשם "כפוסיים", על שם ה"כפוסה" - הכובע הקצר שחבשו לראשם, כמו שנהגו בספרד.

בראש הכפוסיים עמדו רבי יצחק בר ששת,[2] ורבי שמעון בן צמח דוראן,[3] שעד מהרה התאזרחו באלג'יר, והיו לראשי הקהילה היהודית במקום.

מסורת קדומה הרווחת בקרב יהודי אלג'יר מספרת על שש משפחות של כפוסיים שנחשבו שם מיוחסות מאוד. עם אחת מהן נמנה הרב חיים כפוסי. למרות זאת, את רוב חייו עבר רבי חיים במצרים. ניתן לשער כי במסגרת ההגירה שהתנהלה מארצות המערב לארץ ישראל ולמצרים, וכי בעקבות הזיקה שהייתה בין רבני אלג'יריה לבין אנשי קהילת המערביים במצרים, עבר הוא עצמו או עם בני משפחתו מאלג'יר לקהיר.

רבי חיים כפוסי במצרים

על תולדות חייו של רבי חיים אנו יודעים מעט מאוד. מאיר בניהו[4] משער שהוא הגיע לקהיר בגיל צעיר ושם רכש את עיקר לימודו. רבי חיים היה מתלמידיו המובהקים של רבי

---

1 הרב יעקב משה טולידאנו, (תשי"ב), עמ' ע"ו-ע"ט.
ראו גם: מיכאל ליטמן, תשובה אחת משו"ת רבי חיים כפוסי, בתוך: **ממזרח וממערב**, ב, בר אילן, רמת-גן תש"מ. עמ' 53-65.

2 רבי יצחק בר ששת - להלן הריב"ש (פ"ו/1326, ברצלונה - קס"ח/1408, אלג'יר), היה מגדולי פוסקי ההלכה הספרדיים. הוא פעל כרב או כדיין בברצלונה עד שנת קל"ב 1372). בשנת ק"ל 1370, נכלא, ואחר כך עבר לעיר סרגוסה, ולולנסיה, ולאחר גזרת קנ"א (1391) הגיע לאלג'יר. פוסקי ההלכות בדורות שלאחר ריב"ש הושפעו מן הפסקים ומן התשובות בספר השו"ת שלו.

3 רבי שמעון בן צמח דוראן - להלן הרשב"ץ או התשב"ץ. (קכ"א - 1361, מאיורקה עד ר"ד - 1444, אלג'יר). התשב"ץ חיבר חיבורים רבים על פסיקת הלכה. השם תשב"ץ הוא על שם ספר השו"ת שחיבר, **תשובות שמעון בן צמח**. במאיורקה היה רופא; באלג'יר ישב כדיין בבית דינו של ריב"ש, ולאחר פטירת הריב"ש נתמנה, מטעם המלך, לרב ראשי תחתיו. חיבר חיבורים רבים בתחומי הלכה והגות.

4 ראו: מאיר בניהו, כתב יד פירוש סוגיות בתלמוד בבלי מבית מדרשו של האר"י במצרים? **ספר אלבק** ירושלים תשכ"ג, עמ' 79. וראו עוד בספר אלבק, עמ' 55 בהערה 17, את דברי מ' ליטמן, הקובע כי דבר זה צריך עיון.

יצחק בירב, בנו של רבי יעקב בירב, מחדש הסמיכה, ונמנה עם תלמידי האר"י הקדוש.[5]

שתי נשים היו לו לרבי חיים כפוסי: חנה ולונא;[6] שלושה בנים - רבי מאיר, רבי יוסף (נפטר בחיי אביו) והושעיה. ושתי בנות: ריקא ושמחה.[7]

מקום מושבו העיקרי של רבי חיים כפוסי היה בקהיר, אך הוא ישב גם באלכסנדריה ובדמיאט.[8]

נראה כי פטירת בנו יוסף השפיעה עליו ולבו היה דווי. הוא גם לא ראה בעיניו ועיוורונו גרם לו שלא יכול היה ללמוד תורה כדבעי ולא לעיין בספרים כל צורכו.

"קו בולט, העובר בכל תשובותיו (של רבי חיים כפוסי) הוא תחושת הבדידות" - כך מאפיין אותו מ' ליטמן.[9] והוא עצמו תיאר את סבלו ואת נדודיו בלשון זו: "וכנפש גולה ממקומו, פה נא־אמון..."[10]

"... ומה גם עתה בהיותי גולה ממקומי וכלי, ספרי, ידי אסורות ועיני עורות וטרדת הלב היא למעלה כמים לים מכסים... כה מעתיר גולה ממקומו אשר בעתוהו בלהות סביב, לבו חרד, סר וזעף עליו אמים..."[11] מצבו וייסוריו של רבי חיים באו לידי ביטוי בתשובותיו בתשובה לפנייה מאלג'יר, בשנת ש"נ (1590) הוא כתב:

"זהו מה שעלתה במצודתי עם רוב טרדותי וצוק עתי...".[12]

בסיום מכתב אחר שכתב אל רבי שלמה אגיש, שישב בצפת, כתב:

---

[5] ראו: רבי רפאל אהרון בן שמעון, **טוב מצרים**, בערך רבי חיים כפוסי. אולם ידוע כי לרב האר"י לא הייתה ישיבה במצרים אלא בצפת, שבה שהה כשנתיים. ראו גם על כך בדברי ליטמן, על פי הערה 4 לעיל.

[6] א' שוחטמן, (תשמ"ה), עמ' 74. וראו גם **שו"ת רבי חיים כפוסי**, סימן ז' דף י"א, ע"א. וסימן י"ז דף ל"ח, ע"ב. בכתב יד הנמצא בבית המדרש לרבנים בניו-יורק ומספרו R1454.

[7] ראו י"מ טולידאנו (תשי"ב), עמ' ע"ו-ע"ט, וראו גם ישראל בן זאב, (תשכ"ה) עמ' ר"ע.

[8] על בניו ובנותיו כתב בן זאב, שם. הוא כלל בספר תעודות אחדות שמדובר בהן על בניו של רבי חיים כפוסי, על בנותיו, על חתניו ועל הנכסים אשר רכשו ומכרו. על דמיאט ראו בשו"ת רבי חיים כפוסי, (כ"י), סימן כ"ו, דף מ"ח, ע"א.

[9] ראו: מ' ליטמן, **בתוך ממזרח וממערב**, עמ' 55.

[10] **שו"ת רבי חיים כפוסי**, סימן ז', דף י"א ע"א, על פי מ' ליטמן. **ממזרח וממערב**, ב, עמ' 55.

[11] שם, סימן מ"ט, דף ע"ח ע"א, על פי ליטמן, שם, עמ' 56.

[12] **שו"ת רבי חיים כפוסי**, דף ל"ז, ע"ב, בתוך מ' ליטמן, (תשל"ח), עמ' 17.

"... וה' יודע כמה הטרחתי את עצמי לכתב שורתיים אלו בכ"ד שעות, מצורף לטרדות מבית ומחוץ. העוזר האמיתי יהיה לנו לעזרה, משגב לעתות בצרה...".[13]

גם מערכת היחסים המתוחה ששררה בינו ובין אחדים מחכמי מקומו השפיעה עליו וציערה אותו.[14]

מערכת יחסיו עם רבי יעקב קשׂטרו

פרשת גט נסים ענקרי[15]

פולמוס גדול התעורר בין חכמי מצרים וארץ ישראל, בשל ספיקות שהתעוררו בין חכמי מצרים וארץ ישראל, סביב שאלת כשרותו של גט, שנתן נסים ענקרי לאשתו. הפרשה אירעה בין השנים שס"ג-שס"ד (1603-1604). בבסיס המחלוקת הייתה השאלה אם נסים ענקרי גירש את אשתו מרצונו או בשל כפייה. ראש הפוסלים את הגט היה רבי יעקב קשטרו (מהריק"ש), ושלושה מחכמי מצרים שצירפו את דעותיהם לדעתו. בראש מחנה המכשירים את הגט עמד רבי חיים כפוסי, שהוא היה מי שערך אותו. בדעתו תמך רבי אברהם מונסון מחכמי מצרים, ואליהם הצטרפו רבים מחכמי ארץ ישראל: רבי חייא רופא, רבי יום טוב דהלון, רבי משה גלאנטי, רבי משה קאשטילאץ.[16]

סכסוך קנדיאה[17]

פרשה אחרת שבה היו מעורבים רבי חיים כפוסי ומהריק"ש. בשנת שנ"ט (1599) פרץ בקנדיאה סכסוך בין החכם, הרופא, רבי חיים שושן, שהיה בעבר מתלמידי ישיבתו של רבי יצחק בירב במצרים, ובין רבי שמואל קזאני. שני הצדדים פנו לדין תורה אצל חכמי מצרים. מהריק"ש עמד לימינו של רבי חיים בן שושן, ואף פנה בטרוניה אל בית הדין בקנדיאה על שהוציא נגדו פסק דין מעוות. לעומתו רבי חיים כפוסי כתב איגרת חריפה לרבי חיים בן שושן וגזר עליו לבקש מחילה מרבי שמואל קזאני.

החכמים הללו היו חלוקים גם בנושא מגורים משותפים של זוג צעיר בבתי ההורים, לרוב בבית הורי הבעל. לעתים תכופות נגרמו מריבות בין הכלה לחמותה ובין האיש לאשתו.

---

13 שם, סימן מ"ה, דף ע"ד, ע"ב ועוד.

14 שם, סימן ז', דף י"א, ע"א, על פי מ' ליטמן (תש"ם), **ממזרח וממערב**, ב, עמ' 55.

15 אצל א' שוחטמן (תשמ"ה), סימן פ"ז, דף ער"ה ע"א. ראו גם: **שו"ת אהלי יעקב**, סימן קל"א.

16 ראו אצל א' שוחטמן (תשמ"ה), הערה מס' 1.

17 ראו **שו"ת אהלי יעקב**, סימן ע"ח. **שו"ת רבי חיים כפוסי**, סימן ב', דף ד', ע"א על פי מ' ליטמן (תש"ם), **ממזרח ומערב**, ב, עמ' 45-46.

האישה תבעה לצאת מבית חמותה. רבי יעקב קשטרו לא מיהר להיענות לתביעת האישה, ואילו רבי חיים כפוסי נטה להתחשב בדעתה.[18]

היחסים המעורערים בין מהריק"ש שהיה באותה עת רבם של יהודי מצרים, לבין רבי חיים כפוסי היו מלווים בהתנגשות אישית קשה ביניהם, ובה הושמעו ביטויים חריפים ביותר.[19]

רבי חיים כפוסי ורבי בצלאל אשכנזי[20]

רבי חיים כפוסי פסק בריב שפרץ בין פקידים אחדים של מוכסים לבין בעלי החובות שהלוו להם כסף. הפקידים לוו את הכסף לצורכי מוכסיהם ולא יכלו לשלם. אחד הפקידים, עוזר המוכסן שקיבל הלוואות מידי אנשים עבור המוכסן, נדר שלא יאכל בשר ולא ישתה יין כל עוד לא יפרע את חובו. והנה ירד מנכסיו ולא יכול היה לפרוע את החוב. רבי חיים כפוסי פסק שאין הוא מחויב לקיים את נדרו, הואיל ועניות אונס היא, ואדעתה דהכי לא נדר.[21] רבי בצלאל אשכנזי פסק לטובת בעלי החובות.[22] ופסיקתו גררה תגובה של רבי חיים כפוסי.[23] מחלוקת זו בין החכמים הייתה מלווה בפגיעות ובהשמצות אישיות, והתפתח פולמוס גדול בין חכמי הדור אשר התייחסו לפסקיהם המנוגדים של ר"ח כפוסי ור"ב אשכנזי. בין המתפלמסים היו חכמים ממצרים,[24] מצפת,[25] מקושטא,[26] מאלג'יר[27] ומפאס.[28]

---

18 ראו: מ' ליטמן, בתוך י"מ לנדאו (עורך) (תשמ"ח), עמ' 232.

19 ראו: **א' שוחטמן** (תשמ"ה), עמ' 75, הערה 252. ראו גם: מ' ליטמן, **ממזרח וממערב**, עמ' 56-57.

20 רבי בצלאל אשכנזי ערך את **אסיפת זקנים - שיטה מקובצת** על מסכתות הש"ס.- לאחר עליית מורו רבי דוד בן זמרה (הרדב"ז) לירושלים, בשנת שי"ג (1553) לערך, מונה רבי בצלאל אשכנזי, לרבה של מצרים. גם רבי בצלאל עלה לארץ והתיישב בירושלים בשנת שמ"ח (1587-1588), ועסק שם בהרבצת תורה. בשנות ה־70 של המאה הט"ז חי תקופת מה בצפת. מורו היה רבי ישראל בן מאיר די קוריאל, ותלמידו היה רבי שלמה עדניי בעל הפירוש על המשנה מלאכת שלמה). רבי בצלאל היה אחד מחשובי החכמים בירושלים. הוא ביקר בכמה מארצות הגולה כשליח דרבנן (כשד"ר), והשפיע על היהודים שיתרמו לתושביה.

21 ראו **שו"ת רבי חיים כפוסי**, סימן ח'.

22 שם, סימן ט', וראו **שו"ת רבי בצלאל אשכנזי** סימן ל"ב.

23 **שו"ת רבי חיים כפוסי**, סימן י'.

24 שם, סימן י"א, דף כ"ה ע"ב - דף כ"ז ע"ב.

25 **שו"ת רבי משה גלאנטי** (מהר"ם גלאנטי) - סימן פ"ט.

26 **שו"ת רבי יוסף די טראני** (מהר"יט) - ח"א סימן א' (רבי יוסף די טראני היה בנו של רבי משה מטראני - המבי"ט. הוא נול בשנת שכ"ט/1569. ונפטר בשנת שצ"ט/1639).

27 **שו"ת רבי צמח דוראן** מאלג'יק (התשב"ץ) - חלק ד' סימן מ"ג. התשובה היא משנת ש"נ (1590).

28 **שו"ת רבי חיים כפוסי** סימן י"ג דף ל"ד, תאריך התשובה: ט"ו באב, ש"ן (1590).

רבי בצלאל אשכנזי האשים את ר"ח כפוסי בלשון זו: "זה החכם בעיניו היה מורה דין זה במסתרים ובמחשכים לכל פקידי המוכסים... והוא הולך חשכים...". המילים "בעיניו", "במסתרים" ו"הולך חשכים", רומזות כנראה לחשד שחשדו ברבי חיים שהוא נסתמא מפני שהורה את פסקו במסתרים כדרך מקבלי שוחד.

בתשובתו הגיב רבי חיים כפוסי ואמר בלשון הפסוק: "'גם כי אלך בגיא צלמות לא אירא רע..., וכי אשב בחשך ה' אור לי, מה עשיתי לך ומה הלאתיך אשר כזאת גמלתני לחרפני ברבים ולקרות אותי עברין ובליעל ועם הארץ... ולהיות מהנעלבים ואינם עולבים...".[29]

הרב שמעון בן צמח דוראן, שהתייחס למחלוקת בשו"ת התשב"ץ, לא הסכים לפסקו של ידידו, רבי חיים כפוסי, אולם הוא הביע את התנגדותו בטוב טעם, כדבריו:

"והמורה הזה [רבי חיים כפוסי] נר"ו, ירבה האל יתברך שכרו, יען כי פלפל בחכמה, ומתוך דבריו נר"ו ידענו ידו הרמה ודעתו השלמה, ירבו כמותו בישראל. ואני הצעיר, גם כי חלקתי עליו, ידעתי כי כוונתי טובה תתרצה עליו, כי תורתנו הקדושה נתנה לנו רשות לומר כל אחד דעתו, ולפעמים הקטון אומר לפני הגדול דבר טוב בעתו... והוא יתברך יעמידנו על האמת...".[30]

רננו אחריו כי נטל שוחד ועל כן איבד את מאור עיניו, "כי השוחד יעוור עיני פקחים", אך על פי המסופר,[31] וכאשר שמע רבי חיים את דיבת הרבים, קרא לעצרת לדרוש ביום שבת, ולאחר הדרשה אמר כי יודע הוא שיש אנשים המרננים אחריו ו"ה' יודע ועד כי נקי אנכי מעוון זה ולא בי הוא, ועתה אם יש ביניכם מי ומי אשר לקחתי מידו מאומה, או הטתי את הדין, יענה בי נגד ה' ונגד כל הקהל הקדוש ולמען תהיה לי לעדה, אני מחלה פני ה' אלוקי המשפט, שאם אמת הדבר ובי העון יקומטו עצמותי בזה, ולא אוכל לרדת מהבימה ואם חף אנכי מפשע, יהיה רצון שיפתחו עיני ויחזור לי מאורי לעיני השמש." ולאחר הדברים האלה נרפאו עיניו ושב לראות כבראשונה. מאז היה רבי חיים כפוסי חותם על פסקיו: "ה' נסי, חיים כפוסי".[32] ומאז נקרא: "רבי חיים בעל הנס".[33]

---

[29] שלוש תשובות, בתוך **שו"ת רבי צמח דוראן**, הוסיאטין תרס"ח. עמ' 19-20.

[30] ראו **שו"ת התשב"ץ**, חלק ד', סימן מ"ג.

[31] ראו אצל החיד"א, **שם הגדולים**, בערך מאיר גאויזון. וכן אצל ש' רוזאניס, (תרצ"ח) חלק ג', עמ' 324.

[32] ראו אצל א' שוחטמן (תשמ"ה) **שו"ת מהר"ם גאויזון**, סימן י"ד דף נ"ז ע"א, שם החתימה היא ה' נסי חיים כפוסי, וראו גם שם בחלק האיגרות סימן ל'. ש' רוזאניס כותב, שם, עמ' 325 בהערה, כי עד שנת שס"ז (1607) חתם רק בשמו, ומשנת שע"ו (1616) חתם "ה' נסי, חיים כפוסי". ובשם הגדולים כתב: "ואני הצעיר ראיתי חתימתו שהיה סגי נהור, והיה חותם מאומד כמעט אין האותיות ניכרות, כמי שלא ראה. וראיתי חתימתו אחר כך "ה' נסי חיים כפוסי - כתיבה מאושרה".

רבי חיים כפוסי ורבי מאיר גאויזון

בין רבי חיים כפוסי ורבי מאיר גאויזון הייתה מערכת יחסים הדוקה וידידותית. כמה מתשובותיו של רבי חיים אף כלולות בספר השאלות ותשובות של מהר"ם גאויזון.[34]

שני החכמים חתומים יחדיו על מספר פסקים.[35] ביושבם בדין ביחד עם רבי בנימין קאג'יג'י, נחתם בפניהם שטר פרוזבול משנת שע"ו (6161) שזה נוסחו:

"בפנינו עדים חתומי מטה, בא לפנינו הנבון הנעלה כה"ר יצחק שושן בכה"ר בנימין נ"ע, ואמר לנו מוסרני לכם החכמים השלמים כמה"ר חיים כפוסי וכמה"ר מאיר גאביזון וכמה"ר בנימין קאג'יג'י כל חוב וכל דבר שיש לי אצל כל אדם שאבדנו כל זמן שארצה, והיה זה ביום שני, שלשה ועשרים לחדש אלול שנת השע"ו (1616) ליצירה, פה מצרים...".

א' שוחטמן סובר שרבי מאיר גאויזון נהג להראות לרבי חיים כפוסי את פסקיו ותשובותיו כדי לקבל ממנו חוות דעת והסכמה. בכתביו גם ציין מהר"ם גאויזון במקומות אחדים כי הסכים עם פסקיו של רבי חיים.[36]

המוצא המשפחתי המשותף של שני החכמים הללו, אלג'יר, גרם לקשר הדוק ביניהם עד כדי כך שרבי מאיר גאויזון כינה את רבי חיים כפוסי בשם "אבי".[37] רבי חיים כפוסי שמר על קשרים טובים עם רבני אלג'יר, כדוגמת רבי צמח דוראן ורבי יעקב גאבישון.[38] מאגרות רבי מאיר גאויזון מתברר שבמחלוקת שאירעה ביניהם, הסכים רבי חיים כפוסי דווקא עם דבריהם של מתנגדי מהר"ם גאויזון.[39]

---

[33] ראו רבי רפאל אהרן בן שמעון, **טוב מצרים**, בערך: רבי חיים כפוסי.

[34] ראו אצל א' שוחטמן (תשמ"ה), עמ' 74, הערה 242. במפתח בסוף הספר, מוזכר רבי חיים כפוסי יותר מעשרים פעם.

[35] ראו: שם, עמ' 74 הערה 244, ועוד ראו **בשו"ת מהר"ם גאויזון** שם, סימנים ע"ב וצ"א.

[36] הם ישבו יחדיו גם בסכסוך שהתגלע בין יורשי מהריק"ש. הדיינים בסכסוך זה היו מהר"ם גאויזון, רבי אברהם סכנדרי אשר היו בוררים, והם בחרו להם בדיין השלישי, הוא רבי חיים כפוסי. ראו שם, עמ' 74.

[37] ראו שם, עמ' 74, הערות 245, 246.

[38] ראו אצל הרב י"מ טולידאנו, (תשי"ב), עמ' ע"ו. על פי **ליקוטי יוסף סמברי**, עמ' 23.

[39] ראו: א' שוחטמן (תשמ"ה), עמ' 36-37, 74. באיגרת קובל מהר"ם גאויזון על כך שרבי חיים כפוסי קיבל את דברי לשון הרע שהופצו נגדו, "וכי באת אלי היום להזכירני במחיצה של קנים... את אישים ופועלי אוון כת מזויפים אשר וחושבים עלי רעה אשר לא עשיתי ולא עלתה על לבי הם ימקו בעוונם".

מקשריו עם חכמים רבים בתקופתו ממרוקו, מאלג'יר, מארץ ישראל ומתורכיה, אפשר להסיק מסקנות אחדות:

א. מצרים הייתה באותה תקופה מרכז ליהודי העולם, על פסיקת ההלכה ועל היחס כלפי החכמים ופסקיהם.

ב. הקשרים המסועפים בין חכמי הדור חצו מדבריות, גבולות וימים. שאלות מקומיות, כ"גט ענקרי" או כ"נדר המוכס", הפכו לשאלות שדנו בהן חכמים שונים בקצווי עולם. זאת, אף כי לא היו אז אמצעי תקשורת מפותחים כבימינו.

ג. חכמים מקצווי ארץ התייחסו לפסקיו של רבי חיים כפוסי, ענו לשאלותיו ושאלו אותו שאלות, וזה מעיד על גדלותו בתורה.

בית הדין שבו כיהן רבי חיים כדיין ביחד עם מהר"ם גאויזון, נקרא "בית דין עליון".[40] מוסד זה לא היה קבוע במצרים, אלא התכנס באופן חד־פעמי, אך שמו מעיד על חשיבות מעלתו.

בשוב אליו מאור עיניו, נתקדש שם שמים על ידי רבי חיים כפוסי וגם שמו וכבודו גדלו מאוד. בשנת שס"ז (1607) נמצא שמו חתום כראש רבני קהיר, כדיין ראשון יחד עם רבי אברהם קשטרו ורבי אברהם סכנדרי. זה היה כנראה בזמן שרבי יעקב קשטרו, רבה של מצרים הזקין.

מבדיקת איגרותיו של רבי חיים כפוסי נראה שהיה בדעתו לעלות לארץ ישראל ולהתיישב בירושלים, תכנית זו לא יצאה אל הפועל. אולם נראה כי במהלך חייו ביקר בארץ ישראל.[41]

ספריו של רבי חיים כפוסי

קובץ התשובות (כתב יד)

- ידועים לנו שני כתבי יד ובהם תשובותיו של רבי חיים כפוסי:

---

[40] ראו **שו"ת מהר"ם גאויזון**, שם, סימן כ"ב.

[41] מסקנות אלו הסיק הרב י"מ טולידאנו (תשי"ב), עמ' ע"ח-ע"ט.
במכתב לחבר, שהיה כנראה באלג'יר, אשר הודפס בספר **באור החיים**, ירושלים תרפ"ט, כתב רבי חיים שנפשו בחלה בארץ הנשמה מצרים, וכי ברצונו לתקוע את אוהלו בהר ה' ולקבוע שם ישיבה, אולם הדברים לא יצאו לפועל.

א. כתב יד בית המדרש לרבנים בניו־יורק מס' R1454 (תצלום במכון בן צבי מס'592). זהו כתב יד שלם ובו 79 תשובות המשתרעות על 130 דפים.

ב. כתב יד קויפמן, ספריית האקדמיה למדעים בבודאפשט, מס' 133 (תצלום של כ"י זה מצוי במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים, מספרו 4505).

בכתב יד קויפמן 32 תשובות בלבד ובו 128 עמודים.

- מלבד כתבי יד אלה ידוע כתב יד נוסף, שממנו פרסם הרב י"מ טולידאנו תשובות הקשורות במחלוקת שהייתה בין רבי חיים כפוסי לבין רבי בצלאל אשכנזי.[42] תשובות אלו מופיעות בשינויים קטנים גם בכתבי היד הנזכרים לעיל בסימנים ח', ט', י', י"א.[43]

- מאיר בניהו פרסם תשובה שלו מכתב יד ניו־יורק.[44]

- תשובות שלמות או קטעים מתשובותיו של רבי חיים כפוסי, שנשלחו לחכמים שאתם עמד בקשרים או שהתפלמס אתם, הודפסו בקובצי תשובות של חכמים בני זמנו:

* תשובה של רבי חיים כפוסי לרבי שלמה דוראן, מחכמי אלג'יר, סימן י"ו, דף ל"ה ע"א-ל"ז.

* חלק מתשובה מופיע בתשב"ץ חלק ד' סימן נ"א.

* אחדות מתשובותיו מופיעות בשו"ת רבי יעקב קשטרו, **אהלי יעקב** ליוורנו תקמ"ג.

* חלקן - בסוף שו"ת הרדב"ז, סדילקאב תקצ"ו.[45]

* בשו"ת מהר"ם גאויזון.[46] מתשובות אלה עולה כי מערכת יחסים קרובה שררה בין

---

[42] ראה: י"מ טולידאנו, קונטרס **שלש תשובות** בדין נדרי אונסין מרבי הגדול הקדוש מהר"ר רבי חיים כפוסי בעל הנס, ומוהר"ם גאביזון ז"ל, הוסיאטין, תרס"ח.

[43] תשובה ט' מופיעה בשו"ת **בצלאל אשכנזי**, סדילקאב תקצ"ד, סימן ל"ב, ונראה שהרב טולידאנו העתיק את התשובה משו"ת רבי בצלאל אשכנזי, המודפס, ולא מתוך כתב יד שהיה לפניו, ואשר כדבריו: "היה כי ישן, אחזה בו האש עד שאותיותיו פורחות ובקושי עלה בידי להעתיקם". שם, דף ב', ע"א, ח' ע"ב, י"ג ע"א. ראה: מ' ליטמן (תש"ב), **ממזרח וממערב**, עמ' 58.

[44] ראו: מ' בניהו (תשכ"ב), עמ' 107-108.

[45] ראו: מ' ליטמן, עמ' 53-54. הערות 4-5.

[46] ראו: א' שוחטמן (תשמ"ה), על פי מפתח השמות, ובעמ' 74-75, את סעיף המוקדם לתיאור דמותו של רבי חיים כפוסי. ובשו"ת מהר"ם גאויזון שם, ראו סימנים: ב', י"ג, כ"ז, מ"ו, נ"ו, ס"א, ע"ב, פ"ז, צ"א.

השניים. כמו כן מובאות איגרות שנשלחו מרבי מאיר גאויזון אל רבי חיים כפוסי.[47]

התייחסויות של חכמי הזמן לפסקי רבי חיים כפוסי מצויות בספריהם,[48] ובסוף תשובות הרדב"ז הישנות ישנן שתי תשובות שלו.[49]

מיכאל ליטמן העוסק בפענוחם של כתבי היד שהוזכרו לעיל, של **שו"ת רבי חיים כפוסי**, במטרה להוציאם לאור, כותב כי מבדיקה ראשונית נראה, שכתב יד ניו־יורק שהוא מראשית המאה הי"ח, קדום ואמין יותר. הוא כתוב בכתב איטלקי. שורות שלמות שנשמטו בכתב יד קאופמן מופיעות בו. גם כתב יד קאופמן, שהוא מסוף המאה הי"ט או מראשית המאה ה־כ', כתוב בכתיבה איטלקית. מההבדלים הסגנוניים הדקים בין שני כתבי היד, נראה כי כתב יד קאופמן לא הועתק מכתב יד ניו־יורק, אלא שלפני מעתיקו היה כתב יד אחר, שלא הגיע אלינו...".[50]

דרשותיו של רבי חיים כפוסי

קובץ **דרשותיו** של רבי חיים כפוסי מצוי בכתב יד באוסף גינצבורג שבמוסקבה, מס' 1055 (סרט מס' 28017 במכון לתצלומי כתבי יד בירושלים).

דרשותיו של רבי חיים כפוסי נזכרות גם בספרי הדרשות של רבי חיים חברייא[51] ושל רבי שבתי ברכה.

הרב החיד"א מציין בערך מהר"ם גאויזון, שרבי חיים כפוסי חיבר ספר הנקרא **ספרי חיים** על מדרשי "הספרי" ו"המכילתא". בספר **ליקוטי יוסף**, מצוין שרח"כ חיבר פירוש על "תורת כהנים", ה"ספרא" וה"ספרי".[52]

---

[47] ראו שם בחלק האיגרות. איגרות" ח', ט', י', י"א, י"ב, כ', ל', ל"ג, ל"ד. לגבי חלק מאיגרות אלו משער שוחטמן שהן נשלחו אל רבי חיים כפוסי.

[48] ראו: אצל רבי חייא רופא, סימן כ"ד ובשו"ת **מהריט"ץ החדשות**, (תשמ"א), סימן ר"מ, בנושא גט ענקרי.

[49] ראו: רבי רפאל אהרון בן שמעון, **טוב מצרים**, דף ט"ז ע"א.

[50] ראו: מ' ליטמן **ממזרח וממערב** (תש"ם), עמ' 54.

[51] רבי חיים חברייא, מחכמי קהיר ומתלמידיו של רבי בצלאל אשכנזי, **ספר הדרשות** שלו מכיל דרשות מן השנים שס"ח-שס"ט/1608-1609 ומשנת שע"ב/1612, ומובאות בו גם דרשות של חכמים אחרים.

[52] ראו: ש' רוזאניס (תרח"ץ), עמ' 325. רוזאניס מציין כי **ספרי חיים** הוא פירוש על הספרא ועל המכילתא, וכי הוא נזכר גם בספר **שבות יהודה**, לרבי יהודה נג'אר. רוזאניס גם משער ש"אולי הוא החיבור שהזכיר רבי יוסף סמברי בשם 'פירוש על תורת כהנים, ספרא וספרי'".

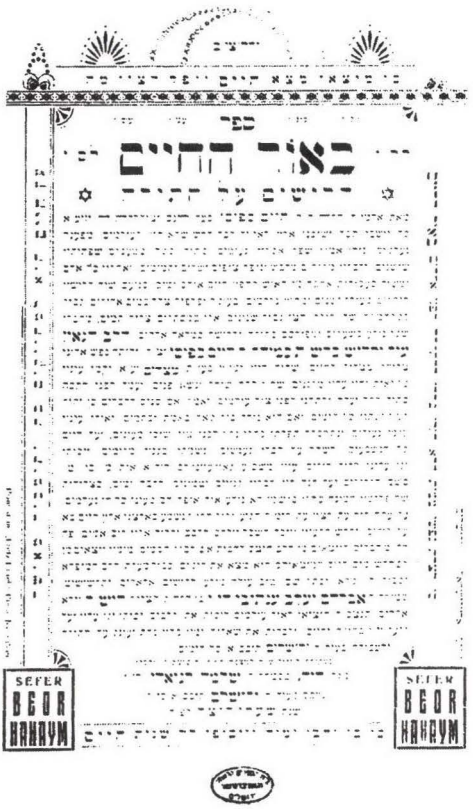
ספר **באור החיים**[53] דרושים על התורה, מאת אדמו"ר הרה"ק **רבי חיים כפוסי** בעל הנס זצוקללה"ה וזיע"א, כל יושבי תבל ושוכני ארץ ראו דבר חדש שלא היה לעולמים, מפענח נעלמים, נותן אמרי שפר, אמריו נעימים... מחברו שמו נודע בשערים ומפורסם בתורה וקדושה כמלאך אלקים הרב הגאון עיר וקדיש כקש"ת כמוהר"ר חיים כפוסי זצ"ל..., שהיה דיין ומו"ץ בעי"ת מצרים יע"א... יקדש הרעיון... כבוד מעלת הרב המופלא... כמוהר"ר אברהם יעקב ענתיבי הי"ו בן הרה"ג הצדיק היש"ר וירא אלקים תנצב"ה, הוציאו לאור עולמים לזכות את הרבים... כעתירת המגיה... דוד בכמהר"ר שלמה לניאדו הי"ו... ירושלם... [תרפ"ט]. שער מעוטר. 2, 208 עמ' °8. "באור החיים" אותיות מרובעות בלתי מנוקדות. "אביר יעקב" - אותיות רש"י.

בסופו של הספר מובא **אביר יעקב** לרבי יעקב ענתבי. רבי יעקב נלב"ע בירושלים בז' בתשרי התר"ז (1846). בראשית הספר מתאר רבי יעקב את מצב היהודים בדמשק כתוצאה מעלילות הדם שהעלילו עליהם בשנת הת"ר (1840) - ואחר כך דרשות שונות.

בראש הספר הסכמת רבני צפת, בהם: רבי יוסף יהודה חכים, רבי משה יעקב, רבי אברהם חי שאקי, רבי אהרון קרסיטני, רבי יוסף מזרחי ורבי רפאל, רב האשכנזים בעיר, מר"ח תמוש (תמוז) תרפ"ד, וכן הקדמת הרב אברהם יעקב ענתבי.

---

[53] ספר זה הודפס שניית, בעריכה ובסדר חדש, בהוספות ותיקונים ומפתחות על ידי מכון "אהבת שלום", ירושלים תשמ"ט. בראש הספר הקדמת ראש המכון, הרב יעקב משה הלל, ופרטים על אודות תולדות חייו של רבי חיים כפוסי. 12, שטז עמ' °4. אותיות מרובעות בלתי מנוקדות. הספר **"אביר יעקב"** לא מופיע בחלקו השני של הספר, אך הוא כולל את הסכמת הרבנים כפי שהודפסו במהדורה הראשונה.

ספר באור החיים, ירושלים תרפ"ט

ידיעות היסטוריות בחיבוריו

ענייני מסים

במאה הט"ז תיקנו בקהיר תקנה שעל פיה חויבו היהודים המקומיים בתשלום מס לטובת עניי ארץ ישראל. אולם הרדב"ז פסק שאין לחייב סוחרים זרים במס זה, מאחר שהם לא קיבלו תקנה זו עליהם. באלכסנדריה דרשו יהודי העיר לחייב את הסוחרים היהודים הזרים בתשלום המס, שהם היו חייבים לשלם על חביות היין המובאות לעיר. מס זה יועד לטובת הקהל ולתלמוד תורה בעיר. רבי חיים כפוסי סבר שדרישת ועד העיר מוצדקת מנימוק כלכלי טהור, ולאו דווקא בגלל סיוע לעניים, כדבריו:

"ואף אם העריכה זו שהעריכו הממונים הללו אינה לצדקה ולצורכי העיר, כי אם לחלקה לבני העיר, עריכתן קיימת, הדין דין אמת, דכיוון דקא פסקי לחיותייהו שאלמלא הם, היה היין בזול בפרוטה ובשווה פרוטה ובירידתו למצרים [קהיר] יעלה מעלה מעלה וקרוב לוודאי שייפסק וייפסד מן הארץ [אלכסנדריה]...".

ייצור היין ומסחרו היה ענף כלכלי חשוב של יהודי מצרים, ובייחוד של תושבי נא־אמון (אלכסנדריה). ואלה האחרונים, באמצעות תקנות של מכסי מגן, רצו להימנע ממחסור בשוק במוצר זה, ולהבטיח לקופת העיר הכנסה משיווקו.

למס על היין היה גם היבט חברתי. לקהילת אלכסנדריה אשר שכנה לחוף הים, הגיעו יהודים רבים ללא כסות וללא מזון. הקהילה דאגה לצורכיהם וסיפקה להם מזון וכסות ואף צידה לדרך, ולכן נראה היה שניתן לכוף גם סוחרים שלא היו בני העיר בתשלום המס, שהרי המס אינו מיועד אך ורק לצורך תושבי העיר.[54]

הקהלים במצרים וזכויות השוחטים

מתשובות רבי חיים כפוסי עולה כי קהילת קהיר נחלקה לשלוש קבוצות: ספרדים, מערבים ומסתערבים. בתוך קהל המערבים נכללו גם הכפוסים, שהם כדברי הרדב"ז: "מגרוש של קטאלוניא מזמנו של הריב"ש וכבר נשתקע מהם לשון לעז ומנהגו...". בשלב מסוים ניסו הכפוסים להיפרד מקהל המערבים ולהצטרף לספרדים, אך הרדב"ז שנשאל על כך דחה אפשרות זו.[55] כל קהל החזיק באופן עצמאי רבנים, דיינים, פרנסים, שוחטים ובודקים וחברת גמילות חסדים. זכות השוחטים לא הייתה שררה ולא עברה בירושה. מינוי שוחט ראוי למשרה הייתה בידי הקהל. כאשר, למשל, נפטר אחד השוחטים, היה צורך לחזר אחר שוחט מומחה ובקי. לא הייתה התנגדות עקרונית ששוחט של קהל פלוני ישתייך לקהל אחר, אולם הזכות הראשונה למשרה הגיעה לאחד מאנשי הקהל שאליו השתייך השוחט שנפטר, בתנאי שהוא מתאים לכך.[56]

בקהלים פעלו באופן נפרד חברות "גמילות חסד של אמת" שדאגו לענייני קבורה.[57] גבאי

---

[54] ראו: **שו"ת רבי חיים כפוסי** סימן א'. וראו גם אצל מ' ליטמן (תש"ם), **ממזרח וממערב**, ב, עמ' 59 ואילך, נוסח התשובה.

[55] **שו"ת הרדב"ז**, סימן ס"ז ועוד. מ' ליטמן (תשל"ח), עמ' 133.

[56] ראו: **שו"ת רבי חיים כפוסי**, סימן ע"ז. ראו גם: **שו"ת גינת ורדים** לרבי אברהם הלוי, חלק יו"ד כלל ג' סימן ז' וראה גם אצל מ' ליטמן, שם, עמ' 146-147.

[57] ראו: **שו"ת רבי חיים כפוסי**, סימן נ"ו, ס"ז ועוד. ליטמן, שם, עמ' 147-148.

החברה וראש המשמרת היו רשאים לגרש ולנדות חבר מן החברה אם נהג בעניין בקלות ראש.[58]

הקדשים

היו יחידים מבין הקהל שהקדישו נכסים או רכוש לטובת הכלל. בדרך כלל מי שהקדיש מנכסיו, עשה זאת לטובת קהלו.[59] רבי חיים כפוסי מספר אודות הקדש שהקדישה אישה בימי רדב"ז לקהל המערבים, אחר כך חזרה בה, והקדישה את ההקדש לקהל הספרדים. הספרדים הרשו לצאצאיה, שהיו כנראה מערבים, להתגורר באחד מבתי ההקדש. זאת, מפני שהצאצאים התעסקו בצורכי הרבים.[60]

ההקדש המשפחתי נעשה בערכאות של גויים, והיה מוגן מפני הפקעה ושאר ניסיונות השתלטות מצד גורמים, אשר מוסד ההקדש חשש מפניהם. מאידך, נשמרו זכויות ההנאה של האפוטרופוס המופקד על ההקדש, שהיה, בדרך כלל, המקדיש או היורשים.[61] מטרתם של מוסדי ההקדש הייתה להבטיח שהקרן תיתן פירות ופירי פירות עבור העניים.

ממקצועות היהודים בתקופתו של רבי חיים כפוסי

בראשית המאה הי"ז (1610), עסקו היהודים במצרים במגוון של מלאכות ועיסוקים. על פי דרישת השליט, הם סיפקו נחושת לבית המטבע כדי לטבוע ממנה פרוטות.[62] היהודים היו חוכרי בית המטבע ובית המכס וכן היו עוזרים לחוכרי מכס בכפרים. לגבי אלו נקבע שאין להסיג את גבולם כדי למנוע תחרות בלתי הוגנת ופגיעה בפרנסתם של היהודים הללו.[63]

---

58 ראו **שו"ת רבי חיים כפוסי**, סימן ס"ז.

59 ראו שם, סימן ל"ח, נ"ו, וראו גם מ' ליטמן, שם, עמ' 150.

60 **שו"ת רבי חיים כפוסי**, סימן ע"ה. מ' ליטמן, שם, עמ' 152. מקרים כגון אלה אירעו גם בירושלים כאשר פלוני הקדיש נכסים רבים לטובת עדה מסוימת, שהוא לא נמנה עמה. בניו שירדו מנכסיו פנו אל מועצות העדה שלשמה הוקדשו הנכסים, תיארו את מצבם וביקשו להשתמש בחלק מן ההקדש, ואמנם ניתן להם להתגורר בבית אביהם כל ימי חייהם.

61 ראו שו"ת רבי חיים כפוסי, סימן ע"ט. ראו גם מ' ליטמן, עמ' 245-246.

62 **שו"ת רבי חיים כפוסי**, קכ"ד ע"ב סימן ע"ח.

63 שם, נ"ח ע"ב, סימן ל"ד. שם, י"א ע"א, סימן ח'. שם, ט"ו, ע"א, סימן ט'.

בגלל החשש מיין נסך, ראינו שיהודים עסקו בייצור יין וסחרו בו. יהודים עסקו בצביעת בדים,[64] ובמסחר בתחומים שונים.

בית כנסת על שם רבי חיים כפוסי

אחד מבתי הכנסת המיוחדים בקהיר הוא בית הכנסת על שם רבי חיים כפוסי. האדריכל דוד קאסוטו[65] משער שמבנה בית כנסת זה, ביסודו, הוא המבנה הקדום ביותר מבין בתי הכנסת הקיימים עד היום בקהיר, אף כי הוא שוקם בראשית המאה העשרים.

"ונתחדשו בנייניהם מקופת הקהל ומנדבתם של יחידים ומסרום לעדה וכולם ברחוב היהודים שכונת ישראל מזמן קדמון, ה' יצב גבולם נדח".[66]

בית הכנסת שוקם על ידי השר יעקב מנשה קטאוי, סוחר יהודי עשיר, שנתמנה בעשור האחרון לחייו לשר יהודי ראשון בממשלת מצרים.[67]

קאסוטו משער שבשעת השיקום לא הרסו את מבנה בית הכנסת המקורי, אלא שיפצו את הקיים, וכך לפנינו בית כנסת עתיק ומרשים. ייתכן שהוא נבנה בסוף המאה הי"ז או בראשית המאה הי"ח. באזור זה אין בית כנסת אחר הדומה לו במבנהו הארכיטקטוני הפנימי שמעליו בנויה כיפה. גם ההיכל בבית הכנסת שונה מההיכלות המוכרים לנו ביתר בתי הכנסת בקהיר. ההיכל עשוי מעץ מהגוני מעוטר ומגולף, שבצדיו שני עמודים מעוטרים. מבנהו של בית הכנסת על שם רבי חיים כפוסי, אופייני לבתי כנסת באיטליה ובמקומות מעטים בספרד וכן לבתי כנסת עתיקים בארץ ישראל, כדוגמת בית שערים, אך במצרים ובמזרח הקרוב לא נבנו כמוהו בתקופתו.

פטירתו ומצבת קבורתו במצרים

רבי חיים כפוסי חי כתשעים שנה ונפטר בי"ב בשבט השצ"א 1631.[68]

---

[64] שם, דף צ', ע"א, סימן ס"א.

[65] ראו: דוד קאסוטו, בתוך י"מ לנדאו (עורך) (תשמ"ח). ראו גם אצל רבי רפאל אהרן בן שמעון, **טוב מצרים** דף ט"ז, ע"ב.
בית הכנסת נקרא גם "בית הכנסת של הרב בעל הנס", וחכמי העיר (קהיר) מעידים ששם היה בית מדרשו של רבי חיים כפוסי. ראו: הרב י"מ טולידאנו, (תדש"ם).

[66] רבי רפאל אהרן בן שמעון, **טוב מצרים**, דף ל"ה.

[67] ראו: קאסוטו: (תשמ"ח), הערה 35. קאסוטו מציין כי יעקב מנשה קטאוי נפטר ב-1883. שיפוצו של בית הכנסת התאפשר באותה עת מאחר שרק בשנת 1882 הוכרו היהודים כשווי זכויות במצרים. עד אז חל החוק המוסלמי שאסר עליהם לשקם בתי כנסת.

[68] ראו: הרב י"מ טולידאנו, (תשי"ב), עמ' ע"ז. על פי רבי יוסף סמברי, **דברי יוסף**, פרק רכ"ד.

הרב רפאל אהרון בן שמעון מספר נסים ונפלאות על מצבת קבורתו של רבי חיים כפוסי:

"ומצבת קבורת, הרב ז"ל, ידועה ומפורסמת לשם ותהלה, עד היום, כי כל צר ומצוק ישפוך שיחו על מצבת קבורתו.[69] וגדולים צדיקים במיתתם זיע"א. האמנם ראיתי בזה מנהג זר ומחזר אשר עושים המוני עם במצרים, על קבר הרב ז"ל, אשר לא נשמע כמוהו בשום עיר ומדינה. כי כל ההולך להשתטח על מצבת קבורתו, ולשפוך שיחו, מוליך בידו בקבוק של שמן זית, ובפרט בערבי ראש השנה ויום הכיפורים, ותחת להדליק השמן למנוחת הרב זיע"א, שופכים את השמן על מצבתו. ובערבי ר"ה ויוה"כ שמרבים העם להביא שמן למאור, והכל נשפך על מצבת קבורתו, תהיה תעלה כבית סאתים מלאה שמן ההולך לאיבוד. וכך יהיה לתועלת הגוים השומרים את בית מועד לכל חי, כי ילקטוהו ויאכלוהו, ויעשו בו צרכיהם. ומלבד הצער שהשמן הזה הולך לאבדון בלתי תועלת למתים ולחיים, עוד גורמים בזה שתים רעות. האחת שאין שום אדם יכול להתקרב ולהשתטח על קבר הצדיק זי"ע מפני הטינוף והלכלוך, וצריכים רק להתפלל מרחוק. זאת שנית שהשמן בטבעו משחית את הקשה ממנו. ועל כן גם אבני גדר מצבתו, ישחתו ויהרסו לרסיסים כאשר כן הוא עתה. וזה פרי מנהג של שטות אשר הוא לעג וקלס ממש.

ובחסדי ה' אשר עזרני אזרתי כגבר חלצי ודברתי עם גדולי העדה העי"א [ה' עליהם יחיו אמן] וקבצנו סך גדול להקים עליו מצבה מפוארה, מאבני שיש גבוהה, ובסוף הבנין של המצבה נעשה שם מקום מיוחד לתת שם כל השמן הנידר והנידב למנוחת הרב זיע"א, אשר משם ישפך לתוך חבית של מתכת חזקה, עשויה מסגר ומנעול, וכאשר תתמלא החבית מהשמן יודלק בעזרת ה' יתברך בבית הכנסת הנקרא על שם הרב ז"ל. וכבר אנחנו משתדלים בהקמתה, ה' יעזרנו על דבר כבוד שמו וזכות הרב זי"ע תגן בעדי ובעד זרעי ובעד כל המתנדבים והמשתדלים בהקמתה... אמן."[70]

---

[69] רבי חיים דוד אזולאי, **בשם הגדולים**, כתב: "ועד היום כל הנשבע לשקר על קברו נענש".

[70] רבי רפאל אהרון בן שמעון, **טוב מצרים**, ירושלים תרס"ח, ט"ז, ע"ב.
הרב יעקב ספיר כתב בספר מסעותיו **אבן ספיר** אודות נפלאות הקבר. "וכל אדם העולה אל הקבר אינו עולה בנעליו, אלא חולצם מרחוק וזוחלים עד הקבר על הידים ועל הברכים כי קדוש הוא להם מאוד... וגם גויי הארץ מוקרים ומכבדים שמו להשביע את יהודים בשמו." יש לציין כי יעקב ספיר היה במקום לפני שיפוץ הקבר, כנזכר לעיל.

נספח*

א. האם ניתן לשנות בדמי ההקדש

אנחנו מובאים על דבר הכסף המושב בפי אמתחות קהלות הקדש הספרדיים אשר פה מצרים,[1] מדמי ההקדש אשר הקדישה אשת כ"ר משה תוכן נ"ע, היום קרוב לשמונים שנה בהסכמת בעלה הנזכר ומאז עד היום החזיקו הק"ק הנזכר לקבל המעות הנזכר ואין פוצה פה ומצפצף. וכעת קמו קצת מקהלות הקדש המערביים יצ"ו וערערו על קהילת קודש הספרדים כי ההקדש הנזכר נתייחד להם ולא לספרדים. והן אמת כי בתחלה האשה הנזכרת הקדישה למערבים, האמנם מכח מה שהתנית בשעת ההקדש הנזכר שכל שעה שתרצה היא או בעלה הנזכר להחליף ההקדש הנזכר ממקום למקום או לחזור בו מכל, וכל הרשות בידה ויתוותר ההקדש ההוא מכל וכל. ומכח התנאי הזה עמדה בשעת חליה והעתיקה ההקדש הנזכר מהמערביים לספרדים, וכן אני מעיד לפני בורא עולם שכן ראיתי מפורש בקבלת עדות שנתקבל לפני שלשה סופרי קהל חכמים וידועים ז"ל שהעיד לפניהם הרב הגדול, מאריה דאתרא, הרדב"ז זלה"ה ואחר עמו, כי בפניהם חזרה האישה הנזכרת והעתיקה ההקדש הנזכר מקהל מערביים לקהל ספרדים. את זה העיד הרב הנזכר אחר שסילק עצמו מכל דבר הנוגע לו מק"ק הספרדים כאשר כל זה ראיתי. אח"כ כתוב בתשובותיו סי' אלף תשי"ג[2] בפרטות ובאריכות אשר בה זכה וזיכה ק"ק ספרד בהקדש הנזכר ובה צדד כמה צדדים וצדי צדדים לזכות ההקדש הנזכר ולסלק מעל הספרדים כל מין ערעור וטענה שיש בעולם הן מצד הסילוק הנזכר שהאריך בקיומו הן מה"ווקף"[3] שנעשה בערכאותיהם שאישרו וקיימו מכמה אנפי, הן מענין הירושה מהבת היורשת נחלה מאביה ה"ר משה הנזכר, שביאר ופירש ביאור אחר ביאור שאין לה זכות בהקדש הנזכר מצד ירושת דודה, את הכל עשה יפה בעתו ועטו בניבו, ובו הביא כל דברי הפוסקים קמאי וקמאי דקמאי, ולחזור ולפרש שמות הפוסקים אשר הביא הרב ז"ל, להג הרבה, יגיעת בשר. והקורא לאי ולא יאי' ומי שרוצה למלאות גרונו מיינם של תלמידי חכמים בדינים הללו ולהיות בקי בהם ובשמותיהם יעמוד בתשובת הרב ז"ל, וירוה צמאונו. ועתה אני בא להשמיע באהבה רבה בת קול שיוצאת מהר הרב ז"ל מכרזת ואומרת: אוי להם לבריות הדוברות על צדיק עתק, שעשה שלא כהוגן ח"ו, או להרהר על דבריו אחר שעשה מעשה

---

* מובאות מתוך ספרו של מיכאל ליטמן, **יהדות מצרים במאות ט"ז-יז** (בר אילן, רמת־גן תשל"ח, עמ' 365-368).

1 הכוונה לקהיר.

2 נראה שהכוונה לתשובה הנדפסת בשו"ת הרדב"ז ויניציאה תק"ט, חלק א', סימן ע"ז.

3 בערבית: הקדש.

דעונשיה שיתין פולסי וצא תאמר לו ומה אם הדיבור הקל של הרב ז"ל ראוי לנהוג בו כבוד כל שכן, וקל וחומר במה שאיזן ותיקן ודן וזכה וזיכה בניבו ועטו.

שראוי להזהר מגחלתו ותקולל חלקתו מפני עוללים ויונקים ותנוקות של בית רבן, רחמנא לישזבן, גם הבית שהחכם השלם הדיין כמהר"ר משה דמוהי ז"ל[4] היה דר בה וכעת היא חרבה מעיד אני לפני ה' שמעולם לא שמעתי שהיא מצד ק"ק מערביים זולתי מקום הניחו לו הק"ק להתגורר בו להיותו דן את הרבים ומתעסק בצרכיהם וכבוד עשו לו במותו שגם בנו אחריו היה דר בה להיות אוחז בדרכי אביו ז"ל, ודבר זה ברור וחלקו של אדונינו שמואל הרמתי ע"ה, אין צריך לפרט כי כל ישראל חייבים בכבודו והם דברים שבחובה והכל שוים לטובה בהא סלקינן וחתמינן כי הטוען אחר מעשה ב"ד יפה כזה לא אמר כלום ואם יבקש להתעקש ינקש נושה לכל אשר לו, והנח"ש[5] יחזר אחריו במקלו ובתרמילו. והמחזק לדברי חכמים יזכה לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, שלום יברך את עמו בשלום.

נאם כותב לאהבת אמת והשלום ויליל יילל כלו יומו ולילו על אשר חטא על הנפש במעלו, ועל בנו ידידו אשר חלף הלך לו ושודד אהלו, חותם בנפש מרה בחדש חשון שנת אשביעהו ליצירה,[6]

ה' נסי חיים כפוסי.

ב. שאלת ירושה בתפקיד שוחט הקהל

שאלה: קהל מצרים, ישמרהו צורו וגואלו, נחלק לג' כתות ספרדים ומערביים ומסתערב, לכל ענייני צבור גם בענין השוחטים. לכל כת מהם שוחט קבוע, ושומר, וראובן שוחט מצד קהל המערביים ושמש במנויו יותר מארבעים שנה ושמעון שומר שלו, עתה נפטר ראובן לבית עולמו ורוצה שמעון להיות שוחט במקום ראובן, להיותו משנה ושומר לראובן, יותר מעשרים שנה ובקי וזריז במלאכתו, ולוי שהוא שומר לקהל ספרדים מערער על זה באומרו שאף אם הוא רך בשנים ושומר על ספרדים, אחר שהוא בקי, ואבותיו ז"ל משוטרי ודייני העיר ראוי להיותו שוחט מצד קהל המערביים במקום ראובן ולזה נחלקו המערביים לשתי כתות מערכה לקראת מערכה לכן יורנו רבינו הדין עם מי, ואיש על מקומו יבא בשלום.

---

[4] ראו אצל רבי דוד קונפורטי, **קורא הדורות**, דף ל"ו, ע"ב, ואצל רבי רפאל אהרן בן שמעון, **טוב מצרים**, דף כ"ה.

[5] **נידוי חרם, שמתא.**

[6] **ליטמן מציין שם שנת שפ"ג (1622) אך שנת "אשביעהו" היא שנת השפ"ט ליצירה (1629).**

תשובה: אחר שראובן ושמעון שמשו בשחיטה כמה שנים מצד קהל המערביים זה שוחט וזה שומר, אין ספק שבפטירת ראובן נכנס שמעון תחתיו, הקרוב אליו והסמוך לו, ומשנה שלימה היא בסנהדרין פרק רביעי[7] הוצרכו לסמוך-סומכין מן הראשונה א'. מן השניה בא לו לראשונה א' מן השלישית בא לו לשניה וכו' ובודאי דהאי סומכים מן הראשונה ביותר מן הראשון שבראשונה, והשני לו עולה במקומו של ראשון והשלישי עולה במקומו של שני וכן כולם עד סוף השורה ואז עולה ראשון שבשניה לסוף שורה ראשונה וכן כולם מאחר שהוא סמוך לו. סלוקו של מעלה הימנו מכניס זה במקומו. ומן שמיא מנו ליה. ובהכי מדייקא לן לישנא דמתניתא דקתני א' מן השניה: בא לו לרמוז שמנויו בא לו מאליו דמן שמיא מנו ליה. וזהו בא לו דקאמ' והכא נמי בנידון דידן תכף לפטירת ראובן וסלוקו נכנס שמעון הסמוך לו במקומו ובמנויו. ואדרבה אפשר לומר שמנויו של שמעון גרמה לראובן להסתלק מן העולם, שהגיעה שעתו של שמעון להתמנות, וסלקו ראובן מלפניו להיות סמוך לו. כההיא דאמרינן בגמרא[8] "מאי כולי האי דדחיקא רגלה דרבי נתן וכו'" לכן שמעון ישמש במקומו של ראובן, דמן שמיא מנו ליה, כאמור ולוי ילוה אליו החיים והשלום וה' יברך את עמו בשלום, המר חיים כפוסי:

הן אני כמר מדלי לפני ספירי אמרי אמרות טהורות הרב המורה נטריה רחמנא ופרקיה וראיותיו ראיות ראויות ראיתי ויאורו עיני אשר על כן לא באתי כמכריע, כי אם טעום טעמתי נועם טעם אמריו ודבריו המאירים המזהירים כזוהר הרקיע באתי בעקבותיו, ישא מדברותיו הצעיר מאיר גאויזון.

---

[7] **סנהדרין** ל"ז, ע"א.

[8] **מועד קטן** כ"א, ע"א. הנוסח בגמרא: "מאי כולי האי קא דחקא רגליה דבר נתן..."

רבי מאיר גאויזון

מהר"ם גאויזון

רבי מאיר גאויזון – מהר"ם גאויזון[1]

מוצאו ומשפחתו

רבי מאיר גאויזון נמנה ככל הידוע עם צאצאיה של משפחה ידועה ממגורשי ספרד.

"כשאירע הגירוש המר בספרד מעיר גרנאטה ובאנו לתלמסאן כמו מאתים נשמות, והיתה שם בגרנאטה משפחה קוראים לה בני גבישון, והיתה בהם יד ה', כולם מתו על קידוש ה', ואפילו שום אחד מהם לא המיר דתו כמו משפחות האחרים, ועיקר גירושם היה משבילייה מהגירוש של שנת אל קנ"א [1391] ונוקם ה', ומשם באו לגרנאטה, גם שם לא הונח להם ולא לזולתם, באופן שכל משפחתם גם בחור גם בתולה יונק עם איש שיבה, כולם מתו על קידוש שמו יתברך, ולא אחד מהם המיר דתו, ואלו הב' אחים, חכמים, ראשי אלפי ישראל, שנעשה להם נס עצום וניצולו ובאו עמנו לארצות ישמעאל, ואלה שמותם הר"ר יעקב וה"ר אברהם בני ה"ר יוסף גבישון ז"ל...".[2]

בני המשפחה נפוצו בארצות הים התיכון והתיישבו במקומות שונים. רבי אברהם גבישון בעל "עומר השכחה" התגורר בתלמסאן. שם התגוררו צאצאיו אשר הוציאו לאור את ספרו.

רבי חיים כפוסי היה בקשרים טובים עם רבי יעקב גבישון שישב באלג'יר.[3]

בתקופת מהר"ם גאויזון חי במצרים רבי שלמה גאויזון, ובקובץ השו"ת של רבי מאיר מצויות אחדות מתשובותיו.[4]

בצפת התיישבו כמה מבני המשפחה, וכמה מהם מוזכרים בספרי השו"ת של חכמי הזמן, ביניהם: משה גאויזון; משה ב"ר ישעיה גאבישון; האחים דוד, ישעיה ואברהם גאבישון שותפים בעסקי משי; דוד גביסון, שליח שבויים.

---

[1] מאמר זה מתבסס רובו ככולו על: אליאב שוחטמן (תשמ"ה), **שאלות ותשובות לרבנו מאיר גאויזון זצ"ל**, מכון אור המזרח, ירושלים. להלן (א' שוחטמן, תשמ"ה). הספר כולל מבוא גדול ומפורט לתולדותיו של מהר"ם גאויזון, ולתולדות החכמים בתקופתו וכן את ספר השו"ת שלו שיצא לאור מכתב יד גנוז. בדברי אביא את סיכומי הדברים, וכל הרוצה להרחיב יראה שם. על השו"ת כשלעצמם, ראו להלן, עמ' 159 ואילך.

[2] רבי אברהם גאויזון (מהדורת תשל"ג), דף קל"ח, ע"א.

[3] האם זהו רבי יעקב בן יוסף עליו נכתב ב"**עומר השכחה**"? ראו: הרב י"מ טולידאנו, (תשי"ב) עמ' ע"ו.

[4] ראו אצל שוחטמן (תשמ"ה), **שו"ת מהר"ם גאויזון**, עמ' 88-89.

מוצאו של רבי מאיר גאויזון הוא כנראה מן הענף הצפתי של המשפחה.[5] ניתן ללמוד זאת מן האזכורים של רבי מאיר בשתי תשובות שלו, שבהן הזכיר מעשים שאירעו בצפת בימי ילדותו.

רבי מאיר נולד בצפת בין השנים ש"ה-שט"ו בערך (1545-1555), ונמנה עם תלמידי אחת מישיבותיה. שם עשה את ראשית לימודיו. בספרו אין רבי מאיר גאויזון מזכיר את רבותיו, אך ייתכן שהוא למד אצל רבי משה קסטילץ, שהיה מחשובי החכמים בצפת, או אולי היו רק קשרי ידידות בין השניים? מאחת מאיגרותיו של רבי מאיר אפשר להסיק שהיו קשרי ידידות בינו ובין רבי משה קסטילץ שהיה מחשובי החכמים בצפת. ויתכן שהוא אף היה תלמידו.

רבי מאיר גאויזון במצרים

בין השנים של"ד-שמ"ג (1574-1588) ולכל המאוחר בשמ"ג (1588), עזב רבי מאיר את צפת וירד מצרימה, בדומה לאחרים שעשו זאת באותה תקופה.[6] הדרדרות הכלכלה בצפת באותה עת, והיחס הנוקשה מצד השלטון העות'מאני כלפי האוכלוסיה הלא-מוסלמית בצפת הביאו רבים להגירה למקומות שבהם יוכלו לשפר את מצבם הכלכלי.

עם בואו למצרים התיישב רבי מאיר באלכסנדריה, אחר כך התגורר בקהיר ונמנה עם רבניה.[7]

מעמדו הכלכלי ותלאותיו

רבי מאיר לא התפרנס מרבנותו אלא עסק במסחר. במיוחד סחר במשי ובאריגים אחרים, כמו אחדים מבני משפחתו מצבו הכלכלי היה איתן. אולם הוא נרדף על ידי אנשים שנתנו עינם בממונו. באחת מאיגרותיו אל רבי אברהם קשטרו, התלונן רבי מאיר גאויזון וכתב: כי אך "יצוא אצא ואמצא עצמי ביד מבקשי נפשי, כי כל יום ויום הצר הצורר בא לקרב ביתי, לא ירפני עד בלעי רוקי".

---

[5] כך על סמך דברי שוחטמן, אך הרב טולידאנו (ראו הערה 3), מציין כי לרבי חיים כפוסי היו קשרים עם רבי מאיר גאבישון שהתיישב אחר כך במצרים. האם מדובר באותו רבי מאיר? נראה שזהו רבי מאיר אחר, זאת על סמך ההוכחה של שוחטמן.

[6] כגון רבי דוד בן זמרה - הרדב"ז, רבי בצלאל אשכנזי ורבים אחרים.

[7] רבי יוסף סמברי בספרו **דברי יוסף** מונה אותו בין רבני קהיר. וכן כתב הרב החיד"א **בשם הגדולים**, ורבי רפאל אהרון בן שמעון, **בטוב מצרים**, בערך רבי מאיר גאויזון.

השלטונות ואנשים פרטיים תבעו אותו לדין, וכנראה שהיה בסכנת חיים ממש. הוא אף ישב בבית האסורים:

"מדי חדש בחדשו חדשו עלי צרות צרורות, שמוני בבור תחתיות וידו אבן בי, הרחיקו ממני אוהב ורע, גם קרובי קרבות יחפתו, אוכלי לחמי אכלו לחם בשרי בשיניהם, ויגדילו עלי פיהם דבר שוא היותי תפוס זהב וכסף מהם, כל מגמתם וחפצם להוציא אותי חלק מאשר לי בידם...".

אישיותו ויחסו עם חכמים בני זמנו

מן המקורות, עולה לפנינו דמות של אדם צנוע וענוי וממעיט בערך עצמו ביחס לחבריו החכמים. הוא היה אדם תקיף שמידת האמת הייתה נר לרגליו. הוא לא נשא פנים לאיש ועשה ככל יכולתו כפוסק כדי לסייע לפונים אליו.

ביחס לעצמו ולחבריו החכמים, כתב:

"חסרון ידיעתי, והן אני כמר מדלי, נגד החכמים בעלי ההוראה יצ"ו, שקטנם עבה ממתני" הוא מעולם לא אמר לאחרים קבלו דעתי.

אין בידינו עדות למעורבותו בסכסוך אישי כלשהו עם החכמים בני זמנו, במיוחד לאור ידיעותינו על יחסים מעורערים שהיו בין כמה מן החכמים האחרים שפעלו במצרים באותה עת.[8] אהבת השלום ורדיפתו השפיעו על דרכו בפסיקת ההלכה. לעומת זאת לעתים נדירות לא נמנע מלתקוף חכמים שדבריהם נראו לו רחוקים מן האמת. גם כאשר חכמים אחרים חלקו עליו, המחלוקת הייתה עניינית ולא גלשה לפסים אישיים. יחס החכמים אליו היה יחס של כבוד ויקר. רבי אהרון בן חיים מציינו בתור: "האלוף, הרב, הפוסק" או "הרב המובהק". בפי רבי ישראל בנימין הוא "אלקים חיים ומלך עולם", ורבי יצחק לוי משאלוניקי כתב עליו: "לאורו ילכו גדולים, מעשיו כדת וכדין, בהיכלו כולו אומר כבוד, החכם השלם פאר השלמים ומחמדם, יקר מאדם המעלה לתפארת ולתהילה".

ברבות מתשובותיו העוסקות בענייני איסורים הדגיש שדבריו לבעלי ההוראה הינם הצעה בלבד, "ואם יסכימו להתיר - אמנה עמהם". רבי מאיר היה מיראי ההוראה, ולכן כאשר דן בענייני איסור והיתר ובהלכות אישות, ציין כי בתחילה ביקש להימנע מלדון באותם עניינים, ורק בגלל מצוקת הפונים אליו, ומשיקולים דומים דן בעניין. הוא לא חפץ

---

[8] ראו בתיאור דמותו של רבי חיים כפוסי בעמ' 99-100.

שיסתמכו על דעתו בלבד, ופנה לחכמים אחרים שיחוו דעתם על פסקיו. יראת הוראה זו בולטת בספר השאלות ותשובות שלו ובאיגרותיו.

גישתו בפסיקת ההלכה הייתה "כוחא דהיתרא עדיף". דהיינו, בפתרון ההלכתי שהציע הוא הסתמך על דעתם של חכמים מקילים. הוא ראה צורך להדגיש כי לדעתו:

"כדאים הם הרבנים הללו לסמוך עליהם ועל דעתם קא סמיכנא לא על דעתי חלילה". גישה זו בלטה בתשובותיו בענייני אישות ואיסורים, בבעיות עגינות, בכשרותם של גיטין, בהתרת נדרים ונזירות ועוד. כל זאת כדי למצוא פתרון למצוקת השואל ולבעייתו. בסכסוך על ענייני ממון בין בני אדם לא נהג להקל.

גישתו זו גרמה לחכמים לכנותו "בי דינא שריא". הוא עצמו התייחס לכך וכתב: "ושמעתי דבת רבים, מגור מסביב, איך ומה עלה על לבי להורות ולהקל, עד קרו לי 'בי דינא שריא'".

עניינים שבשו"ת

רבי מאיר כאב את כאבי הפונים אליו ועשה ככל יכולתו כדי לסייע להם. לדוגמה שאלה שנשלחה אליו על אדם שלא היה באפשרותו להשיא את בנותיו.

"שאלה, איש מיחידי סגולה, קרואי מועד אנשי השם מעולם, מוכתר בכתר תורה וגדולה, יחס ומעלה במקום א' [אחד], שבניו אחריו, חבלי שאול סבבוהו, והוא מטופל בבנות - הגיעו לפרקן, ואין ידו משגת להוציאן החוצה כדרך כל הארץ. ויש לו קרובים אמידים בנכסים, אם יש להכריחם, משום פגם משפחה, לתומכו ולסעדו עד יצאו מביתו, כי עניי קרוביו קודמים לעניי עירו, ושכרו כפול מן השמים."[9]

ותשובתו: "... דכופין את קרוביו האמידים, יצאו ידי חובת שמיים וחובת הבריות, לעשות משפט הבנות, בנות ציון, להלבישם שני עם עדנים, עדי זהב על לבושן וכפי כבוד משפחתם...".

בתשובותיו של רבי מאיר התבטאו יחסו לחכמים וכבודו הרב אליהם. באחת התשובות מדובר על קהל וחכם שערכו הסכם ולפיו ישמש החכם כמרביץ תורה בקהילה. החכם ביקש להפסיק את עבודתו לפני תום החוזה, בטענה כי חלק מאנשי העיר פגעו בכבודו, וכי עליהם לשלם לו את כל שכרו ליתרת הזמן. הקהל סירב.

---

[9] א' שוחטמן (תשמ"ה), **שו"ת מהר"ם גאויזון**, סימן י"ז, עמ' ע"ג-ע"ד.

בתשובתו, פסק רבי מאיר כי הקהל אינו יכול להפר את ההסכם שחתם, ואם אנשי העיר פגעו בכבודו של החכם, הרי הם הפרו את ההסכם, מאחר שקהל אינו רשאי לזלזל בכבודו של מי שקיבלוהו לרב עליהם. "והכבוד הוא חלק מן הדברים שאין להם תמורה"[10] ולכן על הקהל לעמוד בהסכם, ולשלם את שכר החכם.

היישוב היהודי בירושלים

ממספר שאלות המצויות בקובץ השאלות ותשובות שלפנינו, אנו לומדים על מצבם של תלמידי החכמים ושל היהודים בירושלים בתקופתו.

להלן דוגמאות של שאלות ותשובות בנושאים שונים.

א. פטור ממסים לתלמידי חכמים

"קמו קצת אנשים ובעל תורה אחד עמם" וביקשו להטיל מס על תלמיד חכם אחד, למרות התקנה שלפיה היו תלמידי חכמים פטורים מתשלום מסים. שאלה זו הוצגה גם בפני חכמים מארץ ישראל וממקומות נוספים, ולא רק בפני חכמי מצרים.

נוסח השאלה:[11]

"ראובן השוכן בתוככי ירושלים תוב"ב, ותורתו אומנותו, כשאר בעלי תורה העומדים על התורה ועל העבודה, אלא שבחצי היום כשהולך לסעוד לבו פת לחם, עובר בשוק, אצל פנה, לראות דבר מה לקנות כדי להרויח מעט מזער, ובפרט יום ה' ויום ו', לפי שאין ההספקה מספקת אפילו לחצי הוצאתו. יורנו, אם מלבד שהוא משלם הג'ואלי [מס גולגולת המוטל על לא-מוסלמים], כשאר הבעלי בתים, אם יטילו עליו מסים וארנוניות כשאר הבעלי בתים הנושאים ונותנים. מפני שעתה קמו קצת אנשים, ובעל תורה אחד עמהם, ואמרו שכל בעל תורה שנושא ונותן, עם היות שתורתו אומנותו כל היום, שיטילו עליו מסים וארנוניות, עם היות שיש כאן, ירושלים תוב"ב, הסכמה קדמונית מבית דינו של הנגיד, הרב הגדול מוהר"ר יצחק הכהן שלאל זלה"ה, ומרבני צפת ומרבני מצרים ומרבני שאלוניקי, בכל מיני חרמות ונידוים ושמתות, ששום יהודי לא יטיל שום מן מסים וארנוניות על הבעלי תורה היושבים בתוככי ירושלים תוב"ב, אפילו שיהיה עשיר. והקמים נגד הבעלי תורה ונגד ההסכמה טוענים טענה באמרם, שעשיר הנז' בהסכמה הוא שמלוה

---

[10] א' שוחטמן (תשמ"ה), סימן כ"א, עמ' פ"ד-פ"ה.

[11] שם, סימן י"א, עמ' מ"ח-נ. ההערות הנלוות.

מעותיו ברבית שהוא הרוחה בהצנע. אבל מי שנושא ונותן הוא מחלל את ה' אעפ"י שתורתו אומנותו. לכן יורנו הרב...".

בתשובתו פסק הרב מאיר גאויזון ללא פקפוק שאין לשנות את תקנת הקדמונים בדבר פטור תלמידי חכמים מתשלום מסים בירושלים:

"ולהיות זה פשוט בעיני, איני רוצה להטריח הקולמוס ולהעתיק דברים הנאמרים בכל לשון בכל הפוסקים... בהגיגי תבער אש... שתלמיד חכם שהוא מחויב לצדק דינו של תלמיד חכם, או בעל תורה... אדרבא ממנו משפטו יצא לחייבו ולהטיל עליו מה שהוא פטור מן הדין..." ועלול הוא: "... אשר זה יהיה סיבה לגרשו מנחלת ה' ולבטלו מתלמוד תורה, כי לא יוכל שאת ואיך יצא מן הארץ..." בסוף התשובה יצא רבי מאיר בקריאה: "... על כן קמתי לעזרת ה' בגבורים, גבורי כח עושי דברו, לאשר ולקיים ולשלוח אל כל עיר ועיר, מדינה ומדינה אשר דבר ה' מלכו של עולם מגיע, להודיע הדבר הזה, יגרעו חוקם השלוח מדי שנה בשנה לקיום ירושלים תוב"ב, ויושלח ביד הבעלי תורה, כי כל הנדבות וההקדשות הנקדשים הנגשים אל הר ה' יראה, לקיום תלמידי חכמים שבה, לא לקיים סוחריה וכנעניה קטני אמנה... כללא דמילתא דמחויבים הגבאים להחזיק ביד כל בעל תורה...".

קריאה זו היה בה איום על פרנסי הקהל בירושלים, שעלולים היו לקפח את פרנסתם מכיון שתומכיהם בתפוצות היו עשויים לשלוח את כספי התמיכה לתלמידי חכמים שבה; לא באמצעותם, אלא ישירות.

ב. מצב הדיור של עניי ירושלים

בשאלה ותשובה אחרת,[12] תואר מצבה העגום של הקהילה היהודית בירושלים בתקופתו של רבי מאיר. יהודים היו גרים בדירות טחובות וסרוחות, ונגרמו להם אסונות בנפש.

"שאלה. יחיד או רבים, זה שנים שהקדישו בתים בירושלים תוב"ב ללומדי תורה ועניים מרודים. ובהמשך זמן, באו גבאי זמנם ושינו מדעת הבעלים, ומכרו קצת מהבתים הנזכרים לבעלי בתים עשירים שידורו בהם כל ימי חייהם, בתנאי שלאחר פטירתם יחזרו הבתים להקדש, כשהיו. ובתוך זמן זה, באים לומרי תורה ועניים מארץ מרחקים, להשלים את נפשם לחזות בנועם ה' ולבקר בהיכלו, ואינם מוצאים מקום דירה כי אם מקום דירה סרוחה בארץ תחתיה, במרתפים אשר לחות הקרקע בהם ביותר. וזה סיבה לכל מין חולי, בר מינן, ומה גם צינים פחים. ופעם אחת בא תלמיד חכם אחד מוסמך, איש וביתו, ומבלי

[12] א' שוחטמן (תשמ"ה), שם, סימן כ"ה, עמ' צ"א-צ"ג.

מקום דירה שמו אותו באותו מרתף אשר בו באר המים. והתרו קצת אנשי הקהל לגבאים שלא יעשו כדבר הזה, כי היה סכנת נפשות, ותו לא השגיחו בם ובע"ה [ובעוונות הרבים] נפטרו הוא ואשתו בתוך ל' יום... עתה יורה המורה לצדקה, אם יש כח ביד א' מלומדי התורה או רבים עתה עם הארץ או מהעניים, לערער על המכירה הנזכרת, ולבטל אותה מעיקרא, כי כל המשנה ידו על התחתונה, ולהוציא את העשירים מהבתים הנזכרים, ויחזרו להם הדמים שנתנו לגבאים בשלמות...".

רבי מאיר פסק, לאחר השקלא וטריא, שאותם העניים "זכו באותו הקדש ע"פ אותו הגבאין של אותו זמן לעניים אשר יבואו אחריהם עד סוף כל הדורות, והוקצה אותו קרקע לאותו דבר בפי' [רוש] ואין ביד שום אדם, לא יחיד ולא רבים, כח לשנותו, וגזלן מקרי כל דעביד הכי...".

ג. הלוואה בריבית לכמרים

בשאלה אחרת[13] נשאל רבי מאיר האם מותר להלוות בריבית לכמרים בירושלים. גם שאלה זו העסיקה חכמים נוספים.

נוסח השאלה:

"צאן קדושים... הנדחים בארצות העמים נכספה וגם כלתה נפשם לחצרות בית ה' ולבקר בהיכלו בהר הקדש ירושלים. ולהיות עול גוים עלה על צוארי הדרים שם ביתר שאת ויתר עז, וצריכים הם תמיד לרצות ראשיהם ברצי כסף מלבד מה שהם צריכים להטריף טרף לביתם. ופני שופטיה ושריה יכסו בתמידין ומוספין, כסדרן ושלא כסדרן, כאשר כל זה הוא ברור ומפורסם.[14]

וימצאו בקעה, היות הערלים והכמרים הדרים שם להעמיד, גם הם עצמם היו לוקחים מעות בהלואה ברבית משרי העיר ואחריה עד אשר יבא להם חוקם השלוח להם מארצותם, ובכך נמנו וגמרו קצת מיחידי סגולה אשר מקרוב באו לשם לדור, לקיים מצות עשה ד"לנכרי תשיך" ולהלוות להם ברבית, ועוד בה עשיריה, שעל ידי כך יוכלו הם להתקיים, ולקיים מאי דאמרו זכרם לברכה: "ישיבת ארץ ישראל שקולה כנגד כל מצות שבתורה. והקבור בה הוא קבור תחת המזבח".[15] גם יוכלו להעמיד בה ישיבה ותלמידים,

---

[13] א' שוחטמן (תשמ"ה), סימן מ"ג, עמ' קס"ג-קע"ב. וראו שם הערה מס' 1.

[14] אלה הם רמזים אודות מתן שוחד לראשי השלטון הנוכרי בירושלים. התושבים היהודים הגיעו בשל כך לחרפת רעב.

[15] כתובות קי"א, ע"א.

ולקיים "כי מציון תצא תורה"[16] בע"ה [בעזרת ה']. ויהיה לכם כח לכל מסים וארנוניות המתחדשות והמתרגשות עליהם בכל יום תמיד, כי כל הבא להם מחוץ לארץ אין הקומץ משביע וכו'. ...ועתה קמו קצת חכמי טובי העיר, העיר רוחם אליהם לדבר ולומר שדבר זה אסור, זה אומר בכה וזה אומר בכה. ובכן קמו והסכימו לבטל בכח נח"ש [נדוי, חרם, שמטא], ששום בר ישראל, אם מהדרים כעת שמה, אם מאשר יבואו לדור שם, לא יתעסקו עוד בעסק זה כלל, וכל העם מקצהו, אשר הם קיום והעמדת העיר, וכל קיומם ודירתם שם, ואי-אפשר להם בדרך אחרת כי אין להם שם במה להשתכר, והוא קרוב לודאי שתחרב העיר מיושביה, ויחזרו כולם או רובם לסורם... יורה המורה לצדקה, אם יש טעם לשבח בדברי האוסרים, אם אסורם איסור תורה או דרך חומרה יתירה, וכל שיש מתירין ורבו כמו רבו ברוב מנין ובנין, אם יש לחוש לגזרתם והסכמתם, ומה גם שאין רוב הצבור יכולים לקיימה, ואף אם קבלוה קצתם או רובם מתחילה, היתה בטעות, בחושבם שהיה אסור מן הדין. ואם צריכה ביטול על ידי חכמים, או היא בטלה מעצמה...".

תשובתו של רבי מאיר גאויזון הייתה, "... שאין בדבר זה צד איסור מדינא דגמרא, ואדרבא היא מצוה, וישוב והעמדת ארץ ישראל, ותלמוד תורה... כחא דהיתרא עדיף..."

דהיינו, מאחר שעמד על הפרק גורל קיומו של היישוב היהודי בירושלים, היה, לדעתו, לעשות כל מאמץ על מנת להתיר את ההלוואה, מכיוון שאין איסור להלוות לנכרי אלא זוהי חומרה בעלמא.

בהיתר שנתן, התבסס רבי מאיר גאויזון גם על העובדה כי באותה עת גרו בירושלים כשישים משפחות יהודיות בלבד, וכל משפחה שעזבה את העיר החלישה את היישוב שהיה מצומצם ודל בלאו הכי.

על קובץ השאלות ותשובות

נציין כי עיקרו של קובץ השו"ת שהובא לעיל, מבוסס על כתב יד מצוי בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים מס' 8°127. כתב היד כולל תשובות של מהר"ם גאויזון ושל חכמים אחרים בני דורו, ותשובות של חכמים אחרים וכן כמה עשרות איגרות.

כתב היד הועתק, ככל הנראה, מהנוסח העיקרי של התשובות, וסביר להניח שיש לפנינו קובץ מהימן, ללא שיבושים שעלולים היו להיכלל בכתבי יד שהועתקו פעם אחר פעם, עותק מעותק על ידי מעתיקים רבים.

---

[16] ישעיה ב', ג.

הקובץ אינו ערוך לפי סדר מסוים. אין בו חלוקה על פי "ארבעת הטורים" וה"שולחן ערוך". שאלות שאין עליהן תשובות לא נכללו בו אלא הובאו בנספח. הוא גם אינו מכיל את כל תשובותיו של מהר"ם גאויזון.[17]

בתשובותיו הסתמך רבי מאיר על ספרות התלמוד, על דברי ראשונים ועל פסקיהם של גדולי הפוסקים הספרדים שחיו בדור שלפניו ובדורו הוא. בעיקר המבי"ט, הרדב"ז, מהריב"ל ומהרש"ך.

רבי מאיר פעל לפי העיקרון שבמצרים יש לפסוק על פי פסקי הרמב"ם, בהיותו "מרא דאתרא" שם. במקום שרבים חולקים על הרמב"ם, השתדל רבי מאיר ליישב את הפסיקה על פי דעת הרמב"ם. עם זאת במקומות שמצא צורך לצדד בדעת החולקים על הרמב"ם, למשל כשהיה סיכוי לחלץ אישה מכבלי עגינות, לא נמנע מהר"ם גאויזון מלהסתמך על דעתם של פוסקים שחלקו על הרמב"ם, ובלבד לסייע לאישה העגונה.

רבי מאיר גאויזון קיבל שאלות והשיב תשובות למקומות יישוב שונים בפזורה היהודית.[18] שאלות רבות הופנו אליו מערי מצרים ומארץ ישראל - מירושלים, ומצפת, מסוריה, מארם צובא, מדמשק, מצידון, מערי יון ותוגרמה - משאלוניקי, מקושטא, מאזמיר, מטירייא, מרודוס, מאסקופיא שביוגוסלביה ועוד.

קשריו עם חכמים רבים כל כך וממקומות רחוקים, מצביעים על גדלותו בתורה ועל מעמדו כפוסק הלכה חשוב בתקופתו.

איגרותיו שנשלחו לחכמים השונים מצביעות על שיקול הדעת בפסיקת ההלכה שנקט רבי מאיר ועל התחשבותו בדעת זולתו, במגמה להגיע לפסיקת הלכה על פי האמת והצדק.

חכמים המוזכרים בשו"ת

עמדנו לעיל על יחסו של רבי מאיר לחכמים אחרים. הוא פנה אליהם כדי לקבל את חוות דעתם, בנושאים שונים ובמיוחד בנושאי אישות ואיסורים. יחס חיובי זה בא לידי ביטוי נרחב בספר השו"ת שלו, שבו מוזכרים רבים מן החכמים שמהר"ם היה עמם בקשר, ובספר מובאות תשובותיהם בסמיכות לתשובותיו.

---

[17] הקובץ מוזכר בשו"ת **גנת ורדים** לרבי אברהם הלוי. אשר חי במצרים שני דורות אחר הסתלקותו של מהר"ם. קובץ תשובות נוסף של מהר"ם הוא כתב יד הידוע בשם **זרע אנשים**, כ"י ירושלים 8°2001, שחלק מהתשובות נכללו בספר **זרע אנשים**, הוסיאטין תרס"ב. כאן נכללו שלוש תשובות מקובץ זה, אשר אינן נכללות בכתב היד ירושלים 8°127.

[18] שוחטמן (תשמ"ה), מפתח שמות המקומות בכרך ב'.

החכמים שעמם פעל מהר"ם גאויזון, או שהזכיר בשו"ת, הם:[19]

1. רבי אברהם אלאשקר, מרבני קהיר. אצל שוחטמן מובאות שלוש תשובות משלו.

2. רבי אברהם בן דיאה, מחכמי מצרים, נראה ששימש כרבו של אחד הקהלים.

3. רבי אברהם סכנדרי - מחכמי קהיר. תלמידו של רבי אברהם מונסון. הרב החיד"א סבור שרבי אברהם סכנדרי היה תלמידו של רבי יעקב קשטרו. ברשותו היתה מצויה ספריה גדולה וחשובה. בין לומדי הישיבה שהחזיק בביתו, היה גם רבי דוד קונפורטי. ראי"ס נפטר ביום ט' באלול ת"י (1650). הוא מוזכר בספרי השו"ת והדרשות של חכמי תקופתו. אצל שוחטמן מובאות שתי תשובות שלו.

4. רבי אברהם קשטרו. מחכמי קהיר. בן אחיו של מהריק"ש ותלמידו. חתנו של רבי אברהם מונסון. נפטר אחרי מהריק"ש ולפני מהר"ם גאויזון. שמו מוזכר בספרי השו"ת והדרשות של חכמי התקופה.

5. רבי אהרון בן חיים. רבי יוסף סכנדרי מונה אותו בין חכמי מצרים, ומציין שספריו אשר נותרו בכתב יד הם: **מדות אהרן, קרבן אהרן, לב אהרן, מצח אהרן ומצנפת אהרן.** ראב"ח עלה לארץ ישראל ובה נפטר. תשובותיו והסכמותיו מצויות בספרי חכמי זמנו. כנ"ל בקובץ של פרופ' שוחטמן כלולות שלוש תשובות משלו.

6. רבי בנימין קאג'יג'י. מחכמי קהיר. תשובות, דרשותיו ופסקיו מוזכרים בספרי חכמי הזמן. בקובץ - שלוש תשובות שלו.

7. רבי יאיר אבי דרע (אבי דרעי). רבי יוסף סמברי מונה אותו בין חכמי אלכסנדריה. נפטר בשנת שפ"ו (1626) או מעט קודם. בקובץ - תשובה אחת ממנו.

8. רבי יהודה חאמי. מחכמי קהיר. ישב בבית דין יחד עם מהריק"ש ועם רבי אברהם מונסון. היה בקשר הדוק עם מהר"ם גאויזון. בקובץ - מובאות שמונה תשובות שלו.

9. רבי יחיאל רפאיה. היה מחכמי אלכסנדריה. לפי דברי רבי יוסף סמברי: "עשה פירוש על התורה". בקובץ - ארבע תשובות שלו.

10. רבי ישראל בנימין. גם הוא מחכמי אלכסנדריה. חברו של רבי שמואל אבן סיד ותלמידו של רבי אליעזר מונזלאוי. כתב דרושים, פסקים והגהות על השולחן ערוך,

---

[19] ראו: א' שוחטמן (תשמ"ה), **שו"ת מהר"ם גאויזון**, בפרק המבוא על פי ערכי החכמים, ועל פי מפתח השמות בסוף כרך ב' של השו"ת, שם מצוין מיקום התשובות בשו"ת. להלן מובאים הדברים בקיצור נמרץ, והרוצים להרחיב יעיינו כאמור שם.

אשר לא הגיעו לידינו. בקובץ - ארבע מתשובותיו. כן מזכרים פסקיו, תשובותיו ודרשותיו בכתביהם של חכמי הזמן. נפטר סמוך לשנת תכ"ח (1668).

11. רבי שלמה אלפאנג'י. דרשותיו, תשובותיו ופסקיו כלולים בכתבי חכמי תקופתו. בקובץ - מזכרות חמש מתשובותיו. כתב כנראה גם ספר שו"ת שלא הגיע אלינו.

12. רבי שלמה גאביזון. רבי יוסף סמברי מזכירו בין חכמי קהיר, אולם הוא ישב גם באלכסנדריה. רש"ג נפטר ככל הנראה לפני שנת שס"ח (1608). בקובץ - שתיים מתשובותיו. בספרי חכמי הזמן מזכרים פסקיו, תשובותיו ודרשותיו.

כן מזכרים בקובץ התשובות חכמים אחרים: רבי יעקב לבנה, רבי יוסף כהן, רבי ברוך בן חביב, רבי חיים כפוסי (ראו עליו בפרק המוקדש לדמותו), בקובץ - שבע מתשובותיו. רבי אברהם שלום מצפת, רבי שמואל כהן, רבי סולימאן אוחנא מצפת, רבי יאשיהו פינטו מדמשק, רבי יעקב אבולעפיא אשר ישב בצפת ובדמשק, רבי חייא רופא מצפת ורבי זרח דמוהי ממצרים.

אחרית ימיו ופטירתו

באחרית ימיו סבל רבי מאיר ממכאובים קשים:

"כי אני איני יוצא ובא כי מעט מזער אפילו להתפלל, כי אם משבת לשבת" (מתשובה משנת שע"ב/1612).

ובתשובה מתקופה מאוחרת מזו[20] כתב:

"שאני מוטל על ערש דוי כי הגעתי לשערי שאול ועודני כל כך חלוש שאיני יכול לעמוד להתפלל מעומד."

תאריך פטירתו אינו ידוע. המקור המאוחר ביותר שלו כפי הידוע, הוא תשובה של רבי חיים כפוסי, שעליה הסכים משנת ה' שפ"א (1621). שוחטמן משער כי אחת התשובות בקובץ היא משנת שפ"ב, שזו השנה האחרונה בה יש לנו ידיעות על פעילותו. רבי מאיר גאויזון נפטר לפני רבי חיים כפוסי (שצ"א - 1631), ולכן יש לשער שנתבש"ם (שנתבקש לישיבה של מעלה) בין השנים שפ"ב-שצ"א. קרוב יותר לשנת השפ"ב (1622).

---

[20] א' שוחטמן משער שתשובה זו היא משנת שע"ד/1614.

רבי אברהם הלוי
בעל "גנת ורדים"

רבי אברהם הלוי בעל "גנת ורדים"[1]

משפחת הלוי - אביו של רבי אברהם

אביו של רבי אברהם היה רבי מרדכי בן רבי יהודה הלוי. רבי מרדכי נולד בסביבות שנת הש"פ (1620),[2] ובשנת הת"ד (1644) שימש ברבנות בעיר רשיד. לאחר פטירתם של רבני קהיר (מצרים), רבי אברהם טריקה ורבי משה כהן, נתמנה רבי מרדכי לאב"ד בקהיר. בשנת התי"ד (1654) חתום רבי מרדכי על עדות שנגבתה במצרים בפניו ובפני שני חכמים נוספים. חתימתו מצויה בראש. בסך הכל כיהן רבי מרדכי כרב ארבעים שנה.[3]

רבי מרדכי נהג בבטחה ובתקיפות כבר בראשית כהונתו כרב, ואף תיקן תקנות לטובת בני הקהילה. הוא הקפיד על כבוד בית דינו במצרים כאשר חלקו על פסקיו מקומות אחרים, וטען כי "דנא אמון בתר מצרים גרירי", דהיינו - בית הדין בקהיר (הקרויה מצרים) הוא בית הדין העליון במצרים כולה.[4]

קשרים קרובים היו לרבי מרדכי עם חכמי ירושלים. הוא שלח אליהם מתשובותיו והם הסכימו עליהן. הרב המג"ן שיבחו על כך:

"אמת דינו ואמת פלפולו ואשתשע במצוותיו אשר קדשנו לעסוק בתורתו זאת תורת אדם הגדול בענקים... והנני מסכים הולך בהסכמתו, ועדותי זו משנה שאינה צריכה, כי האיש מרדכי הדור בלבוש מלכות..."[5]

בשנת התמ"ד (1684) עלה רבי מרדכי לארץ ישראל:

"ובבאי ירושלים תוב"ב בשנת ה' תמ"ד ליצירה ה' יזכני להיות מתושביה דירה וקבורה אכי"ר...".[6]

באותה שנה נפטר רבי מרדכי ונקבר בירושלים.[7]

---

1 מאמר זה מתבסס על: שלמה זלמן הבלין, רבי אברהם הלוי מחבר שו"ת **גנת ורדים** ובני דורו, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית ירושלים, תשמ"ג.

2 ראו בהקדמתו לספרו שו"ת **דרכי נועם**, ר"ח הלוי (תנ"ח) להלן: ש"ז הבלין (תשמ"ג); רוזאניס, ח"ד תרצ"ד-תרצ"ה, עמ' 379-380. מציין שרבי מרדכי נולד בשנת ש"ע (1610).

3 ראו דברי בנו, הרב אברהם הלוי, בהקדמה **לדברי נועם**: "והוא שפט את ישראל למעלה מארבעים שנה וכל העם ניצב עליו מבקר עד ערב לדעת את דבר המשפט...".

4 ראו: ש"א רוזאניס, ח"ד (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 379-380.

5 ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 189; ש"א רוזאניס ח"ד (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 380.

6 שו"ת **דרכי נועם**, חלק חושן משפט, סי' נ"ד, על פי ש"ז הבלין, (תשמ"ג),עמ' 189.

7 על פי הקדמת בנו רבי אברהם הלוי לשו"ת **דרכי נועם**. בהקדמה נאמר גם, כי רבי מרדכי השאיר בכתובים כמה ספרים: ספר **עבודת הקודש**, והוא פירוש על התורה המסתמך על רש"י והרמב"ן. ספר **מקרא קודש** - דרושים לחגים ולמועדים. ספר **תולדות אדם** מזמן הלידה וספר **סוף אדם**, - דרושים לפטירת אדם והספדים לצדיקים גדולים.

תולדות חייו של רבי אברהם הלוי

רבי אברהם הלוי נולד בשנת הת"י (1650) בקירוב. את עיקר לימודיו עשה בישיבת אביו,[8] ובקרב החכמים שהסתופפו בצילה.

לאחר שאביו, רבי מרדכי, עלה ארצה בשנת התמ"ד (1684), תפס רבי אברהם את מקומו כרב וכאב"ד במצרים. הוא ישב בדין עם הדיינים שכיהנו בבית דינו של אביו. בהם: רבי משה ויטאל ורבי ישראל רומאנו.

בין סיון תמ"ו (1686) לטבת תמ"ט (1689) מת עליו במגפה בנו יחידו, שהיה אז בן חמש עשרה שנה.[9] מות בנו המוכשר זעזע אותו מאוד ובאחת מתשובותיו, למהר"ם גלאנטי בירושלים כתב:

"ואף גם זאת כי אנכי טרוד באבלי על הלקח ממני בן רך ויחיד במגפה, ואחריו בצד ישבתי לא שלותי ולא נחתי...".[10] גם בתו מתה עליו בהיותה בת שתים־עשרה שנה.[11] צרותיו הרבות השפיעו על מצב רוחו. בהקדמה לשו"ת **גנת ורדים**, אשר נכתבה בשנת התנ"א (1691), סיפר על צרותיו ויסוריו:

"כה אמר המר והנמהר, קורא וכותב בדמע."

רבי אברהם הלוי נפטר במצרים אחר שנת תס"ד (1704) או אולי, כפי שיש הסבורים שנפטר בשנת ת"ע (1710).

רבי אברהם - רב הקהילה במצרים

רבי אברהם עמד בראש בית הדין במצרים. בית הדין היה הסמכות העיקרית בקהילה, פסיקותיו השפיעו על יחידיה, ומעמדו של העומד בראש בית הדין נגזר ממידת סמכותו. מידת הסמכות של בית הדין במצרים מתגלה בפרשת החרם על הספר **פרי חדש**, ובהתרת החרם על ידי הרב אברהם הלוי.[12]

---

[8] ראו: הקדמתו ל**דרכי נועם**, שם, בעמ' 191.

[9] ראו בהקדמתו לשו"ת **גנת ורדים**, וכן ש"א רוזאניס ח"ד, (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 380

[10] רבי אברהם הלוי שו"ת **גנת ורדים**, חלק אבן העזר כלל ג', סימן י"ב. ש"א רוזאניס ח"ד (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 381.

[11] הבלין (תשמ"ג), עמ' 193; על פי הקדמתו ל**גנת ורדים**.

[12] הבלין (תשמ"ג), עמ' 204־206; על פי הקדמתו ל**גנת ורדים**.

מן הדברים המתוארים בשו"ת **גנת ורדים**, עולה שכאשר הגיע ספרו של הרב חזקיה דה סילוה **פרי חדש** למצרים, ראו החכמים כי המחבר פגע בגדולי ישראל, ובמיוחד במחבר **השולחן ערוך**, רבי יוסף קארו. הם החליטו בהסכמה להחרים את ספריו במצרים כדי שאיש לא ילמד בם. להסכמה זו הצטרפו גם חכמי חברון, ששהו אז במצרים אולם הם הצהירו שהסכמתם לחרם תקפה רק לתקופת שבתם במצרים, וכי בצאתם ממנה ילמדו בספר.

לאחר זמן התעוררה בקרב החכמים דרישה להתיר להם ללמוד בספר, והרב הרא"ה, דן בעניין ופסק שבית הדין יתיר את החרם, מאחר שסמכות בית הדין במצרים גדולה היא, ויש בכוחו להתיר:

"דבית דין זה הקבוע בעיר כחו גדול... דכחן של בית דין שבמצרים יע"א כחן יפה וגדול לפי שמלבד שמפיהם הם חיים ומתורתם הם נהנים הנה עוד מסור בידן להיות כל עניני הקהל נחתכים על פיהם ואזנם עשויה כאפרכסת לקבל גזרותיהם ותקנותיהם... אשר יעשו הבית דין יכון בצדק שריר וקיים כאמתה של תורה, ואפילו שאר תלמידי חכמים אין צריך להימלך בהם...".

דהיינו, על פי דעתו יש בכוחו של בית הדין במצרים להכריע ולפסוק. הרב הבלין מציין כי למרות זאת לדעתו של הרב אברהם הלוי, ראוי להימלך בדעת חכמי העיר ויש לפעול בפסקי ההלכה ובתקנות בשיתוף פעולה של כל חכמי העיר.

רבי אברהם הלוי כפוסק

בשנותיו הראשונות כאב"ד במצרים, ישבו עמו בבית הדין רבי ישראל רומנו ורבי משה ויטל. הם שימשו כדיינים עוד בבית דינו של אביו, רבי מרדכי הלוי. אולם, בשנת תס"ג (1703) אנו מוצאים חתומים יחד עם רבי אברהם בבית הדין, את החכמים רבי יוסף הלוי נזיר ורבי משה פרנקו.

רבי אברהם ייחס משקל רב לשימוש תלמידי חכמים ולקבלה מחכמים קודמים בתחום הפסק. הקפיד על סדר הדיון בבית הדין לקראת פסק הדין ועל השפעת מנהג פסיקה מסוים של בתי הדינין במצרים להלכה ולמעשה.[13]

"ודרך זו כבשוה רבני וגאוני מצרים אשר ציפורנם הקטנה עבה ממותני גאוני זמננו, וכמה מעשים אשר ראו עיני בהיותם באים לידי ספק כן היו עושין והדברים שהגידו למעכ"ת [למעלת כבוד תורתו] בענין זה לא כיוונו יפה בעדותם... שכיון שכבר נהגו כך בתי דינין של מצרים כן ראוי לעשות...".

---

[13] ראו: ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 230-231.

לדבריו, פועלים הדיינים לאורם של חכמינו הקדמונים, אף בסדר הדין. ולדעתו יש ללכת בדרכם אף בענייני הקבלה והזוהר.

כח הכרעה חזק במיוחד גילה רבי אברהם הלוי בשאלות של עגונות והיתרן, כדבריו:

"אם באנו לחקור ולבדוק, אחר סברות גאוני עולם שיש בנדון זה, לצאת ידי חובתם, כאשר כן נעשה בכל משפטי התורה לרדוף דרך ישרה ולנטות אחרי רבים שלא ישאר שום פקפוק בכל דבר ודבר, הנה מעולם ועד עולם לא יצא היתר לעגונה מפי מורה רק במציאיות שמתחילין לפתוח ספר בקיעין בהם אחת לשבעה שבועים ויובל, ובעונותינו הרבים מקרים רעים מצויים טובא ותשארנה בנותיו של אברהם אבינו אלמנות צרורות חיות ואין חונן ואין מרחם עליהם ברעב ובצמא ובחוסר כל, ותו דיש לחוש שמא תצאנה לתרבות רעה, כי הרבה העניות עושה ובחרות ושחרות עושה. ואם אמרנו נבא העיר ללכת אחר סברות המקילין הנה חומר הענין מעכב על ידינו ועל כן **אין לנו ללכת רק בדרך שכבשוה ראשונים**, לנטות אחר איזו סברא ישרה אף על פי שאינה מסכמת עם הגדולים אשר ממי תורתם אנו שותים..."[14]

דהיינו, אמנם, יש ללכת ב"דרך שכבשוה ראשונים", אולם יש למצוא גם "סברה ישרה", ובלבד שבנות אברהם לא תהיינה אלמנות חיות ותצאנה לדרך רעה חלילה.

בדיני ממונות ניסה רבי אברהם הלוי להימנע עד כמה שאפשר מלחרוץ משפט. שאלה שהתבקש לדון בה, הייתה קשורה בשליח חברון לערי אירופה, אשר תבע את נאמנו במצרים על כספים ששלח אליו, מכיוון שהוא לא ביצע את הוראות השליח.[15]

על כך כתב הרב:

" וכששאלנו [השליח] על עומק הדין הייתי משיבו שזוכה בדינו בשפה רפה ובכובד ראש, כי רצוני היה שיתפשרו ביניהם במשפט שלום וזאת שעמדה לי, שאף על פי שידעתי שגדולים ממני חולקין עלי, לא רציתי לגלגל עמהן בדבר הלכה, להוציא הדין ברור ומחוור כשמלה... אכן מאחר שידעתי שנתפשרו ביניהם ועשו תיקון גדול לשני הצדדין ולא יגיע נזק ולא פגם חס ושלום לא לראובן ולא לשליח, הנה לעת כזאת אקרא בקול גדול שהדין עם השליח ואקיפנו בהלכות ואגלגל עם רבים וגדולים החולקים עלי."

דהיינו, יחס שונה בין דיני ממונות לדיני נפשות בנתינת הפסק.

---

[14] ש"ז הבלין, (תשמ"ג) עמ' 241-242. על פי שו"ת **גינת ורדים** חלק אבן העזר, כלל ג', סי' כ'.

[15] שו"ת **גינת ורדים**, חלק חושן משפט, כלל ג', סי' ו'. וראו גם אצל ש"ז הבלין, (תשמ"ג) עמ' 243-245.

קשריו של רבי אברהם הלוי עם חכמי דורו

כדרך גדולי הפוסקים והמשיבים, קשר רבי אברהם קשרים מסועפים עם חכמים רבים במצרים ומחוצה לה. ממערכת הקשרים הזאת אפשר ללמוד על דמותו ועל גדלותו בתורה, על יחס החכמים אליו ועל מעמדו בין פוסקי ההלכה.

בין חכמי זמנו ומקומו, מצרים, נמנים:[16]

רבי יהודה חביליו,[17] רבה של נא־אמון; רבי יצחק אריפול; רבי דוד גרשון - רבה של רשיד. שלושת החכמים אלה הם מחכמי מצרים הוותיקים והנודעים שחיו בתקופתו. הם פעלו כבר לפניו יחד עם אביו, רבי מרדכי.

אחריהם פעלו עם רבי אברהם, רבי יוסף ב"ר משה הלוי נזיר;[18] רבי יעקב פראג'י,[19] רבה של נא אמון ורבי שבתי נאווי רבה של ברשיד. אליהם יש לצרף גם את תלמידו המובהק, שנשא ונתן עמו בהלכה, הוא רבי ישועה שבאבו דידיע זיין.

שאר חכמי מצרים שעמם עמד בקשרי הלכה היו: רבי אליהו אגוזי, רבי חיים אלפנדארי, רבי זכריה גטניו, רבי משה ויטל - נכדו של רבי חיים ויטאל, רבי אברהם טריקה, רבי שעיה חיים נאווי מרבני רשיד, רבי שבתי נאווי הנ"ל, רבי משה פרנקו, רבי יצחק צהל, רבי ישראל ב"ר יהודה קריספין, רבי ישראל רומנו, רבי דוד רעואל, רבי רפואה שלום ורבי יהודה קורדובירו.

---

[16] ראו: ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 249־250 ואילך.

[17] בן רבי דוד. רבי יהודה היה יליד ירושלים. הוא נפטר לפני שנת תס"ד (1704).

[18] רבי משה הלוי נזיר היה ממקורביו של רבי אברהם. הוא ישב בבית דינו וניהל עמו משא ומתן בהלכה. הוא תפס את מקומו של רבי אברהם כרבה של מצרים, לאחר פטירת רבי אברהם, אולם הוא לא מילא משרה זו זמן רב. בצעירותו היה רבי משה נזיר בירושלים, שם התחבר עם רבי חזקיה די סילוה בעל **הפרי חדש**. רבי אברהם היה פונה אליו, "ולבו כפתחו של אולם, כבן עזאי בשוקי טבריא... האדם הגדול בענקים". רבי יוסף הלוי כינה את רבי אברהם: "בוצינא דנהורא עמוד התורה חד בדרא... נזר החסידים". ראו: שו"ת **גנת ורדים**, יו"ד, כלל ב' סימן ט'. עפ"י ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 170־271. רבי יוסף הלוי נפטר בח' מרחשון התע"ד (1714). חתנו היה רבי ישועה שבאבו, והוא אשר הוציא לאור את ספרו שו"ת **מטה יוסף**, ח"א קושטא תע"ז וחלק ב', קושטא תפ"ו. ראו ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 272-273.

[19] רבי יוסף הלוי כתב אליו: "המאור הגדול סיני ועוקר הרים, ראש המדברים, ריש מתא וריש מתיבתא הרב הכולל אב"ד שבנא-אמון יע"א כמהרי"ף נר"ו". ראה: שו"ת **גנת ורדים**, חלק אבן העזר, כלל ד', סימן כ"ה. על פי: ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 278-279.

תלמידו של רבי אברהם הלוי - רבי ישועה שבאבו דידיע זיין

רבי ישועה[20] נולד בשנת ה' ת"ל (1670) בערך וכבר בהיותו בן י"ז שנה יצק מים על ידיו של רבי אברהם הלוי, שהיה לו לרב מובהק, ורבי אברהם השתבח בו מאוד.

רבי יצחק אריפול, הזכיר את רבי ישועה בקובצי דרשותיו כרבו.

רבי ישועה נחשב כפוסק חשוב בדורו, וכך מתייחסים אליו גם החכמים שאחריו. מחיבוריו נדפס שו"ת **פרח שושן**, קושטא תצ"ב, שרובו עוסק בדיונים על אודות שו"ת **גנת ורדים**. וכתיאורו בהקדמה:

"ובמקום גדולתו מצאנו ענותנותו כי ממרום קדשו השגיח להביא בספריו הנז' [כרים] מה שלמדתי לפניו... גם אנכי ידעתי ערכי עלי במה נחשב הוא ושפל מצבי... כי מרוב ענותנותו כי היה פוקד עלי לאמר הט אזנך ושמע דברי חכמים ולבך תשים לדעתי, ואם יש בהם איזה שגיאה בידי איישרנה, ולבלתי סור מן המצוה כך הייתי עושה והיה כותבו בתוך פסקיו, ולפעמים הייתי כותב על הספר ובדיו על דבריו ומפני היראה והכבוד לא הייתי מראה לו...". רבי ישועה הותיר כתב יד שו"ת **שערי ישועה**, וקובץ דרשות גם הוא בכתב יד. רבי ישועה נפטר בין שנת תצ"ח לשנת תק"ט (1738-1749).

קשריו של רבי אברהם הלוי עם חכמי ארץ ישראל

רבי אברהם קשר קשרים גם עם רבים מחכמי ארץ ישראל, ושו"ת משלהם מובאות בספר השאלות ותשובות שלו. עם חכמים אלה נמנו:

1. רבי משה ב"ר יהונתן גלאנטי - הרב המג"ן, אשר נחשב לגדול חכמי ארץ ישראל בדורו, הרב חיד"א [חיים יוסף דוד אזולאי] כתב כי בימיו היו "פ"ז חכמים גדולים שלמים בתוככי ירושלים".[21]

כבר רבי מרדכי הלוי, אביו של רבי אברהם, פנה אליו בשאלות ממצרים, ורבי אברהם שהמשיך בכך, זכה ביחס של חיבה מהרב המג"ן.[22]

---

[20] ראו אצל ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 280-286.

[21] ראו: הרב החיד"א, **שם הגדולים**, בערך רבי משה גלנטי. ראו: הבלין, עמ' 287-290. הרב המג"ן נולד בצפת בשנת שע"א (1611), בירושלים עמד בראש ישיבת "בית יעקב" ויגה. נפטר בירושלים בכ"א בשבט תמ"ט (1689). בישיבה זו למדו מגדולי חכמי ירושלים. ראו: רוזאניס, ח"ד (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 379.

[22] ראו: שו"ת **גנת ורדים**, אבן העזר, א/ט, שם, ג/ז שם, ג/י"א. חלק **חושן משפט**, ה/ט, חלק **אורח חיים** א/יו. על פי: ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 288, הערה 182.

2. רבי יעקב ב"ר שמואל חאגיז.[23] מגדולי חכמי ירושלים. הדפיס ספרים רבים, בהם: **עץ חיים** - פירוש למשנה, **פתיל תכלת** - ביאור לאזהרות הרשב"ג ועוד. בשנת תי"ח (1658) עלה והתיישב בירושלים, ובהשתדלותו הוקמה ישיבת "בית יעקב" ויגה.

3. רבי משה בן חביב - עמד בקשרים הדוקים עם רבי אברהם הלוי יותר משאר חכמי דורו. שני החכמים החליפו ביניהם איגרות שאלות ותשובות והוקירו זה את זה. תשובות רבות של רבי משה בן חביב הודפסו בשו"ת **גנת ורדים**. למשל: קונטרס **מלחמת מצוה**, הנספח לספר **דרכי נועם**, תשובות מהרמב"ח בענין קביעת זמן הלידה ובשו"ת עצמו.[24]

4. רבי חזקיה דה־סילוה.[25] מגדולי הפוסקים שדבריהם נקבעו לדורות. חיבורו **פרי חדש** מצוי בראש רשימת ספרי הפוסקים אחר נושאי הכלים של **השולחן ערוך**.

רבי חזקיה עלה ארצה בשנת תל"ו (1676) וכנראה למד בישיבת "בית יעקב" ויגה. הוא יצא לשליחות מטעם כוללות ירושלים לערי פרנקיה. בשובו לירושלים עבר דרך מצרים, ושם אירעה הפרשה המפורסמת של החרמת ספרו **הפרי חדש** על יורה דעה, והאיסור לקרוא בו. מפני כבודו של המחבר לא פגעו בו באופן אישי, ורק דיברו עמו על סגנון כתיבתו והוא התנצל.[26]

יחסיו עם הרב אברהם הלוי היו טובים.

5. רבי אברהם ב"ר דוד יצחקי.[27] מגדולי חכמי ירושלים. שימש רב העיר אחר מהר"ם בן חביב. נולד בשנת תכ"א (1661) ולמד אצל רבי משה גלנטי ורבי יעקב חאגיז. חברו של רבי חזקיה דה־סילוה. תשובותיו מצויות הן בשו"ת **גנת ורדים**,[28] והן בספרו - שו"ת **זרע אברהם**.

6. רבי משה חאגיז. נולד בירושלים בשנת תל"ב (1672). למד עם סבו מהר"ם גלנטי. שהה זמן מסוים במצרים ועמד בקשרי הלכה עם חכמיה.[29]

---

[23] נולד בשנת ש"פ (1620), נפטר בקושטא, כנראה בשנת תל"ד (1674).

[24] שם, עמ' 295־300. ראה ציוני התשובות בעמ' 300.

[25] נולד בשנת תט"ז (1656) בליוורנו. נפטר בירושלים בתנ"ח (1698). ראו: הבלין (תשמ"ג), עמ' 301־315.

[26] על פרשה זו ראו לעיל.

[27] ראו: אצל ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 315-318.

[28] ראו: שם, עמ' 318, רשימת התשובות.

[29] ראו: שם, עמ' 318-326.

שאר חכמי ירושלים וארץ ישראל מבני דורו הנזכרים בחיבוריו:

רבי יעקב אבוקאייה, רבי יהודה אירגאס, רבי יעקב אריה, רבי יצחק אריה, רבי משה ב"ר יעקב הכהן, רבי אברהם ברודו, רבי חיים אברהם בוטון, רבי יעקב הלוי ברוכים, רבי אברהם ב"ר משה גלאנטי, רבי דוד ב"ר משה גלאנטי, רבי שמשון גומץ־פאטו, רבי חיים מרדכי זאבי, רבי אברהם חבר, רבי חיים חזן, רבי יום טוב ב"ר עקיבא צהלון, רבי יצחק צרפתי, רבי אברהם צמח, רבי חיים משה ב"ר אברהם קאריגאל, רבי אברהם קאריגאל, רבי אברהם קונקי, רבי יוסף קונקי, רבי חייא שלום, רבי נסים רוזיליו, רבי יוסף חזן, רבי אהרון עובדיה חיון, רבי משה חיון, רבי יצחק דוד, רבי יוסף ב"ר יוסף, רבי יהודה ב"ר שמואל, רבי יעקב ב"ר דוד הכהן, רבי שמואל הכהן, רבי יעקב מולכו, רבי מרדכי רפאל מלאכי, רבי חנון נבון, רבי אליהו עובדיה, רבי סימן טוב עובדיה, רבי יהודה פיירו, רבי אהרון ב"ר חיים הכהן משלוניקי.[30]

בסך הכל נמנים בשו"ת **גנת ורדים** יותר משישים וחמישה מגדולי החכמים שעימם בא רבי אברהם הלוי במשא ומתן הלכתי. החכמים הללו גילו כלפיו יחס מופלג של הערכה.

ספריו של רבי אברהם הלוי

א. קונטרס **מלחמת מצוה** לרבינו אברהם הלוי... ויניציאה תנ"ח.

שער + 31 דף. °2. מודפס בסוף ספר התשובות של אביו, שו"ת **דרכי נעם**.

בדבריו אודות הספר כתב רבי אברהם: "קונטרס אחרון לי הוא, אני הצעיר אברהם הלוי, שועל בן ארי, בנו של הרב המחבר שו"ת **דרכי נועם**. יסדתיו גם עשיתיו לעמוד על חשבון ימי המילה מאימתי קמתחלי. וקראתי שם הקונטרס הלז 'מלחמת מצוה', שאספתי בו דברי ודברי החולקים עלי...".

בהוצאה החדשה של שו"ת **גנת ורדים**,[31] שהוציא לאור הרב פנחס עובדיה, ירושלים תשנ"ב, הוא חילק את קונטרס מלחמת מצוה לחמישה חלקים. בחלק הראשון: דברי מהר"ם בן חביב ודברי הרב יוסף הלוי נזיר, ותשובת רבי אברהם הלוי אליהם. הנושא הנידון: מתי הוא זמן קביעת הלידה, האם משעה שיצא הולד לגמרי לאוויר העולם, או האם מספיקה העובדה שהוציא ראשו מחוץ ל"פרוזדור"? בנושא זה היתה חליפת

---

[30] שם, עמ' 249-362.

[31] ראו אצל ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 363-364.
הספר המקורי היה מוכן לדפוס כבר בשנת תנ"א (1691), כפי שעולה מהקדמת המחבר שנחתמה בשנה זו.

תשובות בין רבי אברהם לרבי יעקב פראג'י, שמסכים עם עיקרי שיטתו של רבי אברהם. הוויכוח בנושא נמשך גם אחר כך, והוא אקטואלי גם בימינו.

ב. שו"ת **גנת ורדים**

ספר גנת ורדים והוא חיבור משאלות ותשובות, הכינם וגם חקרם הרב המובהק, שלשלת היחס, בנן של קדושים, אב ב"ד במצרים וגלילותיה יע"א כמוהר"ר **אברהם הלוי** זלה"ה, בן הרב המופלא כמוהר"ר מרדכי הלוי זלה"ה בעל המחבר ספר שו"ת **דרכי נעם**. ואפרין נמטייה להחכם השלם רופא כל בשר כמהר"ר חיים בכמה"ר משה טאוויל נר"ו חתן המלך הרב... אשר נתן לכסף מוצא להביאו לבית הדפוס כאשר צוהו מרחמיו לזכות את הרבים, זכות הרבים תלוי בו ועוד ידו נטויה להדפיס... שהוא אורח חיים ויורה דעה בעז"ה, **בקושטנדינא**... בדפוס המחוקק הר"ר יונה בכמוהר"ר יעקב יצ"ו מזאלזיץ אשר בגליל לבוב יע"א, שנת שפת אמת **תכון** לעד לפ"ק [תע"ו / 1716].[32] 4, פה, עג, דף. °2. אותיות רש"י, טורים כפולים.

חלק ראשון לאורח חיים ויורה דעה הופיע שנה אחר כך בתע"ז (1717).

4, פג, עא, י, דף. °2. אותיות רש"י, טורים כפולים. בסוף חלק זה מחזיק ספר **גן המלך** תשעה דפים ודף מפתחות. מגיה כתב היד הוא הרב יוסף הלוי נזיר, מחבריו של רבי אברהם הלוי, אשר פעל יחד עם חתנו של רבי אברהם, רבי חיים טאוויל להוצאת הספר לאור.

הרב הבלין מציין כי בחיבור כולו 390 תשובות, מהן 103 תשובות משל חכמים אחרים. מבדיקתו עולה כי שו"ת **גנת ורדים** הוא ספר השו"ת הרביעי בגודלו מבין ספרי השו"ת עד זמנו.[33]

חלוקת השאלות והתשובות:

חלק אורח חיים - 127 תשובות.

---

[32] דפוס צילום הוצאה זו, כולל השער המקורי בתוספת דפוס חדשה, יצא לאור בירושלים תש"ל. במהדורה צילמו המדפיסים רק שער אחד ולחלק אורח חיים ויורה דעה צירפו את השער לאבן העזר וחושן משפט, שהרי בתע"ו (1716) הודפסו: החלקים: חושן משפט ואבן העזר ואילו בתע"ז (1717) הודפסו אורח חיים ויורה דעה. דפוס שלישי, עם מקורות, ציונים והערות, תשובות ומפתח, יצאו לאור בארבעה כרכים על ידי הרב דוד עובדיה, ירושלים תשנ"א־תשנ"ב, כולל הקונטרסים: **גן המלך, מלחמת מצוה ויאיר נתיב.**

[33] ראו: ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 368. על פי בדיקה שנעשתה בפרוייקט השו"ת שבאוניברסיטת בר־אילן, ביחס לספרי השו"ת שהועלו על המחשב.

חלק יורה דעה - 83 תשובות.

חלק אבן העזר - 96 תשובות.

חלק חושן משפט - 84 תשובות.

ג. **יאיר נתיב**

והוא קונטרס קטן הכמות ורב האיכות בענין סדר נתינת הגט. כולל סדרי שליחות להולכת הגט, גט שכיב מרע, שליחות לקבלת הגט, גט על תנאי, לשונות בגט ועוד. הקונטרס חובר בשנת תס"ג (1703) ונדפס על ידי חתנו של המחבר: "החכם השלם רופא לכל בשר כמה"ר חיים טאוויל נר"ו" קושטא, תע"ח [1718]. בדפוס יונה בכמה"ר יעקב, כולל כ' דפים.[34]

ד. **גן המלך**

קונטרס של קנ"ד פסקים וחידושים קצרים, הקשורים בחלקם לשאלות שנידונו בשו"ת **גנת ורדים**. הודפס בסוף חלק א' של השו"ת, קושטא תע"ז.[35]

מן הקדמת רבי אברהם הלוי עולה שהוא חיבר את הקונטרס לאחר שסיים את חיבור **גנת ורדים**:

"... ויהי עמדי בפסקי דינים ותשובות מהלכה למעשה ויסדתים כספירים בסדר ארבעה טורים, וקראתי להם שם **גנת ורדים**. וגם בפעם הזאת פני מועדות לקבץ ולחבר מאשר השאיר ברד וגשם של זעם שצפו עלי ראשי... ומשכתי בקסת סופר בכתב אשורית, כמה וכמה פסקי דינים מינים ממינים שונים, מהן חדשים מהן ישנים, מאבות העולם... וקצת כללים ועניינים נפרדים, וקצת הערות אלה מפה ואלה מפה, וקראתי להם שם **גן המלך**...".

חיבורים נוספים של רבי אברהם הלוי נותרו בכתב יד:

ה. **קול אלהים**, פירוש על התורה, לא נדפס ואינו ידוע.

ו. **קול ששון**, חיבור בעניין שבוע הבן, לא נדפס ואינו ידוע.

---

[34] כנ"ל בהערה 33 עמ' 371 מציין שעל קונטרס זה כתב רבי חיים מרדכי מפלאצק, ביאור ארוך, ובו חידושים של פוסקים רבים מבין האחרונים, ורשה תרל"ט.

[35] הודפס מחדש על ידי הרב דוד עובדיה, ירושלים תשנ"א. בסוף חלק "אורח חיים" לשו"ת **גנת ורדים**.

ז. **קול שמחה**, בעניין חופת חתנים, לא נדפס ואינו ידוע.

ח. **קול נהי**, בענייני סוף האדם, לא נדפס ואינו ידוע.

ט. **קול המון**, עניינים שונים, לא נדפס ואינו ידוע.

י. חידושי כתובות.[36]

כתבי היד הללו מוזכרים בהקדמת רבי אברהם, לספרו של אביו **דרכי נעם**, ונציה תנ"ח,[37] שם כתב אודות ספריו:

"עוד אברר שיחותי באיידי ואגב כי גם לי אני הדל באלפי ..... אלקים ויש לי כל נצר מטעי, וכנה אשר נטעה ימיני ספר **גנת ורדים** והוא חיבור מתשובות שאלות הלכה למעשה מסודר בסדר ארבעה טורים, וספר **גן המלך** והוא כפסקי דינים מחודשין בדרך קצרה ושפה ברורה מגאונים ואתנים... גם בפירושים מדרשים ואגדות אחור לא נסוגותי, ועשיתי כונים למלאכת השמים בחמש קולות. בספר הראשון **קול אלהים** והוא חיבור פירוש על התורה, וספר **קול ששון**, והוא חיבור בענין שבוע הבן, וספר **קול שמחה** בענין חופות חתנים וספר **קול נהי**, אשר הוא סוף לכל האדם. וספר **קול המון** והוא חיבור נפרדים אשר אין להם חיים מינים ממינים שונים.[38]

---

[36] ראו: **גנת ורדים**, אבן העזר, כלל א', י"ז, על פי ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 372.

[37] את הספר הוציא לאור רבי אברהם. אולם כבר אביו רבי מרדכי הלוי הכינו לדפוס ואף הקדים לו הקדמה, אלא שהוא לא זכה להוציאו לאור. לגבי רשימת הספרים ראו גם ש"א רוזאניס, (תרצ"ד־תרצ"ה) עמ' 381.

[38] יש לציין כי בספרים אלה ישנו דמיון מסוים לספרים שכתב אביו, רבי מרדכי הלוי, ספר שו"ת **דרכי נעם** מקביל לשו"ת **גנת ורדים**.
ספר עבודת הקדש של רבי מרדכי הוא פירוש על התורה, וכן ספר קול אלהים אברהם גם הוא פירוש על התורה.
ספר **קול ששון וקול שמחה** מקביל ל"תולדות אדם - מזמן הלידה".
ספר **"קול המון"** מקביל לספר "מקראי קדש - דרושים" וספר **"קול נהי"** לרבי אברהם מקביל ל"סוף אדם".

ספר שאלות ותשובות דרכי נעם ונציה תנ"ח (ירושלים תש"ל)

מקורותיו ושיטתו[39]

המקורות העיקריים של רבי אברהם, כמו של כל החכמים, הם התלמוד הבבלי ומפרשיו הידועים מימי הראשונים. כמו כן הוא נהג להביא לעתים קרובות פסקי הראשונים, כמו הרי"ף, הרמב"ם, הרא"ש, המרדכי, בעל ספר מצוות גדול ואחרים, וספרי השו"ת של הראשונים ובהם: שו"ת הרשב"א, שו"ת הרא"ש, שו"ת הריב"ש.

רבי אברהם, כדרכם של חכמי האחרונים, לא הרבה להשתמש בספרי הגאונים. ביחס לראשונים, המופיעים רבות בחיבורו ישנו יחס מורכב. מצד אחד קבלת מרות מוחלטת. ומן הצד האחר אי־התבטלות מוחלטת, אלא דרך של ביקורת ובדיקת הדברים.

כדרך חכמי הספרדים האחרונים, נשען רבי אברהם על שלשת הרועים: הרי"ף, הרמב"ם והרא"ש. לאלה ישנה השפעה מיוחדת אך לא מוחלטת על פסקיו.

יחסו של רבי אברהם אל האחרונים, ובהם אל חכמי זמנו האחרונים, היה מורכב. בלטו במיוחד הערכתו ויחס הכבוד שרחש כלפי חכמי זמנו, שעמם הרבה לשאת ולתת ולהתחשב בדעותיהם, לעתים עד כדי שינוי דעתו שלו. ראינו לעיל שהיו רבים כמותם. הוא כיבד את החכמים האחרונים, אף אם קדמו לו רק במקצת. הדברים בלטו בהתרת החרם על **הפרי החדש**, מכאן דעתו שיש לנהוג בכבוד בראשונים ובגדולי האחרונים. הוא נקט יחס של כבוד וזהירות רבה בדבריו אודות פסקיהם. למשל, על הרדב"ז כתב:

"ואחר שאילת המחילה אלף פעמים אין כאן תבלין."[40]

הוא מצטט אותם מאות פעמים. ראשון הנזכרים הוא רבי יוסף קארו, בעל **שולחן ערוך**, אולם מצוטט ביותר חיבורו בו הוא נושא ונותן במקורות **הבית יוסף**. רבי אברהם התייחס לפסקיו של רבי יוסף קארו **בשולחן ערוך** כדברי הלכה עיקריים ומקובלים, אבל לא בצורה מוחלטת, הדברים עדיין היו מסורים לחכמים המעיינים בהלכה ובמקורותיה, תוך התחשבות בדעותיהם של הפוסקים האחרונים. הגישה הכללית היתה דיון במקורות ראשונים, תלמוד ונושא כליו ואחר כך דיון במקורות של רבני האחרונים ומקורות שהיו בידו בכתב יד.

בנושאים מסוימים חלק רבי אברהם הלוי על **הבית יוסף**, ולא הכריע כמותו.[41]

---

[39] ש"ז הבלין, (תשמ"ג) עמ' 372־432.

[40] ראו: **שו"ת גנת ורדים**, יו"ד, כלל א', שאלה ד'. על פי ש"ז הבלין (התשמ"ג), עמ' 388.

[41] ראו שם, עמ' 400-403. הבלין מציין מספר מקומות מהם.

בהכרעתו לגופה של ההלכה, לא נקט בדרך של איסוף שיטות ודעות, שגרמה לאריכות התשובה, אלא קיצר את הדברים בדרך של בירור יסודי ומעמיק בשורשיהם.[42]

אפשר לראות בספר השו"ת **גנת ורדים** שרבי אברהם נהג, במקרים רבים, להתייעץ עם חכמים אחרים ולבקש את דעתם. לעתים הוויכוח נמשך והדברים הובאו בהמשכים לאורך כמה סימנים עד שהתבררו. לעתים, בשאלות מסוימות, נמשכים הדיונים עד לזמננו אנו.[43]

השפעתו ומקומו בהלכה[44]

במצרים היתה לרבי אברהם השפעה רבה ומכרעת. הרב החיד"א הזכירו בספריו ההלכתיים ודן בדבריו. גם בספרו של רבי רפאל אהרן בן שמעון, **נהר מצרים**, שמור לרבי אברהם מקום חשוב. רבים מיהודי מצרים נשענו על פסקיו, והוא היה "מרא דאתרין" שם. גם הרב הראשי בעבר, הראשון לציון, הרב עובדיה יוסף שליט"א, בעת ששימש ברבנות במצרים היה מביא מדבריו ודן בהם, ונהג לקרוא לו: "מרא דאתרא דמצרים".

הספר **גנת ורדים** מצוי גם בין חכמי אשכנז, ובמיוחד הוא נזכר אצל רבי עקיבא אייגר. גם בימינו מצוטט רבי אברהם הלוי פעמים רבות בספרי ההלכה והשו"ת כאחד מגדולי האחרונים.

---

[42] הבלין, שם, עמ' 474-475. וראו שם דוגמאות לדרכו בקיצור המובאות, וכן שם, עמ' 476-478. ראו גם אצל ש"א רוזאניס (תרצ"ד-תרצ"ה), עמ' 381.

[43] הבלין (תשמ"ג), עמ' 485-592.

[44] שם, עמ' 593-595. ראו שם, רשימת החכמים וספריהם אשר בהם הם דנים בדבריו.

חלק שני
מספר עת ורדים

בקושטנדינא

ספר שאלות ותשובות, גנת ורדים קושטא תע"ו

עניינים משו"ת "גינת ורדים"

מעמדם של האשכנזים במצרים[45]

שאלה נשאלה בהלכות פסח:

"על דברת האשכנזים שמתגוררין בקרבנו מה יהיה משפטן בחג הפסח, אם חייבים לנהוג כחומר מקומן או... להקל כספרדים?"

הרב אברהם הלוי פסק שיש לברר תחילה אם בדעתו של האדם לחזור למקומו הראשון או שמא ברצונו להשתקע במצרים. כאשר יש בדעתו לחזור למקומו הראשון, נתונים עליו חומרי מקום שממנו יצא, אך אם אין בדעתו לחזור, נותנים עליו חומרי המקום שאליו בא.

ולכן: "... שורת הדין נותנת על בני אשכנז שמתגוררין אצלנו, לתת להם כקולת מקומנו, כיון שנשתקעו בו, ואעפ"י שהם סחופין ודחופין ולא מצאו מנוח, והם נכספין לטוס כנשר למקומם לשוב לאיתנם, מכל מקום כיון שאין לאל ידם, חשיבי כבני המקום שדרין בו עכשיו. וכל זה אינו ענין רק ליושבין בחו"ל, אבל בירושלים ת"ו שיש להם בית דין לבדן, והם ידועין לקהלה מפני עצמן, חייבין לנהוג כמנהג מקומן, והבא מחו"ל לארץ ישראל לירושלים ת"ו לאוו כל כמיניה לומר שלא יחשב מבני קהלו, דכיון דיש בית דין קבועין בירושלים הנוהגין כחומרי מקומו, על כרחו הוא נגרר אחריהם, ודוקא בירושלים שיש שם בית דין קבועין לאשכנזים, אבל בשאר ערי ישראל אינם נגררים אחר ירושלים ת"ו...".

אולם ישנה הסתייגות בדבריו: "... למעשה עד שיסכים עמי חד מבעלי תריסין, משום דדבר זה נראה תמוה לרבים וקרו לן בי דינא שריא ומסרכי ממילתא למילתא, וכיון שתהיה הוראה זו מפי רבים שיודיעום שהיתה בטעות לא מסרכי ולא אתי לזלזולי וכן נראה לי לדון בכל כיוצא בזה...".

דהיינו, הרב מבקש להביא לשיתוף פעולה מרבי של חכמים בפסק, וגם משקלו של הפסק בעיני הציבור חשוב בעיני, בכדי שיתקבל בציבור כראוי.

תפקידים ציבוריים

את גישתו של רבי אברהם הלוי למינויים ציבוריים, אפשר ללמוד מתשובה שכתב לשאלה בנושא ירושה "במינוי גבאות וראש משמרה".[46]

"ראובן, שהיה פרקו נאה ויודע ספר, וממולא ומזורז בחסידות ויראת ה' היא אוצרו, והיה לו מינוי גבאות הארגז של קבורת מתים..." ובנוסף היה ראש חבורת מצוה של גומלי

---

[45] שו"ת **גנת ורדים**, יו"ד כלל ג', סימן ה', ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 213-214.

[46] שו"ת **גנת ורדים**, יו"ד, כלל ג', סימן ז. ש"ז הבלין, (תשמ"ג) עמ' 216-217.

חסדים. לאחר פטירתו, ביקשו יחידי הקהל, שבנו שהיה בעל מידות טובות ובעל שם טוב, יתפוס את מקום אביו, ובאו להימלך בבית הדין. בית הדין הסכים עמהם למנות את הבן לתפקיד. על החלטת בית הדין קמו עוררים מצד כמה מראשי הקהל. אך רבי אברהם הלוי בתשובתו מסכים לפסק בית הדין, ודעתו:

"דבנו של גבאי או בנו של ראש משמרה, יש להם דין קדימה תחת אבותיהם...".

בסוף דבריו הביא את דברי רבי יצחק אריפול, שהייתה בהם תמיכה לדעתו.[47]

יהודי ירושלים בתקופתו

היחסים בין האשכנזים והספרדים בירושלים[48]

האשכנזים היוו קהל מאורגן בפני עצמו, שכלפי חוץ היה כפוף לקהילה הספרדית. האשכנזים שמרו על מנהגיהם וקיימו מוסדות משלהם. הציבור האשכנזי התרכז ברובע מיוחד - "חצר" גדולה שבה היו כארבעים דירות. היה להם גם בית מדרש ובית דין ובו ספרייה גדולה וחשובה.

רב האשכנזים היה רבי משה ב"ר יעקב הכהן שכיהן החל משנת תמ"ה (1685) בערך ועד שנת תנ"ט (1699). הוא עמד גם בראש הנהגת הקהל. מינויו של הרב היה בהסכמתם של חכמי הספרדים, לפי דברי רבי אברהם הלוי, שהכיר את רבי משה הכהן מימי שליחותו במצרים. וכך הוא כותב אודותיו:

"הרב הגדול היה חסיד, היה ענו, גדול בתורה ובחכמה וביראת ה' הוא אוצרו ואין חקר לתבונתו, הכהן הגדול אשר הונף ואשר הורם לראש ולקציו ולדבר למורה הוראות על קהל האשכנזים שבירושלים ת"ו, ונהג רבנותו עליהם ביראת ה' בחן בחסד וברחמים, וגם יד גאוני איתני תקיפי ארעא דא"י מק"ק הספרדים ורבניהן, אשר מהן אורה ותורה והוראה יוצאה לעולם, החזיקו על ידו באשרתא דדייני, ושמחו בו כבשמחת הקציר, כי זה משה האיש גדול בתורה וביראת חטא ובדרך ארץ, הוא הראש כמה"ר משה הכהן נר"ו...".

רבי משה הכהן נפטר בשנת תנ"ט (1699). בימיו הגיעו חובות הקהילה האשכנזית בירושלים לסכומים גדולים וכספי התרומות שהגיעו מחוץ לארץ לא הספיקו לכלכלתם של בני הקהילה. הפרנסים לוו כספים מן הערבים בירושלים בריבית קצוצה. במשך הזמן

---

[47] תשובת רבי יצחק אריפול מובאת שם בסימן ח'.

[48] ראו: שו"ת **גנת ורדים** יו"ד, כלל ג' סימן ט'. על כל הפרשה ראו: מאיר בניהו (תשי"ח), עמ' קכ"ח ואילך.

נוספה על הקרן ריבית, וריבית דריבית, תשלומי שוחד וקנסות שונים. משראו המלווים כי הסכומים גדלים, ואין בכוח הקהילה לפרוע את החוב, החלו להתעלל בפרנסים. נשלחו שליחים לארצות אירופה במטרה לאסוף כספים ולסייע ליישוב האשכנזי. בינתיים, ביקשו רבים מבני האשכנזים לצאת בחשאי מירושלים, אולם הספרדים עצרו בעדם, מחשש שהחוב העצום יוטל עליהם.

רבי משה הכהן יצא לקהילות הגולה כדי להציל את הקהילה. גבירי מצרים הלוו לאשכנזים כ-15,000 גרוש, כדברי רבי אברהם:

"ויועדו אנשי חסד רחמנים וגומלי חסדים מקהל גדול וקדוש שבמצרים יע"א... ועמדו לעזרתו ראשי אלפי ישראל, וה' הצליח בידם ועשו תיקון גדול, על ידי קרובי מלכות ואילי הארץ ושופטיה, למחות את הריבית שמכאן ולהבא, וגם מעיקר הקרן שעד עכשיו תקנו שיהיה הפרעון פחות שליש. אכן בתנאי שיתפרעו החובות בהמשך שלש שנים...". עד שהכספים הגיעו לידי הפרנסים בירושלים, נעשו האשכנזים שוב בעלי חובות, מכיון שהיה עליהם לשלם את המסים לשלטונות ולפרנס את הקהילה.[49]

כלפי חוץ, היתה הקהילה האשכנזית בירושלים חלק מהקהילה הספרדית אשר שילמה עבורם את מס הבשר, מס היין והכרגא. היחסים בין העדות היו תקינים. הספרדים לא התערבו בעניינים הפנימיים של האשכנזים. היו מקרים שאשכנזים פנו לבית הדין הספרדי, אף על פי שהיה להם בית דין מיוחד.[50]

משרבו חובותיה של הקהילה האשכנזית בירושלים, עלתה בשנת תנ"ב (1692) בפעם הראשונה, שאלת הכללתה של הקהילה האשכנזית בתוך קהילת הספרדים. חכמי פולין התקינו שכספי ארץ ישראל מפולין ואשכנז יהיו רק לק"ק האשכנזית בירושלים, והסכימו עמהם על כך גם חכמי מצרים. חכמי הספרדים בירושלים התנגדו להסדר זה וטענו כי אין בכח הקהילות לכוף על רצונו של תורם ולמנוע ממנו את זכות הבחירה, במיוחד כאשר מצבה של הקהילה הספרדית בירושלים קשה. חכמי מצרים, ובראשם הרב אברהם הלוי וראשי האשכנזים בירושלים, העלו הצעה למסור את רשות שתי הקהילות לספרדים, אולם הספרדים לא הסכימו לכך, מחמת החובות הגדולים שרבצו גם עליהם. חכמי מצרים הסכימו על התקנה רק למשך שלוש שנים, עד כלות זמן "הפשר", אולם לאחר מכן דרשו לכוף על שתי הקהילות להתאחד, כדברי רבי אברהם הלוי:

---

[49] בניהו, (תשי"ח) עמ' קל"ג.

[50] שם, עמ' קל"ה־קל"ו.

"ואחר עבור זעם הצרות הכל יהיה שלום שיוכללו האשכנזים בקהל הספרדים בעניני מסים ומשא מלך הנידר והנידב יבא לידן של ספרדים והם ישאו טרחם ומשאם רק שיתנו להם מעט מחיה...".

וביחס לספרדים נאמר:

"... להיות שהספרדים בירושלים היו משתדלין הרבה והכניסו עצמן בעובי הקורה במקום גדודי לסטים וחיות לפשר עם הגוים, הלא צריך לגמול עמם גמול טוב ולבוא עמם בדרך פשרה קרובה לתועלת הספרדים בכל כח האפשר, ומה גם שכבר המה ראשיהם ושופטיהם וגבאיהם שבהרויח צער החובות יצרפום עמם והיו לעם אחד ולא ישמעו עוד האשכנזים קול נוגש, והספרדים הם ישאו טורח ומשא המסים נהוגים ובלתי נהוגין, ויהיה ריוח גדול וישועה נכונה לאשכנזים בשבתם בארץ הצבי..."[51]

הקהילה הספרדית ויתרה לבסוף על תביעתה, ובמכתב משנת תנ"ג (1693) מודיעים חכמי מצרים:

"וטענו [הספרדים] נאמנה כי כה יעשו... ולא יעכבו מלעשות תקנה זו כי הם מצטערים בצערם... ועל ידם היה דבר הפשר... ועוד ידם נטויה לסתום את הפי הבעלי חובות במתג ורסן."[52]

דאגתו של רבי אברהם הלוי לקהל האשכנזים וקשריו עם רבי משה הכהן, ראש במצרים קהלם, הביאה בסופו של דבר לפשרה שנעשתה בין הצדדים, אף שמחמת חובות האשכנזים לא יצאו הדברים לפועל. מכל מקום דאגתו לקיום היישוב היהודי בירושלים, על שתי עדותיו, היתה רבה:

"... יומם ולילה לא ישבותו מעבודת ה' בתפילה ובעסק התורה, ואלוקי שלום ישפות שלום רב, לנו ועל כל ישראל, ויטע ביניהם אהבה ואחוה, ויסיר עול הגוים מעל צוארנו אכי"ר..."[53]

אהדתו וחיבתו ליישוב ארץ ישראל עולה גם מתשובה אחרת, שהיא פסק הלכה שהוציא בית דינו בשאלה שנשאל על ידי שד"ר חברון לערי אירופה,[54] ובה כתב:

"... וטוב לי לחוב בעצמי מפני ישוב ארץ ישראל ואפשר שאין כאן חובה כלל". דהיינו, יש להשתדל, והוא מקבל על עצמו כל עונש שיגיענו מידי שמים ובלבד שלא יפגע באדם המסור לעניני ארץ ישראל, שזוהי פגיעה בישוב ארץ ישראל".

---

[51] שו"ת **גנת ורדים**, סוף התשובה; בניהו (תשי"ח) עמ' קל"ו.
[52] שו"ת **גנת ורדים**, שם; בניהו שם.
[53] **גנת ורדים**, שם, סוף התשובה, כנ"ל.
[54] שם, **חושן משפט**, כלל ג' סימן ו'.

גישתו לחכמת הנסתר

בשאלה שנשאלה על ידי הרב יעקב פראג'י מהמה, (שבמצרים) בעניין כתיבת שם ה',[55] כלול בירור כיצד להתייחס כאשר ישנם ניגודים בין הלכה לקבלה.

נראה שרבי אברהם קיבל את סדר הכתיבה על פי הקבלה, משום שהם ממקור דברי האר"י והם סוד כמוס:

"... מליקוטי הרב הגדול בדורו כמה"ר חיים ויטאל אשר יצק מים על ידי אריה דבי עילאה, רוח אפינו, משיח ה', הרב האלקי כמוה"ר יצחק לוריא אשכנזי זלה"ה אשר נגלו אליו האלקים סודות עמוקים...".

ולכן יש להעדיף את גישת הרב האר"י, גם אם יש להידחק מבחינת ההלכה.

בשאלה אחרת, אם מותר להשתמש בדבק שנעשה מגרירת עורות בהמה או חיות טמאות כדי לתקן נקבים שבספר תורה.[56] בתשובתו אסר את השימוש בדבק טמא לצורך זה. בתירוצו השתמש גם בנימוק מעולם הקבלה ותורת הגלגול של האר"י. מהר"ם בן חביב הקשה עליו וסבר ש"אין דרך הפוסקים להקשות מדברי הזוהר על התלמוד". אולם רבי אברהם השיב לו:

"ומה דתמה עלינו דהקשינו על התלמוד מיסוד הגלגול שנתחדש בימי האר"י ותלמידיו לע"ד [לעניות דעתי] תמיה אני, איך פה קדוש יאמר דברים הללו ועל זה נאמר אמר קהלת: 'בחכמתו יש דברבי, שנאמר: 'זה חדש הוא כבר היה לעולמים אשר היה מלפנינו וכל מה שהשיגו האחרונים עדין לא הגיעו ולא העניקו לעקבן של ראשונים, אלא שהגליות והטלטולים גרמו לנו רעות גדולות ונאבדו ממנו כמה ספרים ונשתכחו ממנו כמה חכמות רמות ונעלמות, ועוד היום בגנזי מלכי הגויים מצוין כמה ספרים מחכמת שלמה ומסודות התורה שלקחו בחורבנה של ירושלים, ואין זכרון לספרים הללו בינינו כלל, ובר מן דין הנה הסכמה מונחת לגדולי המפרשים שתכלית בריאת העולם וכל אשר בו הוא לתועלת האדם, וכמה הרחיב הדבור בזה בספר העקידה ונמצאת קושיתנו מוסכמת אפילו בלא הנחת סוד הגלגול ושפיר עבידנא במה דאותיבנא על התלמוד...".

---

[55] **שו"ת גנת ורדים, חלק אורח חיים, כלל ב' סימנים י', י"א, וראו גם ש"ז הבלין (התשמ"ג), עמ' 237-238.**

[56] **שם, שם, כלל ב', סימנים ט"ו-י"ז. וכן ש"ז הבלין (תשמ"ג), עמ' 239.**

ממנהגי מצרים הנזכרים בשו"ת "גנת ורדים"

א. בגנת ורדים בחלק אורח החיים, כלל א' סימן א', נשאלה שאלה בעניין כוס של ברכת המזון, אם היא פוטרת מו הצורך לברך על משקין הבאים אחריה:

"מעשים בכל יום בסעודות גדולות שלאחר שמברכין ברכת המזון על כוס של יין, מביאין עוד משקה הקהו"ה כדי לישב דעתו של אדם ממאכליו ומיין משתיו. ונסתפקו בדבר זה שלמים וכן רבים, אם צריך לברך על משקה זה ברכותיו הראויות לו...".

בתשובתו פסק הרב, שבמנהג שנהגו במצרים לשתות את הקפה אחר כוס של ברכת המזון: "ונראה שאין לומר ברכה על משקה של הקהו"ה [קפה] משני טעמים... ודבר זה מפורסם הרבה במצרים בסעודות הגויים שאחר כל סעודה ישתו משקה זה...".

ב. שם, כלל א', סימן י"ח - בעניין הדס שתיבלו בבשמים שברכתם מיני בשמים, כיצד לברך על ההדס? "שנהגו לברך ברכת הבשמים שבמילה על ההדס, אי משום שהצדיקים נקראין הדסין..." והנה, כיון שיש חשיבות להדס, אם כן כשמתבלין לו מיני בשמים אחרים, כמו שנוהגין במצרים שמתבלין ההדס של המילה בכמה מיני בשמים שחוקים, מהם שברכתן בורא מיני בשמים ומהן שברכתן הנותן ריח טוב בפירות...".

ג. שם, סימן כ"ד - על מיני מעשי קדירה הנעשים במצרים:

כונאפה - בלילה רכה ביותר, "נותנים את העיסה בכלי מנוקב נקבים דקים, ולרוב רכות העיסה יורדת דרך נקבים על מחבת שעל האש והיא נאפית חוטין חוטין".

משאבקי גזל אל בנת - "וכמעשה זה עושין בארצות אלו מיני מתיקות כמעשה זה של הכונאפה, ומזלפין עליה דבש מרובה עד שהרואה מתיקות הללו והאוכלן אינו שם לב שיש בה מעשה עיסה כלל".

שמותם של מינים אחרים הנזכרים שם:

אלטירייאה, זלאייבה הנעשית מקמח ודבש. ניבליש, טאגריאצ'ה, קאטייף - עסתה רכה אולם לא כעיסת הכונאפה, עצידה, גאגאס.

כוסכוסו - "וכך מעשהו, ששורין פת יבש במים ולוקחין הפת ומפזרין עליו קמח ומגלגלין עליו ביד בכלי גדול ונעשה הכל פירורין דקין... ויש שעושין אותו לגמרי מקמח פרורין דקים מבלי תערובת פת כלל.

ד. שם, סימן כ"ו - על מיני האבטיחים במצרים:

"במצרים יש שני מיני אבטיחים, יש שהוא קפוי כקשואים ואין בו רק מעט לחלוחית, ויש מין אחר שמלא מים כקיתון ושותין מימיו, וקליפתו עבה ויש בו ממשות...". הדיון הוא האם יברך על הפרי "בורא פרי האדמה", ועל מימיו "שהכל"?

פסיקתו של רבי אברהם: אם הפרי איבד את צורתו והוא כמשקה, מברך עליו "שהכל". אולם אבטיח שאכל את פריו ובירך עליו "האדמה", על מימיו אינו מברך כלל אם שתה אותן יחד עם האבטיח, מאחר ונפטרו בברכת האבטיח.

אולם אם שתה את המים לבדן, ברכתן "שהכל".

ה. שם, סימן ל"ג - על מנהגי תענית יום שבעה באדר במצרים (יום פטירתו של משה רבינו ע"ה).

"מנהג בתוך עמי מצרים להתענות החסידים ואנשי מעשה בז' באדר... ומתקבצין בבתי כנסיות ומרבין בתפילות וסליחות ותחנונים, אך אין אומרים עננו בין גואל לרופא, אלא כוללים אותו בשומע תפילה, אך תפילת המנחה מאחרין אותה עם שקיעת החמה ומברכין בה ברכת כהנים - ושאלתי על הדבר הזה שהוקשה בעיני, ואמרו לי שכן המנהג קדום...".

ו. שם, סימן מ"ט - על מנהג יום כיפור קטן במצרים:

"זה כמה שנים שנהגו בקהלת קודש שבמצרים לגזור תענית צבור בכל יום שלפני ראש חודש, מתחילת ראש חודש כסלו ואילך עד ראש חודש ניסן, מפני הצרות המתחדשות ח"ו, אם מצרת המזונות וקיפוח פרנסה, והמשתכר משתכר אל צרור נקוב ויוקר השערים, וקובעין ברכת עננו, ברכה בפני עצמה בין גואל לרופא, ומוציאין ספר תורה וקורין "ויחל". ולהיות שאין כח בית דין יפה, הן רבים עם הארץ מזלזלים בתעניות אלו, ועל כן קראו תגר קצת משכילים, שכיון שאין גזרת בית דין מתקבלת כראוי, אין בתעניות אלו דין תענית ציבור, ועוד שיש הרבה בתי כנסיות שלא ימצאון שם עשרה שמתענין, ואין ראוי לקבוע עננו ברכה בפני עצמה ולא להוציא ס"ת דיש חשש ברכות לבטלה...".

ז. חלק יו"ד, כלל א', סימן ט"ו - על תבשיל הפולים במצרים, האם יש לחשוש בו לתולעים: "... וכך הוא מעשהו, לוקחים פולים ומשימים בקדירה, ונותנים עליהם מים כראוי להם, ומכסין פי הקדירה, וטחין אותה סביב סביב. ומכניסין את הקדירה לתנור לעת ערב, ונשארה שם כל הלילה עד הבוקר, ולבוקר מוציאין את הקדירה מן התנור, ופותחין את סתימתה, ומגיסין אותה בכף הרכה את הפולין. ועל ידי רוב הבישול של כל הלילה, וההגסה שעושין אחר כך בכף, מתמעכין הפולין, ובזה הם

מתתקנים כראוי להם, וחיך אוכל יטעם לו. ותהו בה רבנן טובא, לפי שהפולין דרכם להתליע במחובר, וכיון שכן יש בדבר איסור שרץ השורץ על הארץ, אף על פי שמְבררין את הפולין ובודקים אותן קודם שנותנים אותם בקדירה, הא לא אפשר דלא לישתמיטו כמה פולין מתולעות...".

רבני משפחת ישראל במצרים

רבי משה ישראל (הראשון)

רבי חיים אברהם ישראל

רבי משה ישראל (השני)

רבי אליהו בן משה ישראל

רבי ידידיה שלמה ישראל בן אליהו

רבי אליהו בן רבי יצחק ישראל שירזלי

רבי יום טוב שירזלי בן אליהו

רבני משפחת ישראל במצרים

מוצא משפחת ישראל ותולדותיה

בשנת 1222 חיו בני משפחת ישראל בטולדו שבספרד. רבי ישראל בן יוסף ישראל; סופר הקהל בטולדו, נמנה עם המשפחות המיוחסות בעיר.

רבי ישראל ישראלי חלק על הרא"ש בעניין ירושת הבעל בנכסי אשתו ובעניין זכויות האישה בעיזבון בעלה. הוא קבע שיש לבעל ולאישה זכויות שוות בירושה, כפי שהיה מקובל אצל הנוצרים.

במקורות מדובר גם על גבריאל בן ישראל (רל"ח / 1478), חוכר מסים מן העיר לירנה שבספרד.

האחרון מבני משפחה זו הנזכר בכתובים הוא רבי אברהם ישראל, שהיה מרבני קהיר בשנת שפ"ז (1527).[1]

משפחת ישראל ידועה ומפורסמת במיוחד בדורות האחרונים. רוב בניה היו תלמידי חכמים דגולים שחיברו ספרי הלכה רבים. בארץ ישראל, במצרים, באי רודוס ובערי איטליה ישבו על כס הרבנות מבני משפחה זו, ואחרים מבניה היו שד"רים של כוללות ארבע ערי הקודש ובמיוחד מירושלים ומחברון.[2]

בהמשך נעסוק בתולדותיהם של אחדים מרבני מצרים, שמוצאם ממשפחת ישראל.

רבי משה ישראל (הראשון)

רבי משה ישראל (הראשון) נולד בשנת הת"מ (1680).[3] שם אביו לא נודע לנו כי רבי משה לא דיבר על מוצאו ועל אביו. רק במקום אחד, בתשובה לשאלה, הזכיר את "בית אבא":

"ומה גם כי יודע רבוני קלני וראשי ואברי כבדים עלי ולית בחילי כח גברא לעבור ע"ד [על דבר] קדשם... אני הוא המדבר משום עשה דכבוד תורה ולכבוד בית אבא דחביבותיה גבן

---

1 ראו: Dr. L. Zunz, Zur Geschichte und Literatur I, pp. 425-428, וגם יצחק בער (תשי"ט), עמ' 186, 223, 403 .

2 ראו: מרכוס ס' (תרצ"ה); מ"ד גאון (תרצ"ח), עמ' 294-301.

3 כך, על פי אברהם יערי, (תשל"ז), עמ' 376. אולם מרכוס, העריך שרבי משה ישראל נולד בשנת הת"ל (1670). ראו ס' מרכוס (תרצ"ה), עמ' 8. לעניות דעתי הערכתו של יערי סבירה יותר.

בתווני לבא במקום שמרה."[4] משמע מכאן שמוצאו ממשפחת רבנים מכובדת, בעלת ייחוס וכבוד הידועה ומוכרת בציבור.

מורו ורבו היה רבי אברהם יצחקי מרבני ירושלים.[5] חותנו היה רבי משה חביב,[6] מגדולי חכמי ירושלים בזמנו.

הודות לשקידתו ובקיאותו בכל חדרי התורה, יצא שמו של רבי משה ישראל והתפרסם במזרח ובמערב, והופנו אליו שאלות רבות. רבי שמואל אמאטו, אשר כתב הקדמה לספרו **משאת משה** העיד עליו:

"מהולל הוא בפי כל שומעי חכמתו... אשר משל בכל חדרי התלמוד... לכל שואל בדת ודין ישיב אמרי אמת... בני דורו ייחלון כמטר לו, כטל חרמון וכרביבים בנאות דשא... פאר על ראש בני עירי..."[7]

בשנים ה'ת"ע-ה'תע"ג (1710-1713) היה רבי משה ישראל שליח העיר צפת לצפון אפריקה.[8] בדרכו בחזרה לירושלים, עבר באי רודוס, וראשי הקהילה הזמינוהו לשמש שם כרב המקום. רבי משה נענה להצעה, אך שב לארץ ישראל ושהה בה עד שנת ה'תע"ד (1714). אז, הביא את בני משפחתו לרודוס.[9]

אולם רבי משה לא היה מרוצה מן ההתנהגות המוסרית של בני הקהילה והוא ביקש לעוזבם. לשם כך בא בדברים עם חכמי צפת, שבשליחותם כבר יצא כשד"ר לפני התמנותו לרב ברודוס, וקיבל מהם הצעה לצאת שוב בשליחות צפת לקהילות מערב אירופה. הם אף שלחו לו **איגרת שליחות** בשנת ה'תפ"א (1721), אולם שליחות זו לא יצאה לפועל מחמת התנגדותם של ראשי הקהילה ברודוס. בשעה שמינוהו אנשי רודוס לרב בשנת ה'תפ"ז

---

[4] ראו: רבי משה ישראל **משאת משה**, קושטא, (תק"ב), יורה דעה, סימן ח'.

[5] על ספריו של רבי אברהם יצחקי: **זרע אברהם ופתקא מן שמיא**. ראו אצל ס' מרכוס (תרצ"ה), עמ' 9.

[6] רבי משה חביב חי בין השנים ה'תי"ד-ה'תנ"ו (1654-1696). הוא חיבר ספרי הלכה רבים. רבי משה ישראל הזכירו בשו"ת שלו **משאת משה**, חלק ג', חושן משפט, סימן ל"ז: "תשובה מאת רבי משה חביב, חמיו של הרב המחבר". וראו שם.

[7] ראו רבי שמואל אמאטו, בהקדמה לשו"ת **משאת משה**.

[8] על הערים השונות שעבר בהן, ראו בשו"ת **משאת משה**. על העיר ארג'יל, שבה שהה בשנת ה'ת"ע (1710) ראו שם חלק ב' חושן משפט, סימן ע"ג. בשנת ה'תע"א (1711) היה בעיר דיאמנאת. ראו שם, חלק א' אבן העזר, חליצה, סימן מ"ז. בשנת ה'תע"ב (1712) היה רבי משה בעיר מכנאס. ראו שם, חלק א', יורה דעה, טרפות, סימן ב'.

[9] ראו אצל ס' מרכוס (תרצ"ה), עמ' 12 ואצל א' יערי (תשל"ז), עמ' 376.

(1727), כשנתבקש רבי משה ישראל על ידי "פקידי קושטא" לצאת בשמם לשליחות בירושלים,[10] נתעורר בו ספק אם הוא רשאי לעזוב את קהילתו. רבי משה פנה בשאלה אל רבני קושטא ואף בירר את הנושא בעצמו. בנימוקיו ציין, שבגלל התנהגותם הפרועה של בני הקהילה ופגיעתם בו, יש להתיר את שבועתו, ועוד נימוק הוסיף: השליחות היא שליחות מצוה.[11] לאחר שחכמי קושטא התירו את שבועתו, יצא רבי משה לירושלים. השליחות נמשכה עד שנת ה'תצ"א (1731).[12] עם שובו משליחותו, חזר ועמד בראש הקהילה ברודוס.[13]

החל בשנת ה'תצ"ח (1738) עד פטירתו בשנת ה'תר"ן (1740), שהה רבי משה באלכסנדריה שבמצרים.[14] לא ברור אם כיהן שם כרב במקום, אולם גם מאלכסנדריה ידועים פסקים ותשובות שהשיב לשואלים אותו. רבי משה ישראל נפטר תוך כדי עיסוק בענייני של שמעון - תושב אמשטרדם - שנתן ללוי - שהתכוון לנסוע לליוורנו - שתי טבעות, על מנת שימכרן ויקח לעצמו חלק מן הכסף שיקבל. לוי אמר שהוא מכר את הטבעות תמורת סכום מסוים, אחר כך העידו שניים שהטבעות נמכרו בסכום גבוה מהסכום שלוי הצהיר עליו. רבי משה נשאל מה דינם של שני סרסורים אלה, אשר נשבעו ללוי לא לגלות את חרפתו, והאם יש לפסול את העדים הללו, ולחייב את שמעון לשלם ללוי על פי הצהרתו? התשובה לשאלה זו נותרה פתוחה, מכיוון שהרב נפטר בטרם הספיק להשיב עליה.[15]

---

[10] "פקידי קושטא" היו אחראים לאיסוף הכספים ולחלוקתם לכוללות ירושלים, ולכן דאגו לשליחת שליחים לאיסוף כסף בקהילות יהודיות בעולם. על שליחותו של רבי משה ישראל ראו בפירוט אצל א' יערי (תש"ט), עמ' קמ"ט-קס"ג.

[11] ראו: **משאת משה**, חלק א', סימן ח'. ראו גם: א' יערי (תשל"ז) עמ' 376-377.

[12] המקומות שבהם שהה מוזכרים בשאלות ותשובות **משאת משה**. במאנטובה שבאיטליה שהה בשנת ה'תפ"ח (1728). ראו על כך **במשאת משה**, חלק ב', מקח וממכר, סימן מ"ו. בשנת ה'תצ"א (1731) היה רבי משה בפיראוס, כנראה בדרכו בחזרה לרודוס. ועל כך ראו **שם** בחלק א', שבועה, סימן ח', וראו גם אצל ס' מרכוס (תרצ"ה), עמ' 17-20. וגם אצל א' יערי, (תשל"ז), עמ' 377-379.

[13] על כך ניתן ללמוד מדבריו בתשובה: "...ובבאם על ארץ נושבה פה רודוס, שאלו את פי כדת מה לעשות...". **משאת משה**, חלק ג', אבן העזר, סימן ג'.

[14] ראו ס' מרכוס (תרצ"ה), עמ' 15.

[15] ראו: **משאת משה**, חלק ג', חושן משפט, סימן ב', וכן בהקדמת בנו של רבי משה אברהם ישראל לשו"ת **משאת משה**.

ספריו של רבי משה ישראל

א. ספר שאלות ותשובות **משאת משה**, שלושה חלקים:

חלק א' - הודפס בקושטא ה'תצ"ד (1734). הספר יצא לאור על ידי המחבר עצמו.

חלק ב' - הודפס בקושטא ה'תצ"ה (1735) כנ"ל.

חלק ג' - הודפס בקושטא ה'תק"ב (1742). חלק זה יצא לאור לאחר פטירתו של רבי משה, על ידי בנו, רבי חיים אברהם. הבן אסף את התשובות, סדרן והביאן לדפוס.

ב. ספר הדרושים, **אפי משה**, נדפס על ידי נכדו, רבי ידידיה שלמה ישראל בליוורנו בשנת תקפ"ח (1828).

בספרים של בני משפחתו ושל חכמי דורו מובאים מדברי תורתו:

1. בספר **מחנה ישראל**, לרבי אליהו ישראל, ישנם חידושי תורה משל רבי משה ישראל.
2. בספר **קול אליהו**, חלק ב', מצויים כמה סימנים שכתבם רבי משה ישראל.
3. רבי משה ישראל הותיר כתבי יד שלא הודפסו, חלקם דרושים וחלקם שאלות ותשובות. כתבים אחרים שכתב אבדו.

בספריו, במיוחד בספרי השאלות ותשובות, נרשמו שמות המקומות הרבים שמהם נשלחו אליו השאלות, וכן שמותיהם של חכמי התקופה שעמם עמד בקשרי הלכה.[16]

בניו של רבי משה ישראל היו רבי חיים אברהם, אליהו ויצחק, וחתנו היה רבי מרדכי קריספין.[17]

רבי חיים אברהם ישראל

רבי חיים אברהם ישראל נולד בירושלים בערך בשנת התס"ח (1708).[18] כאשר החל אביו לכהן כרבה של קהילת רודוס בשנת התע"ד (1714), עבר לשם. ואביו לימדו תורה. הוא פסק הלכה בעניינים קשים מגיל צעיר והביא את פסיקותיו לעיונו של אביו.

הרב החיד"א, אשר הכירו פנים אל פנים, אמר עליו:

---

[16] ראו על כך בפירוט אצל ס' מרכוס, (תרצ"ה) עמ' 25-29.

[17] רבי משה הזכיר אותו בכמה מקומות בספריו. ראו **משאת משה**, חלק ג', חושן משפט, סימן ח'. וכן שם, סימן ט', ושם, סימן כ"ח ועוד.

[18] ראו אצל א' יערי, (תשל"ז) עמ' 398-399. וכן אצל ס' מרכוס (תרצ"ה), עמ' 30-34.

"ובמקום שאתה מוצא גדולתו אתה מוצא ענותנותו."[19] בשנת ה'תצ"ג (1733)[20] נשא אישה ובשנת ה'תק"ב (1742) הדפיס את ספרו של אביו **משאת משה** חלק ג', ובתוכו גם כמה מן התשובות שהוא השיב לשואליו.[21] בשנים ה'תק"ג-ה'תק"י (1743-1750) שימש רבי חיים אברהם ישראל כרב בעיר כניא (קנדיה) שבאי כרתים. בשנת התקי"א (1751) יצא רבי חיים אברהם בשליחות ירושלים לאירופה המערבית יחד עם רבי מרדכי רוביו. בהמבורג שבגרמניה - שם עבר - עמד לימין רבי יהונתן אייבשיץ במחלוקתו עם רבי יעקב עמדין. בשובו מהשליחות התמנה רבי חיים אברהם לשמש כרבה של נא-אמון (אלכסנדריה) שבמצרים, ובכהונה זו כיהן עד שנת התקכ"ו (1766).[22]

בידינו תשובה שנכתבה על ידו באלכסנדריה בשנת התקכ"ב (1762),[23] אולם הוא נאלץ כנראה לעזוב את המקום מטעמים שאינם ידועים לנו.

בנו, רבי משה ישראל (השני), אשר כתב את ההקדמה לספרו של אביו **בית אברהם** כתב על: "ימים אשר אין בהם חפץ מפני חמת המציק", ועל זה ש"נגזר ממרומים על ביתם של צדיקים שיחרב... ויהי כאשר ראה אדוני הראש זצוק"ל התחלתה דפורענותא פשט לו את הרגל וילך לו אל העיר תהלה ליוורנו".

באיטליה בשנת התקכ"ו (1766), עם הגיעו לשם, נתן כתב הסכמה לספר **שיח יצחק** לרבי יצחק נוניס ראיס, וחתם עליה בלשון "משרת קהילת קודש נא-אמון". כך, כי היה בדעתו לשוב לאלכסנדריה. אולם הוא נשאר בליוורנו כשש שנים. מליוורנו נקרא לעמוד בראש קהילת אנקונה שבאיטליה, שם ישב בשנת התקל"ד (1774). באנקונה תיקן תפילה מיוחדת לגשמים. רבי מתתיה נסים טרני, כתב על כך, בספר **שפת אמת:**

"ובימים ההם הן מלך ישראל ז"ל, הנזכר כאן, נמצא וכאן היה, וזכותו עמדה לנו שאחרי התפילה הזאת השמים התקדרו עבים ויהי גשם גדול ורווח בעלמא, ונקדש שם שמים לעיני הגוים שהיו קורין אותו "ראבינו דיל אקואה (הרבי של המים)".[24]

---

[19] בהקדמה לספר של רבי חיים אברהם ישראל **בית אברהם**, ליוורנו תקמ"ו, כתב אודותיו: "בן שבע עשרה שנה ופירש כל דיבור קשה".

[20] ראו בספר הדרושים של רבי ידידיה טאריקה **קידש ידיד**, שאלוניקי תקע"ב, דרוש ה'.

[21] רבי ידידיה טאריקה הביא בספריו גם תשובות שונות מתשובותיו של רבי חיים אברהם ישראל: ראו בספרו **בן ידיד**, שאלוניקי תקס"ו, דף נ"ה- נ"ח, ע"ו-ע"ז, פ"ח-צ"א.

[22] ראו א' יערי, (תשל"ז) עמ' 398-399.

[23] ראו אצל רבי חיים ב"ר דוד אבולעפיה, בספרו **נשמת חיים**, שאלוניקי תקס"ו. חלק התשובות, אבן העזר, סימן ב'.

[24] ראו ס' מרכוס (תרצ"ה), עמ' 31, וגם א' יערי, (תשל"ז), עמ' 398-399.

בימי כהונתו של רבי חיים אברהם ישראל בעיר אנקונה, הביא לדפוס בשנת התקל"ח (1778) את שו"ת הרשב"א, חלק ג', אשר נדפס בליוורנו.

רבי חיים אברהם ישראל נפטר באנקונה בליל יום טוב שני של שבועות התקמ"ה (1785). הרב החיד"א כתב עליו הספד.[25]

הוא הותיר אחריו שני בנים: רבי משה ישראל ורבי רפאל יהודה ישראל.

חיבוריו של רבי חיים אברהם ישראל

א. ספר **בית אברהם**, על **הטור** ועל **הבית יוסף**, חלק חושן משפט, ליוורנו תקמ"ו (1786). לו מצורף ספר **מאמר המלך**, בעניין דינא דמלכותא דינא. הודפס על ידי בנו, רבי יהודה ישראל.

ב. **אמרות טהורות**, על טור אבן העזר, ליוורנו תקמ"ו. גם את הספר הזה הדפיס בנו, רבי יהודה ישראל.

ג. חיבורים אחרים שלו נותרו בכתב יד. בהם ספר **בית אברהם** חלק ב', ושו"ת **חיי אברהם**.[26]

רבי משה ישראל (השני) בן רבי חיים אברהם ישראל, יליד ירושלים.

בצעירותו למד רבי משה בירושלים. לאחר שנאלץ רבי חיים אברהם ישראל לעזוב את אלכסנדריה בשנת התקכ"ו (1766), בנו רבי משה ישראל, מילא את מקומו כאחד מחכמי הקהילה, ואף עמד בראשה עד שנת התקס"א (1801).[27]

בשנת התקמ"ו (1786) כתב רבי משה הקדמה לספרו של אביו **בית אברהם** וכן לספר **קול אליהו**, שיצא לאור בליוורנו בשנת תקנ"א, שנה שבה שהה שם רבי משה כאורח.

---

[25] ראו שם, שם.

[26] ראו ס' מרכוס (תרצ"ה), עמ' 32-34. וגם א' יערי, (תשל"ז) עמ' 399. וראו גם ש' רוזאניס (תרצ"ז), חלק ה', עמ' 73-74; מ"ד גאון (תרצ"ח), עמ' 294-295.

[27] ראו ס' מרכוס, (תרצ"ה) עמ' 35. לא ידוע בדיוק מתי החל לכהן כרב הקהילה. באותה עת עמד בראש קהילת אלכסנדריה רבי יהונתן גלאנטי, נראה כי רבי משה ישראל השני עלה על כס הרבנות לאחר פטירתו.

רבי משה השאיר בכתב יד שאלות ותשובות, חידושי הלכה ודרשות שדרש. גם בספרי אחרים, נמצאו תשובות שלו, למשל בספר **חיים שנים** לרבי חיי שלמה טארמה, סימנים י"ז, י"ט.

בספריו של דודו, רבי אליהו ישראל, הזכר פעמים אחדות כ"החכם השלם, הדיין המצוין זה סיני כמהר"ר משה ישראל".[28]

רבי אליהו בן משה ישראל

רבי אליהו נולד בירושלים או באלכסנדריה כנראה בשנת ה'ת"ע (1710).[29] אשתו הייתה אסתר ממשפחת טאריקה - משפחת רבנים חשובה בארץ ישראל - בתו של רבי ישראל טאריקה ואחותו של רבי שמואל טאריקה.

שני בניו של רבי אליהו ישראל היו חכמים מפורסמים.

בנו בכורו, משה, שימש כרב הקהילה באי רודוס, והאב, רבי אליהו, ניהל עמו משא ומתן הלכתי.[30] הבן, רבי משה נפטר בחיי אביו, שהצטער צער רב על מות בנו.[31]

בתו, מזל טוב, נפטרה אף היא בצעירותה ומותה הוסיף צער ויגון לרבי אליהו. בנו השני היה רבי ידידיה שלמה ישראל.

רבי אליהו היה ענו ואוהב שלום, בספרו **קול אליהו** כתב:

"באתרא הדין הוחזק שוחט ובודק לקהל מזמן קדמון, ובבואי אנכי הצעיר בארץ הלזו, הייתי אוכל גם אני משחיטתו, זה שתי שנים ויותר לביאתי. והנה יום אחד באו לפני שני אנשים נאמנים מאד, ובתוך דבריהם הגידו לי דברים רעים בעדות גמורה על השוחט הזה, דלפי דבריהם, ברור כשמש דאסור לאכל משחיטתו, ומשכתי ידי מלאכל בשר. ולא גליתי לשום אדם סבת מניעתי מלאכל בשר, כי ידעתי את האיש ואת שיחו... הייתי משיב לשואלי דבר, כי אין זה אלא לזמן מועט, מפני תקון הנפש. נאמן עלי הדיין, שהייתי משנה

---

[28] ראו שם. וראו גם:בספרים **כסא אליהו**, י"ד, סימן שע"ב; **קול אליהו**, חלק א', את הקדמת משה וידידיה שלמה ישראל; וגם: **עוגת אליהו**, סימנים: ו', ח', י"א, י"ג; וגם: **אדרת אליהו**, דף ו'.

[29] ראו עליו אצל ס' מרכוס, (תרצ"ה) עמ' 36 ואילך. וכן אצל א' יערי (תשל"ז), עמ' 402-403. יערי סובר שרבי אליהו נולד בירושלים.

[30] ראו אצל רבי אליהו ישראל בספרו **קול אליהו**, חלק א' , יו"ד, סימן ב', ג', כ"ה, כ"ו, ל"א, ל"ב.

[31] ראו בספר **קול אליהו** את חלק א' הקדמת בנו השני, רבי ידידיה שלמה ישראל. רבי משה נולד בירושלים בשנת תק"ז או תק"ח ונפטר ברודוס בכ"א בכסלו תקמ"ג.

מפני דרכי שלום, פן יתרבו מחלוקות בישראל, עד שעברו חדשים, ואז הכיר הקהל, כי היה מפני חשש הסכין."[32]

הרב יהונתן גלאנטי, רבה של אלכסנדריה, שיבח את רבי אליהו בדברים אלה:

"והן היום... אדם בהול על ממונו... ותורה מונחת בקרן זוית... נשתכחה תורה מישראל ובכל זאת האיש אשר נגע אלקים בלבו... ובתורתו יהגה, לילה כיום ישים... מסתפק במועט, אשר שם ה' מבטחו... דלא פסיק גירסא מפומיה כוליה יומא גם בלילא."[33]

בנו של רבי אליהו, רבי ידידיה שלמה, ציין בהקדמתו **לקול אליהו**:

"מחדש בכל יום תמיד הלכות מרובות, מימיו לא עבר עליו חצות לילה ותידד שנתו מעליו... אשר מעת היותי ספק בן ט', למטה מעשרה, מלא כריסיה מזונות דאורייתא."

רבי אליהו עסק בחכמת הנסתר, וסיפר לקרוביו על חלומות שונים שפקדוהו. בחלומותיו הוא ראה את האבות, את אליהו הנביא, את רבי חיים ויטאל ואחרים מגדולי ישראל.

למרות עול הלימוד שהכביד עליו, רבי אליהו לא משך ידו מעול הציבור:

"כבר שמיע לך הידיד דאין אני בן חורין ממשא כבד, עול צבור... זה נכנס וזה יוצא."[34]

בצעירותו שב רבי אליהו לירושלים, ולימד תורה בישיבת "חסד לאברהם ובנין שלמה",[35] כנראה הגיע אליה קודם לשנת התק"ד (1744).[36]

בשנת התקכ"ג (1763), נשלח רבי אליהו מירושלים לאירופה המערבית בשליחות מצוה, תחילה עבר במצרים. משם הגיעו אלינו שתי תשובות שכתב בקהיר (בשנת התקכ"ג 1763), על אחת מהן חתם:

"זעירא מאנשי ירושלם... כאורח נטה ללון."[37] ועל השנייה ציין שכתבה: "במצרים, יע"א, בעוברי בשליחות ירושלים תובב"א".[38] ממצרים הפליג לאיטליה. עם תום שליחותו בתקל"ב (1772) עבר דרך רודוס, לאלכסנדריה והתקבל שם כרב וכאב בית דין.[39]

---

[32] שם, יו"ד, סימן א'.

[33] בהקדמת רבי יהונתן גלאנטי לספרו של רבי אליהו ישראל **קול אליהו**.

[34] ראו אצל רבי אליהו ישראל בספרו **עוגת אליהו**, סימן י"ג.

[35] ראו בהקדמת בנו של רבי אליהו ישראל, יש"י - לספר **קול אליהו**, חלק א'.

[36] הוא מזכיר עניין חילול מעשר שני שראה בירושלים בשנה זו. ראו בספרו **כסא אליהו**, דף ע"ז.

[37] ראו **בעוגת אליהו**, סימן א'.

[38] ראו **בקול אליהו**, חלק ב', אבן העזר, סימן י"ח.

[39] ראו אצל ס' מרכוס, (תרצ"ה) עמ' 41. וגם בספר **קול אליהו**, חלק א', בהקדמת יש"י בנו.

את רבנותו נהג רבי אליהו ביד רמה, ולא חשש מלהוכיח ומלייסר את בני קהילתו על מעשים רעים שעשו. באחת מדרושיו הוכיחם על חטאים שבין אדם לחברו, ואיים עליהם:

"אם יתמיד דבר זה, אסתלק משירות זה ואברח מן המקום הזה." ובדרוש אחר אמר: "ועלי לבי דווי כי עוונות הטו אלה לבוא אל המקום הזה אחר היותי בארץ ישראל מוקדשת, ירושלים עה"ק, אכן דעו נא וראו שאם יתמידו המדות הרעות הללו אברח מן המקום הזה."[40]

באחד מדרושיו הוכיח את בני הקהילה על כי אינם מאכסנים את שלוחי ארץ ישראל ואמר:

"הן בעון מצוה זו של הכנסת אורחים אין מי שירצה לקיים אותה... ובפרט שלוחי ארץ ישראל הבאים פה העירה, וכל אחד ואחד דוחם בדברים בטלים, מי אומר לו [לשליח] שאין לו מקום כי ביתו קטנה, ומי אומר לו [לשליח] שאין לאל ידו להוציא הוצאה ראויה לפי כבודו של השליח, כי הזמן בוגד, וכיוצא מדברי תוהו והבל הבלים שאין בהן ממש... ומה יתן ומה יוסיף אם יקבל כל אחד אורח בביתו, ובפרט שלוחי ארץ ישראל ב' או ג' שבועות עד שילך לדרכו."[41]

רבי אליהו נפטר באלכסנדריה בח' בשבט ה'תקמ"ד (1784).[42]

---

[40] ראו בספרו של רבי אליהו ישראל **שני אליהו**, דרוש י"ט.

[41] ראו בספרו **שני אליהו**, דף נ"ב, ס"א, ס"ט.

[42] ראו שם, בהקדמת בנו, רבי ידידיה שלמה.

ספר

קול אליהו

קול ... ולהורות

קול ... גבורות

קול ... ובאירות

קול ... אורות

קול ... אשכורות

פה ליוורנו יע"א

שמת את כל אישר עשה אליעזר סעדון נפ"ן

Con approvazione.

ספר קול אליהו, ליוורנו תקנ"ה, תקס"ז

ס פ ר

אדרת אליהו

זה כתב ידו של מכתי סוכב סולך על דברי שבי תריבל נאוני
בתרתי שבי תמתורות הגדולים • זם קדם הקדמוס נדולים
נ״יקוס סנחון הסמ״ג ורמ״ם ז״ל תלמידיהו כתורם ותאר הנתלים •
זם מעלה תרובם על כל דברי הפוסקים המורים כתורם של״ו
כהלכה תרתלים ותאמלים • זם תדבר דברי פיהו תמת הפלית ענם
הנדול קוסם כרסוכו״ם קרי״ם תורו״ת תלי״ם • זם כב״ח ת״כ תכ
בחכמה כל תלי דמר תולתא כטעמא תאר פרהו ותן כעט״ו פרהו
קדם סלולים • זם חלק תרם תחדם הנדול בענקים עלם בקב״ן
כהדי קבל״י דברי תכמים קכולהו תלתלים • זם נול״ם עמוקתא
ומסתרתא דדוק ונמיר שמנחתא כמיטר כמקסלים • ז״ם מסבר״ר
פרד סוף הרב המופלא וכבוד ס׳ מלא כ״ו ע״ם פ״ם מפורסם
כדורו תכת מהרי ועט״ר כמוהר״ר **אליהו ישראל**
זלה״ם בל״ל שרי יסוכבו כחלים • זם דברי
תלא סוף עבדת כ״ר מינים דמר טופ ומביט כרתמים עוני מיחלים
זם כל כקו״רתהו תל תלוסי״ם תקרת ועננו מסר קדשו כרתמיו
סמרובים כרתמים נדולים : סמקום לחסדי תאל והוא תצעיר
ידידיה שלמה ישראל ס״ט כן ועכר לתהוני תכי סר׳
המכבר תור **ישראל** •

נדפס

פה **ליוורנו** יע״א

שנת לאמת יוציא נשפט לפ״ק

ברפום האחים השותפים יהודה יוסף חיים
ואליעזר רפאל סעדון ס״ט :

Con Approvazione

ספר אדרת אליהו, ליוורנו תקפ״ח

ספר

שני אליהו

שנ"ה ופי"רש אלה שני' במתק ודשן ערי"ו והוא יתן מערני מילתא
דאתייא מדרשא מילי דסורבני כראי מוצק חוקים : כ"ה הרושים
נחמדים לשבתות מצויינים מאירים כספירים לפי חוב השנים
שפתותיו שושנים שושנת העמקים . עלה הפור"ש אגדתא
ושמעתא מהני מילי מעלייתא ערבים לשוסעיהם מים מתוקים
וארשת שפתיו נהרי נחלי טן התורה וטן הנביאים וטן הכתובים
דרשינהו מר כסיני כאן שנה רבי מקרא מועד והלכות מרובות
אשר בדברו מעבי"ב ערבים בדברים המצודקים . ונם ער"ב ר"ב
עלה אתם תני תנא תוכחות מסר מוקפים חומת אנך ומאסרי
רזל מלאים זיו וספיקים . ישוב ודורש כמשה מפי הגבורה ציצים
ופרחים לתורה ונהרות המושכין נהר"א נהר"א תאירו ברקים .
הן כל אלה מעשה ידי אמן איש הביניים כן הרמתים מיקירי
ירושלים רב תנא מופת הדור והדרו האדם הגדול בענקים . המאור
הגדול הרב המפלא ובבוד ה' מלא נ"י ע"ה דין הוא אבא מארי
עטרת תפארת לראשי אב ב"ד ור"מ על ראשי עם קדוש ק"ק נא
אכזון יע"א כמוהר"ר אליהו ישראל זצוק"ל והיתה נפש
אדוני צרורה בצרור החיים מתהלך בגן בינין של קדושים בעדת
צדיקים . כרחם אב אב מזכי בנו ובא והתפלל לי לשמי לפני אל
עליון הישבי בשמים ובנאותו שחקים . ה"ן קמן ווכח כרפיסת זה
אנא הוא עבדא בר מיניה דמר העבד ישראל . הלא בר חמרא
שתעל בן ארי נאון ישראל . יושב ומצפה כל היום וכל הלילה
רחמי האל . כורע ומשתחוה לפני מלכים מלבי רבנן מלכי ישראל .
אדם טועים והוא הצעיר ידידיה שלמה ישראל סים בן ועבד
לאדוני אבי הרב המחבר צביונן של ישראל :

נדפס

פה ליוורנו יע"א

בבית ויכו"ז נכי ומשיר' אמונו נפ"ק

בדפוס המפורסם מזרח סוכים הבנים לפים וגם יקבדו לומדים מעמק מכיכם ונצפה

כפ"ו דניאל ושמואל סיזרון כי"ו

Con Approvazione

ספר שני אליהו, ליוורנו תקס"ו

ספר שו"ת

עונת אליהו

מה נכבד סיום על ס' ויקו"ר לנו כחנוך נעלות . מקור ספר"ק רמלריו טב עמק שחו"ל כשקום ועלה"ס לו דיבץ רבץ והיבץ וועץ ותשוכתו פרמק"ס כל כי סנו מילי מעלוותיך לנף עולו"ת . זם ספר כתב קום רכ"ו ל"ו ותקר"י . כמלן דתכי כולהו סדרי שמעת מנים תרתי לוקנהו כים רלתו ממולנ"ו לשוטת הפוסקים רמשוני' ותת הלחרוני' ווחנו כמקסילו'ת. כניה תרש"ו תרש טובה ורחכה כמרכ"ר כעיכ"ם ועשם לפס סימנו' מילי מילי קחני כוח"כ מלילו'ת ושלח לוח כיקור"ו כתר רקוכו'ת כל דפרי"ם מרוכ"ת כתר"י כתלי פרש"ת כתלו"ת: זלח קורת הלרס כנידול עיר וקריש לור ושרילל כדר סוף הרכ סמופלח וככור ס' סוף מלח כמוסר"ר **אליהו ישראל** זט"ל ישמח נריך כפרי מעשהו עס כל סכי נריקוית ותסידוית דכנ"ע סעליון רכות מלהלו"ת:

ואפריון כמטויים לפתכם סשלם פריון סמלויין כמוס"ר **ידידיה** ושרילל נר"ו מס כריס דרכיל"ת פרכ המתכר זלם"ם לתר על ידו יום"ק היתם זלת להוציל לאור קורתו של ר' לכלי מזכה לכרת טוביות להזכי ווכ"ם לת פרכים ליכודים היתם לורם הנם שכירו לתו כיקו מלח כסף וזהב פרוויים ימים ולריך כימי הסמים . זקן וישב כיסיכת כשוב"ה ונתת לדון ולהורת לת לתר ועשם ושרילל מלכה רווחת שם ושמח יקופים וכתקולו"ת. כיר"ת.

נדפס

פס **ליוורנו** ועל"ה

שנת כי **נתן לכם** לת המורה לנרוקם לפ"ק

ברפוס האחים השותפים יהורת יוסף חיים
ואליעזר רפאל סעדון יהיו

ספר עונת אליהו, ליוורנו תק"ץ

ספריו של רבי אליהו בן משה ישראל

א. **קול אליהו**, בשני חלקים:

חלק א', נדפס בליוורנו בשנת תקנ"ה. הוא שו"ת על ארבעת חלקי שולחן ערוך. חלק ב', נדפס בליוורנו בשנת תקס"ז. גם הוא שו"ת ובו פירושים על הרמב"ם בקשר להלכות מאכלות אסורות.

ב. **מחנה ישראל**. הספר נדפס יחד עם החלק השני של **קול אליהו**.

ג. **שני אליהו** - ספר דרושים לשבתות השנה, ליוורנו תקס"ו.

ד. **ארעא דישראל** - פירושי הלכות. הספר נדפס יחד עם הספר **שני אליהו**, אך חלקים שונים ממנו אבדו ואינם.

ה. **כסא אליהו** - חידושי דינים על שולחן ערוך, במיוחד על חלק אורח חיים ומעט על יתר החלקים. גם מכתב יד זה אבדו חלקים שונים ולא הודפסו, שאלוניקי תקע"א.

ו. **אדרת אליהו** - ביאור על הלכות המועדים, בסמ"ג (ספר מצוות גדול) ואצל הרא"ם (רבי אליהו מזרחי), ליוורנו תקפ"ח.

ז. **עוגת אליהו** - שו"ת על חלקים שונים בשולחן ערוך, ליוורנו תק"ץ.

את ששת הספרים הללו סידר, ערך והוציא לאור בנו של רבי אליהו, רבי **ידידיה שלמה ישראל**. מלבד ספרים אלה חיבר רבי אליהו ספרים נוספים אשר לא ראו אור עולם ונותרו בכתב יד. בנו, רבי ידידיה שלמה ביקש להוציאם לאור:

"כמה מילי מעליותא אשר ישנם תחת ידי, יד כהא, בטחתי בחסד אלוקים, שכה יעשה אלוקים לעשות מחשבתי." [להדפיס את הספרים][43] אך ספרים אלה שחיבר רבי אליהו ישראל, הנזכרים במקומות שונים, לא זכו לצאת מתחת למכבש הדפוס:[44]

א. **דברי אליהו** - דרושים.

ב. **אזור אליהו** - ביאור על ספר "מקח וממכר" לרב האי גאון.

ג. **מזבח אליהו** - שיטה למסכת גיטין.

ד. **מערת אליהו**.

ה. **צפחת אליהו** - על סדר הפרשיות.

---

[43] ראו **אפי משה, כסא אליהו**, קונטרס אחרון בסוף הספר, דרוש י"ב.

[44] ראו אצל ס' מרכוס (התרצ"ה), עמ' 48-49.

ו. **כסא אליהו** - על "בעל התרומות".

ז. **נחל אליהו** - פירושים על דברי הרמב"ם.

ח. **דבר מלך** - הגהות על דברי הרמב"ם בעניין מאכלות אסורות.

רבי אליהו ישראל נשא ונתן בספריו עם גדולי החכמים בתקופתו, ועל פי שמות המקומות המוזכרים בחיבוריו, נראה שעמד בקשרי מכתבים בהלכה עם חכמים מכל קצווי ארץ. ממזרח וממערב הופנו אליו שאלות. רבי אליהו נשא ונתן בענייני הלכה גם עם בני משפחתו.[45] הוא מזכיר בספריו את הגדולים ברבני אשכנז ואת ספריהם ובהם: המהר"ם מרוטנברג[46] ומוהר"ם מלובלין.[47]

ליקוטים מתורתו של רבי אליהו ישראל

בספר דרשותיו, **שני אליהו**, שבו מקובצות הדרשות שדרש בשבתות הייחודיות של השנה: שבת תשובה, שבת כלה ושבת הגדול,[48] הוכיח את צאן מרעיתו על עבירות שהיו בידם. מן הדרשות ניתן ללמוד על מצבה הרוחני של הקהילה:

"עוד זאת רעה חולה דיש כמה בני אדם שאינם נזהרים ממאכלות אסורות ושתיות אסורות, בין האסורות מצד עצמן כגון תולעים שבירקות ובפירות ובמים, כי רובא דרובא נכשלים ואיסור זה המוקל בעיניהם ואינם משגיחים בזה כלל ועיקר, ובין שהיום גורם האיסור כמו שפשתה המספחת לאכול ולשתות מאכלות שהגוי מבשל בשבת...".

הרב ייחס את מצבה הקשה של קהילת אלכסנדריה לעוון לשון הרע:

"זו היא שהחריבה נוונו, ועדיין היא מרקדת בינותינו עד להשחית כמה בתים כמה ממון כמה בנים, וחוששני לזו העיר כי ראיתי כמה ישובים רבים ונכרים חרוב נחרבו בעון זה, בבעו במטו חושו לנפשיכם, חושו לבנים... שיתו לבכם למים הזדונים אשר עברו על העיר הזאת מקרוב. הזאת העיר אשר יאמרו כלילת יופי, אשר סוחריה שרים כנענים נכבדי ארץ, ועתה ההפך עליה בלהות, נהפכו עליה ציריה, נפלו אשיותיה מבלי בניה היקרים...".[49]

---

[45] ראו שם, עמ' 50-51.

[46] ראו בספרו **עוגת אליהו**, סימן כ"ב.

[47] ראו בספרו **כסא אליהו**, אורח חיים, סימן תע"ב.

[48] ראו בספר **שני אליהו**, דף ג' ע"א-ע"ב, את הדרשה שדרש בשבת תשובה, בנא אמון (אלכסנדריה) בשנת תקל"ג (1773).

[49] ראו בספר **שני אליהו** דף ג' ע"ב.

"יש להזהר מאמירת לשון הרע... ובפרט בדור הזה כי בעוונות הורגלו הרבה בעון זה של לשון הרע, וכל המרבה לספר ברעת חברו הרי זה משובח, ושבח יתנו לו כי הוא דברן ולשונו תדבר צחות... ומתוך כך בא האדם לידי שנאת חנם, ומעון זה חרב בית מקדשנו ותפארתנו".

רבי אליהו התריע על חילול השבת בפרהסיא,[50] ודיבר על המידות הרעות: קנאה, תאווה, חוצפה, מחלוקת, חמדת רכוש של הזולת, גאווה וקמצנות ומול אלה דיבר על נתינת צדקה הגורמת לאדם לדחות את המוות.[51]

כמו כן דיבר רבי אליהו על מצוות התפילה בזמנה, ועל כי אדם השב בתשובה לפני יום הכיפורים חייב להמשיך ולהקפיד על מה שקיבל על עצמו גם לאחר מכן, ולא לשוב לסורו. "כמו שיש כמה בני אדם טפשים זחוחי הלב העושים כן, שבימים הללו הם קמים לסליחות ולומדים איזה מזמורי תהלים בכל יום ונותנין איזה פרוטות לצדקה לעניים, וערב יום הכיפורים הולכין לבית העלמין ושוב אחר יום הכיפורים חוזרים לסורם הרע, לעשות נאצות גדולות, השגת גבול ולשון הרע וזנות וכיוצא, ומדמים בדעתם לרמות חלילה וחלילה לא-ל יתברך, בעשותם אלה המעשים לקום לסליחות וללמוד תהלים ולתת איזה צדקה, הא ודאי פיגול הוא לא ירצה, ואוי להם ואוי לנפשם, כי הוא יתברך בוחן לבות וכליות ויודע כל נסתרות...".[52]

מעלת מצות הצדקה - "... והאדם יתן אל לבו שהוא יתברך הנותן לו העושר והממון ואם יעשה צדקה ממה שחננו האל יתברך אינו עושה משלו רק מהקב"ה, כי ממנו הכל, והאדם יראה לעיניים דכשהוא מרחם על העניים האומללים ונותן להם צדקה, הנה הוא מרחם על עצמו כי כל המרחם על הבריות מרחמים עליו מן השמים, ואם יתאכזר על העניים הנה הוא מתאכזר על עצמו ממש, כי לא יועיל הון ביום עברה, ומה בצע בממון מאחר כי לא במותו יקח שום דבר ועזב לאחרים חילו וכל יגיעו...".[53]

על מעמד החכמים ולומדי התורה, שהיה שפל ובזוי, אמר:

"... מה יענו על זלזול התורה וזלזול הורים ומורים, כי תופשי התורה נחשבו בעיניהם לנבלי חרש, וחרפה, אדם לוקח כל אשר בשם חכם יכנה יהיה סרוח, וחכמת סופרים תסרח ויעזבו את תורת ה', היינו עזובה היינו שכוחה ואין מי שפותח ספר, וכל היום נעים ונדים בשווקים וברחובות בטיולים ומושב לצים, ויכלו את הימים בהבל וריק הבלי ותענוגי

---

[50] שם, דף ז' ע"א-ע"ב; דף כ"ח ע"א-ע"ב; דף פ"ג ע"א; דף פ"ד ע"ג.

[51] שם, דף ל"ה ע"ב; נ"א ע"ב; נ"ב ע"ב; דף ס' ע"ב; דף ע"ג ע"ב; דף ס"ז, ע"ב.

[52] שם, דף צ"ו ע"ב, פ"ח ע"א-ע"ב.

[53] שם, דף צ"ו ע"א.

העולם הזה, ומעט זמן פנוי אשר יהיה להם בשבתות וימים טובים מוציאים אותם בטיולים... ותורה מונחת בקרן זוית..." ולכן, כתוצאה מכך הגאולה מתעכבת מלבוא: "... זה כמה מאות שנים רבים ורעים בגלות החל הזה והגלות הולך וצוֹער בצערי"ם המצויינים וידל ישראל, טלה בין זאבים, ויד האומות תקיפה עלינו ודלונו מאד. וכל זה אינו אלא בעון ביטול תורה...".[54]

על יחס הציבור לדברי חכמים הוכיח: "ושמעתי איזה בני אדם שאינם שמים על לב לדברי המוסר והתוכחה וכה דבריהם, הני רבנן בדרשותיהם הם מחמירין עלינו חומרות יתרות וזה דרכם... להוכיח בדבריהם מדעתם...".

לדבריו של רבי אליהו ישראל, יש לשוב בתשובה בלב שלם ולא באמירת שפתיים בלבד, והתשובה צריכה להיות לא רק על המעשים, כי אם גם על המחשבות הרעות. צריך להתוודות בלב שלם ולא לבקש איזו התנצלות על החטאים, כי כפירת החטא היא חמורה מהחטא עצמו.

רבי ידידיה שלמה ישראל בן אליהו

רבי ידידיה היה תלמידם של בן דודו, רבי משה ישראל, ושל רבי יהונתן גלאנטי. בהיותו נער מת עליו אביו רבי אליהו ישראל, והוא גדל בבית מורו, רבי יהונתן גלאנטי. בשנת תקס"ב (1802) נבחר לכהן כרבה של אלכסנדריה, ובה כיהן עד לפטירתו בה' בסיוון תקצ"א (1831).[55]

רבי מיכאל יעקב ישראל, בהספדיו ביום מלאת שלושים לפטירת רבי ידידיה, וביום מלאת שנה למותו, אמר:

"וביותר יש להגדיל המספד על הצדיק הזה, אשר אנו עסוקים בהספדו, שהלך בלא בנים... ואם כן הצדיק הזה, אשר אנו עסוקים בהספדו, התורה אשר למד והחידושים שחדש בתורה, והמעשים טובים שעשה נחשבים לו בנים... והקדיש גופו וממונו כדי להדפיס תורתיה דיליה [רוצה לומר של רבי אליהו, אביו]. כדי לעשות נחת רוח להרב רבי אבהו זצוק"ל. וזכה לעצמו וזיכה את הרבים, והדפיס ששה ספרים כידוע, ובודאי נחשבים לו יותר מבנים צדיקים."[56]

---

[54] שם, דף כ"ט ע"ב.

[55] ראו אצל ס' מרכוס (תרצ"ה), עמ' 56-57.

[56] רבי שלמה חזן, **המעלות לשלמה**, דף קי"ג ע"ב.

באלכסנדריה נוסד לזכרו של רבי ידידיה שלמה בית מדרש בשם: "מדרש ידידיה ישראל". הבניין עמד על תילו עד שנת תרע"ו (1915).

רבי ידידיה שלמה ישראל כתב ספר דרשות וקרא לו בשם **ספר בן ישי**, וכן ספר שאלות ותשובות וקונטרס **מזכרת גיטין** אשר נותרו בכתב יד. שאלות ותשובות משלו, מצויות בספרו של אביו **קול אליהו**, וכן בספר **יד ימין** של רבי מיכאל יעקב ישראל.[57]

בספרי אביו שאותם הוציא לאור הוסיף הערות משלו, לאחר ציון: "אה"ב", דהיינו: "אמר הבן".

עיקר עבודתו ופעילותו הספרותית-הלכתית של רבי ידידיה שלמה הייתה ההוצאה לאור של ספרי אביו, רבי אליהו. הוא שקד על מציאת כתבי יד שאבדו, על עריכתם, ועל הכנתם לדפוס.

רבי ידידיה שלמה ישראל עמד בראש קהילת אלכסנדריה במשך 29 שנים, והוא היחיד ממשפחת ישראל שכיהן זמן רב כל כך כרב במצרים. אחרי מותו פרץ סכסוך על מינוי יורש ובסוף נתמנו רבי שלמה חזן לרב ראשי ורבי נתן עמרם לדיין, למפקח על בתי הספר היהודיים ולאחראי על כמה שירותים קהילתיים.[58]

עד כאן עסקנו בענף אחד של משפחת ישראל שמוצאו מרבי משה ישראל בעל הספר **משאת משה**. בהמשך נעסוק בענף אחר של בני משפחת ישראל שגם בניו כיהנו כרבנים חשובים במצרים.

רבי אליהו בן רבי יצחק ישראל שריזלי

אביו של רבי אליהו שריזלי, רבי יצחק ישראל דידיע, הוא הראשון הידוע מבני משפחת ישראל, שבא מהעיר שיריז שבתורכיה לארץ ישראל.

הוא בא בשנת תקס"ז (1807), ועמו באו בניו, רבי חיים משה ורבי אליהו.[59]

---

[57] מיכאל יעקב ישראל (תרי"ט), **יד ימין**, דף ק"ל.

[58] ראו י"מ לנדאו (תשכ"ז), עמ' 103. רבי שלמה חזן שימש ברבנות מצרים בין השנים תקצ"ב לתרט"ו (1832-1855).

[59] ראו: פנחס גרייבסקי (תרפ"ז, ד"צ, תשנ"ב), עמ' 136-137; ראו גם: מ"ד גאון, עמ' 293. אחיו של רבי שלמה חזן, רבי חיים משה, היה פקיד בוועד העדה הספרדית בירושלים וחבר במג'ליס אידארה* משנת ה'תר"ח (1848) עד פטירתו בשנת ה'תרכ"ג (1863).
*מג'ליס אידארה - המועצה המייעצת ליד הפחה - מושל המחוז. במועצה היו מיוצגים בני העדות השונות בארץ.

רבי אליהו גדל על ברכיהם של חכמי ירושלים. כאשר נפטר רבי יוסף משה אלגאזי, ראב"ד קהיר, הוזמן רבי אליהו שריזלי לשבת שם על כס הרבנות. בקהיר כיהן בין השנים תר"ז-תרכ"ו (1847-1866).

הרב יעקב הלוי ספיר, שביקר במצרים בשנת תר"י (1850), הזכיר את רבי אליהו שריזלי בספרו "אבן ספיר":

"... אלוף וראש לכל קהלות מצרים ולהערים סביבותיה, הוא הרב הגדול החכם הכולל, הישיש הנכבד כמוהר"ר אליהו בכ"ר יצחק ישראל, מחשובי רבני ירושלים... כי ידו רב לו בתורה ובחכמה ובדרך ארץ והנהגת הבריות. ולו אות כבוד גם מהשלטן הגדול שבקושטנדינא ונכבד אצל נסיך הארץ והפחות השרים, ובידו גם מקל חובלים ושבט מושלים להעמיד הדת על תלה."[60]

רבי אליהו בן רבי יצחק ישראל נלב"ע בי' מנחם אב ה'תרכ"ו (1866). השאיר אחריו שלושה בנים: הרב יום טוב, חיים ויטא ודוד.

רבי יום טוב שירזלי בן אליהו

רבי יום טוב שירזלי נולד בירושלים בשנת תק"פ (1820) ויצא עם אביו למצרים.[61] לאחר פטירת אביו, שהיה ראב"ד בקהיר, תפס את מקומו וכיהן כרב העיר וכראב"ד בה.

כל ענייני העיר (הקהילה היהודית) היו נתונים בידו של רבי יום טוב שירזלי, מפני שהיה בקי בענייני המדינה ובחוקי הארץ.[62]

"איש משכיל, חרוץ ושנון והוא מהיושבים ראשונה בבית המשפט אשר לממשלה פה על כל דבר חוק ומשפט עם יתר נכבדי ושרי העם."[63]

יראתו הייתה על פני כל הקהל, וכאשר עבר הרב ברחוב, הסתלקו יושבי הקרנות, נשים וילדים נחבאו אל הכלים ונכבדי העם אשר פגשו את הרב בדרכו, נשקו את ידו והשתחוו לו.[64]

הוא הוכיח את צאן מרעיתו בחכמה ובסבלנות רבה. פעם ראה יהודי מעשן סיגריה ביום שבת קודש. לאחר מספר ימים קרא לו להופיע לבית הדין. האיש הגיע, ולא ידע על מה נקרא להופיע בבית הדין לפני הרב. הרב יצא מחדרו וקיבלו בכבוד גדול, הושיבו לימינו

---

60 ראו: יעקב הלוי ספיר (1866), חלק א', עמ' י"א.

61 ראו אצל מ"ד גאון (תרצ"ח) , עמ' 295-296.

62 ראו את הערך רבי יום טוב שירזלי בספרו של רבי רפאל אהרן בן שמעון, **טוב מצרים**.

63 ראו אצל יעקב הלוי ספיר, **אבן ספיר** (1866), חלק א', עמ' י"א.

64 ראו **באיגרת הליכות יום טוב** מאת רבי יום טוב לוי טנטאוי, **(1941)** עמ' 18-19.

ושאל אותו לשלומו. אחר כך הוציא הרב מכיסו קופסת טבק, הושיט לאיש ואמר: "קח נא סיגריה אחת אהובי", נבהל האיש, שהרי בימים ההם לא העז אדם לעשן בפני הרב, אפילו הגבירים ונכבדי העדה. פנה האיש אל הרב ואמר: "איני מעשן". הביט בו הרב ואמר: "עתה ידעתי כי אינך מעשן בחול...". הבין האיש שהרב ראהו מעשן בשבת והבטיח לרב בשבועה חמורה שמעתה ואילך לא יעשן בשבת.

מעשה נוסף אירע בתשעה באב. כאשר עבר רבי יום טוב שירזלי ברחוב היהודים, ראה יהודי אוכל ושותה בפרהסיא. הרב ידע שרבים ושלמים הוכיחוהו והוא לא הקשיב להם, "כי אמר מגילת איכה כבר נושנה, והחורבן אבד עליו הכלח". התאפק הרב ושמר את הדבר בלבו. בערב ימי הפורים, שלח לקרוא לאיש אל חצר בית הדין והודיעו כי יהיה חבוש בבית הדין ולא יצא עד אחר ימי הפורים. השתומם האיש, בכה והתחנן על מה ולמה, שאל את הרב ותמה "כיצד אוכל לראות בששון עמי ובשמחת מולדתי בהיותי כלוא וחושך בעדי?"

הביט בו הרב ואמר: "מגילת אסתר כבר נושנה", וידע האיש ויבין בלבו על מה ולמה בא לו כל זאת.[65]

הרב השתדל למנוע גירושין בין איש לאשתו ובכל מאודו השתדל ליצור שלום בית בין הצדדים. לעתים, כאשר נוכח לדעת שהעילה לגירושין קשורה בממון, הוציא מכספו ומסר לבעל, ובלבד שיחיו הבעל והאישה ביחד בשלום.

עוד לפני עלותו על כס הרבנות, כראש העדה היהודית בקהיר, נמנה רבי יום טוב שירזלי עם רואי פני המלך והשרים. מעמדו זה הקנה לו השפעה רבה, והוא ניצל זאת לטובת בני הקהילה. עזרתו הייתה גדולה במיוחד בתקופת המאורעות, שפרצו במצרים בשנת תרמ"ב (1882). לפני כיבוש מצרים על ידי הבריטים, כאשר כמעט כל ראשי הקהילה נמלטו ממצרים, נותר הרב לשמור על צאנו, ופעל למען ביטחונם ללא ליאות.[66]

בשנת תרמ"ג-ד (1833-4) פרש מהנהגת הקהילה ועלה לירושלים בהסכמת שבעת טובי העדה בקהיר. הם התמידו לשואלו בענייני הלכה גם בעת שהותו בירושלים.[67]

עם מות סגנו, הרב חיים דוד שבתי טרגאנו (טראגן) בשנת תר"ן (1890), שב רבי יום טוב ישראל לקהיר, ושהה בה במחצית הראשונה של שנת תרנ"א (1891). לאחר מכן שב לירושלים, ובה נפטר בי"ג מנחם אב תרנ"א.

---

[65] שם, עמ' 20.

[66] הוא נפגש עם מנהיג המרד הלאומני, אל-עראבי, ותמך בו כלפי חוץ, בכדי שלא להרע לבני הקהילה, ראו אצל טנטאוי (1941), עמ' 35-37.

[67] ראו אצל רבי רפאל אהרן בן שמעון, (מהדורת תשכ"ט) דף ל"ב ע"ב.

במותו השאיר שלושה בנים: רבי מיכאל, מאיר ומשה.

במקום קבורתו צוין: "פה נטמן האיש הישר באדם כקש"ת יום טוב בן אסתר ישראל זצוק"ל, אשר היה מלפנים ראב"ד בעי"ת, ברוך עמי מצרים יע"א, נפטר בשם טוב, ביום י"ג לח' מנחם אב ה'תרנ"א, תנצב"ה.[68]

חיבוריו של רבי יום טוב שירזלי

א. **ספר מנהגי מצרים**, ירושלים תרל"ג (1873).

בשער ספר זה כתוב: "בראותי כי דבר גדול הוא המנהג אשר הוקבע בעיר... וראוי לכוף את ראשינו תחת כפות המנהג... נתתי אל לבי ואספתי באומרים מאשר נמצא בהנהו ספרי דבי רב גאוני מצרים וחכמיה וכל מחמדיה...".

בראש הספר באה "הקדמה" מאת המחבר, ובה סדר הזמנים של רבני מצרים החל ברמב"ם וכלה באבי המחבר, רבי אליהו שריזלי. (הספר הודפס מחדש עם מראי מקומות ומפתחות על ידי הרב אברהם יוסף, בשנת תש"ן בירושלים).

ב. ספר **טיב גיטין**... מהגיטין אשר נסדרו על ידי כמוהר"ר חיים מודעי זצוק"ל... והבאתים אל מזבח הדפוס עם שנים שלשה גרגירים אשר נתלמדתי מתוך דברי הרב בעל **עטרת החיים** ז"ל, ירושלים תרל"ה (1875).

"שנים שלשה גרגירים" הנ"ל מכילים את רוב מנהגי מצרים בהלכות גיטין. עיקרו של הספר מבוסס על קונטרס **שמות הגיטין** אשר ניתנו בין השנים התצ"ז-תקל"ה (1637-1775), בצפת, באזמיר ובקושטא, על ידי רבי חיים מודעי.[69]

ג. **כתב לדבר השמיטה**, בירושלים תרמ"ח (1888), ספר זה קובץ דברי הרבנים שהתירו את השמיטה לקראת שנת התרמ"ט (1889). דבריו בעניין ההיתר מובאים שם עם דבריהם של שאר גדולי ישראל כרבי מרדכי אליאשברג, הרב משה ריינס בשם אביו רבי יצחק יעקב ריינס, הרב יצחק אלחנן ספקטור מקובנא ואחרים.[70]

---

[68] מ"ד גאון (תרצ"ח), עמ' 296.

[69] רבי חיים מודעי נולד בקושטא ונפטר שם בחורף תקנ"ד (1794). ראו אצל שושנה הלוי (תשל"ו), עמ' 104-105.

[70] ראו שם, עמ' 212.

ספר

מנהגי מצרים

בראותי כי דבר נדול הוא המונח בלבב הקהל
בשיר הנעים והלחם מה בכתב הרמב"ן ז"ל
והביאו מוהר"מ חל לברך ז"ל בסי' חי' והחזי לעיף חת
נלבבינו תחת כפות המנהג והמנהג תמיח על הפתוד
ושיין מיהר"י קולון סוסיי ט' וי"ד וק"ג ומוהר"ם ז"ל בת"ח
סי' תרי"ן ופר"ח ז"ל סי' תל"ו וע"ל יו"ד כלל ו' סי'
יו"ד מה בהגיה בסו"ד מנהג המקומות ז"ל וע"ע חיים ח"ג
ס' ע' נתתי חל לנני ולהספתי נאומ"רים מלבר
נמלא בהגהנו ספרי דני דב נאומי מצרים
ומנמוס כל מתמדים והיו לאחדים על
הספר ובדיו כלם כאחד ולא
נלרכם להבדוני מנחנייהו
כלבב יהדוך הקונח
תמני ילאי לקוניים
עבד נרנע
לעבודת
הלוי
הנשיר יום טוב ישראל ס"ט
נדפס
פעה"ק ירושלם תוננ"ת
בדפוס הר' יואל ס"ה בהרים ז"ל
נתהם תתון לחן בית
הדרוכי באמתך ולמדני כי תחת תנכי
יעמי
עפ"ק

ספר מנהגי מצרים, ירושלים תרל"ג

ליקוטים מתורתו של רבי יום טוב שירזלי

ממנהגי מצרים

א. נהגו במצרים לשתות קפה קודם התפילה, מאחר שאין הדעת מתיישבת ללא שתייתו. ומתיר להמתיקו בסוכר.[71]

ב. מנהג מצרים וארץ המערב להתפלל יחף, אף שאין מלבושו ארוך.[72]

---

[71] ראו **בספר מנהגי מצרים**, בחלק אורח חיים, סימן ד'.

[72] ראו שם, סימן ה'.

ג. אין הכהנים נוטלים ידיהם לעלות על הדוכן בתפילת שחרית, אלא סומכים על נטילת ידיים של שחרית. אולם בתפילת המוספים נוטלים ידיהם.[73]

ד. כאשר מוציאים את ספר התורה מן ההיכל מוליכים אותו לתיבה בעודו סגור, ובהעלותו אל התיבה פותחים אותו ומראים כתיבתו לעם, ולא כמנהג ירושלים שפותחים אותו בדרכו מן ההיכל לתיבה.[74]

ה. אם נמצאה טעות בספר תורה, מנהג ערי תורכיה להחזיר את ספר התורה הפסול להיכל ואחר כך מוציאים את הכשר, ובעיר הקודש ירושלים נהגו להביא ספר תורה כשר בעוד הפסול בתיבה, **וכך נוהגים במצרים**.[75]

ו. במצרים יש להם כותל מיוחד בבית הכנסת, הנקרא כותל אבנים, ששם יושבים האבלים ואומרים צידוק הדין, שלכך נבנה מלכתחילה, וכך הוקצה וכך התנו. כל זאת מאחר שאין מספידים בבתי כנסיות ובבתי מדרשות, אלא אם כן יהיה הספד של רבים, אולם כאן מותר.[76]

ז. אין אומרים פרק "במה מדליקין" (שבת פ"ב) בשבת של חנוכה.[77]

ח. כאשר ישנה שמחה בבית הכנסת בשבת, מותר להעלות לקריאת התורה עולים רבים, ולשם כך מותר לשוב ולקרוא את הקריאה כמה פעמים בזו אחר זו. כך, אף על פי שהרב בעל **גנת ורדים** ערער על מנהג זה, רבי יעקב פראג'י התיר זאת.[78] אולם עתה, בימי שבתות וחגים, מחלקים את הקריאה לשבעה עולים, ואם יש צורך להוסיף על המניין, הנוספים לא יקראו קריאה חדשה, אלא ישובו ויקראו מהקריאה שקרא החמישי, ואפילו יהיה בפרשה ריוח כדי לקרות כמה עולים בקריאה חדשה. ואף שהסברנו לחזנים שככל שיש ריוח בפרשה יקראו קריאה חדשה, לא עלתה בידי הרבנים.[79]

ט. בשבת חתן, לאחר שקוראים לחתן בסדר היום, קוראים לו פרשת "ואברהם זקן" עד

---

[73] ראו שם, סימן ז.

[74] ראו שם, סימן י"ח.

[75] ראו שם סימן כ"ג

[76] ראו שם, סימן כ"ה.

[77] ראו שם, סימן כ"ט.

[78] ראו אצל רבי אברהם הלוי בשו"ת **גנת ורדים**, כללים א' ו-ב', סימן כ"ב-כ"ד.

[79] ראו **מנהגי מצרים**, סימן ל'.

"ולקחת אשה לבני משם" מתוך חומש, ומתרגמים אותה כלשון אונקלוס, פסוק פסוק.[80]

י. נהגו במצרים שלא לומר מזמור שיר ליום השבת אחר קריאת התורה במנחה, והוא על פי מה שכתב מוהריק"ש ז"ל, כי האומרים טעות הוא.[81]

י"א. מותר לסחוט לימונים על סוכר בשבת, לפני מזיגת המים.[82]

י"ב. כאשר קוראים הלל בדילוג, לא מברכים עליו בתחילה ובסוף כמנהג ארץ ישראל.[83]

י"ג. נהגו לאפות מצת מצוה אשר מחלקים ליחידי הקהל ביום י"ג בניסן, ומעטים מקפידים לאפותה ביום י"ד אחר חצות היום.[84]

י"ד. נהגו חכמי הקהילות לעשות עירובי תבשילין בעד כל הקהל, מאחר שישנם הרבה שאינם בקיאים בכך, ומכריזים בקהל שמי שלא עשה ערוב תבשילין יסמוך על החכם. בתקופה מאוחרת המשיכו לעשות את העירוב, אולם לא הכריזו על כך.[85]

ט"ו. נהגו במצרים שהשפחות הגויות מכבסות את הבגדים הנצרכים לחג.[86] (כנראה שמדובר בחול המועד).

---

[80] ראו שם, סימן ל"ג.

[81] עיינו תשובת מוהר"ש לניאדו, **בית דינו של שלמה**, סימנים א', ב', ו-ג' ומה שנשא ונתן בזה עם מוהר"ם גלאנטי, סימן ל"ה.

[82] ראו **מנהגי מצרים**, סימן ל"ז.

[83] ראו שם, סימן מ"ג.

[84] ראו שם, סימן מ"ו.

[85] ראו שם, סימן נ"ג.

[86] ראו שם, סימן נ"ד.

רבי אליהו חזן

רבי אליהו חזן

תולדות משפחת חזן, מוצאה וייחוסה

בסידור רב עמרם גאון מצוין כי מוצא משפחת חזן מבבל בתקופת הגאונים.[1] להלן נציין אחדים מבני משפחתו החשובה של רבי אליהו חזן: הרב משה בן רבי מתתיה חזן,[2] רבי אברהם חזן מרבני שאלוניקי. חי בסביבות שנת ה'ר"ס (1500) לו מיוחס הפיוט "אחות קטנה" הנאמר בליל ראש השנה.

בנו - רבי שלמה חזן - מילא את מקומו. רבי שלמה חזן חתום על הסכמה מ־א' בשבט ה'רצ"ג (1533) יחד עם רבי יוסף קארו ורבי יוסף טאיטאצ'ק.[3] בן אחר למשפחת חזן לדורותיה היה רבי יוסף חזן שנולד בקושטא בשנת ש"צ (1630), חיבר את הספר **עין יהוסף**. הספר יצא לאור באזמיר בשנת ה'תצ"ה. רבי יוסף חזן נמנה עם חשובי תלמידיו של הרב חיים בנבנישתי בעל הספר **כנסת גדולה**, והוא חיבר ספרים נוספים.

בסוף ימיו עלה רבי יוסף לארץ ישראל ונפטר בירושלים בשנת תנ"ח (1698).[4]

רבי חיים ב"ר יוסף חזן, עלה לירושלים בשנת ה'ת"ס (1700), אולם לאחר מכן הוא יצא עם הרב אברהם רוויגו בשליחות כוללות הספרדים לאירופה.[5] בהקדמתו לספר **עין יהוסף** של אביו, סיפר על סבלותיהם של תושבי ירושלים היהודים באותה עת:

---

1 על תולדות המשפחה כתב הרב אליהו חזן בספריו: **זיכרון ירושלים**, עמ' 131; **נוה שלום**, נא אמון. שם הובאו תולדות המחבר כפי שנרשמו על ידי בן ציון טרגן. וראו גם: מ"ד גאון (תרצ"ח), עמ' 246־247. וגם: א"ל פרומקין (תרפ"ח-תר"ץ), על פי מפתח השמות.

2 עליו ראו **בנוה שלום**, עמ' ד'. רבי משה בן מתתיה חזן מוזכר בכתב יד משנת רל"ה (1475) המצוי בספריית הותיקן ברומא.

3 ראו ראי"ל פרומקין, (תרפ"ח-תר"ץ) חלק א', עמ' 18. וגם: מ"ד גאון (תרצ"ח), עמ' 246.

4 ראו מ"ד גאון, (תרצ"ח) עמ' 250. ראו גם **בנוה שלום**, עמ' ד'. שם מצוין תאריך הולדתו - שנת תט"ו-1655 - גאון לא ציין זאת.

5 על שליחותו של רבי אברהם רוויגו ראו אצל אברהם יערי (תשל"ז), עמ' 165־166. הוא עלה לארץ ישראל בשנת תס"ב (1702), ויסד בירושלים על חשבונו ישיבה לחכמים. עם התלמידים נמנו כמה חכמים מבני חבורת רבי יהודה החסיד. שליחותו הראשונה לאירופה היתה בשנת תס"ד (1704). רבי אברהם רוויגו נפטר בעת שליחותו השלישית, במנטובה שבאיטליה בשנת תע"ד (1714).

"כאשר הלכתי להשתטח על קברות אבותי, נתן ה' בלבי להישאר בירושלים כי אמרתי טוב פת חרבה בארץ ישראל... ובעבור תוקף הצרות ובפרט שאחזו כל בתי הכנסיות ובתי המדרשות, נמנו וגמרו לדפוק על פתחי נדיבים לקרא לשבויים דרור. ויתנו עיניהם בראשון לציון שלהם הוא קדוש ה', מכובד, רבי אברהם רוויגו נר"ו, ואף אותי קראו במחיצתו וסובבנו כל גלילות אשכנז וערי פרנקיה." אחרי שליחות זו נתבקש רבי חיים חזן לנסוע לרוסיה ובשליחותו זו נפטר בדרך, בעיר מיר שבפולין.[6]

רבי יוסף רפאל חזן נולד באזמיר בשנת ת"ק־תק"א (1740). הוא נודע בשם יר"ח (ראשי התיבות של שמו) או בכינוי הרב חק"ל - על שם ספרו המפורסם **חקרי לב**. בשלהי שנת תקע"ג עלה לחברון והתמנה בה לרב. לאחר שנתיים מונה כ"ראשון לציון" בירושלים.

בני דורו של רבי יוסף רפאל חזן מתארים את חכמתו הגדולה. שמונת חלקי ספרו הגדול **חקרי לב** מביעים חריפות ובקיאות בתלמודים ובספרי הגאונים הראשונים והאחרונים. גם ארבעת בניו - רבי אליהו רחמים חזן,[7] רבי אליעזר חזן,[8] רבי חיים דוד חזן ורבי יצחק חזן[9] - היו תלמידי חכמים מפורסמים. בתו היחידה הייתה אמו של רבנו חיים פאלג'י.[10]

רבי יוסף רפאל חזן כיהן כ"ראשון לציון" כשש שנים ונלב"ע בירושלים בכ"ג בחשון תקפ"א (1821).

רבי חיים דוד חזן בן רבי יוסף רפאל,[11] נולד באזמיר בר"ח חשון תקנ"א (1791), ונלב"ע בירושלים בה' בשבט תרכ"ט (1869). בראשית שנת ת"ר (1840), מונה לשמש חכם ראשי

---

[6] רבי אליהו חזן כתב עליו בספרו **נוה שלום**, עמוד ד' שהוא נולד בשנת תט"ו (1655) אולם מ"ד גאון לא ציין תאריך. רבי חיים חזן חיבר ספר **שנות חיים**, (ונציה תנ"ג), והוא דרושים על פרשיות התורה. כמו כן השאיר חידושי תורה ושו"ת בכתב יד. ראו אודותיו גם אצל רא"ל פרומקין, (תרפ"ח-תר"ץ) חלק ב', עמ' 102.

[7] רבי אליהו רחמים חזן היה מגדולי רבני אזמיר, מתשובותיו הודפסו בספר **חקרי לב** של אביו רבי יוסף רפאל חזן. רוב ספריו נותרו עד היום בכתב יד. הוא נלב"ע באזמיר, בכ"ט בשבט בשנת ת"ר. ראו עליו אצל מ"ד גאון, (תרצ"ח) עמ' 251. וכן בספר **זכרון ירושלים**, עמ' 132.

[8] ספריו של רבי אליעזר חזן נותרו בכתב יד. הוא נלב"ע בירושלים, ביום ח' מנחם אב תקפ"ג. ראו: שם, שם.

[9] בספר **זכרון ירושלים** לרבי אליהו חזן, בעמ' 132, מכונה רבי יצחק חזן: "הרב המובהק המתחסד עם קונו ועסוק באוריתא תדירא", ראו גם אצל מ"ד גאון, (תרצ"ח), עמ' 251. וגם אצל רא"ל פרומקין, (תרפ"ח-תר"ץ), עמ' 192.

[10] נולד באזמיר בשנת תקמ"ח (1788) ונפטר שם בשנת תרכ"ט (1869). רבי חיים פלאג'י חיבר למעלה מ־60 ספרים בכל מקצועות ההלכה. חלקם מצויים עדיין בכתב יד ופועלים להדפיסם.

[11] ראו אצל רא"ל פרומקין, (תרפ"ח-תר"ץ), חלק ג', עמ' 281-282.

בעיר אזמיר. בשלהי שנת תרט"ו (1855) עלה והתיישב בירושלים, הוא היה מגדולי החכמים בעיר וכיהן בה כרב, אב בית דין. בשנת תרי"ט (1859) יצא בשליחות מצווה לוינה יחד עם עוד חמישה מרבני ירושלים.

רבי חיים דוד חזן נבחר בראש חדש ניסן תרכ"א (1861) לתפקיד "הראשון לציון", לאחר פטירתו של הרב חיים נסים אבולעפיא.[12] רבי חיים חזן חיבר ספרים. אחדים מהם הוציא לאור נכדו, רבי אליהו חזן. הוא נלב"ע ביום ה' בשבט תרכ"ט (1869).

רבי אליהו חזן - מירושלים לטריפולי

רבי אליהו נולד באזמיר בשנת תר"ה (1845) לאביו רפאל יוסף. בהיותו בן עשר שנים עלה לירושלים יחד עם סבו, הרב חיים דוד חזן,[13] מי שמונה לימים כ"ראשון לציון". סבו לימדו תורה וחכמה, ובשנת תרכ"ה (1865) הסמיך אותו להוראה. רבי אליהו חזן נשא לאישה את דינה, בתו של הרב ישעיה ברדקי.

בראשית שנת תרכ"ו (1866) מונה רבי אליהו חזן לשמש סופר ומזכיר של כוללות הספרדים בירושלים. בכסלו תרכ"ט (1869) הוזמן יחד עם רבי רחמים יוסף פראנקו לשמש חבר בבית דינו של הרב אברהם אשכנזי.[14] בתקופה מאוחרת היה הרב אברהם אשכנזי "ראשון לציון" בירושלים, ורבי רחמים יוסף פראנקו,[15] כיהן כרבה של חברון.

בין השנים תרל"א-תרל"ד (1871-1874) סובב רבי אליהו חזן בשליחות ירושלים בצפון אפריקה. באותה עת, בשנת תרל"ד (1874), כתב את ספרו **זיכרון ירושלים**, ספר נגד ההתבוללות הבא לעורר אהבת ישראל.

---

[12] רבי חיים נסים אבולעפיא נולד בשנת ה'תקנ"ה בטבריה, ובשנת תרי"ד (1854) מונה כ"ראשון לציון" בירושלים, עד לפטירתו שם בכ"ח בשבט תרכ"א (1861). ראו: עליו אצל מ"ד גאון (תרצ"ח), עמ' 7. וגם אצל רא"ל פרומקין, (תרפ"ח-תר"ץ) חלק ג', עמ' 279-281.

[13] ראו אצל רא"ל פרומקין, שם, ג', עמ' 306, הערה ג'. וראו גם: אצל פנחס גרייבסקי, (מהדורת תשנ"ב), חוברת י"ט. וגם אצל מ"ד גאון, עמ' 246-247. אולם אצל י"מ לנדאו, (תשכ"ז) עמ' 104, כתוב שהוא נולד בשנת תר"ו (1846).

[14] רבי אברהם אשכנזי נולד בתורכיה בשנת תקע"א (1811). נלב"ע בט' בשבט תר"ם (1880). ראו עליו אצל מ"ד גאון, (תרצ"ח), עמ' 121-122.

[15] רבי רחמים יוסף פראנקו, נולד ברודוס בשנת תקצ"ה (1835), ונפטר בחברון בכ"ט במרחשון תרפ"א (1921).

במסגרת שליחותו היה בעיר בבון ובעיר קונסטנטין שבאלג'יריה,[16] בתוניס ואחר כך בטריפולי שבלוב. בטריפולי הוצע לו לכהן כרב במקומו של הרב אברהם אדאדי, שנפטר בסיון תרל"ד (1874). הרב אליהו חזן נעתר לפנייה, אבל חזר תחילה לירושלים כדי לסדר את ענייניו שם. "הנה יד שלוחה אלי מגבירי ושרי העיר הגדולה הזאת עוב"י טראבלס המערב יע"א [טריפולי], באמור אלי 'שמלה לך קצין תהיה לנו', ואחר רוב הפצרות נשאלתי להפיק רצונם, ויצאתי במר רוחי אני וביתי מהעיר הקדושה מקום קברות אבותי... ובאתי הנה לנהלם על מי מנוחות על התורה ועל העבודה... הוא בחסדיו ינחני בדרך אמת לתקן עיר ומלואה ואשובה אל נוה קדשי ציון".[17] בדרכו בחזרה לארץ ישראל, הדפיס בליוורנו את חיבורו **זיכרון ירושלים**.

א. פעולתו בטריפולי־לוב בתחום ההשכלה[18] והחינוך

בשנת תרל"ה (1875) התמנה רבי אליהו לרבה הראשי (חכם באשי) של קהילת יהודי טריפולי. הוא היה הראשון שנבחר לשמש שם בתפקיד זה באופן רשמי. מינויו אושר על ידי הסולטן התורכי בקושטא בפירמאן[19] מיוחד. הוא קיבל שני אותות כבוד מיוחדים מהסולטן, האחד בשנת תרל"ו (1876) והשני בשנת תרל"ח (1877). השני היה בדרגה גבוהה מהראשון.

עד תקופתו, עיקר פעילותו של החכם באשי התרכזה מסביב לבית הכנסת של הקהילה. הציבור בא להתפלל בבית הכנסת, ללמוד בו ולשמוע שיעורים מפי חכמים בקהילה ומפי החכם באשי. כמו כן התקיימה מערכת של חינוך, שכללה חינוך לילדים וחינוך למבוגרים. אולם אופן הלימוד בבתי הספר של הקהילה והנושאים שנלמדו בם גרמו לכך שהורים רבים שלחו את ילדיהם לבתי ספר מחוץ למסגרת הקהילה, גם לבתי ספר נוכרים. רבים מהילדים לא למדו כלל. שכרם הזעום של המלמדים גרם לכך שהם באו משכבה חברתית נמוכה, וכך נפגעה רמת הלימודים. ערב בואו של רבי אליהו חזן לטריפולי, מערכת החינוך המסורתית ובעקבותיה המבנה החברתי והכלכלי של קהילת טריפולי עמדו בפני התפוררות.[20]

עם בואו של רבי אליהו לקהילה הוא חולל מפנה בתחום החינוך.

---

[16] ראו בשו"ת **"תעלומות לב"** של רבי אליהו חזן.

[17] ראו בשו"ת **תעלומות לב**, חלק א', יורה דעה, סימן ד'.

[18] ראו אצל א' בשן (תשמ"ב) עמ' 82-93.

[19] פירמאן - תעודה ובה "מאמר המלך" - השולטן העות'מני שמקום מושבו בקושטא.

[20] ראו את מאמרו של י' כחלון, אצל הירשברג (תשל"ב), עמ' 84-85.

"בשנת תרל"ה, היה ראש הרבנים החכם רבי אליהו חזן נ"ע, דואג על הנהגת הלימוד, כי הולך וחסור, בלתי סדור ומשטר נכון, ויתן בדעתו לכונן בית ספר אחת, חדרים חדרים, אשר יכילו כל התלמידים לקבל לימוד עברית כתב וחשבון ושפה, וגם שפה איטלקית המהלכת בין הסוחרים... אך קמו עליו עדת הדיינים ואחוזת מרעיהם עוררים, הפריעו מטרתו לאמור, השפות האירופיות זורקות אפיקורסות. לשווא הוכיח ראש הרבנים הנז' התיר למוד השפות הנז'...".[21]

בפסק דין מנומק, ביסס רבי אליהו את דעתו שיש לצרף לימודי שפה זרה וחשבון לתכנית הלימודים של התלמוד תורה.[22] הוא ביקש להקים מוסד חינוכי חדש, שיהיו בו חדרים מרווחים לכל כיתה, מספר התלמידים בכיתה יוגבל ל - 25-40 תלמיד (במקום 60-70). המורים יקבלו את שכרם מן הקהילה ולא יהיה עליהם לכתת רגליהם ולאסוף אותו מבתי התלמידים.

חכמי הקהילה קיבלו את רוב הצעותיו של רבי אליהו חזן, אולם הם סירבו להצעתו שהנערים ילמדו "גם כתיבה עברית ואת השפה האיטלקית". שמונה מראשי הקהל, ובתוכם שני רבנים, נתנו את הסכמתם לתכניתו של רבי אליהו. עליהם נוספו שניים מחכמי תוניס, רבי אברהם אשכנזי, שכיהן כ"ראשון לציון" בירושלים ורבי אברהם בן רבי חיים פאלאג'[23] מאזמיר.

---

[21] ראו: מרדכי הכהן, (תשל"ט) **הגיד מרדכי**, עמ' 236.

[22] על יחסם של חכמי הספרדים עד לתקופתו של רבי אליהו חזן ללימודי חול והשכלה בתלמודי התורה, ראו דבריו של רבי יוסף חיים מבגדד, בשו"ת **רב פעלים**, (תרס"א-תרע"ב), אורח חיים סימן כ"ב. אין הוא שולל לימודי חול הכוללים לימודי שפה ערבית וחשבון, אולם הוא קובע כי מאחר שאין בכך מצווה, הרי שיש לייחד להם חדרים מיוחדים ואל ילמדו לימודי חול בבית הכנסת שבו רגילים הילדים ללמוד תורה. כן סבר גם רבי יצחק בן וואליד מתיטואן (נפטר בשנת תר"ל/1870). חכמים ספרדים אחרים, אשר באופן כללי היו פתוחים יותר ללימודים אלה מן האשכנזים, ראו בלימודי שפה זרה וחשבון מצווה, בהיותה אמנות שבאמצעותה יתפרנס הנער בעתיד. כך למשל סבר רבי יוסף ארואץ (יליד רבאט תר"ז / 1847) ששלל את דעתו של רבי יצחק בן וואליד, וראה בלימודים אלה אף מכשיר לשלמות האדם. לדעת רבי אברהם אשכנזי, אשר כיהן כראשון לציון בירושלים משנת תרכ"ט (1869), "לשון ערבית היא לשון קודש משובשת", וגם הרב יעקב שאול אלישר, שכיהן כראשון לציון בשנים תרנ"ג־תרס"ו (1893-1906), תמך בלימוד הערבית. על הוויכוח בכללו ראו אצל א' בשן (תשמ"ב), עמ' 410-411. וגם אצל מ' קניאל (תשל"ב), עמ' 145 ואילך.

[23] ראו אצל א' בשן, (תשמ"ב), עמ' 413.

חלק מהצעותיו של רבי אליהו חזן נשאו פרי רק בראשית שנות ה־90 של המאה הי"ט, בעזרת חברת "יגדיל תורה" שהחלה לפעול בשנת תרנ"ג (1893). התלמידים למדו עברית וחשבון, אולם נמנע מהם לימוד שפה אירופית.

גישתו של רבי אליהו חזן, להכניס לימודי חול לתלמודי תורה, נבעה מחששו הכבד מסכנות העלולות להיגרם לשלמות הרוחנית של עם ישראל. רוח ההשכלה באירופה השפיעה גם על חלק מיהודי צפון אפריקה, בעיקר על השכבות האמידות של הציבור. הרב אליהו חזן חשש לשלמות הרוחנית של עם ישראל, שתיפגע אם חלק מהעם יצא ללמוד בבתי ספר נוכריים. הוא חשש שכך הם יאבדו לעם ישראל, לכן הוא הציע להכניס לימודי חול לתלמודי התורה.

"... שמעו זאת הבוטחים באירופה ושובו אל ה'. הלא הממשלה השוררת בארץ, הסירה כל ממשלה מיד תופשי התורה, עינינו רואות וכלות, האוכלים למעדנים בשר החזיר, והשותים במזרקיים יין נסכם, הבוערים אש בשבת מבלי כל מגור ופחד... כי בעוונותינו שרבו רבים מבני עמנו שמחים לקראת החרות והדרור, לבל יהיו עוד תחת עול התורה המסור ביד החכמים..."[24]

רבי אליהו מתח ביקורת על עשירי היהודים שחיקו את דרכי הגויים במותרות ובתפנוקים. הם ביקרו בתיאטראות ולמדו מאורחות חיי הנוכרים. כדי להילחם בתופעות אלה הציע להם להתיישב בארץ ישראל ולעסוק בבניינה. על מנת לשמור על המסגרת המסורתית היה צורך לשלב בין התורה והמדע ולהסתגל לחידושים המדעיים שהתרחשו בעולם. רבי אליהו חשש שהתעלמות מההשכלה תביא לקרע בין היהדי המסורתי ובין העולם המודרני, וכי ידו של האחרון תהא על העליונה. והוא חתר לתיאום ולהשלמה ביניהם. הצעותיו לרפורמה חינוכית, באו כדי לעמוד כתריס בפני השפעות ההשכלה.[25]

נימוקיו להיתר הלימוד של לימודים כלליים בתלמודי התורה היו:

הלימודים הכלליים בתלמודי התורה יגרמו שיהודים לא יצאו ללמוד בבתי ספר של נוצרים, ולא יושפעו מהם ויאבדו חלילה לעם ישראל. לימוד השכלה באמצעות מורים נאמנים ליהדות תשמור על ילדי ישראל, וכך לא יאמר שההשכלה היא הגורמת לנטישת היהדות. רבי אליהו סובר שיש להפריד בין "לשון יוונית לבין חכמה יוונית". הוא מביא ראיה מכמה מקומות בתלמוד שיש היתר ללמוד חכמה יוונית. הוא הפריד בין חכמה יוונית מותרת ובין האסורה. חכמה יוונית שעשויה להביא תועלת לאדם יש ללמוד, אולם יש

---

[24] ראו על כך בספרו של רבי אליהו חזן **זכרון ירושלים**, עמ' 87.

[25] ראו: אצל א' בשן (תשמ"ב), עמ' 414-415. וראו גם אצל י' כחלון, (תשל"ב) עמ' 89-91.

לוותר על סיפורי מעשיות ואגדות משל חכמי יוון. הוא גם ציין שחכמי ישראל ידעו שפות והכירו את הפילוסופיה היוונית. על הנערים ללמוד שפות בקטנותם. אין חשיבות לשפה, אלא לתוכן הדברים, שהרי גם בלשון הקודש אין לדבר דברים אסורים. לדעתו השפה היא רק לבוש והדברים הם התוכן, ותוכן הדברים הוא הקובע ולא שפת אמירתם.

רבי אליהו יצא גם נגד המחמירים בחומרות שאינן בתלמוד. לדעתו, אין לגזור גזירות מדעתנו, ואין להחמיר על הציבור ועל בני העניים, צריך לדאוג לפרנסתם ולעתידם, שהרי לימוד השפות הוא אמצעי חיוני לקיום משא ומתן מסחרי.

"כי איך יצא אדם לפעלו ולעבודתו והוא פרא למוד מדבר, כאלם לא יפתח פיו, ואיך ישא ויתן עם העיירות הגדולות עם גוי שלא ידע לשונו וכתבו, ומי שבא לאסור לימוד לשונות הגויים, מקפח פרנסותיהם ופוגע בכלכלתם של יהודים... כך מקדשים את השם, ואילו אם לא נדע שפתם נהיה ללעג וקלס וחרפה בגויים ונחלל את השם."[26]

ב. מעמדו של רבי אליהו חזן בקהילה

בספר **הגיד מרדכי** לרבי מרדכי הכהן, מוזכר רבי אליהו חזן בדרך כלל בתואר "ראש הרבנים", ובכל פעם הובלטו שם אופיו ותכונותיו. רבי מרדכי הכיר היטב את רבי אליהו ובא עמו בדברים בעניינים שונים, במיוחד הסכים עמו בנושא המחלוקות בין מצדדי הרפורמות בחינוך לבין מתנגדיהן בטריפולי. רבי מרדכי ורבי אליהו חזן צדדו בשינוי המצב.

רבי מרדכי סיפר גם על מעמדו החשוב של רבי אליהו אצל השליט המוסלמי של טריפולי. בשנת תרמ"ב (1882) קיבל אחמד ראד'ם פאשא את השלטון על טריפולי וניסה להנהיג רפורמות בתחומים שונים: "הוא בחר לו את ראש היהודים החכם רבי אליהו חזן להיות לו יועץ נאמן, היה מדבר עמו צרפתית וברמזין לבל יבינו הסגנים מה הוא מדבר, ועל הדבר הקשה היה מתייחד בלילה עם רבי אליהו להמתיק סוד."[27]

גם על סובלנותו הדתית של רבי אליהו סיפר רבי מרדכי:

"... עם עניין שריפת המן בקול המולה הנה המנהג הזה קרוב להתבטל, כי בשנת תרמ"ה (1885) עמד הרה"ג אליהו חזן וישתדל בכל חוזק לבטל המנהג הזה יען הוא צפה למרחוק פן תצמח מזה שנאה ליהודים..."[28]

---

[26] ראו לעניין זה את המשך מאמרו של אליעזר בשן, רבי אליהו חזן, עמ' 415-418; ראו גם: **נוה שלום**, דף ל"ג ע"ב - ל"ד ע"א.

[27] ראו על כך אצל רבי מרדכי הכהן בספר **הגיד מרדכי**, עמ' 168.

[28] ראו שם, עמ' 198.

רבי אליהו התקין תקנות חדשות בתחום החיים הכלכליים כדי לסייע לקהילה להגדיל את הכנסותיה. הוא הציע שהחכרת הזכות על המכס תימכר בהכרזה למשך שנה תמימה, וכן התקין תקנות ביחס למס הבשר (הגאבילה), וביחס לסופרי הסת"ם הוא ניסה לסייע. רבי אליהו השתדל להשיג רשיון מקושטא לבניין בית הכנסת בעיר תיג'רנה וכן התקין תקנות בתחום השחיטה.[29] עם זאת החמיר ודקדק בכל הקשור לשחיטה כשרה.

אולם מעמדו של רבי אליהו בקבוצת היחס של חכמי הקהילה, היא "עדת הדיינים", היה קשה. לא פעם הם פסקו כנגד דעתו, כעדותו של רבי מרדכי הכהן. הם עמדו בדרכו כאשר ביקש לשנות את אופן החינוך, אף שעשירי הקהל הסכימו למסור לו את התקציבים הנדרשים.

יהודה כחלון, מתאר את ימי כהונתו של רבי אליהו חזן בתפקיד ראש הרבנים בטריפולי כימי מבחן ומעבר. כי אז החלה השפעת ההתבוללות באירופה לתת את אותותיה. לדעתו, התמזל מזלה של הקהילה שזכתה שבראשה יעמוד בתקופה זו, איש אשר באישיותו החזקה וחכמתו הרבה מנע התחדדות היחסים בין המצדדים בחידושים ובחדשנות, ובין ראשי הקהל והדיינים. מנהיגים אלה שללו כמעט את אהדת הציבור מהם באופן הנהגתם את הקהילה. רבי אליהו, אף שלא זכה שרוב תביעותיו ימולאו בהיותו בטריפולי, זכה שבימיו נעשו רוב הפעולות אשר שינו את פני הקהילה, ונתקבלו החידושים שהיסוד להם הונח באותן ארבע־עשרה שנות פעילותו בקהילה.[30] בשנת תרמ"ח (1888) סיים רבי אליהו חזן את כהונתו כרבה של קהילת טריפולי ומונה לשמש רבה של נא־אמון, היא אלכסנדריה אשר במצרים.[31]

רבי אליהו חזן רבה של קהילת יהודי אלכסנדריה
(תרמ"ח־תרס"ח)

בן ציון טרגן כותב ב"תולדות הרה"ג המחבר ז"ל", בפתח הספר "נוה שלום"[32] כי:

---

[29] ראו שם, עמ' 242. על תקנת השחיטה ראו בספרו של רבי אליהו חזן **תעלומות לב** א', חלק יורה דעה, סימנים י"ג־י"ד, דף כ"ב ע"א - כ"ד ע"א. רבי אליהו לא הצליח לבטל את חזקת השוחטים בעיר. ראו על כך **בהגיד מרדכי**, עמ' 203. ביחס לסופרי הסת"ם ראו בספר **תעלומות לב**, ב', חלק אבן העזר, סימן ה', דף מ' ע"א.

[30] ראו: במאמרו של י' כחלון, (תשל"ב) עמ' 87-88, 91-92.

[31] בעקבות פטירתו של רבה של אלכסנדריה, רבי משה פארדו, ופניית הקהילה אליו. רבי משה פארדו שימש ברבנות באלכסנדריה בין השנים תרל"א־תרמ"ח (1871־1888).

[32] ראו ב"צ טרגן (תש"ו), עמ' ה'.

"במנויו של הרה"ג אליהו חזן לראש הרבנים באלכסנדריה החלה תקופה מזהירה בחיי הקהילה פה, אשר הייתה הולכת ופורחת הודות לנשיאיה שעמדו אז בראשה. בעת ההיא הגיע מספר אוכלוסית היהודים לשמונת אלפים נפש...".

השולטן אישר את המינוי ורבי אליהו אף קיבל אות כבוד מטעמו.

מלבד היותו גדול בתורה, היה הרב אליהו חזן בקי בהוויות העולם ובלשונות אירופה. הוא ידע צרפתית, ספרדית, איטלקית, תורכית וערבית והיה אוהב ישראל באופן מופלא.[33]

במשך עשרים שנות כהונתו באלכסנדריה חיזק רבי אליהו את מעמדה של היהדות הן באלכסנדריה והן בערים הסמוכות לה. יחד עם רבני קהיר, הרב רפאל אהרון בן שמעון והרב אהרון מנדל הכהן, רבם של האשכנזים בקהיר, פעל בנושאים שונים להגן על חומת היהדות במצרים.

הרב בן ציון קואינקה,[34] היה בקשר הדוק עם הרב אליהו חזן. לאחר פטירת רבי אליהו, הוא הספידו בבית הכנסת "רבן יוחנן בן זכאי" בירושלים. בהספדו אמר:

"מי שלא הכיר את הגאון הגדול הזה לא יוכל לצייר לו איש מופת כמוהו, חכם כביר ונאור, גאון חריף ובקי, מושלם ונעלה במידות רבות ויקרות, בתכונות נחמדות ונכבדות, במידות ודעות רבות ונשגבות, מוכתר בכתר תורה וכתר חכמה וכתר גדולה וכתר יוחסין...

ולא בנקל תביא לנו התולדה איש גדול פאר הדור כמוהו."[35]

כשליח קהילתו סייר הרב חזן בארצות אירופה, ונפגש עם קיסר אוסטריה. בסיוריו אלה הרשים את בני הקהילות היהודיות ואת מנהיגיהם אשר עימם נפגש. המנהיגים עמדו עמו בקשרי מכתבים בנושאים הלכתיים שונים. בהיותו אוהב ישראל, דאג גם ליהודים שחיו במקומות קרובים למצרים, שהיו רחוקים מן היהדות. הרב טרח לאסוף ידיעות מפי כמרים חבשיים אשר הגיעו למצרים על הפלשים באתיופיה. הוא נסע לסודאן, שכנתה הדרומית

---

[33] מעמדו ובקיאותו הביאו לכך שגם עורכי אנציקלופדיות חשובות פנו אליו וביקשו את השתתפותו בהן. ראו אצל ש' חזן, (תרנ"ד), דף קט"ו ב - קט"ז ב.

[34] הרב בן ציון קואינקה היה ראב"ד בירושלים וערך את כתב העת ה"**מאסף**", הוא הוציא לאור ספרים רבים (כ"א ניסן תרכ"ז - ט"ז מרחשון תרצ"ז/1867-1937).

[35] ראה: הרב בן ציון אברהם קואינקה (ה'תרצ"ח), 32-34. וראו גם ב"**המאסף**", תרס"ח. הרב קואינקה ביקר באלכסנדריה לראשונה באדר תרס"ב (1902), שם נפגש עם הרב חזן וקשרי ידידות נקשרו ביניהם. בטבת תרס"ז (1907) עבר שוב באלכסנדריה בדרכו לצפון אפריקה, אז ביקשו הרב חזן להתמנות למורה ראשי בתלמוד תורה, אולם הרב קואינקה סירב. מספר חודשים אחר כך, שלח הרב חזן מכתב אל הרב קואינקה, בהיותו באלג'יר, וביקשו לבוא לאלכסנדריה ולמלא את מקומו כסגנו, מאחר שהוא ביקש לצאת לירושלים ולבירות. הרב ב"צ קואינקה נעתר לבקשה ושהה באלכסנדריה מניסן תרס"ז (1907) עד ניסן תרס"ח (1908) לסירוגין ואחר כך שב לירושלים. ראו: אצל קואינקה (תרצ"ח), עמ' 32-40.

של מצרים, כי שמע שמאות יהודים שם המירו את דתם והתאסלמו. בכוח השפעתו הצליח להשיב כמה מהם ליהדות. בסיוריו עם ילידי המקום הגיע גם לפנים הארץ ואסף פרטים על יהודים רבים, שהיגרו לארצות אפריקה ונמצאו בתוככי היבשת, רחוקים מכל מרכז יהודי. יהודים אלה היו נתונים להשפעות זרות ולשמד. רבי אליהו חזן נתן את דעתו על הפלשים אשר הובאו כעבדים על ידי כוהני דת מוסלמים מחבש לסודאן. לדעתו, היו קהילות רבות של יהודים באפריקה באזורים שעדיין לא נחקרו.[36]

הרב שיתף פעולה עם רבה האשכנזי של קהיר, הרב אהרון מנדל הכהן, בתכנון כנס הרבנים העולמי שנערך בעיר קרקוב שבפולין בחודש מנחם־אב תרס"ג (אוגוסט 1903) במטרה:

"לטכס עצה להרמת דגל התורה ולבקש אופן נאות ורצוי לגדור הפרצות ולבנות הנדחות." הודות להשתדלותו החליטו ראשי הקהילה היהודית באלכסנדריה לסייע בקיום הכנס ותרמו סכום נכבד להצלחתו.[37] גם כאשר עלו ספקות בקשר לקיום הכנס, ידע הרב חזן בעצה נכונה ובמחשבה נבונה לכלכל את הדברים באופן שהכנס יתקיים כמתוכנן.

התכנית העיקרית של הכנס הייתה ייסוד אגודה עולמית של רבנים. לפי הצעתו של הרב חזן פתחה את הכנס שבועה, המודיעה לכל עמי תבל שרבני ישראל מכל רחבי תבל דוחים ומוקיעים את עלילות הדם שהעלילו הגויים על היהודים לדורותיהם, וגם בתקופתם, כפי שאירעו מספר אירועים כאלה ברחבי תבל.

השבועה נערכה בט"ז מנחם־אב תרס"ב, והייתה אירוע מרשים ומעמד נשגב. הרב חזן הקריא את נוסח השבועה בהיותו לבוש בבגדי החכם באשי ועטור עם אותות הכבוד שניתנו לו על ידי הסולטן. אחריה נבחרו הרב אליהו חזן ורבה של העיר קרקוב לשמש כנשיאי כבוד של הכנס כולו.[38]

---

[36] ראו: יעקב פיטלוביץ (תשי"ט), עמ' 34. המחבר נפגש עם הרב אליהו חזן באפריל 1908, מספר חודשים לפני פטירת הרב. הרב מסר לו את המידע הנ"ל והוסיף כי ברשותו מידע רב, העשוי להפיץ אור על היהדות באפריקה. הוא דיבר על רצונו לערוך מסע באפריקה ולחפש יהודים אבודים. פיטלוביץ מספר כי כאשר נפגש עם הרב חזן התפלא על כי הכיר וידע על כוונתו הוא לצאת ולסייר בחבש ולחפש את היהודים האתיופים.

[37] ראו על כך בספרו **נוה שלום**, עמ' ו'. במענה לפנייתו של הרב אהרון מנדל הכהן, מציין הרב חזן כי הוא מסכים עם נושא האסיפה, ומוסיף שכבר העלה את הנושא בספרו **זיכרון ירושלים**, ליוורנו תרל"ד.

[38] ראו: הרב אהרון מנדל הכהן (תש"ך), עמ' 11־12, כ"ט־ל'. וגם: **תעלומות לב**, חלק ד', אלכסנדריה תרס"ז, סימן כ"א דף מ"ה ע"א - מ"ח ע"א.

רבי יונתן בנימין הלוי הורוויץ, שהספיד את הרב אליהו חזן בירושלים בבית כנסת הריב"ז, סיפר: "זכיתי להכירו באסיפת הרבנים בעי"ת קרקא והוא היה נשיא הכבוד באסיפה ההיא, וכל הגדולים גאוני ארץ שהתאספו שם חלקו לו כבוד גדול, כי הבינו יקר ערכו הרם והנישא. והיה איש חי רב פעלים להשתדל לטובת עמו להקים מוסדות הדת והתורה ביראת ה' ומלך. והיה תקיף גדול ברוב כחו ותבונתו הרחבה, ושנתיים ימים אחרי הכנסת הגדולה נתכבדתי שבא לעיר תחינותי, לבקרני, והתארח אתנו כמה ימים, וכבוד נתכבד אלינו באותן ימים שמקרוב ומרחוק באו לקבל פניו ולהנות מזיו תארו כמלאך ה' צבאות. גם השרים ונכבדי ארץ השתוממו על המראה וכבדו אותו ביתר שאת ונתקיים בו ממש "וראו כל עמי הארץ כי שם ה' נקרא עליך ויראו ממך."[39]

פעילות למען יהודי ארץ ישראל

הרב אליהו חזן השתדל כאמור לסייע לבני עירו בכל נושא שפנו אליו. בחודש אייר תרנ"ד (1894) הפליגה אנייה מאלכסנדריה ליפו והביאה עמה מספר גדול של עולי רגל יהודים, שביקשו להגיע לירושלים ולחגוג בה את חג השבועות. בהגיע העולים לנמל יפו, דרשו מהם שומרי החוף "ערבות" שבתום הביקור ישובו לארצם. הנוסעים הללו, שלא יכלו לעמוד בכך, סירבו לתת ערבות כזאת והוכרחו לשוב למצרים כשבויי מלחמה. במצרים סיפרו לרב ולראשי הקהל על המאורעות והסבל שעברו עליהם. הדבר עורר רוגז רב והוחלט שהרב חזן ישלח ל"ראשון לציון", הרב יעקב שאול אלישר, רבה של ירושלים, מכתב בקשה שישתדל אצל השולטאן להתיר את כניסתם של עולי הרגל.[40]

גם בשנת תרנ"ו (1896) כאשר פרצה מגיפת חולירע בעיר ורבים ברחו מאלכסנדריה, נחלץ הרב חזן לעזרת בני עדתו. וכן בשנת תרס"ב (1902).[41]

לאחר פטירתו של הראשון לציון, הרב אלישר, בתמוז תרס"ו (1906), פרצה בירושלים מחלוקת קשה בנוגע ליורשו. חכמי העיר הספרדים נחלקו לשתי קבוצות יריבות, שכל אחת מהן תמכה במועמד אחר למשרה הרמה. המחלוקת פילגה גם את הציבור הירושלמי והשפיעה קשות על תדמיתה של קהילת ירושלים. כדי להגיע לפשרה בין הכיתות היריבות, פנו אל הרב חזן לקבל עליו את משרת הרבנות בירושלים, אולם הוא סירב לקבל את ההצעה.

---

[39] ראו: **המאסף** (תרס"ח), שנה י"ג, חוברת ג', סימן ס"ה.

[40] ראו: מ' בניהו (י"ד ניסן תש"ו), **הד המזרח**, כרך ד', גליון 49-50, עמ' 19.

[41] ראו על כך **בהמגיד לישראל**, שנה ה', (י"ד תמוז תרנ"ו / 25 ביוני 1896), גליון 25, עמ' 25.

מספר חודשים אחר כך, נסע הרב לירושלים. אחת ממטרות נסיעתו הייתה להשלים בין שתי הכיתות היריבות. הרב אמנם הצליח להשפיע מעט על היריבים, אולם הסכם שלום לא נחתם.

בנסיעתו זו הייתה לרב מטרה נוספת והיא לאחד את העדה הספרדית והעדה האשכנזית בירושלים, לפחות בעניינים רוחניים. הרב אסף את רבני העדות והציע להם שבשם כבוד ירושלים וכבוד התורה הקדושה, יש לאחד את הכוחות הרוחניים בירושלים ולבנות בין דין גדול של רבני הספרדים והאשכנזים בעיר. הרב קיווה שבית דין זה ינהל את העניינים הדתיים בארץ ישראל ואליו יפנו בשאלות מכל ארץ ישראל ומארצות הגולה, להגדיל תורה ולהאדירה.

לאחר מסע שתדלנות נמרץ ואסיפות רבות, לא יצא הדבר לפועל. הוסכם מטעם רבני ירושלים הספרדים והאשכנזים וגאוניה כי בבוא אליהם שאלה דתית מאחת מערי ארץ ישראל, יתאספו יחד כל בתי הדין של שתי העדות (ולא בית דין אחד מאוחד) וישאו ויתנו ויפסקו יחד בשאלה.[42]

בירושלים ראה הרב את מצבם העגום של בתי המדרש והישיבות של עדת הספרדים, שרמתם הלימודית ירדה פלאים והכליה עלולה לבוא על העדה הספרדית בירושלים. כדי לתקן את המצב, ייסד הרב ישיבה בשם "נוה שלום", ומינה בה מורים ללימודים עיוניים בגמרא ופוסקים, ומורים אחרים שיעסקו באופן מעשי בהוראת מקצועות הקודש: שחיטה ומילה. כמו כן מינה להם מורה ללשון הערבית, כדי שהתלמידים יכירו את שפת המדינה.

הרב סייע לבית המדרש "דורש ציון", אשר לאחר מות מנהלו, רבי יוסף חיים אופטלקה, נותר ללא מנהל. רבי אליהו דאג לסייע למוסד מבחינה חומרית ומינה את הרב מנחם שם־טוב הכהן אלחסיד, מחכמי ירושלים ורבניה ומנהל בית החולים "משגב לדך" כמנהל בית המדרש.[43]

גם לפני הגיעו לירושלים היה פעיל לטובת מוסדות דת וחסד בארץ ישראל. רבים ממפעלי החסד בירושלים נתמכו על ידו בנדבות שנתיות או פרטיות. הוא השתדל לדבר בכל הזדמנות על לב נדיבי אלכסנדריה שיתמכו בעניי ארץ ישראל.[44]

---

[42] ראו: **היהודי** (לונדון ה' מנחם־אב ה'תרס"ז אוגוסט 1907), הנסיעה לירושלים מאלכסנדריה נערכה יחד עם הרב ד"ר משה גסטר, רבה של הקהילה הספרדית באנגליה.

[43] ראו על כך **בספרו נוה שלום, עמ' ו'־ז'.**

[44] ראו שם, עמ' ה'.

פעילותו ותקנותיו של רבי אליהו חזן באלכסנדריה

חינוך - בשנת תרנ"ד (1894) הקימו הרב אליהו חזן יחד עם הרב אביכזיר, באלכסנדריה את חברת "עמלי תורה", שמטרתה הייתה להקים תלמוד תורה ולספק מזון לתלמידים נצרכים. הרב עודד חינוך מקצועי לבנים ולשם כך גייס את פליכס זוארץ, אחד מפעילי הציבור שייסד ועד לאיסוף כספים למען בית ספר למלאכה. בית הספר נפתח בשנת תרנ"ז (1897) והיו בו שתי מגמות: חייטות ונגרות.[45] דאגת הרב הייתה להעלאת רמת החינוך של בני העניים, שילמדו במוסדות יהודיים ולא יושפעו ממורים גויים בבתי ספר נוכריים. הרב נתן את דעתו גם לחינוך הבנות. הוא ארגן חגיגה לבנות מצוה בבית כנסת "אליהו הנביא" שבאלכסנדריה ולימד אותן בעצמו שיעורים בתורה ובתולדות עם ישראל לחניכות.[46]

הספדים - בנא־אמון (אלכסנדריה) נהגו להכניס מת חשוב - איש או אישה - לבית הכנסת ולהספידו שם. הרב נתן עמרם, מרבני הקהל, התנגד למנהג זה:

"כי מעת ראותי עניין זה, הייתי נכווה בחמי חמין, ואוי לי אם אומר אוי לי אם לא אומר, שכן הייתי משער בדעתי שאם הייתי מוחה בידם. אין ספק אצלי כי מרוב מרירות קרובי המת, ורוב דעות המנוגדות לזה היו באים לידי הכאות איש באחיו ואפילו עד שפוך דם. ולכן הייתי אומר בלבי הנח להם 'מוטב שיהיו שוגגים'. ואולם עתה שנמסר הדבר לידי מעלת ראשי הקהילה שרי "הועד הקדוש נווה שלום" יכב"ץ [יכוננו בצדק] לתקן המעוות ולגדור הפרצה הזאת מעל הקהל הקדוש הזה. זאת אומר, דהא ודאי אין לך איסור גדול מזה. וכל שכן להכניס מיטה של אישה לבית הכנסת...".[47]

בתקופת הרב משה פארדו הותרה הרצועה והדברים שבו לקדמותם והנפטרים הוכנסו לבית הכנסת. כאשר מונה הרב אליהו חזן לרב הקהילה, בירר את הנושא, ונאמר לו כי הרב פארדו התיר הכנסת נפטרים לבית הכנסת, נטען גם כי הרב פארדו כתב פסק על כך, אולם הרב חזן לא מצא דבר זה בכתובים, דעתו הייתה כי יש לאסור הכנסת נפטרים לבית הכנסת.[48]

---

[45] ראו אצל י"ח לנדאו, (תשמ"ח) עמ' 214,82,69.

[46] ראו בספרו של רבי אליהו חזן, **נוה שלום**, עמ' ו'.

[47] ראו: נוה שלום, דף מ"ג ע"א. הרב נתן עמרם, רב הקהל באלכסנדריה בין השנים תרכ"ג־תרל"א (1863־1871) מסר את פסק דינו בכ"א בשבט תרכ"ד. ראו אודותיו: לנדאו, **היהודים במצרים**, עמ' 104. הנושא הזה נידון גם **בתעלומות לב**, חלק ג', סימן ט"ז, דף ל"ג ע"א, ושם: סימן י"ז דף ל"ד ע"א ושם: סימן י"ח, דף ל"ח ע"א.

[48] ראו: שם, דף מ"ג ע"ב - דף מ"ה ע"א.

בראשית חודש סיון תרמ"ט (1889), החליטו הרב חזן וועד הקהילה שאין "להכניס שום ארון לבית הכנסת". בשנת תרנ"ג (1893) נבנה חדר מיוחד מאחורי בית כנסת "אליהו הנביא" שאליו היו מכניסים את ארונות הנפטרים ולהספידם כראוי.

תקנת הפקעת הקידושין[49]

קודם בואו של הרב חזן, היה מנהג לשדך ולקדש נערה ולאחר פרק זמן לקבוע מועד לחופה. אולם הרב, בראותו כי דחיית העמדת החופה לאחר הקידושין עלולה לגרום לתקלות, תיקן בהסכמת ראשי הקהל שאין איש מקדש את אשתו, אלא בשעת הנישואין.[50]

בנושא זה התקין הרב מספר תקנות חשובות:

1. ביטל את הנישואין מחוץ למשרד הרבנות, כדי שזרים לא יוכלו לשאת נשים במצרים מבלי שידווח למשרד הרבנות על מעמדם האישי.
2. קבע את תנאי האירוסין ברבנות רק לפי תעודת זהות, כך שהצדדים המתארסים שכנעו את הרבנים בכך שהם פנויים.
3. קבע להכריז בכל בתי הכנסת, ארבעה שבועות מראש, את שמות העתידים להינשא.

תקנות אלה נקבעו מכיוון שגברים רבים הגיעו למצרים, ששכנה על אם הדרך. הם דיווחו שהם רווקים ונשאו נשים, אבל אחר כך התברר, שלאנשים אלה ישנה אישה במקום אחר או שהם פסולי חיתון. בנות יהודיות רבות במצרים רומו. בעיה אחרת הייתה שגברים צעירים ביקשו לשאת כלות נאות ועשירות וקידשו אותן, שלא על דעתן. כדי להפקיע את הנישואין הבלתי רצויים האלה, דרשו פיצוי כספי גבוה וגרמו בכך עוגמת נפש לכלה ולמשפחתה. תקנת הרבנים באלכסנדריה ובקהיר, שאין לשאת אישה אלא לאחר אישור של גורם דתי מוסמך, גרמה לכך שכל נישואין אשר לא נערכו בהתאם לכללים הללו הופקעו מראש.[51]

---

[49] ראו שם, דף נ' ע"ב.

[50] כהסכמת רבני ירושלים הקדמונים, שם, סעיף ב'. תקנה זו הוצאה ביום הכיפורים שנת התכנ"א.

[51] נושא זה היה בעייתי במיוחד במצרים אשר הייתה ארץ מעבר לציבור גדול. חוסר האפשרות לפקח על ציבור זה גרם למכשולים רבים. גם המודרניזציה, ההשכלה ונטישת המסורת פתחו פתח לבעיות הלכתיות רבות כמו נישואין לפסולי חיתון. ראו: על כך בספרו של רבי אליהו חזן **נוה שלום**, מהדורת ירושלים תש"ן, דף נ"א ע"ב. על התקנות החדשות ראו: שם, דף נ"ג ע"ב - נ"ד ע"א.

עניינים שנדונו בספר השו"ת - "תעלומות לב"

שאלות רבות הופנו לרב אליהו חזן מכל קצוות העולם היהודי, ממזרח וממערב. בחלקים א' וב' של ספר השו"ת שלו **תעלומות לב**[52] מצויות שאלות שבהן דן הרב חזן בהיותו בירושלים, באלג'יר ובטריפולי. בחלקים ג' וד' של **תעלומות לב** נדונות שאלות שהופנו אליו ממקומות שונים בעולם. שאלות אלו מלמדות על מידת פרסומו ומעמדו בעולם ההלכה. יש להניח שיציאתו בתרס"ג (1903) לאספת הרבנים בקרקא, וטקס ה"השבעה" שנערך ביוזמתו, גרמו אף הם לפרסומו הרב.[53]

ממזרי קורפו

בחלק ג' של **תעלומות לב** כלול דיון בשאלה שניסרה בעולם הרבני באותה עת - מעמדם של "ממזרי קורפו". הרב וידאל אנג'ל התיר לזוג ממזרים שנישאו לבוא בקהל. הרב אליהו חזן דחה את פסק דינו ופנה אל הראשון לציון, הרב יעקב אלישר, לדון בשאלה מחדש. הרב אלישר החליט לשוב ולדון בעניין,[54] לאחר שבית הדין בירושלים קיבל את פסק דינו של הרב אנג'ל.[55] בעקבות ערעורו של הרב חזן, נבדקו העדויות שנית ועל פיהן נקבע כי אמנם הממזר, אבי המשפחה, מותר לבוא בקהל אולם אשתו הממזרת פסולה מלבוא בקהל, ולכן כל יוצאי חלציה פסולים כמוה. חכמי ירושלים ודיניה ביטלו את פסק הדין של רבי וידאל אנג'ל והממזרים נותרו בממזרותם כפי שהיו לפנים.

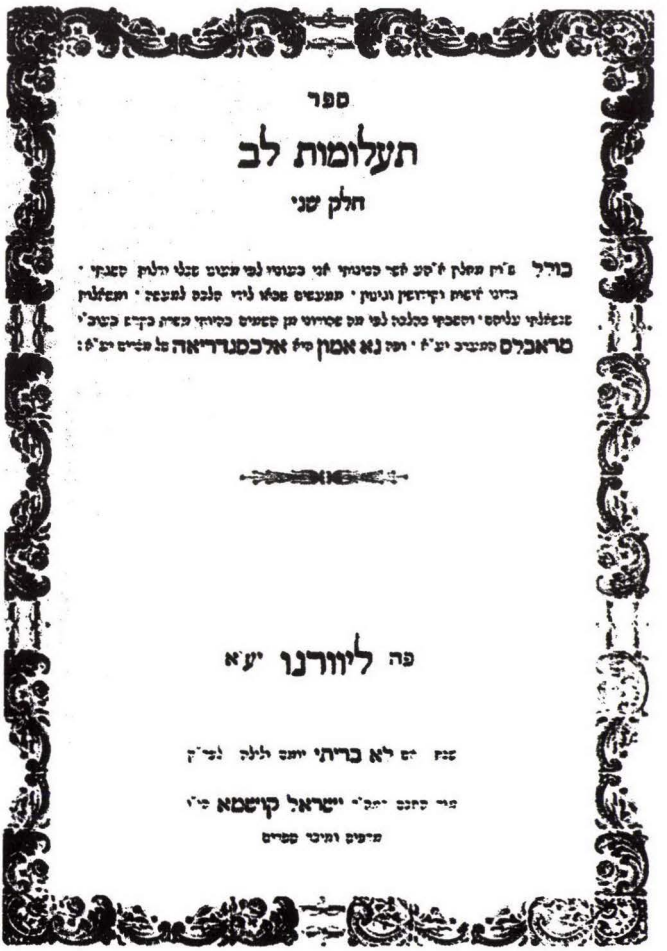
---

[52] על מבנהו ראו להלן ברשימת ספריו.

[53] ראו **בתעלומת לב**, חלק ד'.

[54] ראו: **תעלומות לב**, (תרס"ג), חלקה ג', קונטרס מעלת היוחסין, סעיף א'. תשובת הראשון לציון, מח' באלול תרנ"ה. הנושא נדון שם בסימנים: ב', ג', ד', ה'. וראו שם: **קונטרס משמרת הטהרה**, סימן ו', מאת הרב רפאל אהרון בן שמעון.

[55] כ־70 שנה לפני התרת הממזרים, ממזר נשא לאישה ממזרת, והם העמידו דורות של ממזרים. בסוף המאה הי"ט פנו בני משפחה זו לרב וידאל אנג'ל וביקשו שיחקור בעניין. לאחר חקירתו התברר, כי אין יסוד להנחה שהממזר הראשון, אבי המשפחה, הוא אכן ממזר ולכן יש להתירו לבוא בקהל. הוחלט אפוא להתיר לממזרי קורפו לבוא בקהל, ואף פסק הדין נכתב ונחתם על ידי חכמי ירושלים ורבניה ופורסם בספרו של הרב אלישר **עולת איש**.

ספר

תעלומות לב

חלק שני

בודל ב"ח מעלת ז"ק לפי כשהוא לפי כשהוא נפי עשהם שבלי ילמוך קשבוך ·
ביטו ישאת ויקיזאן ונטען · מעשים אפא ליהי שלבם לפעבה · ותשפלון
שבשלוך עליהם · וחשבוך כהלנה לפי אם שהיהו מן קשמים כפיהוך כשרת בקרב כשבי
מראכלם המעביב יע"ן · ופה נא אמון מיל אלכסנדריאה מל עשרים יע"ן:

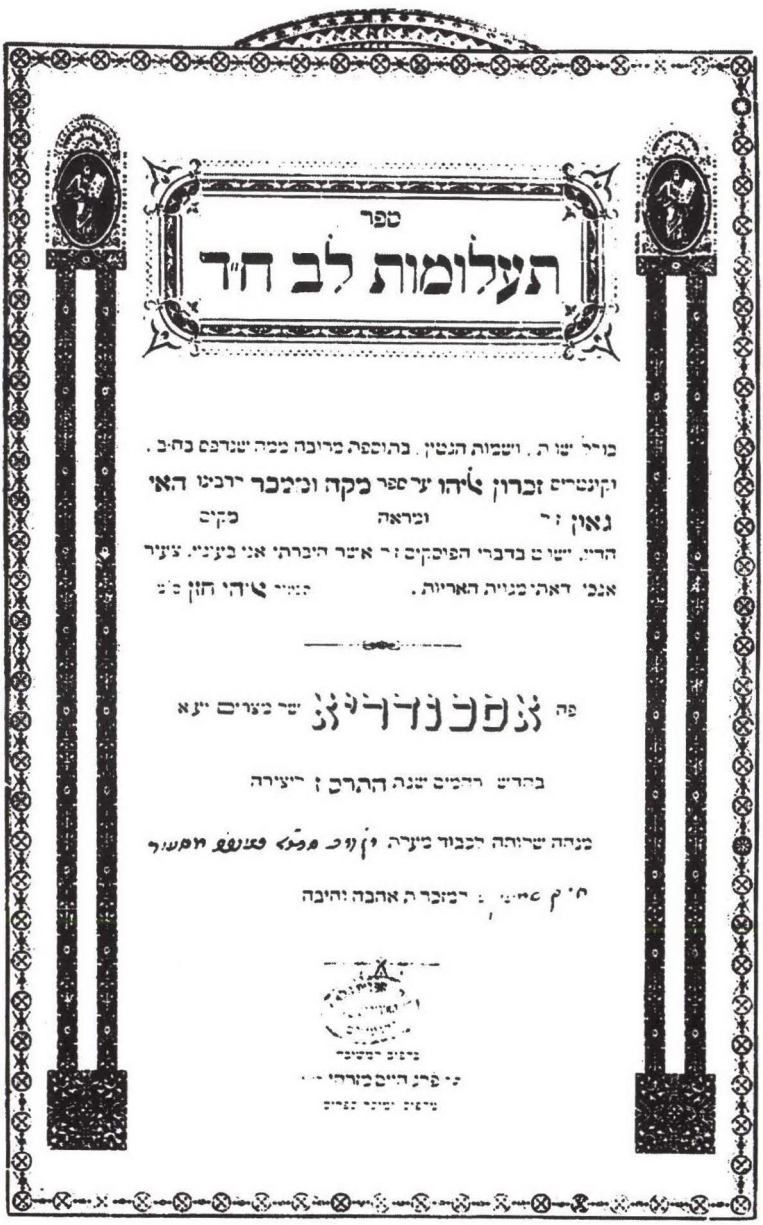
פה ליוורנו יע"א

שנת ים לא ברית יחסר לילה לפ"ק

מדי כחכם יחב"י ישראל קושטא מ"י

מישם ומיטי משרים

שאלות ותשובות תעלומות לב, ליוורנו תרל"ט

ספר

תעלומות לב חד

בוריך ישוה . ושמות הנעתן . בתוספת מרובה ממה שנדפס כאן .

וקונטרים זכרון אליהו ער ספר מקה ומיכר ירביעי האי

גאון ז"ל ומראה מקום

הרב ישוב בדברי הפוסקים ז"ל אשר הזברתי אני בעניי. צעיר

אנכי דאתי מבנית האריות . מאיר אליהו חזן ס"ט

פה אלכסנדריא ע"ש מצרים יע"א

בהדש רחמים שנת התרס"ז ליצירה

מנהה שיהיה הכבוד ביצירה יין ויפה פנעשה חמשיר

חזק אחיי ונתחזק ת אהבה יהיה

שאלות ותשובות תעלומות לב, חלק רביעי, אלכסנדריה תרס"ז

נישואין מעורבים[56]

"נשאול נשאלתי בשנת ה'תרמ"ד בתחילת בואי לשרת בקודש פה העירה נא־אמון יע"א להגיד דבר המשפט איך להתנהג בבני התערובת, אשר רבים מעמי הארץ מבני עמנו הבאים ממרחק לסחור את הארץ, והנה פנוים שחיים בלא תורה ובלא אישה, יש מהם שמיחדים להם אישה ישראלית, ומולידים בנים ובנות בלא כתובה ובלא קידושין, וביום הח' ללידת הבן מבקשים את המוהל למול את הבן. ופעמים שיבוא יום מילתו ביום שבת קודש, ועוד זאת רעה רבה וחולה היא, שיש שמייחדים להם אישה נוצרית וילדה לו בנים ובנות, ובעבור זמן באים לגייר אותם ולמולם להטבילם, ופעמים שמגיירים גם את האם כדי לישא אותה בכתובה וקידושין. ושואלים הלכה: אי שפיר דמי לגייר את האישה שכבר הייתה עמו, היא באה להתגייר רק כדי להינשא לו, ולא לשם שמים, ומה דין הבנים ומילתם בחול ובשבת? וסדר הברכות? ומה אם האישה לא נתגיירה, ובאים למול את הבן שהורתו ולידתו שלא בקדושה, ואם חל המילה בשבת אי שייך למולו?"

השאלה הנ"ל מלמדת על המצב הרוחני הקשה של הקהילה היהודית במצרים. מצד אחד התקיימה קהילה יהודית נאמנה שהקפידה על כללי ההלכה, אולם מאידך גיסא הגיעו למצרים סוחרים, אשר ניצלו את החופש האישי שחל בה ולקחו להם פילגשים שלא בכתובה וקידושין, ואחרים אף החמירו לעשות בלוקחם לעצמם נשים גויות. כל זה העלה שאלות קשות שנידונו הן בקהיר והן אצל הרב אליהו חזן באלכסנדריה.[57]

המצב הרוחני בקהילה - רוחות חדשות וחופות חדשות

הרוחות החדשות אשר נשבו במצרים בסוף המאה הי"ט, קבלת זכויות אזרח, הנהגת חופש הדת והעיסוק, גרמו לירידה רוחנית ודתית בקהילה.

---

[56] ראו בספרו של רבי אליהו חזן **תעלומות לב**, ח"ג, סימן ל"ב, דף מ"ה ע"ב.

[57] במקום אחר דן הרב בשאלה שהופנתה אליו אודות אישה יהודיה אשר נטשה את בעלה וכעת חיה עם גוי וילדה לו שני בנים. ראו: שם, שם, קונטרס **איגרת שבוקין**, סימן ח', דף ס"ו ע"ב. וכן ראו: שם, ח"ד, סימן כ"ב, מכ"ז שבט תרס"ז. בראובן שנולדה לו בת מבת אחיו ללא חופה וקידושין. על המצב הרוחני בקהילת יהודי אלכסנדריה באותה עת ראו: שם, חלק ב', דף ל"ד ע"ב, המדבר על מסבאות וזנות. וכן: ראו בשו"ת **יד הרא"ם**, דף קל"ט ע"א, הכותב על נשים אשר נפרדו מבעליהן באירופה בלא גט, והובאו או באו למצרים לעסוק בזנות. ראו גם אצל צבי זוהר, בתוך י"מ לנדאו (עורך) (תשמ"ח), עמ' 577־608. וכן אצל יעקב דוד חסון, שם (תשמ"ח) עמ' 559.

באחת מתשובותיו סיפר הרב אליהו חזן על נוהגי עריכת החופות באלכסנדריה:[58]

"הנה בתחילת בואי, פה העירה, מצאתי המנהג הזה לעשות החופות בלילה ולא מחיתי בידם כיון שנהגו כן על פי רב מומחה ופקיע, הרב הגדול שקדמני זלה"ה, אך במשך הימים ראיתי את התקלות הרבות הנמשכים מזה, כי הנה באות הנשים כמעט חציין ערומות בלבוש הבוז והדק, כדי לצאת אחר כך במחול משחקים ולרקד לפי הכלה אנשים ונשים בחורים עם בתולות יחדיו. וזאת היתה הסיבה לקבוע הנישואין בלילה. למען תכף אחר הז"ב [השבע ברכות] יצאו יחד לרקד ויקומו לשחק ויבא גם השטן בתוכם להבעיר את הבערה, כידוע. לכן אזרתי כוח לבטל המנהג הזה כי מעיקרא לקדש בלילה לכתחילה יש לחוש להחמיר."

כיוון שהריקודים המעורבים הפכו לחלק מטקס הנישואין, לא יכלו לסדר את הקידושין בבית הכנסת ולא בבית, אלא באולמות ובבתי קפה גדולים.

עריכת הנישואין במקומות בלתי מכובדים כאלה, גרמה לבזיון העדה היהודית בעיני הנוכרים.

"עד הנה נוהגים שאיש אשר מקום דירתו צר מהכיל את כל קרואיו לחופת בנו או בתו היה עושה החופה באחת מבתי מלון אורחים אשר בעיר שבעליהם נכרים וערלים... ובית דין הצדק היו מוכרחים לסדר להם חופה וקידושין בבתי המלון הנ"ל. וכיון שנשתרבב המנהג לעשות חופות בבתי נכרים אשר לא מבני ישראל המה, הורע הדבר עוד יותר... ובעוונותינו הרבים, היינו חרפה לשכנינו כי אין באומות העולם מי שיעשה כזאת, כי הנוצרים, נמנע שיעשו חתונתם כי אם בבתי כנסיותיהם מקום צנוע, והישמעאלים כל שכן, קל וחומר שאין עושים חופה כי אם בחדרי חדרים, ורק עם נבחר בו פרץ והרס גדר צניעותו בזאת.[59]

ספרי רבי אליהו חזן

1. ספר דרשות בשם **טוב לב**, נדפס בתוך הספר **ייטב לב**, ספר של זקנו, הראשון לציון, הרב חיים דוד חזן (תרכ"ח), אזמיר.
2. בקונטרס **"ישמח לב"**, חלק א' ירושלים תרל"ד, חלק ב' ליוורנו תרל"ד. בספר זה כולל את פסק דינו בדבר הירושה של הקאיץ' נסים שמאמה. שם, דף א' ע"א - דף י' ע"א.

---

[58] רבי אליהו חזן, **תעלומת לב**, ח"ד, סימן נ"ז, דף נ"ח ע"א.

[59] ראו אצל רבי רפאל אהרן בן שמעון (תרס"ח), דף קע"ט, ע"ב.

הסכמתו מצורפת להסכמתם של גדולי הרבנים וחכמי ירושלים והתפוצות, שהסכימו לצוואה. מהדורה איטלקית של קונטרס זה נדפסה בליוורנו תרל"ז (1877).

3. ספר **"זיכרון ירושלים"**, ליוורנו תרל"ד.[60]

הספר כתוב בצורת ויכוח רב משתתפים, וביניהם שתי דמויות מרכזיות: "הגר" ו"האזרח". הגר הוא המחבר, רבי אליהו חזן, שד"ר צעיר לימים מירושלים אשר הגיע לתוניס והתארח בביתו של האזרח. האזרח מייצג כאן את היהודי המשכיל, בעל אזרחות של אחת ממדינות אירופה. הוא מנסה, בעזרת הגר, לבדוק מחדש, את עיקרי האמונה היהודית ולהתמודד עם בעיות שנוצרו בזמן המודרני. מלבד אלה משתתפות בוויכוח עוד מספר דמויות: הגברת, הקצין, הנסיך, הנשיא, יהודי, נדבן ואחרים.

החיבור בנוי משישה עשר חלקים יומיים. בכל יום נדונים נושאים שונים השנויים במחלוקת. הסיפור מתרחש בתוניס, בעיר הבירה, על נופיה הצבעוניים. שפת החיבור היא עברית בסגנון משכילי, שזורה במילים אחדות מן השפה הצרפתית. הספר מכיל הרבה מאפיינים דרמטיים. דיאלוגים רבים, מובאות משל חכמי הזמן המשופעות באהבת ציון וירושלים, שירים קצרים, משלים וחידות, וכל אלה הופכים את החיבור למושך ומרתק את לב הקוראים.

בויכוח מנסה הגר להגן על מרכזיותה של ירושלים בעולם היהודי, ולשם כך הוא מגייס את הנאום הנלהב בשבח ירושלים אשר נשא נשיא חברת כל ישראל חברים (כי"ח), אדולף כרמייה, באסיפה בשנת תר"ל (1870).

כמו כן חיבר רבי אליהו חזן שיר בשבח ירושלים, הבנוי בתבנית שירו הנודע של המשורר רבי דוד חסין **אוחיל יום יום אשתאה** - בשבח העיר טבריה.[61] הגר מבקש גם לענות לאזרח ולכל שאר הנוכחים על השאלות ההלכתיות והפילוסופיות שהתעוררו בקרב היהודים.

---

[60] מ' שרף, החידה הספרותית בחיבור זכרון ירושלים לרבי אליהו חזן, שד"ר ירושלים בצפון אפריקה, בתוך: **דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות**, חטיבה ג, כרך ב, ירושלים תש"ן, עמ' 89-92.

[61] ראו בנספח. לחיבור זיכרון ירושלים הוסיף רבי אליהו בן אמוזג מאיטליה הקדמה בצרפתית. בן אמוזג פרסם באיטליה ב־1862 פירוש מדעי לחומש וקרא לו **אם למקרא**. פרסום הספר הזה עורר זעזוע בעולם היהודי, בעיקר בקרב חכמי ירושלים ורבניה. כדי לרכך את ההתנגדות העזה שזכה לה, ר"א בן אמוזג פרסם חיבור חדש ובו התנצל על הקודם. כאשף הזדמן רבי אליהו חזן בשנת תרל"ד לליוורנו, מיהר רבי אליהו בן אמוזג, לנצל את הבמה שנתנה לו והדפיס את חיבורו מחדש כולל דברי ההתנצלות. על חיבורו "אם למקרא". ראו גם אצל מ' שרף, (תש"ן) עמ' 91.

החיבור נכתב כתוצאה מן האווירה המיוחדת שנוצרה באירופה בשלהי תקופת ההשכלה, ובה היהודים לא נותרו אדישים לרוחות החדשות שנשבו שם, והאמינו כי חופש הדעות ישחרר את האנושות מן הדעות הקדומות הרווחת בה על היהדות, וכך תיעלם שנאת ישראל. רבי אליהו חזן, אשר בהיותו שד"ר ירושלים ביקר במקומות שונים, התעניין במצבם של אחיו במקומות מושבותיהם וחש בהדרדרותו של העם היהודי אשר ביקש להידמות לגויים.

"מדי עוברי בארצות הנאורות החופשיות ראיתי בני עלייה טובים וישרים, גם התערבתי עם שונים ההולכים בדרך לא טוב... על כן רוח בטני הציקתני לחבר המחברת הקטנה הזאת, לעורר את האהבה, אהבת ארץ הקודש, ולהעיר אוזן בני עמנו וראשיהם שופטיהם ומנהגיהם מבלי לחרוץ שום משפט...".[62]

בספר נידונים עניינים שונים, כגון:

א. החובה להינשא בנישואין אזרחיים בנוסף לנישואין הדתיים.

ב. ייבום וחליצה.

ג. יום טוב שני של גלויות.

ד. חזרת הש"ץ בתפילת שמונה־עשרה.

ה. יין של נוכרים ופת של נוכרים.

ו. ענייני חינוך: לימוד שפות שונות, לימודים כלליים ולימודי קודש, לימוד של נשים.

ז. מעמדה של האישה בחברה.

ח. תחיית המתים.

ט. שכר ועונש ושאלות פילוסופיות שונות כגון: יחס לנבואה, ענייני דת ומדע.

י. יחס יהודי הגולה לארץ ישראל וליהודים החיים בה.

4. ספר שאלות ותשובות "**תעלומות לב**".

חלק ראשון, על ארבעה טורים, ליוורנו תרל"ז.

חלק שני, על טור אבן העזר, ליוורנו תרנ"ג.

חלק שלישי, על ארבעת חלקי שולחן ערוך, אסכנדריה (אלכסנדריה), ניסן התרס"ג

---

[62] ראו דברים אלה בהקדמתו לספר **זיכרון ירושלים**.

חלק רביעי,[63] ענייני גיטין ושמות גיטין וקונטרס **זיכרון אליהו** על ספר **מקח וממכר** לרבינו האי גאון. אסכנדריא (אלכסנדריה), אלול התרס"ז.

הרב התכתב בשאלות בהלכה עם הגדולים בחכמי ישראל בתקופתו שישבו בארצות המזרח והמערב. אל רבי אליהו חזן הפנו שאלות מירושלים,[64] מחברון,[65] מצפת,[66] מטבריה,[67] מביירות,[68] מדמשק,[69] מאזמיר,[70] ממרוקו,[71] מלונדון,[72] ממנצ'סטר,[73] מג'ירבא,[74] מקרקא,[75] מסופיה,[76] מפיורדא,[77] מיקטרינוסלב,[78] מאודיסה,[79] מבוקרסט,[80] משאלוניקי,[81] ממלטה,[82] מקורפו,[83] מאנקונה,[84] מצנעא שבתימן[85] ומארם צובא.

5. ספר **נוה שלום**, (התרנ"ד), כולל את מנהגי נא-אמון (אלכסנדריה) וארץ מצרים. הספר הודפס שנית בנא-אמון בשנת התר"ץ (1930) ולאחרונה הוציא אותו הרב דניאל ביטון ומכון המאו"ר לאור מחדש בירושלים בשנת תש"ן. מכון המאו"ר הוציא לאור מחדש גם את שו"ת **תעלומות לב**. ההוצאה החדשה כוללת הערות מאת הראשון לציון, הרב עובדיה יוסף שליט"א.

---

[63] שו"ת **תעלומות לב**, יצא לאור בדפוס צילום, ירושלים תשמ"ו.

[64] שם, חלק א', חלק יו"ד, סעיף כ"ב, כ"ו; חלק ג', דף ח ע"א; חלק ד', דף פ"ז ע"ב, דף פ"ח ע"ב, דף פ"ט ע"ב.

[65] שם, חלק ג', דף ל' ע"ב.

[66] שם, חלק א', חלק יו"ד, סימן ל"ד.

[67] שם, חלק ג, דף נ"א ע"ב; חלק ד, דף י"ג ע"א.

[68] שם, חלק ג', דף ע"ג ע"א.

[69] שם, חלק א', אבן העזר, סימן ב'; חלק ד', דף פ"ג ע"א.

[70] שם, חלק א', או"ח, סימן ז', ח'; חלק יו"ד, סימן א'.

[71] שם, חלק ד', דף י"ח ע"א.

[72] שם, חלק ד', דף נ"ט ע"ב; חלק ג', דף מ"א ע"א.

[73] שם, חלק ד', דף נ"ז ע"א.

[74] שם, חלק א', אבן העזר, סימן ל"ב.

[75] שם, חלק ד', דף כ' ע"ב - כ"א ע"א.

[76] שם, חלק ד', דף כ"א ע"ב - כ"ג ע"א.

[77] שם, חלק ג', דף נ"ג ע"א.

[78] שם, חלק ד', דף נ' ע"ב.

[79] שם, חלק ג', דף מ"ב ע"ב.

[80] שם, חלק ג', דף נ"ה ע"ב.

[81] שם, חלק ג', דף ע"א ע"ב, דף ז' ע"א.

[82] שם, חלק ג', דף צ"ח ע"ב, דף צ"ט ע"ב.

[83] שם, חלק ג', דף ד' ע"ב.

[84] שם, חלק ג', דף ח' ע"א.

[85] שם, חלק ג', דף ע"א ע"א.

הספר כולל את מנהגי אלכסנדריה ומצרים על פי ארבעת טורי השולחן ערוך. המהדורה הראשונה נדפסה בהשתדלות שלום טובי, המהדורה השנייה יצאה לאור בהשתדלות בני הרב המנוח, ובהשתדלותו של הרב הראשי, הרב דוד פראטו.

6. הגהות על ספר **ישרי לב**. **ישרי לב** הוא אסופת דינים שליקט זקנו של רבי אליהו חזן, הראשון לציון, הרב חיים דוד חזן, באזמיר בשנת התר"ל (1870).

7. ספר **דבר אליהו**, חיבור על סדר הגט ושמות גיטין (על הדרך לציון שמות בגט). נדפס בסוף ספר **בן שלמה** לרבי שלמה חזן, אלכסנדריה תר"ס. ספר זה כולל בתוכו קונטרס שמות גיטין, אשר הופיע כנספח לשו"ת **תעלומות לב** חלק ב'.

8. קונטרס **תהילה לדוד**, דרוש שחיבר הרב אליהו חזן לרגל חנוכת בית החולים באלכסנדריה, על שם השרים והברונים לבית מנשה. הקונטרס פורסם בנא־אמון בשנת תרנ"א (1891).

חידושים משל רבי אליהו חזן נדפסו בספר שאלות ותשובות **שערי רחמים**, חלק ב', של רבי רחמים יוסף פראנקו, רבה של חברון.

מכתביו נותרו בכתב יד:

1. **טוב לב**, דרושים, חלק ב'.

2. **זיכרון ירושלים**, חלק ב'.

אחדים מספריו אבדו, כפי שציין בשו"ת **תעלומות לב** חלק ג', דף ק"ו ע"א שבו כלל מה שנותר לו מקונטרס הכללים:

"**קונטרס הכללים** והוא [צ"ל: שהוא] שארית הפליטה הנשארת מקונטרס הכללים הארוך שהיה לי מכד הוינא טליא, והן בעון אדם מטלטלי טילטולא דגברא, נאבד ממני, ומה שנשאר מהעתקה ראשונה ניירות מפוזרים, קיבצתי אחת לאחת, והיו לאחדים בקונטריס הקטן הזה.

ספר

נוה שלום

בית מנהגי **נא אמון** יארן מצרים יע"א

מהאי"ה ייד אחיע יחהד"ם

אשר הובילתי אני בעצמי . בקצור האפשרי . לאפיסת

הפנאי . יחעדר הספרים הצריכים . ירק מחסעם אשר

לפני הובילתי הקונטרים הקטן הלזה :

יצוי ישראל יצילני משגיות ישגיאות . ייעשה עמני

לטובה אות . ובזכי נאתני מארץ מצרים ירואני נפלאות .

אכיי :

הלא בי הצעיר **אליהו חזן** סיט

בשנת ברכים פי ארבעתריא שי בצרים יע"א

בשנת הרבינו לפיי .

מהדורה שניה

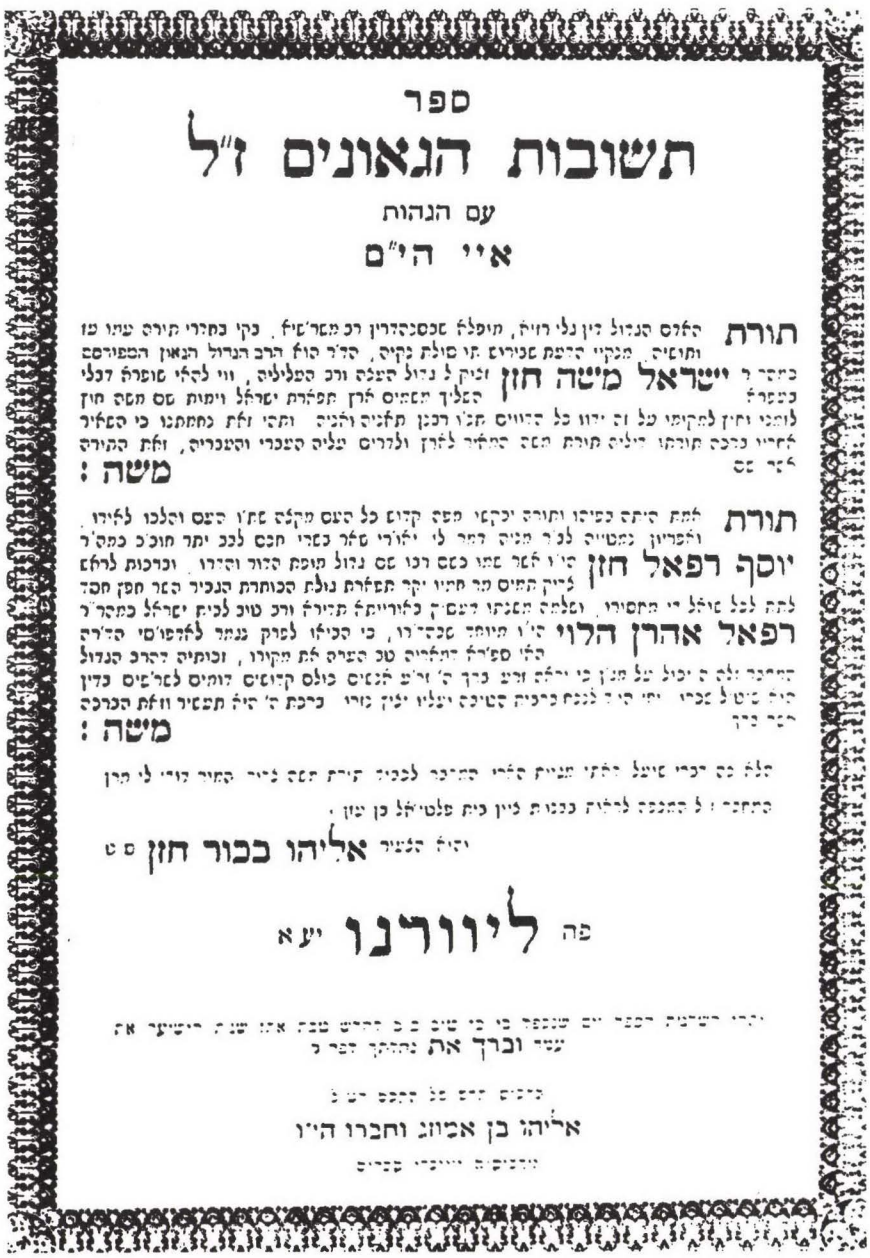
נדפס בירושלים בני הרחיב המחבר זלל

פי **נא אמון** יע"א

בשנת **התרי"צ** ליצירת

בדפוס המניה יעקב בן עמר נייע

ספר נוה שלום, נא־אמון, התרנ"ד, מהדורה שניה התר"צ

ספר

תשובות הגאונים ז"ל

עם הנהות

איי הי"ם

תורת הלמס הגדול דין גלי רזיא, מיפלא שבשכדרין רב מצר"יא. נקי בחזרי תורת עתו מן
ותוציא. מנקיי הדעת שבירוש תו סולת נקיה, הדר הוץ הרב הגדול הגאון המפורסם
כמוהר"ר **ישראל משה חזן** זכיה ל גדול השבה ורב הפלילים, ווי לחלי שופרא דכלי
בעפרא. הצליח תשמיש לתן תפלתת ישראל ויעות שם משם חזן
לומכי וחזן למקומו על זה יהיו כל הדעות מכו רבנן מלכים ולבים. ומכו זלת נחמתנו כי הצליח
לחריו בהכה תורתו הילים תורת תשם שחיתר לתרן ולדרים עליה השבחי והשנחים, וזלת הקורה
לחר שם **משה:**

תורת למת היתה בעיכו ותורה יבקשו מפיהם כל העם מקלה שת"ו השם והלכו לעיניו
ולפרעין נמטיים לנהר מנים השר לי יהודי סלר בשרי חכם לבב יתר מוכיח כמה"ר
יוסף רפאל חזן ז"ל לחר שתו בשם רבו שם נדול תופת הדור והדרו. וברכות לרחץ
לניך תמיס מר מתיו יקר תצלרת נולת הכותרת הנביר הנר חפץ חסד
למת לכל שראל רי מחסורו, ושלחה תשנתו השפיע לתורייתא תירוש ורב טוב לבית ישראל כמהר"ר
רפאל אהרן הלוי ז"ל תיומד שכבדו, כי הביאו לנרוך נעמר לתפוסי הד"ת
הלו ספרת תתלמים טב הנרש לת מקורו, וכותיה דהרב הנדול
השבה ולם ה יפול על תנן כי ידיה זהב נרך ה' ז"ש תנשים כולם קדושים דומיה לנר"שים נדין
היה ביש ל שכרו. ותי היה לנשם בריות השוכה ושלוי יניק מרו. ברכת ה' היה תעשיר ולת הכרכה
לחר בין **משה:**

הלה נם יכרי שושל יהללו תנריות הללו השיבה לנכיר קרית חשם ביור. המור ומרי לי תרן
ותחבר ו ל המנכה לרחות כפנות ניין בית פלטי'ל בן טוז.

ידיד הנעיר **אליהו ככור חזן** ס ט

פה **ליוורנו** יע"א

ובכי השיבות הנכבר יום שנכפר בו בי שיט ב ב דרחש טבה אהו שנת היטיבר את
עמו **וברך את** נחלתו דבר ל

בדעים ידיד על דמכם רש ל

אליהו בן אביוב וחברו הי"ו

מדפיסים ויוצאי בדפוס

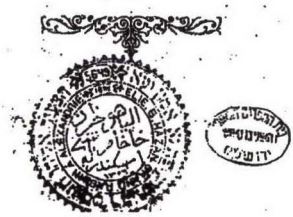
ספר תשובות הגאונים ז"ל, מהדורת ליוורנו

ובאו ציון ברנה ושמחת עולם על ראשם

ס"ון **אנכי אליהו חזן חזק**

אוויל יום יום אשתאה · עיני תסיר צופיה · מתי אבא ואראה · ירושלם הבנוירה יה:
נעימה ישיבירוה יפת מאר ירושלם · הרים סביב לעומתה · חומת אש שלהבת יה:
כהן שמש ארבעים שנה · במשמרת כהונה · משוירי אנשי אמונה · **שמעון הצדיק** היה:
יהללוה בכל כרה · **הנביאה חולדה** · בין החומות התכודרה · והיא כגפן פוריה :
אנכי חזון הרבתי · הר הזתים עליתי · חבל נביאים ראיתי · **חגי מלאכי וזכריה** :
למשפט ישבו כסאות · **שבעים ראשי סנהדראות** · כולם למופת ולאות · עמם עז ותושיה :
ירושלם ציון הסאורות · שמה הובלו לקברות · עיר **דוד** נעים זמירות · הם מלכי שכמי יה :
הר הבית והתראל · שם מקדש האל · **וכתל מערבי** אור ישרא · משכן מלך מלכיא :
ואני בדרך אפרת · שם מצבת קבורת · **אימא רחל** היא מורת · הכל סכין ביופיה :
חזה ציון מהוללה · **בית אל** נורא עלילה · מגן נבורים לבני נולה · דא הרעא דשמיא :
זה מקדש וקדשיו · בקהל חסידים כל קדושיו · דור דור ודורשיו · כולם בני עליה
נזיר אלהים אביא · דמיונו כאריה וכלביא · שקול **שמואל הנביא** · **כמשה ואהרן** כחניא
חזק רל ואבין · תיקרים בני ציון · הבית הזה יהי עליון · לעלם ולעלמי עלמיא ·

רבי אליהו חזן, שיר ציון, נא-אמון התרס"ה
המקור: בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, דף מס' L2285

נספחים

א

ממנהגי נא אמון[1]

1. בליל שבת נהגו לעמוד באמירת "ופרוש עלינו סוכת שלומך", מאחר ושם "קבלת הנשמה" של ערב שבת קודש.[2]

2. הכוהנים נוהגים שאינם נוטלים ידיהם לברכת כהנים בתפילת שחרית ובמוסף, מלבד בימים הנוראים.[3]

3. נהגו במצרים שלא ליפול על פניהם ביום כ"ח לחודש אדר, מפני הנס שנעשה שם.[4]

4. אם היו שני חתנים בבית הכנסת ביום שני או חמישי, מותר להוסיף ולקרוא רביעי (במקום שלושה עולים), מאחר ולהם הוא כמו יום טוב.[5]

5. נוהגים להוציא ספר תורה מיוחד לחתן בשבת חתן וקורא בו את פרשת "ואברהם זקן".[6] ואם החתן הוא ממקום שאין מוציאים לכבוד חתנים ספר תורה נפרד, קורא לו שליח הציבור את פרשת "ואברהם זקן" מתוך חומש.

6. נוהגים להרגיל את הבחורים לאחר בר־המצוה לקרוא בתורה, בכדי שיהיו רגילים בכך.[7]

7. בחג השבועות ובשמחת תורה נוהגים לשטוח עשבים וירק בבית הכנסת, זכר לשמחת מתן תורה.[8]

8. נהגו לעשות סוכה בחצר בית הכנסת, ואנשי הקהילה נוהגים לאכול בסוכה.[9]

---

1 מלוקט על פי ספרו של רבי אליהו חזן, **נוה שלום**.

2 שם, דף ב' ע"ב, סימן ז'.

3 שם, דף ג' ע"א, סימן ב.

4 שם, דף ה' ע"א, סימן ח'.

5 שם, דף ה' ע"א, דיני ספר תורה, סימן ב'.

6 שם, דף ז' ע"א, סימן י"ד, ושם: סי' ט"ז.

7 שם, דף ט' ע"ב, סימן כ"ט.

8 שם, דף כ"ב ע"א, סימן ג'.

9 שם, דף כ"ו ע"א, סימן א'.

9. רב הקהילה קונה עבור בני הקהילה ארבעה מינים ואחד מיחידי הקהל משלם עבורם, והוא נותן לכל היחידים לברך. אדם זה נקרא "מזכה הרבים", מאחר שהוא מזכה את הרבים לצאת ידי חובה.[10]

10. בנא אמון נהגו לקרוא את המגילה בפורים ביום י"ד.[11]

11. נהגו לעשות סעודה ומשתה בליל שבת לאחר לידת תינוק, והיא נחשבה סעודת מצוה. בליל הברית נהגו ללמוד מתוך ספר הזוהר ולערוך סעודת מצוה.[12]

12. ביום המילה נהגו להקטיר קטורת בעלת ריח טוב.[13]

ב

מצב לימוד התורה בטריפולי שבלוב[14]

הגדתי היום כי שלו הייתי בביתי ורענן בהיכלי אשר בירושלים עה"ק תובב"א. והנה יד שלוחה אלי מגבירי ושרי העיר הגדולה הזאת עוב"י טראבלס המערב יע"א, באמור אלי "שמלה לך קצין תהיה לנו", ואחר רוב ההפצרות נשאלתי להפיק חפצם ויצאתי במר רוחי, אני וביתי, מהעיר הקדושה מקום קברות אבותי הגאונים לקדושים אשר בארץ, זיע"א, ובאתי עד הנה לנהלם על מי מנוחות על התורה ועל העבודה. ואת עוניי ויגיע כפי מיום בואי עד הנה - יודע האלוהים, והוא בחסדיו ינחני בדרך אמת לתקן עיר ומלואה, ואשובה אל נוה קדשי ציון מר"י אשר כל חפצי בה. ושבתי בבית ה' כל ימי חיי.

ואני בבואי, טרם כל דבר, נתתי אל לבי לראות מצב העיר ויושביה. ולדאבון לבבי ראיתי את העם פרוע לשמצה. ורבים מעמי הארץ אינם לא במקרא ולא במשנה ולא בד"א [בדרך ארץ]. ופניתי אני לראות הסיבה שהביאם לידי כך. והנה ראיתי כי הסיבה הראשית היא העדר תלמוד תורה, כהוגן וכראוי, כי אין להם מקום מיוחד שיכיל בתוכו כל נערי בני ישראל, ועל כן רוב התלמידים יושבים הם ותלמידיהם בתוך הבתי כנסיות, ומלבד הביזיון

---

[10] שם, דף כ"ו ע"ב, סימן ו'.

[11] שם, דף כ"ח ע"ב, סימן ה'.

[12] שם, דף ל"ח ע"א, סימן כ"ה.

[13] שם, דף ל"ח ע"ב, סימן כ"ח.

[14] המקור בספרו של רבי אליהו חזן, **תעלומת לב**, אלכנסדריה תרס"ז, חלק יורה דעה, סימן ד', הלכות תלמוד תורה, דף י"ד, ע"א.

המגיע לבית המקדש מעט, בלימוד שם ילדים קטנים שאין הם יכולים לשמור עצמם כהוגן, עוד זאת, כי אין המקום ראוי ללימוד תשב"ר [תינוקות של בית רבן], שצריך הרב לישב בראש והתלמידים מוקפים לפניו כעטרה כדי שיהיו כולם שומעים ורואים את הרב כמו שכתוב בשולחן ערוך סימן רמ"ה, וזה אי אפשר בבית הכנסת כי אינו עשוי לכך, כמובן. ... גם כי כל מלמד יש לו קרוב לשישים או לשבעים תלמידים, והוא לבדו מלמדם. ואפילו ריש דוכנא לא מוקמו ליה ריש דוכנא [עוזר למלמד לא העמידו לרשותו]. ומלבד כי אין ראוי לתת למלמד אחד יותר מכ"ה תלמידים כדאיתה בבבא בתרא דף כ"א, וכפסק שולחן ערוך ביורה דעה סימן הר"ם. ואפילו לדעת הרא"ש החולק, מכל מקום סבירא ליה שלא ילמד יחידי יתר על ארבעים... ובפרט כאשר בכל ריבוי התלמידים האלה הספקת המלמד מעוטה וחרפתו מרובה לאהדורי אפתחא [לחזר על פתחי] מאבי הבנים, לקבץ על ידי דמי הספקתו כעני שואל על פתח. ומורה להניח הילדים לבדם כדי לשאול אוכל לנפשו. עוד זאת כי אין גם אחד מהמלמדים שמלמד לנערים משנה וגמרא, וזה גורם שתישכח תורה מישראל ח"ו. גם רוב, ככל הילדים לא יתלמדו אפילו כתיבה עברית, וזאת היתה גרמא בנזיקין כי יגדלו הנערים כפראים במדבר, ואף בצאתם לפעולם ולעבודתם יהיה מלאכתם וכתיבתם נעשית על ידי אחרים.

אסיפת הרבנים

בעניין אסיפת הרבנים שהיתה בעוב"י קרקא יע"א בחודש מנחם שנת התרס"ג ליצירה.[15]

מודעת זאת, איך בשנת התרס"ג, העיר ה' את רוח ידידי הרה"ג רבי אהרן מענדל הכהן נ"י, מו"ץ לעדת אחינו האשכנזים בעי"ת קאירו יע"א. לקרוא לאסיפה לרבני ישראל בעיר קרקא יע"א הסמוכה לגבול רוסיא ואשכנז, לבקש תרופה ומזור לחולי עמנו בית ישראל, אשר רבו בם המחללים כל קודש, ושלחו יד בעיקרי תורתנו הקדושה, וגם בגדריה וסייגיה, כפתוריה ופרחיה באשמת הסוררים ומורים אשר היו צריה לראש, ובאו בה פריצים וחללוה, אשר על כן ראוי וחובה לחסום הדרך בפני רבנים שאינם מהוגנים ולתקן תקנה שלא יורשה שום רב לשבת על כיסא הרבנות אם לא יהיה לו היתר הוראה מרבנים מפורסמים.

---

[15] המקור בספרו של רבי אליהו חזן, **תעלומות לב**, אלכסנדריה תרס"ז, חלק ד', סימן כ"א, דף מ"ה ע"א ואילך.

וגם כי בענייני אישות רבו התקלות בגיטין וקידושין. וכן בעניין איסורי שבת בדברים שנתחדשו בהמצאות חדשות ורבו בהם הדעות והסברות.

ומדי דברו עמי בעניין זה וראיתי כי הרבה מרבני וגאוני דורנו כבר נתנו ידם לו, אמרתי ועניתי להיות חבר ליראי ה', ולהיות נמנה עמהם לדבר מצוה.

ובהיות כי בשנה ההיא ובשנה שלפניה אירע איזה עלילות דם בהרבה עיירות וסבלו ממנה כמה תלאות אחב"י. על כן בטרם נשים לדרך פעמינו כתבתי לאיזה רבנים כדברים האלה: "הנה אנחנו נוסעים בדרך מצוה, לאסיפת הרבנים שתהיה בקרקא יע"א בחודש הזה. הנה רחש לבי דבר טוב ונשגב. כי אחרי שנרדפנו, יגענו, זה מאות בשנים בעלילת דם המתועבה, ובפרט בשנה הזאת בכמה עיירות, גם בארץ מצרים, ארץ החופש והדרור אויבנו ילעגו בעלילת שקר הזאת. ומדי דברי עם גדולי ושרי המדינה, ראיתי כי צר להם מאוד על הבערות הזאת בדור דעה הזה. אבל הם אמרו כי לא לבד הבוערים בעם הם חושדים בנו מרוע לב, או מאשר מילדותם הוטבע להם וינקו משדי אמותם החשדה הזאת, אלא כי גם הרבה מהמלומדים שבהם היודעים שלא נכתב דבר רע זה בשום ספר מספרי ישראל, הם חושבים כי קול המון זה מדורות עולם, אולי יש לו שורש בקבלה איש מפי איש רק לבני ישראל.

לכן, אמרתי שראוי והגון שתחילת מעשה הרבנים מכל הארצות שיתוועדו לראשונה, שתחילת כל יתוועדו בבית הכנסת בעיר הגדולה ההיא, ויזמינו את שרי המדינה. ולעיני העמים, השרים, יפתחו שערי היכל הקדש וישבעו כולם בספר תורה בחיק, כי העלילה הזאת היא עלילת שקר וכזב, ושלא נהיה מעולם דבר זה בשום עת וזמן. כי רציחת נפש כמו עון פלילי לכל הנברא בצלם אלהים על פי דת ישראל, ולא נמצא בשום ספר ולא קיבלנו בזה שום רמז לא בכתב ולא בעל פה למנהג המכוער והרע שחושדים בנו.

ואולי נועיל בזה אם לא להבוערים בעם, על כל פנים יועיל להמתוקנים והטובים שבהם. ובבואנו שמה לעיר קראקא הסכימו כל הרבנים הגאונים שיהיו לדעתי, ונעשה הדבר הגדול הזה להסיר החרפה מעל ישראל.

ג

איגרות מכוללות הספרדים בירושלים אל הרב אליהו חזן

האיגרות שלהלן מועתקות מכתבי יד מקוריים באדיבות ועד עדת הספרדים בירושלים, ארכיון העיר ירושלים, בסיועו של הרב אפרים לוי שליט"א.

איגרת מס' 1

לנא־אמון, כ"ט תשרי תרנ"ח

למע"כ ידי"ן הרב המופלא וכתר ש"ט עולה, רכא ובר רכא חובב ציון האמיתי, איש רב חסד ורב פעלים ר"מ ור"מ בעוב"י נא אמון יע"א כמהר"ר **אליהו חזן** יצ"ו, לנצח וכו'.

רב חסד! אחרי עטרת החיים והשלום ערכנו דברינו אלה לכבודו היוצאים ממקור נאמן וגם להוקיר דברי בקשתנו ולמלאותם במלוא המובן, הן קדם זה כמה פעמים ע"י כמה מהני שלוחי דידן. ביקשנו ממעכ"ת כי יטכס עצה איך ובמה לתקן מעמד נדבת ירושת"ו המקודשת מכל הארצות והמלאה באוכלוסיה יותר מכפלים על יתר ארצות הקודש,[16] ובכל פעם הבטיחנו לעשות לטובתנו, ועוד אחרת בעת הופיעו פנ"ק בארצנו הקדושה נדברנו על פתגם דנא עם כבודו וכבוד השר הגדול והרחמן השר **שלום** יצ"ו.[17]

וראינו כי הרבה פעלו דברינו בלבם היקר, ועתה באה העת לעשות עמנו אות לטובה, להשתדל יחד עם שרי ושועי הקומיטי[18] העי"א להחליט כי לא במאזנים תנשאנה יחד יתר אה"ק עם עיקר"ת ירושת"ו, ויעשו אופן לעשות נדבה מיוחדת לשמנו דוקא ויכתב בפנקס הקומיטי, וישולח לידינו העתק ההסכמה להיות בידינו למשמרת. וכן תיקר נא עתירתנו לגמור הדבר בכי טוב בענין הקדש סי' **ששון** יצ"ו במוקדם האפשרי כי לא נדע מה ילד יום וכמו שכבר מעכ"ת הודיענו במכתבו שבחזרתו ראה שפירש **לחיים ב"ר מאיר**, וא"כ מן

---

[16] בתקופה זו היה מאבק של כולל הספרדים בירושלים על מעמדו בתפוצות. שאר כוללות הספרדים בערי הקודש (טבריה, חברון וצפת), שלחו שליחים רבים לקהילות בגולה, והתרומות שנאספו על־ידי שליחי הכולל הספרדי מירושלים פחתו במידה רבה, בעוד שאלפי עולים עניים וזקנים הצטרפו לכולל והעמידו אותו במצב כלכלי חמור ביותר.
הכולל הספרדי מנה בשנת תר"ס (1900) כ־15,000 נפש, בעוד שמספר הספרדים בשלוש ערי הקודש הנותרות עמד על כ־3,000 נפש.

[17] שלום טובי, מעשיריה של קהילת נא־אמון.

[18] ראשי הקהילה בנא־אמון.

הצורך שלא להחמיץ הענין, ובלי תפונה כי עתה כבר חזר באדבוקאטו האדון **פאדווה** יצ"ו ממסעו לאירופה וימלא בקשתנו בדבר כסף קדש' סי' **סמיסא דלענקרי** נ"ע,[19] הנה בטח הגיע המכתב שערכנו לשם השר **שלום** יצ"ו שבו הודענו כי ערכנו רינה ותפילה בעדו על המקרה אשר קרה לו בעי"ת פאריז יע"א נקוה כי שב לאיתנו ולבריאותו בע"ה, ובטח ישלח לנו כסף קדשי הגברת סי' **מוחא** נ"ע ופירות הקדש המנוח סי' **אליהו נסים נחמד** ז"ל, ובאמת צר לנו להעמ'ס כל כך על כבודו, אך אל מי נפנה אם לא אל כבודו, ואל חיק מי נשפוך את מרי שיחנו, אם לא אל חיק ירא אלקים וחובב ציון באמת כבודו.

הנה בהשענו על כבודו, ובידענו כי דבריו כדברי האורים, בקשתנו לדעת מכבודו את מי מהשני שלוחים שהיו עומדים על הפרק נשלח בשליחות דנא, ואחרי דבריו לא נשנה,[20] ויהיו דבריו לטובת ציון קרית מועדנו כי נמלא את יד מע' החכם השלם מזרע אהרון הכהן כמה"ר **רפאל הכהן**[21] יצ"ו להיות שד"ר נהוג מאתנו ועל ידו תהיה צליחתנו, וכה עשינו לטובת ציון קרית מועדנו ולמלאות רצון צדיק, ועתה עת לעשות לה', לעמוד לימינו, לעזרו לתמכו ולסעדו כיד ה' הטובה עליו, כי ידענו את אשר יברך מבורך, וביחוד לתת ידו עמו ליסד **קופת תמחוי** יכב"ץ בבתי אחינו היקרים הי"ו כי יעדו כתלי ביתם בקופה זאת, ובטח יפקדוה כפעם בפעם בפקודת ישועה ורחמים ובפרט נשים צדקניות, כי תקרבנה מנחתן ונדבתן שמה בכל עת מצוא ופרוטה ופרוטה מצטרפת וכו'.

אך ידיע להוי לכבודו כי מנוי שלוחנו הנז' היה בתנאי גו"ש כי כל כסף הקדשים שיונפו ויורמו לשם העיקו"ת ממח"ת יעלה ויבא ויגיע לידי כבודו הן חלק הכוללות והן חלק השד"ר ומעכ"ת יגיענו ישר לידינו דוקא. בטח כה יעשה, ואסירי תודה נהיה לכבודו על כל הטוב והחסד שעשה ושיעשה עם ארצו וארץ אבותיו הק' זיע"א וליה עיננו כי יאריך ימיו וכו' וכו'.

(פנקסי ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלים איגרות המכתבים היוצאים, ארכיון העיר ירושלים, מיכל 76, פנקס מס' 34, מכתב מס' 1046).

---

[19] כספי הקדש שנתרמו לכולל בירושלים.

[20] ראשי הכולל בירושלים קבלו את הכרעתו של הרב חזן בשאלה מי ימונה כשליח הכולל לערי מצרים.

[21] השד"ר הרב רפאל יהושע הכהן שאקו, (ירושלים, התרי"ז [1857] - ירושלים, התרפ"ט [1929]). מחכמי ירושלים. שנים רבות היה חבר בועד הכללי לעדת הספרדים וגזברו משנת תר"ע (1910) ואילך. עבד שלא על מנת לקבל פרס. פעמים אחדות היה שד"ר הכולל לקהילות ישראל. חבר בית דינו של הראב"ד וידאל חנוך אנג'ל. העמיד תלמידים הרבה, כתב חידושי תורה, השאיר בכתב יד פסק הלכה ודרשות. ראו עליו: גאון, יהודי המזרח (תרצ"ח), עמ' 656-657.

איגרת מס' 2

לנא-אמון, כ"ח חשון תרנ"ח

הלצה[22] להרב **כמוהר"א חזן** יצ"ו

אחרי שי"ש טו"ב. תשורת תודתנו וברכותנו על השתדלותו לטובת ציון קרית מועדנו בדברו עם המנהל הראשי להאגינסיא הכידוויה שבמח"ת, רצוף בזה יקבל מכתבנו הערוך לשם המנהל הנז' כאשר דרש, בטח יצרף בו כבודו פסוקי דרחמי למען תמולא בקשתנו.

לוטה בזה שט"ק מהרבנית ת"ם על סך שני נאפו' ובע"ה כן נעשה גם בחו' אייר הבע"ל וכן בכל ששה חו' כאשר הבטחנו לכבודו. נקוה כי גם מעכ"ת ימלא כל הבטחותיו בכל הפרטים כאשר דיברנו פא"פ. וגם ערכנו אותם במכתב אשר הריצונו לכבודו אודות מע' השד"ר ח"ר **רפאל כהן** יצ"ו ששלחנו אותו באחריות "ריקומאנדי" ובטח הגיע לידו. ואין אנו אלא כמזכירין כי יודעים ומכירים אנחנו את כל אשר ירחש לבבו הטוב לטובת ארצו וארץ אבותיו רק אין דבר זולת נשארנו דשו"ט באה"ר וחו"ן המעתירים בעדו עתרת החיים והשלום.

(פנקסי ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלים, בארכיון העיר ירושלים, מיכל מס' 76, פנקס מס' 34, אגרת מס' 1084).

איגרת מס' 3

לנא-אמון, ט"ז טבת תרנ"ח

למע"כ הרב המופלא, וכתב ש"ט עולה, חובב וכו' כמהר"ר **אליהו חזן** יצ"ו רועה ישראל בעי"ת נא אמון יע"א וכו'.

רב חסד! מכתבו היקר למן 9 לירח דנא קבלנו אל נכון ומעמקי לבבנו נגישה תשורת תודתנו וברכתנו להדר"כ על הטוב והחסד אשר הפליא לעשות עם אחיו מחוננו עפרות ציון בהשתדלו עם מנהלי הפו"ס[23] וכידיוויה במח"ת כי יקובלו ענייני באניותיהם עד

---

[22] הלצה - המלצה

[23] בית הדואר.

איסקנדיריא[24] בחצי מחיר. יתן ה' כי יזכהו לעשות תמיד אך טוב וחסד, ויחלימהו ויחייהו בעושר וכבוד וכל טו"ס, נקוה כי בשבוע הבא נקבל ההקדשות כדברתו הקדושה במכתבו הנז' כי באמת בצרה גדולה אנחנו, וצריכים אנו לרחמים מרובים, רק אין דבר זולת וכו' וכו'.

(פנקס ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלים בארכיון העיר ירושלים, מיכל מס' 76, פנקס מס' 34, איגרת מס' 1133).

איגרת מס' 4

לנא־אמון, 23 טבת תר"ס.

למע"כ הרה"ג המופלא, וכתר ש"ט עולה, מגזע היחס והמעלה מרומם וכו' ר"מ ור"מ בעוב"י נא אמון יע"א כמהר"ר **אליהו חזן** יצ"ו.

אחרי שי"ש טוב אודיע לכבודו מקבלת יקרת מכתבו למן כ"ט לירח החולף בצרוף הסך שני נאפו' שמסרתים להרבנית אלמנתו של מלך ז"ל. כמבו' בשטר הקבלה הרצופה בזה.

ע"ד החצי נאפו' להרבנית ת"ם בעתות כאל שאין אף פרוטה לפורטה באוצר הכוללות אומר ירחם ה' ותיקנתי כי הדר"כ יעמוד לימין הרב המובהק מר שד"ר **כמהר"ש מיוחס**[25] יצ"ו הנמצא במח"ת לעזרו ולתמכו כיד ה' הטובה עליו לפי גודל הצרה באמת, ולרומם דגל ירושלים בכבוד בעיני שרי ושועי עמנו שבמח"ת, כי עשה יעשו וגם יכולו כיד הנדיבות הטובה עליהם, ולהדר"כ תהיה הצדקה מעם ה' להאריך וכו'.

וזה הוסיף עט"ר בעצם כתב ידו:

זה כתב ידי נאמן, אחוז בחבלי הזמן, בצערי ירוש'. הנני להודיעו מקבלת יקרתו הקודמת

---

[24] אלכסנדריה.

[25] השד"ר הרב שמואל יום טוב מרדכי מיוחס, ראב"ד בירושלים, לפני כן ראש השוחטים בה, נמנה בין גבאי בית החולים משגב לדך וקופת התמחוי. כן השתתף בבית דינו של הרב מרדכי ישראל בשנת תרס"ז ואחר־כך היה ראב"ד. נלב"ע בכ"ט בסיון התרס"ז (1907). ראו: גאון, יהודי המזרח (תרצ"ח), עמ' 402-403.

לזאת אודות **כמהר"מ מלכא**[26] הי"ו כי ידי"ן הרב **כמהר"י מאיר**[27] יצ"ו כשראה כיה"ק, ואני הייתי חושב מה להשיב לכבודו, והוא השיב, והאמת אגיד כי זה האיש משה לא ידע איך להתנהג עם עדתו[28] שרובם הם קשיי עורף ומתוכם ריקים ופוחזים ובריונים ועזים רח"ל וזהו גרמא להביא עצמו לידי גדר הרע הזה, ואם היה שומע לעצתי מחו' אדר החולף גם הוא היה מודה ומתוודה שלא שמע לקולי, ועתה לגבי דידי אין שום תיקון כ"א לעמוד לדין, כאשר יגזרו כן יהיה וכן יקום. ודרך אחרת לא מצאתי תקומה להשקיט ריב, והלואי שיצא נקי מגזל הכולל, ואני אהיה לו לאב לתמכו ולסעדו ככל הבא מידי, ואולי אם יבוא מחו"ל איש זר פנים חדשות ויהיה אמצעי ביניהם אולי יגמר בכי טוב מפני הבושה אם הוא נכבד.

והנני חו' בברכה נא"ה באמת וישר.

(פנקסי ועד עדת הספרדים בירושלים, ארכיון העיר ירושלים, פנקס מס' 76, מיכל מס' 76, איגרת מס' 426, איגרת מס' 426).

---

[26] הרב משה מלכא (מכנאס - ירושלים, כ"ד מנחם אב התר"ס[1900]). מחכמי העדה המערבית בירושלים. פעמים אחדות נסע בשליחות עדתו לערי חוץ לארץ, מפרי שליחותו נבנו בתי המחסה של העדה המערבית, עם שני בתי הכנסיות הנמצאים בתוך העיר העתיקה. היה ראב"ד בעדת המערבים, במשרה זו כיהן בשנים התרנ"ב-התרנ"ט (1892-1899). בימיו התעוררה המחלוקת בעדת המערבים בגלל כסא הרבנות ושני רבנים מלאו בעת ובעונה אחת את התפקיד. צד אחד, עליו נמנו רוב בנין ורוב מנין של הציבור תמך בו, והצד השני תמך ברב נחמן בטיטו. ולבסוף גבר הרב מלכא. ראו: גאון, יהודי המזרח (תרצ"ח), עמ' 434-435.

[27] הרב יעקב מאיר (ירושלים, ז אדר התרט"ז [1856] - ירושלים, התרצ"ט [1939]). מחכמי ירושלים וראשיה במאה היט וה-כ. שד"ר הכוללות, עוזרם ועושה דברם של הראשונים לציון עד לפטירתו של הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר. סייע בבנייתן של כמה שכונות בירושלים ופעל בעיר בתחומים רבים. לאחר פטירתו של הראשל"צ הרב אלישר, מונה למלא את מקומו, אולם על החלטה זו קמו עוררין ובלחץ השלטונות המינוי בוטל. בשנת התרס"ח (1908) מונה לשמש כרבה של קהילת שאלוניקי, תפקיד אותו מילא עד שנת התרע"ט (1919). עם כינונה של הרבנות הראשית בשנת התרפ"א (1921), מונה הרב מאיר לראשון לציון ולרב ראשי לארץ ישראל יחד עם הרב אברהם יצחק הכהן קוק, תפקיד אותו מילא עד לפטירתו. ראו: גאון, יהודי המזרח (תרצ"ח), עמ' 361-370.

[28] המערבים.

רבי רפאל אהרן בן שמעון

רבי רפאל אהרן בן שמעון

אביו של רבי רפאל אהרן בן שמעון, רבי דוד בן שמעון - הרב צו"ף דב"ש.

רבי דוד בן שמעון נולד ברבאט שבמרוקו בשנת תקפ"ו (1825), ובשנת תרי"ד (1854) עלה לארץ ישראל והתיישב בירושלים:[1]

"... כי נודע שעט"ר מרן אבא זצוק"ל בעלותו מערי המערב לשכון כבוד בעקו"ת ירושלים ת"ו, לרב אהבתו לאה"ק אשר היתה בוערת בלבו לב קדוש, ומלא את חדריו ומשכנותיו, צמצם כל מקצועות למודיו רק בחוג אהבת אה"ק ועניניה, הן בדרשות או בדינין וכיוצא, הכל מוקדש לארץ ישראל."[2]

הרב דב"ש - תקפ"ו (1826) - נלב"ע בירושלים, י"ח בכסלו תר"מ (1879).

בעקבותיו של הרב דב"ש, רבים מתלמידיו ורבים אחרים עלו ממרוקו לארץ ישראל, והעדה המערבית בירושלים גדלה והתפתחה תחת הנהגתו. הרב דוד בן שמעון היה בעל אישיות חזקה ותקיפה, תלמיד חכם גדול ומכובד בעיני בני עדתו ובעיני ההנהגה הספרדית בירושלים, שהייתה אז למעשה הנהגת היישוב היהודי כולו. תחת הנהגתו נפרדה העדה המערבית מן העדה הספרדית והתארגנה בפני עצמה. בסך הכל עמד בראש עדת המערביים כ־25 שנה, עד שנפטר בי"ח בכסלו תר"מ (1879) בירושלים.

בד בבד עם דאגתו לארגון עדתו ולשיפור מצבה, עסק הרב דב"ש בכתיבת נושאים תורניים רבים. בפי בני זמנו הוא נודע כבקי בכל ספרות התלמוד והעמיד תלמידים מופלגים ויראי שמים.[3]

ספריו עוסקים בדיני יישוב הארץ וחיבת הארץ:

---

1 ראו אודותיו: מ"ד גאון (תרצ"ח), עמ' 680. על פועלו בארץ ישראל ראו אצל יעקב ברנאי (תשל"ג), עמ' 129-140. וגם אצל רות קרק (תשנ"א). גאון סובר שרבי דוד בן שמעון נולד בשנת תקפ"ד (1824). מקורות אחרים מקדימים את לידתו לתקפ"ב (1822). בנו, רפאל אהרן, כתב בהקדמה לפירושו **נהר פקוד**, בספר **שער המפקד**, נא אמון תרס"ח, "כי בתקפ"ו נולד" (1826).

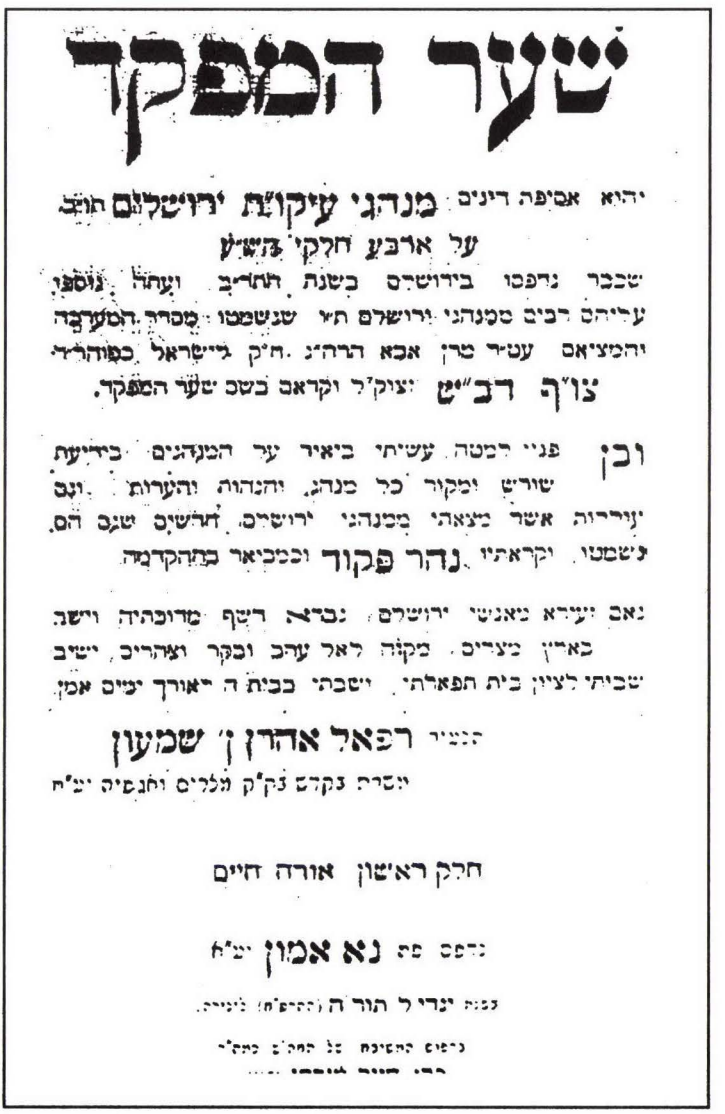
2 ראו רבי דוד בן שמעון, **שער המפקד**, א', נא אמון, תרס"ח, עמ' ד.

3 ראו בעיתון **החבצלת** מיום כ' בכסלו תר"מ, שנה עשירית, גיליון 9, עמ' 65-66. וגם בעיתון **הלבנון** מיום ד' בטבת תר"מ, שנה 16, גיליון 20, עמ' 157-158. בתיאורים שם משתקפת דמותו, כפי שתיארוהו לאחר פטירתו בתר"מ (1880). ראו אצל רות קרק, (תשנ"א),עמ' 81, הערות 16-17.

א. **שער החצר**, ירושלים תרכ"ב (1862), עוסק במעלות ארץ ישראל.

ב. **שער המפקד**, נא אמון תרס"ח (1908), יצא לאור על ידי בנו, הרב רפאל אהרן.

ג. **ומצור דבש**, ירושלים תרע"ב (1912).

שער המפקד

יהוא אמיפה דינים **מנהגי עיקות ירושלים** תוב

על ארבע חלקי תשע

שכבר נדפסו בירושלם בשנת תחריב ועתה נוספו עליהם רבים ממנהגי ירושלם תיו שנשמטו מספר המעדנה והמציאם עטיר טרן אבא הרחינ חיק ביישראל כמוהרי

צוף דב"ש יצוק"ל וקראם בשם שער המפקד.

וכן פניני רמטה עשיתי ביאיר עיר המנהגים בירושת שורש ומקור כל מנהג והנהוה והערות וגם יעירות אשר מצאתי ממנהגי ירושלם חרישים שגם הם נשמטו וקראתיו **נהר פקוד** וכמביאר בהקדמה

נאם יעידא ביאנשי ירושלם נביא רשף מדוכתיה וישב באיון בציון מקוה לאר עהב ובקר וצהריים ישיב שביתי לציון בית תפארתי וישבתי בבית ה יאורך ימים אמן

הכותב **רפאל אהרן ן' שמעון**

יהסרת נקדם נק"ק הלרים וחנפיה יצ"ח

חלק ראשון אורה חיים

נדפס פה **נא אמון** יצ"ח

בשנת יגדיל תורה (תרס"ח) לפ"ק

שער המפקד, נא־אמון תרס"ח

בעזרת השם

ספר

ומצור דבש

שו"ת על כל ארבעה חלקי הש"ע

אשר הכינותי בעניי להשיב שאלי דבר, ותוכו רצוף כמה
תקנות וגדרים אשר תקנתי בעזרת אלהי מעוזי, פה העירה
ק"ק מצרים יע"א, ועטרתי את ספרי בשו"ת
יפבקים אשר נמצאו אתי והם לעמוד מתן אבא
זצוק"ל, ולמענו הכי קראתי שם ספרי ומצור דבש,
לצורי אהילה ועלו דברי לפניו לרצון.
ויזכני להוציא לאור שארית פרי אשר אתי בבתיבים, ויארך
ימי ושניתי לעובדו בלבב שלם, וישוב שבותי לציון בית
תפארתי אמן. — בד' מי המדבר, וצעיר המחבר, מבני ציון
וירושלם ומשרת בקדש בק"ק מצרים ואגפיה יע"א.

הצעיר רפאל אהרן ן' שמעון
סים

נדפס

פעה"ק ירושלם תובב"א

שנת תערב לנפש לפ"ק

5672.

נדפוס של הרי"ו שמואל הלוי צוקערמאן הי"ו.

ומצור דבש, ירושלים תרל"ב

בין פעולותיו החשובות למען בני עדתו בירושלים, הרב דב"ש הקים בשנת תרכ"ז (1867) מחוץ לחומות העיר העתיקה - שכונת חדשה - שכונת "מחנה ישראל",[4] הוא שלח שליחים למרוקו כדי שיאספו תרומות למען עניי העדה ולצורך בניית השכונה. פעולותיו החשובות היו הקמת ועד לעדה, שיפור מצבם הכלכלי של בני העדה, בניית בתים ובתי כנסת למען בני העדה בתוככי העיר העתיקה ומחוצה לה ועוד.

רוב שנותיו בירושלים חי הרב דב"ש בתוככי העיר העתיקה, בקרב בני עדתו. לקראת שנת תרל"ח (1878) יצא מירושלים שבין החומות והתיישב בשכונה החדשה, "מחנה ישראל", הרב דוד בן שמעון גר ב"מחנה ישראל" עד שנפטר, בכסלו תר"מ.[5] במותו הותיר אחריו שני בנים ושתי בנות.

בניו היו רבי רפאל אהרן בן שמעון ומסעוד חי בן שמעון (ירושלים, כ"א באלול תרכ"ט [1869] - קהיר, י' בניסן תרפ"ה [1925]), מי שהיה ראב"ד במצרים.

רבי רפאל אהרן בן שמעון בירושלים

רבי רפאל אהרן נולד ברבאט שבמרוקו בכ' בתמוז תר"ז (1847).[6] בשנת תרי"ד (1854) עלה עם אביו לארץ ישראל. בילדותו הצטיין בבקיאות ובחריפות רבה בלימודיו. את לימודו עשה בישיבות של ירושלים, אולם את את תלמדו רכש מאביו, הרב צו"ף דב"ש, כדברי רבי רפאל אהרן: "כי מאד מאד השתדל בעדי ללמדני תורה וחכמה, נפש צדיק לא שבעה מהלעיטני כשור, כל מדע אשר אך אוכל לסובלו לפי ערך שנות נעורי...".[7]

רבי רפאל אהרן רכש ידיעות רבות בתחום התורני-הלכתי, וכן היה בעל השכלה כללית רחבה, שאותה רכש בעצמו. הוא היה בקי בספרות העברית החדשה, וידע נוסף לעברית ולערבית שפות אירופיות.[8]

אביו לימדו נוסף לתורה את מקצועות הקודש: כתיבת סת"ם, שחיטה ומילה. רבי רפאל

---

[4] ראו על כך אצל יעקב ברנאי, (תשל"ג), עמ' 137. על שכונת "מחנה ישראל" ראו אצל פנחס גרייבסקי, במהדורת תשנ"ב, חוברות ז', י"ג.

[5] ראו אצל רות קרק, (תשנ"א), עמ' 69-73.

[6] ראו: הרב שלמה דיין (תשנ"ב), עמ' 127.

[7] ראו: הרב רפאל אהרן בן שמעון (תרע"ב), **ומצור דבש**, ירושלים, בהקדמת המחבר.

[8] ראו להלן בהמשך פרק זה. ראו משה עמאר, (תשנ"א), עמ' 297.

אהרן התפרנס בצעירותו מכתיבת סת"ם.[9] כמו כן שימש ספרא דדיינא - רשם בית הדין בבית דינו של אביו רבי דוד בן שמעון, וראש ישיבה בישיבת "מגן דוד" של אביו. השפעתו של אביו על עיצוב דמותו הייתה רבה: "כי מצורו נחצבתי והוא אבי אשר ילדני ובשמו אעדה גאון וגובה". וכן כתב: "האב זוכה לבן אמרו חז"ל, ואם כי אנא לגבי אבא חלא בר חמרא, אכן מהודו האציל עלי."[10]

מותו של אביו השפיע עליו קשות:

"... ושקוע עד חוטמי הייתי טובע בים היגונים מעת נגדעה קרן עוזי ולוקח כבודי מעל ראשי. במות עלי אבי נזרי ופארי. הרב הגדול הצדיק המפורסם בשמו ובמעשיו... יגון בלבבי יומם ולילות עמל מנו לי, אפפו מי על ראשי כתרוני הקיפוני ומנוחה הצריכוני."[11]

עם פטירת הרב צו"ף דב"ש נוצר חלל במנהיגות של העדה המערבית בירושלים, ופרצה מחלוקת על ההנהגה. לאחר זמן פרצה מחלוקת בין המערביים לעדה הספרדית על אופי הקשרים בין העדות ועל טיבם. בסופו של דבר התנתקו העדות זו מזו והשורות בקרב העדה המערבית התאחדו. הוקם ועד חדש לעדה ורבי רפאל אהרן התמנה לחבר הוועד. שבעת חברי הוועד תיקנו תקנות חדשות לטובת בני העדה.[12] כעבור זמן קצר פרצה מחלוקת נוספת והוועד התפרק. ניסיונות שונים נעשו להעמיד הנהגה לעדה, ובין הרבנים שהועמדו בראש הקהילה המערבית בירושלים נמנה הרב רפאל אהרן.[13]

שד"ר לערי מרוקו ופעילותו שם

בשנת תרמ"ח (1888) יצא רבי רפאל אהרן בראשונה כשליח עדתו בירושלים לערי מרוקו. בעיר פאס נפגש עם רבני הקהילה וידידות נוצרה בינו ובינם:

---

[9] ראו על כך בהקדמת המחבר לספר ומצור דבש:
הרב ציין שהוא כתב לעצמו ספר תורה. ראו על כך בספרו **נהר מצרים (תרס"ח)**. הלכות ספר תורה, סימן ח': "... וכן עשיתי אני הצעיר בספר תורה שלי אשר זיכני ה' לכותבו לשמי... ולעולם הוא תחת רשותי ולזכותי...". וכן בעניין עיסוקו ראו שם, הלכות מילה, סימן ב': "כי תהלות לה' יתברך אנחנו ואבותינו מוהלים מומחים, אשר כרתנו ברית למאות ואלפים... היינו מהדרים לקרב התועלת לאבות הבנים כדי שיתנו לנו למול בניהם...".

[10] ראו בהקדמתו לספר **ומצור דבש** (תרע"ב).

[11] ראו בהקדמתו לספר **זרעו של אברהם**, לרבי אברהם חג'אג', (תרמ"ד) אשר הוא הביאו לדפוס בירושלים.

[12] ראו: **חכמי המערב בירושלים**, עמ' 133-136.

[13] ראו: שם, עמ' 137.

"אהובינו חביב עד לאחת... ספרא רבא ויקרא... לאהבתו אני קשור... אחי נועם... מר בריה דרבינא... הוא הקדוש ומפורסם בחסידותו! אדמו"ר כמוהר"ר צו"ף דב"ש זלה"ה...".[14]

רבי רפאל אהרן התרשם מסגנון החיים של יהודי מרוקו ותיעד אותו בכתביו.[15] כמו כן החל לחפש ולחקור על תקנותיהם ומנהגיהם של יהודי מרוקו, בתי הכנסת שלהם, רבניהם בעבר ובהווה, צרותיהם ויחס השלטונות המוסלמיים אליהם.[16] הוא התעניין במיוחד בחיבוריהם של חכמי מרוקו הקדמונים, אשר נותרו בכתב יד:

"הן בהיותי שמה בראשונה והתחלתי לחקור אחרי עתיקותיה, אמרתי אל לבי הלזו אשר הייתה מקום מפלט, מחסה ומסתור ביום צרה מתגרת נוגש לאבותינו ורבותינו הקדמונים מגורשי קאשטיליא זיע"א... הלא בלי תפונה ימצאון בקרבה שרידי חכמתם אשר השאירו אחריהם ברכה... ואלה איפה הם? ויגעתי ומצאתי ארגזים מלאים כתבי יד מלאים חכמה ודעת חוקי האלקים ותורותיו, והמה טרף לשיני עש... אנחה איומה התפרצה מקירות לבי, עיני זלגו דמעות דם מתוגת רוח ועגמת נפש, ועם לבבי אשיחה במנוד ראשי, לו עין הרבנים גאוני עולם מחברי ספרי קודש הללו תחזה כי כל יגיעם ועמלם ופרי לימודם מתוך דוחק וצרה...".[17]

רבי רפאל אהרן נרתם להצלת שארית הפליטה. הוא שוחח עם ראשי הקהילה וביקש לייסד חברה אשר תשים למטרה להפיץ את תורתם של רבני מרוקו הקדמונים. דבריו נפלו על אוזנים אטומות ובתירוצים שונים נדחו הצעותיו.

רבי רפאל אהרן המשיך לבקר בבתי הכנסת בעיר פאס. באחד הימים ביקר בבית כנסת "התושבים" שבקהילה. בית הכנסת נקרא בשם זה משום שמתפלליו היו מצאצאיהם של תושבי העיר הקדמונים, עוד קודם גירוש ספרד. אנשי בית הכנסת הזה שימרו את מנהגי אבותיהם, שלא שלטה בהם השפעתם של מגורשי ספרד.[18]

רבי רפאל אהרן נכנס ויצא בבית הכנסת פעמים אחדות. חכמי הקהילה סיפרו לו כי מנהגם שונה שוני רב ממנהג שאר הקהילות בתפילות הימים הנוראים ובחג הסוכות. הם מתפללים מסידור שנותר בכתב יד, ובו מחזיק שליח הציבור ובאמצעותו הוא מוציא את הרבים ידי חובה. וכך כתב רבי רפאל אהרן על אודות כתב היד שניתן לו:

---

[14] ראו אצל רבי יעקב אבן צור (תרס"ג), בהקדמתו לשני חלקים **משפט וצדקה ביעקב** לר"י אבן צור, ח"א, בהקדמה. וכן שם, ח"ב, בהקדמה.

[15] ראו הקדמתו לסידור **אהבת הקדמונים**, (תרמ"ט), וכן אצל רבי אבן צור, בהקדמה.

[16] שם, בהקדמה.

[17] שם, בהקדמה.

[18] ראה שם, בהקדמה.

"... וגוף הסידור שיבה גדולה זרוקה בו מעת נכתב. שיריהם ופיוטיהם, הם כולם לרוח רבותינו משוררי ספרד זיע"א. במשקל וחרוז וצחות השפה... וכאשר שאלתי את פיהם ומה יעשו דלת העם אם אין ספר בידם גם בימים האדירים? איכה ישפכו צקון לחשם לפני אל בתפילות שאין רגילות על פה? ענוני, כי יטו אוזן לקול הש"ץ, ולא כיחדו כי לפעמים רבות לקול זמרת ניגוניו נמו שנתם ויישאר רק הש"ץ קורא בגרון. ואחז בשרי פלצות. ואפן אל ראשי הקהלה... ואדבר אתם... מדוע לא תשלחו להדפיס ספריכם לאחת ערי הדפוס במדינות אחרות. ומה תעשו אם גם החמדה הגנוזה אשר בידכם יבלה מרוב ימים. הלא יאבד הכלח על מנהג אבותיהם?... והשיבוני בצדק, כי מלאכת הדפוס אין חזונו נפרץ מגבול קצה המערב ועד קצהו. ולשאר המדינות אין להם מכיר אשר יקבל עליו העבודה הזאת. ואז בלב שלם הקדשתי גופי לעבודתם בע"ה, ותכף מסרתי את הספר למעתיקים אשר העתיקוהו לי. אם כי איננה כמשפט ההעתקה הנדרשת למסירת הדפוס...".[19]

את ההוצאות להדפסת הספר שילם רבי שלמה הכהן, ורבי רפאל אהרן טיפל בעריכתו, בניקודו, בהגהתו ובהפצתו בקרב ישראל. הספר הודפס בירושלים בשנת התרמ"ט (1889).

בראשית שנת תר"ן (1890) שב רבי רפאל אהרן ויצא בשליחות העדה המערבית למרוקו. בחודש ניסן התר"ן לאחר מסע קשה, שבמהלכו אף נפל למשכב בפורטוגל, הגיע פעם נוספת לעיר פאס. שם חזה רבי רפאל אהרן במצוקות הנוראות שפקדו את היהודים במרוקו.

---

[19] שם, בהקדמה. וכן, בהקדמה לספרו של רבי יעקב אבן צור נא-אמון תרנ"ד, תרס"ג.

ספר

אהבת הקדמונים

חתרה נפשו לכבד את מורי הדפוס עד הנה. והוא סידור תפלה על כל הנוסח מנהג קדמון. מנהג נכבדים של ק"ק **התושבים** יע"א נשוב"י **פאס** יע"א. נתנהו תזכרתי העיר והובנים מעפנים. ומים היפיע עליהם מור לבותינו וקדמונינו מעודני הקבטליית זיע"א לבד בתו מספרד ונתיישבו בחוב. ובניהם לתדיהם שהם מתפללים כסדר הזה בכתבים הנז'. ואין חזון הספר נפרץ כי אם נתלה רק לחד בה"י תגא ב"ך הקהל. ואפדיון נמציא לאלים הספר ויבחרוים. בזיב בדיעות החו"ן הג"ו כה"ר סי' **שלמה הכהן** יצ"ו ן' להגניד החו"ן יצא חח כ' ובמלותיו הפץ מחד כמוכר"ר **שמואל הכהן** יע"ו. תבר כזיל זהב מכים בדוח בדיבה לזכות חח הרבים בני הקהל. בשל הגיזע יבנם לו בפצלו הטוב בתוכך ימים ושנות שלמים לחן! והודם ב' מחד נפי. תבר נגנל זכות זה על ידי ויזכו רבים הדפוס. בהבהלותי מני הנעיר

רפאל אהרן ן' שמעון ס"ט.

נדפס פה ק"ק **ירושלם** תובב"א

בשנת **בתו ך קהל אהלל ך** (תרמ"ט) לפ"ק.

בדפוס של ר' **שמואל הלוי צוקערמאן** ושותפיו הי"ו.

אהבת הקדמונים, ירושלים תרמ"ט

ייסוד חברת דובבי שפתי ישנים

בפאס ביקש ממנו הרב שלמה אבן צור להדפיס בעבורו את הספר **עת לכל חפץ**, אשר חיבר רבי יעקב אבן צור. יוזמה זו הביאה את רבי רפאל אהרן לייסד חברה להוצאת ספריהם של חכמי מרוקו הקדמונים. הוא עודד את הציבור למעשה הדפוס, והם בראותם את סידור **אהבת הקדמונים** אשר הדפיס בירושלים, התעודדו והסכימו לעשות מעשה. בחודש תמוז תר"ן (1890) הוקמה החברה **דובבי שפתי ישנים**, אשר נמנו בה 18 חברים. רבי רפאל אהרן סידר את תקנות החברה, ונבחרו לה חברים ממונים וגזברים.

החברה פעלה זמן מועט. במסגרתה הודפסו: קובץ שירה מאת רבי יעקב אבן צור, בשם **עת לכל חפץ** שהם שירי קודש לעתות השנה, אלכסנדריה תרנ"ג, וכן, מרבי משה אבן צור, **צלצלי שמע**, שירי קודש, אלכסנדריה תרנ"ב.

רבי רפאל אהרן - רבה של מצרים

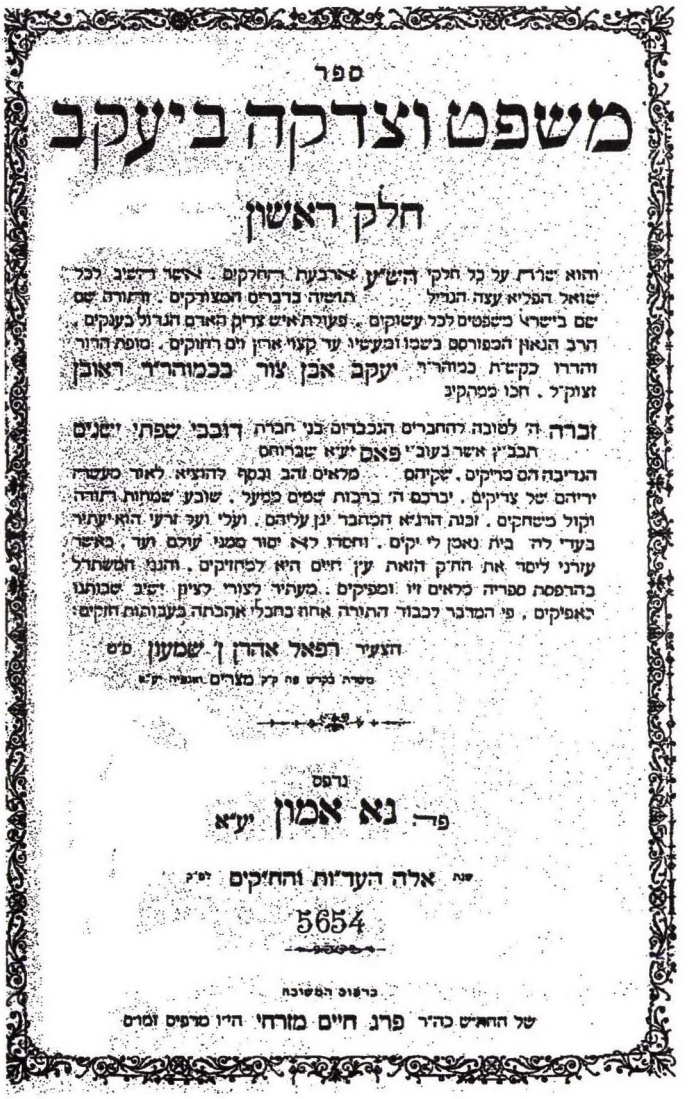
בטרם יצא את מרוקו בדרכו לארץ ישראל, פנו הרב יום טוב ישראל וראשי הקהילה בקהיר לרבי רפאל אהרן, לבוא ולקבל עליו את משרת "החכם באשי" של קהיר במקום הרב יום טוב ישראל. בתחילה סירב לקבל עליו את המשרה הנכבדה ואמר:

"עד בשחק נאמן וישראל גם הוא ידע כי בשתי ידי דחיתי את הכבוד הזה. ופעמים רבות מיאנתי לשים הכתר הזה על ראשי. האחת כי אינני הגון וראוי לזה, ולרועה בקר לא הגעתי, אף כי להיות לראש לעדה נכבדה כזאת. ושנית כי אדע את משא הַלַּעֲיָפָה אשר תשתרג על צוארי. ואשר מצרים מעבידים אותי בהיותי נושא משרה גבוהה בעיר הגדולה לאלוקים המלאה תשואות אדם רב ועסקיה גדולים וכבירים, הדרוש להם כוח אדיר. גם צערי על פרידתי מירושלים עיר אבותי זיע"א... ".

רבי יום טוב ישראל המשיך להפציר בו, ושלח אליו מכתבים ושליחים כדי שייאות לקבל עליו את המשרה. בסופו של דבר קיבל עליו רבי רפאל אהרן את התפקיד:

"... ועל ידי חליפת מכתבים מהתם להכא נתאחר הדבר עד שבט התרנ"א. ואם ה' יעץ מי יפר? ובאתי הנה בט"ו שבט וביום כ"ה לחודש שבט נתמניתי למשרת בקדש פה העירה, בבית הכנסת הגדולה והעתיקה הנקראת בית הכנסת "אל מצרין". בהתאסף ראשי עם, רוב מניין ורוב בניין ה' עליהם יחיו, אמן. והרב המנוח כמוהרי"ט ז"ל [כבוד מורנו הרב רבי יום טוב] הושיבני על כיסא ההוראה בחייו, והיה הרב שמח מאד, וכה אמר בדרושו שדרש בקהל עם באותו היום (קודם דרושי אשר דרשתי ביום מנויי כנהוג), שזכייתו אין חזונה נפרץ בדורנו זה, למסור כיסא רבנותו בחייו לאיש אשר יחפוץ בו, ובחירו רצתה נפשו.

ובחודש אדר חזר הרב [מוהרי"ט] לעיה"ק ירושלים ת"ו. ואחרי חג הפסח כבוד מנוחתו בעיה"ק ירושלם ת"ו. יבוא שלום ינוח על משכבו אמן."[20]

ספר

משפט וצדקה ביעקב

חלק ראשון

והוא שורש על כל חלקי הש"ץ ארבעת הרחוקים . אחור הקיבוץ לכל שואל הפליא עצה הגדיל תושיה ברבים המצוינים . והתורה שם ים בישרט כישפטים לכל עשוקים . פעולת איש צדיק האדם הגדול בעקים . הרב הגאון הכפורסם כשבו ובעשיו עד קצוי ארץ ים רחוקים . סופת הדור והדרו כק"ת כמוהר"ר יעקב אבן צור בכמוהר"ר ראובן זצוק"ל . חכו ממתקים

זברה לי לשונה להחברים הנכבדים בני חברת רובבי שפתי ישנים תבב"ן אשר בעוב"י פאס יע"א שבריחם

הנדיבה הם פריקים . שקידם מלאים זהב ונסף להוציא לאור מעשה ידיהם של צדיקים . יברכם ה' ברכות שמים ממעל . שובע שמחות רוחה וקול כישחקים . וכנה הנביא הכתובר ינן עליהם . ועלי ועל זרעי הוא יעתור בעדי לה' ביה נאכן לי יקים . וחסדו לא יסור ממני עולם ועד . באשר עזרני ליסר את החק הזאת עין חיים היא למחזיקים . והנני המשתול כהרפסת ספריה כלאים זו ומפיקים . מעתיר לצורי לציון ישיב שבותנו כאפיקים . פי המרבר לכבוד התורה אחוז בחבלי אהבתה בעבותות חוקים:

הצעיר רפאל אהרן ן שמעון פ"ס

משיה נקיש פה קל מצרים האפיה יע"א

נדפס

פה נא אמון יע"א

שנת אלה העדות והחוקים יע"ג

5654

כרשות המשובה

של הרה"ש כהר' פרג חיים מזרחי הי"ו מרפיס זמרס

משפט וצדקה ביעקב, נא־אמון

---

[20] ראו אצל ר"י אבן צור (תרנ"ד), בהקדמה. וגם אצל רבי רפאל אהרן בן שמעון עצמו, מהדורת תשכ"ט, דף ל"ג ע"א.

רב הקהילה בקהיר - עול הציבור

כרבה של הקהילה הוטל על כתפיו של רבי רפאל אהרן משא כבד:

"... כל עסקי הצבור בעיר הגדולה לאלוהים הזאת ואגפיה בכל עסק דת ודין, ובכל עסקיהם הנדרשים אל הממשלה יר"ה כולם נתונים נתונים המה על שכם האיש ההוא, והוא באחד...".[21]

דהיינו, עול הציבור כולו הוטל על כתפיו וגם המשא ומתן עם השלטונות. רבי רפאל אהרן מתלונן: "ואיכה ירביץ בנאות התורה, איה עת ללמוד, ואיה עת ללמד, אם כל עתותיו, ושעותיו אינן מסורים אליו, ולאושר נחשב לו, אם תמצא ידו בעתות ספורות ללימודים קלי העיון וארץ מצרים לפניך היא... גם אני בראותי את העול שהוטל עלי במאמר ההשגחה, בראשית בואי מצרימה, אמרתי נואש לחדש מעתה חידושי תורה בלימוד העיוני, בפסקי דינין ושו"ת ודומיהן הדרוש להם דעת צלולה, ואורח סלולה מטרדות הזמן."

הרב קיבל זאת כגזרת שמים:

"ועם לבבי אשיחה, אולי כי לכך נוצרתי לשום את כל משא העם הזה עלי, ואם ה' יעץ מִי יפר, ומי יעמוד בסודו? ואהיה תמים עמו ואתנהלה לרגל עבודתי לציבור בכל כוחי ובטוב לבבי, בישע אלוקים."

הרב לא התרעם ולא התלונן על התפקיד הרם שבו נשא, תפקיד שגזל ממנו את האפשרות לשקוד על שערי התורה והחכמה:

"ידִידי הקורא, אל נא תדמה בדעתך, בהקשיבך אמרי אלה, שהנני מתאונן על גורלי, שאם כן הלא תשימני לכפוי טובה ליוצרי חלילה, לא כי, כי הנני שמח בחלקי כי האלוהים הגביר עלי מידות חסדיו, והמתיק לי בעבדותי להציבור ברחמיו גדולים, כי הפיל חבלי בנעימים... עוב"י [עיר ואם בישראל] ק"ק [קהילת קדש] מצרים יע"א [יבנה עיר אלוקים], אשר אנשיה ישרי לב, תושביה תמימי דרך, יראת ה' היא אוצרם, חונני דלים ומרחמי אביונים, אוהבי צדקות מכבדי התורה ולומדיה ושריה, ונשיאיה ונכבדיה, כולם אנשי חמדות... אנשי היחס והמעלה...".[22]

---

[21] ראו בהקדמה לספר **ומצור דבש**, ירושלים תרע"ב, וגם: **שער המפקד**, נא אמון התרס"ח, בהקדמה.

[22] ראו שם, שם.

אולם חסרונם של תלמידי חכמים מובהקים וישיבות גדולות הכביד עליו.[23] אם כי ידע כי העוסק בצורכי ציבור, "כקורא בתורה ייחשב", אולם נפשו החושקת בתורה ביקשה לה את תאוותה, את לימוד התורה.[24]

התמורות בחברה היהודית במצרים

התמורות הרבות והמהירות בעולם העלו לדיון סוגיות הלכתיות רבות ומורכבות: הטכנולוגיה המודרנית, ייצור מודרני, גפרורים, שחיטה, חשמל, טהרת המשפחה - מקוואות, ייצור מזון בשיטות אוטומטיות, תגליות רפואיות ובנייה. הרב היה ער להתפתחות הטכנולוגית וחיפש מענה הלכתי לבעיות שהתעוררו. לעתים קרובות עסק הרב בעצמו בעניינים טכנולוגיים שונים, כמו למשל בעניין המקוואות במצרים, בפתרון בעיית שאיבת מים על ידי משאבות. הרב ביקש למצוא פתרון הלכתי לבעיות שהמודרניזציה עוררה בתחום ההלכתי.[25]

החל במאה הי"ח התארגנו הקהילות היהודיות במצרים מסביב לנכבדי הקהילה ולעשיריה. רבים מעשירים אלה נשאו עיניהם לאירופה. ילדיהם למדו בבתי ספר נוכריים ולאחר מכן השלימו את לימודיהם בצרפת או באיטליה. רמת שמירת מצוות היהדות ירדה בשל כך. עם התערבות המעצמות הזרות בחיים המדיניים, הכלכליים והחברתיים במצרים, הורגשה השפעתם גם בקרב האוכלוסיה היהודית שם.[26] היהודים במצרים נתנו חינוך כללי לילדיהם. בעקבות פתיחת בית ספר של חברת "כל ישראל חברים" (כי"ח) בקהיר ב־1896 גברה ההשפעה הזרה על הציבור היהודי.[27] גם השפעת החברה המקומית, המצרית, על היהודים הייתה רבה. החברה היהודית אשר לא חייתה בגטו יהודי, ואשר שכונותיה היו פתוחות כלפי העיר בכללותה, לא יצרה תרבות ייחודית כשפה יהודית או מוסיקה משלה, אלא השתלבה בחברה המצרית בכללותה. המוסיקה הערבית והתיאטרון הערבי התפתחו

---

[23] ראו בהקדמתו לספרו **מטוב מצרים**, (תרס"ח).

[24] ראו בהקדמה לספר **מצור דבש**, וגם בהקדמה לספר **שער המפקד**.

[25] ראו שו"ת **ומצור דבש** דף נ"ח ע"א - נ"ח ע"ג.

[26] ראו על כך בהרחבה: צבי זוהר (תשנ"ג), וכן צבי זוהר (תשמ"א), ירושלים. וגם הנ"ל (תשמ"ח), עמ' 577-608

[27] היהודים שעלו ארצה ממצרים וקיבלו שם חינוך יסודי ותיכון, בקיאים במספר שפות, במיוחד בערבית, בצרפתית ובאנגלית.

בקרב היהודים. ההשפעה הזרה הגיעה עד בית הכנסת, כאשר החזנים המפורסמים של יהודי מצרים שילבו בתפילותיהם מנגינות רבות משל גדולי הזמרים המצריים.[28]

פלישת ההשכלה האירופית למצרים, השפיעה גם היא על החברה היהודית, אשר השתלבה במהירות, מבחינה אינטלקטואלית, בעולם החדש ונענתה לאתגריו. יהודים מילאו תפקידים חשובים במצרים מבחינה כלכלית. היו מביניהם מהנדסים, בעלי חברות גדולות, בנקאים חשובים וסוחרים. שוויון הזכויות בין כל הדתות אפשר להם השתלבות מהירה בחיים הכלכליים ובהתפתחות הטכנולוגית אשר התרחשה באותה עת.[29]

החדירה האירופית למצרים זעזעה את החברה היהודית אשר שמרה על ערכיה במשך דורות. יהודים רבים נטשו את שמירת המצוות או את חלקן הגדול, תוך כדי פזילה לעולם המערבי. נטישת ערכי היהדות ושמירת המצוות גרמו בעיות הלכתיות סבוכות, והרב רפאל אהרן ניסה למצוא להן פתרונות. חלק מן הפתרונות לבעיות אלו ניתנו באמצעות התקנות שתיקן באותה עת.

תקנות שתיקן רבי רפאל אהרן

רבי רפאל אהרן פעל בתחומים רבים בקהילת קהיר. הוא יצר קשרים טובים עם פרנסי הקהילה וראשיה, והם אפשרו לו לפעול בה באופן מלא.[30] תקנותיו אשר תיקן למען בני הקהילה, הביאו לשינוי יסודי בסדרי קהילת קהיר, במיוחד בתקופתו, תקופה של מעבר מעולם ישן לחדש והשפעות זרות אשר חלו כמעט בכל תחומי החיים והשפיעו על החיים היהודיים במצרים.

---

[28] במיוחד משל הזמר המצרי פריד אל-אטרש, והזמרת אום-כולתום.

[29] ראו אצל יעקב דוד חסון, (תשמ"ח), עמ' 576-599.

[30] החכם באשי היה ממונה על רוב התפקידים בקהילה, ונחשב לבעל הסמכות השיפוטית הגבוהה בעיר. ראו: רבי רפאל אהרן בן שמעון, **נהר מצרים**, הלכות כבוד רבו סעיף ו'. וכן: **הלכות כתובות**, סעיף א': "במצרים הרב יושב על כיסא הרבנות הוא המטפל בכל עסקי העיר במילי דשמיא. אין רשות מעתה לשום חכם אחר להורות שום הוראה בעירו בעניני איסור והתר. ואפילו שאותו החכם גדול ממנו בחכמה...". על קשריו עם פרנסי קהיר ראו בספר **מצור דבש**, אורח חיים סימן ז'. וכן בספר **נהר מצרים**, הלכות יום הכיפורים, סעיף ה'. הרב תיאר את פעילותם של פרנסי הקהילה באופן חיובי, וציין את פנייתם אליו בשאלות הלכתיות אשר עלו על הפרק. שם מובאת שאלה, האם מותר להיעזר בחברה נוכרית המשכירה עגלות, להובלת נפטרים ביום טוב.

"... גם כל אשר חפצתי לתקן בקריה נאמנה הזאת, תקנות והסכמות וגדרים. לכונן סדרי העדה ומשטריה על אדני היראה והנהגה האנושית לטובת הקהל בחומר וברוח, אלוהי אבי היה עמדי, עדי הקימותי כל אשר חפצתי לעשות, אסיר תודה הנני לצור ישעי אשר לא עזב חסדו ואמתו מעמדי, ושמרני בדרך אשר אני הולך, ונתנני לחן ולחסד בעיני בני עמי העי"א".

את תקנותיו סידר רבי רפאל אהרן בספרו **נהר מצרים**, ובהקדמה לספר הזהיר שאין לשנות מתקנותיו:

"... הנני מזהיר כי יודע כל באי שער עמי אשר במצרים כי כל המנהגים אשר נתקנו בזמני... עם הגדרים והסייגים והתקנות אשר עשיתי לישוב הרוחני והמדיני בהסכמת ז' טובי העיר ונשיאי הארץ ישמרם צורם, כמעט במסירות נפש עמדו לי עד אשר נקבעו לחוקת משפט בארץ, כי לא הייתה קריה אשר שגבה מאנשים חכמים... ובכן בכח המסור בידינו מתורתנו הקדושה ומאת קהל עדתנו יצ"ו, הרי אני מזהיר באזהרה גמורה לכל הדורות הבאים אחרינו לשרת בקודש בקריה עליזה זו מצרים, ולשבת על כיסא ההוראה, אשר עליהם החוב מוטל לשמור ולעשות את כל המנהגים הכתובים בספר הזה... כן יהיה תמיד...".[31]

א. תקנת הפקעת הקידושין[32]

אחת מתקנותיו הידועות ביותר של רבי רפאל אהרן היא "תקנת הפקעת הקידושין" והפקרת כספם של המקדשים אישה בניגוד לשלושה תנאים:

א. שיהיו הקידושין ברשות הרב או אב בית דין היושב על כיסא ההוראה. בעיר ובכפרים שאין שם אב בית דין יהיו הקידושין ברשות הגבאי במקום, אשר הקהל קיבלוהו עליהם.

ב. שיהיו הקידושין לעולם במניין עשרה מישראל, ובכללם נמנה סופר בית הדין או אדם אחר הבא מכח אב בית הדין וברשותו, ובכפרים יהיה אחד מן העשרה חכם המקום או אדם המופיע מטעם גבאי העיר וברשותו.

ג. שהקידושין יהיו בשטר כתובת אירוסין כתקנת המקום.

---

[31] **ראו בהקדמתו לספר נהר מצרים.**

[32] **נוסח התקנה מופיע בספר נהר מצרים, דף קע"א, ע"ב - דף קע"ד, ע"ב, ובשו"ת ומצור דבש, דף קי"א, ע"ד - דף קי"ג, ע"א. ראו גם אצל א"ח פריימן (תש"ה), של"ח-שמ"ג. וגם אצל צבי זוהר (תשמ"א), עמ' 126-128.**

הבעיה ההלכתית

על פי ההלכה היהודית, כל מעשה קידושין אשר בוצע ברצונם של איש ואישה בוגרים, ואשר נעשה בפני שני עדים, תקף ובלבד שאין הם אסורים זה על זה על פי אחד מאיסורי ערווה. תוקף הקידושין אינו תלוי בנוכחות רב או בנוכחות אנשים מלבד שני העדים. כתוצאה מכך עלולות להיווצר פרצות רבות, אם כדוגמה, אדם מקדש אישה בניגוד לרצונה, או שאדם מקדש אישה בעודו נשוי לאישה אחרת, ועוד בעיות שונות.

"רבות שבעה לה נפשנו ממפריצי הפרצה, הנותנים עיניהם בבנות הארץ ולוכדים אותן ברשת ערמתם, לחלל כבודן באופן זר ומושחת... כי הפרוצים המסיתים את בנות ישראל להתקדש, יבטיחום, כי אחר כך יכנסו עמהן לחופה בכל אופן. ובנות פתיות וחסרות דעת, בראותן כי נתקדשו לבחור המסית, יחשבו עצמן כי כבר הם קשורים בקשר הנישואין, וימסרו עצמן להם. ומהן שהשחיתו בתוליהן, ומהן שנתעברו וילדו. והזדים הללו, אחרי מלאת תאוותם הבהמית מהבנות שנלכדו ברשתם הזניחון והלכו להם ומאסו בהן... אלה הבנות אשר נלכדו ברשת זו טמנו להן, הרי הן עגונות, וזאת פתח לצאתן לתרבות רעה, רחמנא ליצלן.

ומה בידינו לעשות בדור הרע של החופש והדרור? ונוסף על כל אלה - חילול ה'. כי כותבי העתים ללשונות העמים אשר בארץ לא יסתירו דבר כזה, כאשר קרה לא פעם ולא שתים, ושם ישראל מתחלל על ידי זה."[33]

דהיינו, זרים רבים באותה עת הגיעו למצרים, אשר משכה אליה מהגרים יהודים ונוכרים, בשל הקדמה הטכנולוגית והחופש הדתי. רבים מהמהגרים הללו היו נתינים של מעצמות זרות. לשלטונות מצרים לא היה כוח לדון אותם, ובוודאי לא לבית הדין של הקהילה היהודית. בית דין זה רשאי היה לדון רק את בני הקהילה במצרים. לכן, כדי לפתור בעיות, כמו אלה שתוארו לעיל, הופקע כל סוג של קידושין עצמאיים. קידושין שלא נעשו כהלכה - על ידי הרב המקומי לאחר דרישה וחקירה של החתן, מהיכן הוא ולאחר בירור כל הפרטים אודותיו, הם בטלים ומבוטלים מלכתחילה. כך, אם אדם אחד היה נשוי לאישה אשר אותה הותיר בארץ מוצאו ובמצרים קידש לו אישה נוספת, וכך אם אדם יצא ממצרים לאחר שנשא לו שם נערה יהודיה, הנישואין הללו, אם לא נערכו כראוי, הופקעו מלכתחילה והאישה הייתה חופשיה להינשא לאחר.

תקנה זו התקבלה בשנת תרס"א (1901), באסיפה כללית שכינס רבי רפאל אהרן בבית המדרש של בית דינו בקהיר. באסיפה השתתפו הרבנים ודייני הקהילות הראשיות מערי

---

[33] **ומצור דבש**, דף ק"ה ע"א.

מצרים, ובהם: רבי אליהו חזן, רבה של נא אמון (אלכסנדריה), רבי אהרן מענדיל בהר"ן הכהן, רב עדת האשכנזים בקהיר וראשי קהילות נוספים.

רבי רפאל אהרן ורבי אליהו חזן, אשר היו רבני הקהילות הגדולות, יצאו וסבבו בכל הערים במצרים, שבהן נמצאו קהילות יהודיות, והכריזו בבתי הכנסת את דבר ההסכמה והתקנה.

"עלינו לשבח לאדון הכל, כי גבר עלינו חסדו, שמעת זמן אשר נוסדה ההסכמה הזאת ונתפרסמה בכל גלילות מצרים, נתנה חתתה ויראתה על פי כל העם מקצה, ומזה כשבע שנים אשר נתייסדה ההסכמה, לא נועד איש בכל גבול מצרים לקדש שלא ברשות בין דין ושלא כפי חוקי ההסכמה, ביודעו מראש כי מעשה הקידושין הבל המה, ושום אישה לא נתפתית לקבל קידושין מאיש נגד ההסכמה ולבזות כבודה חנם, ותהילה לאל יתברך נגדר הפרץ הלזה."[34]

ב. עריכת החופה בבית הכנסת

רבי רפאל אהרן תיקן תקנה נוספת בתחום הנישואין והיא עריכת חופה וקידושין בבית הכנסת. עריכת חופות בבתי מלון ובבתי קפה, גרמו לציבור להיכשל במכשולים רבים כמו ריקודים ומחולות כדרך הגויים תושבי הארץ ואכילת אוכל אשר כשרותו אינה ברורה.

"במצרים נהגו עתה לעשות החופה בתוך בית הכנסת, כי המקום קדוש ויראת הקדש אשר בבית אלהים תציל את העם הקדוש מכמה מכשולים... והסיבה היותר נגלית אשר הכריחה אותנו להנהיג חופות בבית הכנסת היא, כי עד הנה היו נוהגים שאיש אשר מקום דירתו צר מהכיל את כל קרואיו לחופת בנו או בתו, היה עושה החופה באחת מבתי מלון אורחים אשר בעיר שבעליהם נכרים וערלים. ומשכירים שם בית גדולה לעשות החופה ואחריה ריקודין ומחולות ומפזרים על זה כסף תועפות... הורע הדבר עוד יותר, כי בימות החורף אשר העיר מצרים מלאה מאורחים רבים הבאים לשבת בכל ימות החורף מאין גשם ואין קור בארץ, כידוע, ולא ישיגו מקום פנוי בבתי ההוטלים... היו שוכרים גם מקומות היותר פחותים מזה בבתי משתאות של הנכרים ולפעמים גם בבתי הקאפ'י וכיוצא, ובעוונותינו הרבים היינו חרפה לשכנינו כי אין באומות העולם מי שיעשה כזאת..."[35].

---

[34] ראו: **נהר מצרים**, דף קע"ז ע"ב - קע"ח ע"א, מובא שם גם נוסח ההסכמה בערבית, ראו דף קע"ז, ע"ב.

[35] ראו הלכות קידושין ונישואין, בספר **נהר מצרים**. התקנה נקבעה בשנת תרס"ו (1906).

ג. פעילותו של רבי רפאל אהרן בנושא מקוואות טהרה

כפי שבנושא הקידושין תיקן הרב רפאל בן שמעון תקנה אשר נועדה לשמור על כבודן ועל חירותן של בנות ישראל, כך פעל ללא לאות גם בנושא טהרתן של בנות ישראל.

הרוחות החדשות שנשבו באותה עת במצרים השפיעו גם על בנות ישראל רבות, אשר זלזלו במצוות הטבילה לשם טהרה. רבי רפאל אהרן מנה את הסיבות שהביאו לזלזול במצווה חשובה ויקרה זו:

א. המציאות הקשה בקהילת קהיר, אשר אין שם מי גשמים, אלא רק מי הנילוס, ורק ממים אלה מספקים לתושבים מים בקיץ ובחורף. לכן המקוואות חפורים במעבה האדמה: "ומקום המקוה עצמו עמוק כשאול, יורדים אליו במדרגות רבות, ויש מהם שגם אורם מצומצם ואפל קצת, ויש איזה מקואות שראיתי, שגם האיש, גבר בגוברין, אשר לא חונן באבירות לב יתירה, יפחד וירתע לאחריו ויסבול צרה ומצוקה לעת הצורך לטבילתו", מה גם שהמים המצויים במקום מסריחים.

ב. המקוואות מצויין ברשות הרבים, והנשים מתביישות לטבול בהן "מחמת פריצי הדור אשר יסתכלו בהם בבואן ובצאתן".

ג. יהודים רבים גרים בפרברים החדשים של קהיר, בין הגויים, ושם אין מקווה טהרה.

כדי לפתור בעיה חמורה זו, הסתייע רבי רפאל אהרן בתכנית תחנת כוח. באותה עת, הגיעה למצרים חברה צרפתית אשר יזמה את בנייתה של תחנת כוח, שבאמצעותה הותקנה הספקת מים למערכת של צינורות קבועים העוברים מתחת לפני הקרקע ומספקים מים לכל בית ודירה.

בהסכמת ראשי הקהילה ועשיריה, למד הרב את הנושא על בוריו וכתב פסק דין הלכתי ארוך ומנומק היטב ואף צירף תרשים צבעוני מפורט, ומסורטט היטב, על אופן אספקת המים למקוה. אולם רבי רפאל אהרן חשש לפסוק בסוגיה חמורה זו לבדו, שהרי מדובר לכאורה במים שאובים (ומים שאובים פוסלים את המקווה). הרב פנה אפוא, אל רבני ארץ ישראל וביקש מהם חוות דעת בנושא.

הרב **יעקב שאול אלישר**, הראשון לציון בירושלים, השיב לו תשובה:

"... דחקתי ונכנסתי בראותי אהבתו וחיבתו לזכות את הרבים וכגון דא מצוה רבה אין ערוך אליה, כל שהוא תפארת לעושיה..."

ובהמשך הדברים הסכים הראשון לציון לדברי רבי רפאל אהרן. גם רבי **אליהו סלימאן מאני** רבה של חברון, הסכים לו, ורבי **סאלימן מנחם מאני** וגם רבי **רפאל יצחק ישראל**

מגדולי רבני ירושלים באותה עת צירפו את הסכמתם, וכן רבי **אליהו חזן** מאלכסנדריה.[36]

ד. ענייני קבורה

בית הקברות היהודי היה רחוק מן העיר, לכן לא נהגו המלווים ללכת אחרי ארון הנפטר עד לבית העלמין ואפילו קרוביו לא עשו זאת. רבי רפאל אהרן התיר משום כך להשתמש בעגלות להובלת מתים ביום טוב ראשון של חג, בתנאי שאת העגלה יובילו גויים.[37]

בהשפעת התרבות המערבית "חדשים מקרוב הנהיגו להביא על הלוויית בחור או בתולה ב"מ משוררי המוזיקה... לנגן בכלי המוזיקה רק בעת הלוית המת". כמו כן שכרו עגלות להובלת מתים, אשר היו בשימוש אצל הנוצרים ועליהן צורות מלאך: "ואין זה מלאך רחמים רק מלאך חבלה חובל גוף ונפש". רבי רפאל אהרן הורה לבטל מנהגים אלה.[38]

ה. השפעת הקדמה בתהליכי ייצור המזון ופסקי הרב[39]

חמאה של גויים הותרה למאכל יהודים על פי מנהג ישן של יהודי קהיר. הקשר החדש עם אירופה חייב את הרב רפאל אהרן לסייג את ההיתר. הוא קבע שההיתר חל רק על חמאה של "גויים ערבים כפריים... שעושים אותה שם [בכפרים] ומביאים אותה בדמות דפוסים כדוריים קרושים, שבחמאת הערבים האלה אין לחוש לזיוף. לא כן החמאה המיובאת מערי אירופא, ובפרט החמאה הבאה מצרפת ואמריקא ויוון, אשר מביאים אותה חנוונים נוצרים".

ההבדל נוצר מפני שהכפריים הערבים לא ידעו לזייף את החמאה, ולא צירפו אליה חומרים אשר אין מקורם אינו ידוע, ואילו באירופה ובארצות אחרות נהגו לזייף את החמאה באמצעות תוספות שונות.[40]

הלחם שאכלו יהודי מצרים נאפה בתנורים של גויים, תוך שמירת כללי ההלכה בפיקוח יהודי. אולם כאשר הציבור היהודי עבר להתגורר ברחבי העיר, ביקשו היהודים להכין להם לחם במאפיות שונות, והרי לא ניתן לפקח על כל המאפיות בעיר. במקרה זה הרב רפאל אהרן התיר לאכול פת של נוכריים.

---

[36] ראו: בספר השו"ת **ומצור דבש**, הלכות מקוואות, סימן י"א, דף נ"ז ע"ד - דף נ"ט ע"ב. וכן: שם, חלק יו"ד, סימן ד', קונטרס מקוה טהרה, דף ל"ח ע"ד - דף נ"ב ע"ב. בסימנים ו', ז', ו-ח'. שם מביא רבי רפאל אהרן את פסקיהם של המסכימים עימו.

[37] ראו **ומצור דבש**, חלק אורח חיים סימן ז', דף י"א ע"ב.

[38] ראו **נהר מצרים**, דף ק"מ ע"ב; פ"ח ע"ב.

[39] ראו אצל צבי זוהר, (תשמ"ח), עמ' 581-582.

[40] ראו **בנהר מצרים**, דף ע"ג ע"א.

הרב רפאל אהרן ורבה של אלכסנדריה, רבי אליהו חזן, פעלו יחדיו בהשגחה על מזון המיועד לאכילה בפסח. הם אף יזמו יציאה משותפת לסיורים במפעלי מזון כדי לבדוק את הבעיות השונות כגון חשש חמץ בסוכר.[41]

רבי רפאל אהרן פעל נחרצות בנושא "ממזרי קורפו"[42] יחד עם הרב אליהו חזן. בספרו **מצור דבש**, ייחד לכך קונטרס מיוחד בשם **קונטרס משמרת הטהרה**, שבו הוא תיאר את השתלשלות המאורעות אשר גרמו שלא להתיר את הממזרים ממזרותם.

חלק מן הדברים הובאו בספרו של הרב אליהו חזן **תעלומות לב**, אולם שמו של הרב רפאל אהרן לא הוזכר בפסקים הללו ולכן ייחד גם הוא קונטרס שלם לעניין זה.[43]

רבי רפאל אהרן ויחסו לתלמידי חכמים

באופן רשמי היה הרב רפאל אהרן "חכם באשי" ורבם של כל יהודי קהיר. אולם לעדה האשכנזית היה רב משלה, הוא רבי אהרן מנדל בהר"ן הכהן, אשר הגיע מטבריה לעמוד בראש הקהילה של בני אשכנז בקהיר. לקהילתו היה בית כנסת מיוחד.

אחדים מבני העדה האשכנזית לא ראו בעין יפה את מינויו של רבי רפאל אהרן לרב כולל, מכיוון שהם ביקשו להיפרד באופן מוחלט מהעדה הספרדית. וזאת בניגוד לקשרים האישיים הטובים שהיו בין רבי אהרן מנדל הכהן לרבי רפאל אהרן. בחודש אלול תר"ע (1910) הסירו את רבי אהרן מנדל ממשרתו ומינו במקומו רב אחר שהגיע באותה עת מהונגריה.

הרב רפאל אהרן, אשר היה אחראי לענייני הדת היהודית בתוקף תפקידו כחכם באשי, לא הסכים למינוי החדש. בסופו של דבר מינה את רבי אהרן מנדל הכהן בהר"ן לחבר בבית דינו, שמר על מעמדו ודאג לפרנסתו.

בכל מקום שאליו הגיע, דרש רבי רפאל אהרן בכבודם של עמלי תורה ותלמידי חכמים היושבים על כיסא הרבנות והדיינות. הוא נהג בהם כבוד רב כדי שבני קהילתם ילמדו ממנו ויעשו כמעשהו.[44]

---

41 ראו: שם, דף כ"ט ע"א-ע"ב.

42 ראו לעיל בעמ' 199. הבעיה הוצגה במאמר אודות הרב אליהו חזן מאלכסנדריה.

43 ראו: **ומצור דבש**, חלק אבן העזר, סימן א', הלכות פרייה ורבייה, קונטרס **משמרת טהרה**, דף ע"א ע"א - צ"ד ע"ב. הקונטרס כולל את פסיקתו של הרב רפאל אהרן את פסקיהם של רבני ירושלים ואת פסיקתו של רבי אליהו חזן.

44 ראו: ש' דיין (תשנ"ב), עמ' 207.

רבי רפאל אהרן והשלטונות הנוכרים

רבי רפאל אהרן היה המוציא והמביא מטעם הקהילה. מלבד תפקידיו בקהילה בתחום ההנהגה הרוחנית, ניהל קשרים עם ראשי השלטון במצרים לטובת הקהילה היהודית.

כמייצגה של הדת היהודית בקהיר הוא נמנה עם יועצי המלך במצרים, בחכמתו ידע ליצור קשרים עם ראשי השלטון המצרי וגם עם נציגי מדינות אחרות אשר באו בשעריו של ארמון המלך. כך שמר על זכויותיהם של מהגרים יהודים רבים, יוצאי ארצות שונות. באותה עת הייתה מצרים ארץ קולטת מהגרים רבים ובכללם יהודים אשר השתקעו בה, בגלל החופש האזרחי ששרר בה ובזכות התנופה הכלכלית שבה הייתה נתונה.

גם השלטון התורכי העריך מאוד את פועלו של הרב רפאל אהרן בן שמעון ואף העניק לו אות כבוד, "מג'ידי", מדרגה שנייה ואות כבוד "עותמ'ניה" מדרגה שנייה, כמו כן ניתנו לו בגדי שרד מטעם הסולטן.[45]

הרב רפאל אהרן בפעולתו למען קהילתו גרם להיותה עדה דתית מכובדת מצד השלטון המצרי על כל שלוחותיו, דבר שהביא ברכה רבה לקהילה היהודית באותה עת.

ספריו של רבי רפאל אהרן

בהקדמתו לספר **ומצור דבש** מתאר רבי רפאל אהרן כיצד עמד בראש הקהילה בקהיר ויחד עם זאת עסק בפעילות ספרותית רחבה.

ספריו שהודפסו על ידו היו פועל יוצא של עבודתו בקהילת קהיר:

"כי לרגלי עבודתי לקהל עדתי, וחשקי הנמרץ לכונן את הקהלה ולהעלותה על במת ההצלחה והאושר, בתקנות תועליות ונצחיות, אם ממה שהעירוני עליהם רעיוני, ואם ממה שהעירוני עליהם יחידי הקהלה ונשיאיה וגדוליה העי"א. לשום משטרם בארץ ויהיו לחק. מובן הוא כי למען עשות תקנה או גדר אשר תעמוד לדורות, עלינו החובה בטרם ניגש לפעלה, לבחון יסודותיה, ולבדוק אשיותה, אם על פי הדין והדת יבנו חומותיה, ולהסיר ממנה חלקי הסותר והדוחה, לבלתי ינועו מעגלותיה, וכל דבר אשר לא היתה ידיעתי בו ברורה אם זך, ואם ישר, ועל פי משפטי התורה יכשר, הלא מעתה עלי לחפש בספרי

---

[45] ראו ש' דיין (תשנ"ב) עמ' 172-173. ראו גם: **ומצור דבש**, בהקדמה, שם הוא כותב: "וגם אני תלי"ת כבודי חדש עמדי, כי חנני ה' בכבוד ויקר כאדם תור המעלה, וגם בגוים שמי נכבד...". ושם בהמשך: "... גם בעיני הממשלה ושריה ורוזניה יר"ה עדי גדלה עדתינו שבעוב"י מצרים ולאושר ולכושר, ויהי שמה לתהלה ולתפארת בין קהלות הקדש אשר בתפוצות הגולה".

הפוסקים ראשונים ואחרונים, וללמוד אני צריך למען נדע איך נטע ואיך נשתול את הנצר בתוך גן החיים של העדה. וכן ישאלני משפטי צדק בענינים אשר פתרונם ידרוש ממני בלתי התמלט, ובאופן כזה נאלצתי לגנוב ולגזול בחזקת היד מעט קט מעתותי המוקדשים לקהל, ומעט גם מעתות המנוחה והמרגוע, ואיחדם ללימודי אשר גם הוא מעסקי הצבור, ויהי לי היום למשמר והלילה למלאכה, ולאט אט נקבצו תחת ידי כמה וכמה קונטרסים, כמו קונטרס אם אדם מצווה על שביתת בהמתו ביו"ט, למען יכולנו עי"ז להתיר הובלת ארון המתים ביום טוב ראשון בעגלה רתומה לסוסים של חברת סוחרים ב"ב ושאב"ב פה מצרים. ... וכן קונטרס הגדול הנקרא מקוה טהרה, להתיר עשיית מקואות במצרים ממי הנילוס...".[46]

דהיינו, הצורך בפתרונות לענייני השעה הביאוהו לחקור את מנהגי המקום החל מן הראשונים ועד חכמי הדור האחרונים. איסופם של מנהגים אלו, ניתוחם והמסקנות הבאות מהן נחקרו בספריו והם מנהגי מצרים ותקנותיה.

בספרו הראשון עסק רבי רפאל אהרן בחקר מנהגי ירושלים וארץ ישראל, באיסופם ובמציאת שורשם בספרי הפוסקים.[47]

א. **נהר פקוד** - ספר זה הוא ביאור על מנהגי ירושלים, כפי שכתבם הרב דוד בן שמעון **בשער המפקד**. חלק ראשון על חלק אורח חיים הודפס בנא-אמון בשנת תרס"ח (1908). חלק ב', על חלק אבן העזר, הנקרא **אגרת שבוקין**, שבו סודרו כל סדרי הגיטין, הודפס בירושלים בשנת תרע"ט (1919). הספר מיוסד על **מנהגי ירושלים**, כפי שנדפסו לראשונה בירושלים בשנת התר"ב (1842) על ידי הרב יעקב קאפילוטו והראשון לציון, הרב אברהם אשכנזי, לבקשת הראשון לציון באותה עת, הרב אברהם חיים גאגין. אולם מנהגים רבים נשמטו מן המחברים ולא צוינו בספר. הרב דוד בן שמעון [דב"ש] קבץ את המנהגים החסרים, אותם אסף מספרים שונים, והוציאם

---

[46] ראו בהקדמתו **לשו"ת ומצור דבש**.

[47] ראו שם, את דבריו: "וכאשר כן עשיתי בראשית פרי תנובת לימודי הוא ספרי הקטן **שער המפקד** על מנהגי עיקו"ת, וכן פניו למטה עשיתי ביאור רחב וקראתיו בשם **נהר פקוד**, ולמענו ולמען כבודו [כבוד אביו, הרב דוד בן שמעון] הקדשתיו לשמו...". וראה גם את דברי רבי רפאל אהרו בהקדמתו **לנהר פקוד**: "ראשון ברורי עבודתי, לכבוד אבותי וכבוד ירושלם בית תפארתי, כי עט"ר התחיל לחבר חלק רביעי שבספרו **שער החצר** וקראו **שער המפקד**, ועניינו אסופת מנהגי עיקו"ת ירושלים על כל ארבעת חלקי שו"ע, אשר נשמטו מספר המנהגים כל עיקו"ת ירושלים... ואני, בנו, מצאתי עוד השמטות אחרות, וסידרתים עמהם ועשיתי עליהם באור רחב להורות שורש המנהגים וטעמיהם. ופעמים רבות מצאתי טעות בהנדפס שאינו כמות שהוא במקור הדברים. וקראתי את הביאור **נהר פקוד**...".

לאור בספר הנקרא: **שער המפקד**, דהיינו, מנהגים אשר נפקד מקומם מן המהדורה הראשונה של ספר מנהגי ירושלים.

ספרו זה של רבי רפאל אהרן הוא קובץ ביאורים והערות על מנהגי ירושלים:

"ולהראות מקור כל מנהג ועל מה אדניו הוטבעו וטעמי המנהגים."

בחלק ב' של הספר ישנם שלושה חלקים:

1. ביאור מנהגי ירושלים על חלק אבן העזר.
2. ביאור מילי הגט והלכותיו הנהוגים בירושלים (החל מדף ע"ז ע"א ואילך).
3. חלק הנקרא "אגרת שבוקין" ובו מבוארים סדר נתינת הגט, אופן מסירת הגט מידי הבעל לאישה, מסירת הגט באמצעות שליח הולכה, מסירת הגט על ידי מספר שליחים, סדר מסירת גט מחרש, גט ארוסה או קטינה, גט על פי כתב ידו של הבעל וכו'.

ב. **נהר מצרים**, נא אמון תרס"ח, ובסופו קונטרס בשם: **סדר החליצה** וקונטרס **בעבור נעלים** - סדר חליצת איטר רגל. החיבור הודפס בשני כרכים.

דבריו אשר הובאו בראשית הפרק ושאיפתו לחקור ולדרוש את מנהגי מצרים הראשונים, שעל פיהם יורה לצאן מרעיתו, הביאו לחיבור הספר **נהר מצרים**.

קהילת קהיר היא קהילה עתיקה וגדולה. אולם כאשר הגיע רבי רפאל אהרן למצרים, לעמוד בראש הקהילה, מצא בה שיממון רוחני גדול, ואת השפעת רוחות המודרניזציה, שהרסו כל חלקה טובה ופגעו בחיי הרוח של הקהילה היהודית.

חיבור זה היה בעבור יהודי מצרים מעין שולחן ערוך, הכולל את כל ההלכות הנחוצות לחיי היום-יום, על סדר של שלושה מארבעת הטורים.[48] בחיבור מובאים מנהגי מצרים המיוחדים בחיי היום יום, שבתות, מועדים ואירועים שונים - נישואין, מילה ואבל - הלכות שחיטה וטריפות, מלאכות אסורות, טהרת המשפחה. כמו כן הוסיף את ההנהגות והתקנות אשר תיקן בעצמו בתחומים שונים בהלכה, ואשר הופיעו בצורה רחבה יותר בשו"ת **ומצור דבש**, כמו תקנת "הפקעת הקידושין". הערותיו לחיבור הופיעו תחת הכותרת "שלולית הנהר".

רבי רפאל אהרן יצא נגד מנהגים אשר נגדו את רוח היהדות ואשר השתרשו בקרב יהודי מצרים:

---

[48] ענייני חושן משפט לא הובאו בחיבור, מאחר שלא היה בהם ייחוד ליהודי מצרים דוקא.

"יען בעניני האבלות רח"ל היו להם פה מצרים מנהגי הזיות והבלים."[49]

בהקדמתו לספר הוא פונה ב"אזהרה גמורה" לכל הרבנים אשר "ישבו על כסאו במצרים בעתיד", לנהוג אך ורק על פי הפסקים והמנהגים הכתובים בספרו:

כונת אזהרתינו על כל התקנות והסייגים אשר נעשו על ידינו... לשום אותם חק בארץ... ועל פיהם אנו מתנהגים עד היום... והאיש אשר בגובה לבו יפרוץ גדר המנהגים והתקנות אשר בספר הזה... האיש ההוא נקה לא ינקה וכסאו יתמוטט תחתיו."[50]

ג. **טוב מצרים** הוא מעין אנציקלופדיה לתולדות חכמי מצרים, רשימת הרבנים שכיהנו כרבני קהיר מתקופת הרמב"ם ועד ימיו, המסודרים על סדר הא'-ב'. בסוף הספר מובא נספח, ובו מתוארים בתי הכנסת שבמצרים. הספר הודפס בירושלים בשנת תרס"ח (1908).

בהקדמה, מספר רבי רפאל אהרן כי לאחר שהשלים את חיבורו על אודות מנהגי יהודי מצרים, **נהר מצרים**, חשב להשלים את המלאכה: "לסדר גם כן מערכת רבני וגאוני מצרים אשר ישבו בה זאת לפנים, דור אחר דור עד היום...".

"... יען לדאבון לבב עתה בדורנו זה, העיר הזאת נעמי, ריקנית היא מישיבות חכמי התורה, וזולת בית דין הצדק והנלוים אליה למשרתי הקדש, הנשאר - נער יכתבם... ופן קלי הדעת ידמו כי כן היה גורלה גם בדורות שעברו וישאל אם כן מי חולל את המנהגים האלה במצרים...".

ספר זה הוא המסד לספר **נהר מצרים** והם אחוזים זה בזה.

המקורות שעליה ביסס רבי רפאל אהרן את הספר הם שלושה:

1. ספר **שם הגדולים** לרב החיד"א.
2. ספר **ליקוטי דברי יוסף** לרבי יוסף בן יצחק סמברי. רבי רפאל אהרן השתמש במהדורת א' נויבאור הכלולה בספר המצוי **ב"סדר החכמים וקורות הימים"**, מהדורה א' נויבאור, אוקספורד תרמ"ח (1888).[51]
3. ספר **המעלות לשלמה** לרבי שלמה חזן, אלכסנדיה תרנ"ד.[52]

---

[49] **נהר מצרים**, דף קע"א ע"ב - קע"ז ב'.

[50] ראו בהקדמה ל**נהר מצרים**, עמ' 8.

[51] אבל ראו גם במהדורת דפוס צילום, ירושלים תשכ"ט.

[52] רבי שלמה חזן כיהן כרבה של נא-אמון - אלכסנדריה.

פרטים על אודות הרבנים האחרונים אשר לא הוזכרו בספרים הללו, חקר רבי רפאל אהרן והשלים את רשימת הדמויות לפי מחקריו. בסך הכל מזכיר רבי רפאל אהרן 136 חכמים, אשר עמדו בראש הקהילה ושימשו במוסדותיה עד לתקופתו.

בעמודים ל"ג ע"א - ל"ג ע"ב, מספר הרב על אודות עשרה בתי כנסת עתיקים המצויים בקהיר ועל שלושה בתי כנסת אחרים אשר נבנו בתקופה האחרונה: "נוה שלום" (התר"ן), "עץ חיים" (א' אלול תר"ס) ו"שער השמים" (התרס"ג).

ד. **ומצור דבש**, שו"ת על כל ארבעה חלקי השולחן ערוך, ירושלים תרע"ב.[53]

בשער הספר מציין רבי רפאל אהרן, מדוע קרא לספר "ומצור דבש":

"... ועטרתי את ספרי בשו"ת ופסקים אשר נמצאו אתי והם לעט"ר מרן אבא זצוק"ל ולמענו הכי קראתי שם ספרי ומצור דבש...". דהיינו, על שמו של אביו הרב דב"ש.

בהקדמותיו לספר כותב רבי רפאל אהרן על הנהגת הקהילה במצרים ועל אופי בניה. רומז על התקנות ועל הסדרים החדשים אשר תיקן בקהילה, ועל היחסים התקינים בין השלטון הנוכרי לקהילה היהודית.

בהמשך הוא מספר שכאשר יצא מירושלים לרדת מצריימה, הביא עמו מספר כתבי יד משל אביו:

"... ובחפשי בתוך אגודת וחבילת כתביו, מצאתי בהם ספר קטן, כתב יד, והם שו"ת ופסקי דינין שהשיב לשואליו דבר. וכאשר עמדתי על מספר הפסקים הנשלמים וחתומים, עלו בידי למספר י"ד פסקים כמספר שם קדשו דוד, הקונטרס הזה כבר העש יחד אותו לטרפו, ועשהו נקוב ככברה...". ולכן: "... סעיפי השיבוני, לשוב מדעתי, ועת לעשות לה' משום כבוד אבותי, ולאסוף ולקבץ כל כתיבותי, ולסדרם על סדר חלקי הש"ע, ולעטרם בכתבי עט"ר מרן אבא ז"ל, ולשים כל פתק שלו, בחלק הראוי לו, וכן עשיתי בעהי"ת.[54]

עם רבנים רבים, כאמור, עמד רבי רפאל אהרן בקשרי מכתבים בנושאי הלכה. תשובות של אחדים מהם מודפסות בספר:

---

[53] הספר הודפס שנית בדפוס צילום, ירושלים תשמ"ט, ובו הקדמה ומבוא מאת המוציא לאור הרב שלמה דיין, והקדמה מאת הרב מנצור בן שמעון, נין המחבר ורב העדה המערבית בירושלים.

[54] מפסקי אביו ראו שו"ת **מצור דבש** חלק אורח חיים תשובות ג', י"ג. חלק יורה דעה תשובות: ב', ג', ט', י', כ"א, כ"ז. חלק אבן העזר תשובות: ז', ט', י'. חלק חושן משפט תשובות: א', ג', ד', ה' (תשובה י' בחלק יורה דעה נשלחה לרב דב"ש מאת הרב חזקיה מדיני, כך אנו מונים 14 תשובות של הרב דב"ש בספר זה).

הרב יעקב שאול אלישר,[55] הרב סלימאן מנחם מני והרב אליהו סלימאן מני מחברון,[56] הרב רפאל יצחק ישראל,[57] הרב אלכסנדר טערטיס מלונדון,[58] הרב אליהו חזן מאלכסנדריה,[59] אחיו הרב מסעוד בן שמעון, אשר כיהן כספרא דדיינא בקהיר,[60] ורבה של קהילת סיג'ונא מהרי הקוקאז, הרב מיכאל אילה שווילי.[61]

בשו"ת נכתב בהרחבה על שלושה עניינים שבהם דן רבי רפאל אהרן באריכות: המקוה במצרים, תקנת הפקעת הקידושין ופרשת ממזרי קורפו.[62] הספר כולל בסך הכל שישים וחמש תשובות.

ה. **בת נעוות המרדות.** ספר הדן בדיני מורדת, ירושלים תרע"ז. הספר נחלק לשני חלקים: חלק ראשון נקרא "אם במרד", חלק שני נקרא "אם במעל".

ו. **הספד מר.** לכבוד הגביר פליקס סוואראס. (חסר מקום דפוס, חסר שם דפוס). המספד נערך בבית הכנסת "שער השמים" בכ"ח בניסן תרס"ו (23 באפריל 1906), בלילה השביעי לפטירת הגביר המפורסם. ההספד כתוב בעברית ובערבית.

---

[55] חלק אורח חיים, סימן ב'. חלק י"ד, סימן ה'.

[56] חלק יורה דעה סימן ו', כ'.

[57] שם, סימן ז'.

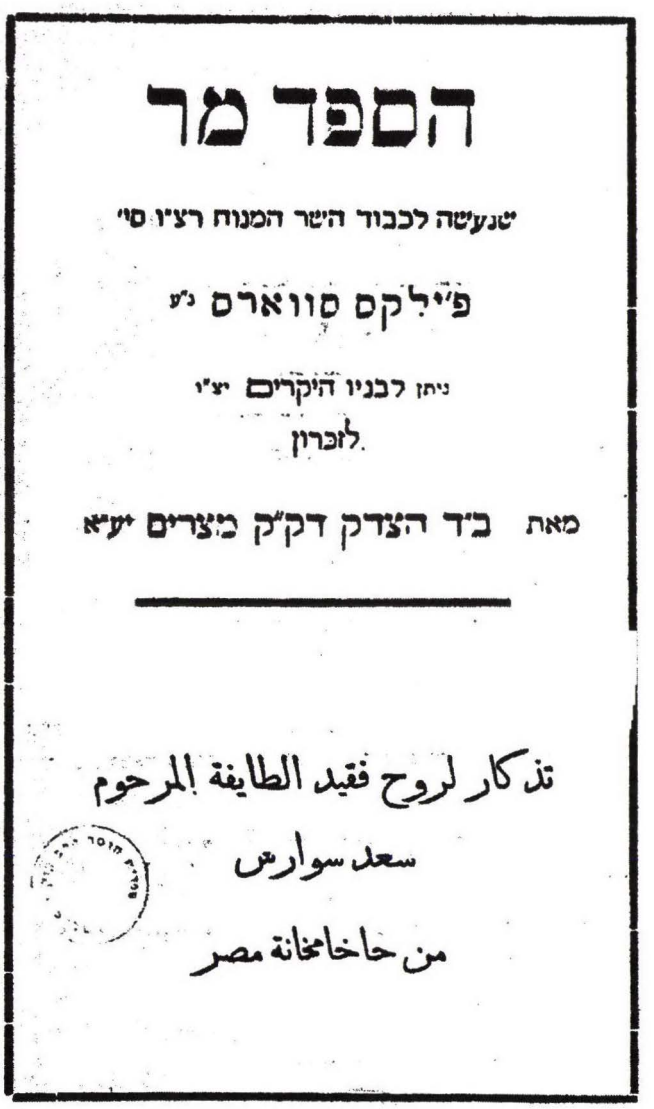
[58] שם, סימן ט"ז.

[59] שם, סימן י"ב, י"ד. ובחלק אבן העזר סי' ה'.

[60] חלק אבן העזר, סימן ג'.

[61] חלק יורה דעה סימנים כ"ב, כ"ג, כ"ד, כ"ה. חלק אבן העזר, סימנים י"א, י"ג, י"ז.

[62] על נושאים אלה ראו לעיל בעמודים 139,236,199.

הספד מר

שנעשה לכבוד השר המנוח רצ"ו סי'

פ"י לקס סוארס נ"ע

ניתן לבניו היקרים יצ"ו

לזכרון

מאת בד הצדק דק"ק מצרים יע"א

تذكار لروح فقيد الطايفة المرحوم

سعد سوارس

من حاخامخانة مصر

הספד מר, תרס"ו

חלק מכתביו נותרו בכתב יד,[63] בהם:

א. **לחם המערכת.** ספר זה מוזכר בספרו **טוב מצרים**[64] ומפרט את תוכנו: זהו ספר "דרושים פשטים הקרובים אל השכל", בהם דרושים המתאימים להזדמנויות שונות. הספר נחלק לשלושה חלקים:

1. חלק א' מחולק לשישה נושאים: "לחם לשובע", דרושים על נפטרים אשר נפטרו לאחר אריכות ימים. "לחם חם", דרושים על נפטרים שנסתלקו בדמי ימיהם. "לחם העצבים", על נפטרים שחייהם עברו עליהם בייסורים קשים. "לחם סתרים", על פטירת אשת נעורים. "לחם וקלי", על פטירת בחורים. "לחם צר", על נפטרים קודם זמנם.
2. חלק ב' נחלק לשישה נושאים, אולם הם אינם מפורטים **בטוב מצרים**. הספר שממנו ניתן ללמוד על חיבוריו של רבי רפאל אהרן שלא נדפסו.
3. חלק ג' מוקדש לדרושים לחגים. בהם דרושים לחג הפסח - "לחם מצות", ודרושים בנושא התשובה - "לחם שמים".

את תיאורו זה **בטוב מצרים** סיים רבי רפאל אהרן בתפילה: "ה' יזכני לגומרם, לסדרם ולהוציאם לאור בחיי". מדברים אלה משתמע שבשנת תרס"ח (1908), עת הוציא לאור את **טוב מצרים**, לא סיים עדיין את כתיבת ספרו "לחם המערכת" ועריכתו.

בצוואתו ייעד רבי רפאל אהרן מאה וחמישים נאפוליון להוצאת הספר לאור.[65] מאחר שחלפו כשלוש-עשרה שנה מאז הודיע על קיומו של הספר (תרס"ח) ועד שכתב את הצוואה (תרפ"א / 1921), שיער הרב מ' עמאר כי הוא השלים את כתיבתו, אולם למעשה הספר **לחם המערכת** לא נדפס, ולא ידוע מה עלה בגורל כתב היד.[66]

ב. **גן עדנים.** איגרת המתארת בצורה פיוטית-ספרותית את קשיי פרידתו של רבי רפאל אהרן ממכריו וידידיו בעיר פאס, אשר בעת שהותו שם בשליחות העדה המערבית מירושלים קשר עימם קשרי ידידות. האיגרת נכתבה בשעה ששהה בעיר ווזאן שבמרוקו, באלול התר"ן (1890).[67]

---

[63] ראו: הרב משה עמאר, רבי רפאל אהרן, (תשנ"א), עמ' 299.

[64] שם: דף ל"ג ע"ב.

[65] ראו על האמור בצוואה, בסוף פרק ב'. אצל מ' עמאר (תשנ"א), עמ' 306.

[66] ראו שם, עמ' 299.

[67] ראו: שם, עמ' 299. הרב עמאר (תשנ"א) מציין כי האיגרת מצויה בידו וכי הוא מתכוון לפרסמה בעתיד.

בינ״ז עמ״י עש״ז

ספר

טוב מצרים

מחברת קטנה שמות אנשי שם **רבני מצרים** ונאוניה, וחכמיה, וגדוליה, אשר איר הודתם ערח על ארץ מצרים. סיפות רביני **הרמב״ם** והלאות, פסודרים בסך ע״פ ס׳ **א. ב.** כל אזה מערכה לעצמה, כמבואר בהקדמת, וקראתי שמו **טוב מצרים**. שמו נאה לו כי אין טוב אלא תורה, ליקטתיו וקבצתיו אנא זעירא מאנשי ירושלם, יעקה נר בארץ מצרים

הצעיר **רפאל אהרן ן׳ שמעון**

משרת בקודש בק״ק מצרים ואנפיה יע״א

נדפס

בעה״ק **ירושלם** תובב״א

שנת **לא חברת דבר** לפרט קטן

(5668)

בדפוס הר״ר שמואל הלוי ציקערמאן הי״ו

טוב מצרים, ירושלים תרס״ח

מלבד ספרים אלה אשר כתב רבי רפאל אהרן בעצמו, הוא הוציא ספרים רבים משל חכמי ישראל בדורות הקודמים. בהם:

א. סידור **אהבת הקדמונים**, ירושלים תרמ"ט.

ב. **עת לכל חפץ**, שירים לרבי יעקב אבן צור, נא אמון תרנ"ד. יחד עם **הספר צלצלי שמע**, לרבי משה אבן צור.

ג. שו"ת **משפט וצדקה ביעקב** לרבי יעקב אבן צור, חלק א', נא אמון תרנ"ד, וחלק ב', שם תרס"ג.

לספרים אלה הקדים הקדמה והשקיע מאמץ רב בהדפסתם, כמובא שם. בהקדמות אלו מצוי חומר רב ערך ועניין.

הרב משה עמאר מציין ש"על חשיבות תרומתו [של רבי רפאל אהרן] לספרות הרבנית תעיד העובדה, שרוב חיבוריו זכו למהדורות צילום, חלקם אפילו פעמיים ושלוש". מה גם שמאז הפסיק לפעול בהדפסת ספרי חכמי המערב, לא נדפסו כמעט ספרים משל חכמי פאס הראשונים.[68]

אחרית ימיו של רבי רפאל אהרן

שלושים ואחת שנים ישב רבי רפאל אהרן על כיסא הרבנות בקהיר (תר"ן-תרפ"א / 1890-1921). בשנת תרפ"א (1921) שב לארץ ישראל, משאת נפשו. הרב ביקש להתיישב בירושלים, אולם נסיבות משפחתיות אילצוהו להתיישב בתל-אביב. במצרים מינה את אחיו-חתנו - הרב **מסעוד בן שמעון** לשבת על כיסאו.

גם בהיותו בתל אביב שמר רבי רפאל אהרן על קשרי מכתבים עם יהודי קהיר, אשר לא רצו לנתק את הקשר עם רבם האהוב.

בחג הפסח תרפ"ה (1925) נתבשר רבי רפאל אהרן כי אחיו הצעיר, מסעוד, נפטר. דבר זה פגע בו קשה והוא לא מצא ניחומים לעצמו. אט אט התדרדר מצבו הנפשי והגופני, וביום

---

[68] ראו: שם, בעמ' 297, הערה מס' 4 וכן עמ' 299.

ד' י' במרחשון התרפ"ט (1928) נתבש"ם רבי רפאל אהרן בן שמעון, בהיותו בן פ"ב שנים. בעיתוני התקופה מתואר מסע הלוויה.[69]

בניו הגיעו ממצרים ועמם ראש הרבנים בקהיר, הרב **חיים נחום**, וראשי הקהילה, והם הספידו את הרב. הרב חיים נחום מסר כי קהילת יהודי מצרים בשלושה בתי כנסת החליטה להכריז על יום ג', ט"ז מרחשון, כיום אבל כללי.

עוד הספידו את הרב, הרב **בן ציון-מאיר-חי עוזיאל** ורבנים אחרים ומסע הלוויה יצא מתל אביב לירושלים. בירושלים הכריזו בתי הדין הרבניים על ביטול מלאכה. מיטת הרב הוצבה בבית היתומים הספרדי ושם הספידוהו גדולי הרבנים: הרב **אברהם יצחק הכהן קוק**, רבה של ארץ ישראל, הרב **אברהם פילוסוף**, הרב **יוסף הלוי** ואחרים. מסע ההלויה התמשך ברחוב יפו בירושלים, ואף הקונסול המצרי השתתף בלוויה בשם ממשלתו. רבי רפאל אהרן בן שמעון נטמן בהר הזיתים, במקום קבורת אבותיו, זיע"א. על מצבתו נחקק: "פה נגנז ארון האלקים, הישיש הנכבד, הרה"ג רבי רפאל אהרן בן שמעון, ותמ"ך [ותהא מנוחתו כבוד], בעשרה במרחשון התרפ"ט ליצי' ת'נ'צ'ב'ה'". סמוך לו נטמנה רעייתו, אסתר, אשר נפטרה זמן קצר אחריו, בח' בטבת ה'תרפ"ט.[70]

משפחת בן שמעון

מאשתו אסתר, בת למשפחת בן ואליד נולדו לו שני בנים - מאיר אברהם ודוד רחמים - ובת. בתו הייתה נשואה לאחיו, רבי מסעוד, שכיהן אחריו ברבנות במצרים. אשתו ובניו מוזכרים בצוואתו. שני בניו מוזכרים גם בהקדמתו לשו"ת **משפט וצדקה ביעקב** חלק א'. בניו לא המשיכו בדרכו - כרבנים - אלא עסקו במסחר.[71]

צוואתו של רבי רפאל אהרן

על צוואתו כתב הרב משה עמאר,[72] שהיא נמצאה בתוך אחת הגמרות בבית הכנסת "אבשלום" בתל אביב. הצוואה נכתבה סמוך לסיום כהונתו במצרים.

---

[69] ראו: **דואר היום**, י"ב מרחשון התרפ"ט. ראו גם אצל ש' דיין (תשנ"ב), עמ' 215-218.

[70] שם, עמ' 215.

[71] ראו מ' עמאר, (תשנ"א), עמ' 299, הערות 21-22.

[72] שם, עמ' 299. וראו גם: ש' דיין, **(תשנ"ב)**, עמ' 222-228.

הצוואה עצמה נערכה במתכונת של חמישה פרקים, שרבי רפאל אהרן הקדים להם פתיחה. בדבריו חייב את בניו לנהוג לפיה. בפרק הראשון הנחה את בניו כיצד עליהם לנהוג בחיי הדת ובחיי הכלכלה:

"אני מצווה אותם באזהרה גמורה, שלא יהיה להם שום עסק במסחר הבורסה, שלא להכניס עצמם בעסקיה ומסחרה, כי רבים חללים הפילה.

ואני אוסר עליהם את ממוני אשר אתן להם בע"ה, שלא יכניסוהו למו"מ הבורסה כלל ועיקר."

ובסעיף ג': "שלא ישאו נשים לבניהם מבנות הארץ, כי אם אחרי (שיתברר להם בעדות) נאמנה, שאם הכלה הייתה "טובלת במקוה טהורה לנדתה...".

בפרק השני, שכותרתו "ענייני הרכוש" ציווה רבי רפאל אהרן את בניו מה לעשות ברכושו. חלק מהרכוש הורה להם להפריש לצורכי צדקה, חלק להקדיש לישיבת "מגן דוד", חלק להקדיש כקרן, שפירותיה ישמשו תשלום לתלמידי חכמים לערוך לימוד בליל פטירת רעייתו וכו'.

בפרק השלישי, שכותרתו "ענייני קרקעות", נתן רבי רפאל אהרן לבניו מתנה - סכום כסף לרכישת בית בירושלים, שרק הם ידורו בו. בהמשך הצוואה הורה להם "אבל אם ירחיב ה' גבולכם ויהיה לכם חצר גדולה לכל אחד יותר טובה ממנו, תוכלו להשכירו לזולת, אכן לא לגויים ולערלים ח"ו, רק לישראל דוקא ובו תקבעו הישיבה של "מגן דוד"...".

הפרק הרביעי של הצוואה עוסק "בענייני ספרים וישיבתנו מגן דוד" והפרק החמישי נכסים שהעניק לרעייתו.

מפרקי הצוואה עולה יחסו הדואג של רבי רפאל אהרן לכל אחד מבני המשפחה. הוא דאג שאשתו לא תזדקק לחסדי אחרים ולא תהיה תלויה בבניה. הוא הזהיר את בניו לבל יתפתו לתענוגי הזמן וכי ישאו להם בנות ישראל כשרות, הטובלות במקוה לטהרתן. זאת כפי שפעל הוא עצמו והשפיע על קהלו במצרים. הוא הזהיר את בניו על תלבושתם ועל לבוש נשותיהם וצאצאיהם. והורה להם להקפיד בנושא אי-גילוח הזקן בתער. הוא ביקש מבניו לעלות ולהתיישב בירושלים. בצוואה מובעת דאגתו העמוקה לישיבת "מגן דוד" בירושלים וללימוד התורה בה, וכן לימוד התורה למענו ולמען רעייתו לאחר פטירתם. הצוואה מקיפה, בעצם, את מכלול החיים של היהודי, בגשמיות וברוחניות, ועוסקת בענייני העולם הזה והעולם הבא.

ספר

זרעו של אברהם

ירושלם תובב"א

זרעו של אברהם, ירושלים

נספחים

א

מקורות מספרי רבי רפאל אהרן בן שמעון

א. בתי כנסת רבים וקהל מועט

"להיות כי בעירנו פה עוב"י מצרים יע"א ברחוב היהודים העי"א בנויים לתלפיות עשרה בתי כנסיות גדולים ומפוארים הי"ג, בפ"י. וזאת לפנים היו כל הבתי כנסיות הנז' מלאים פה לפה מהקהל המתפללים הי"ו כן ירבו וכ"י. ואולם בשנים האחרונות לרגלי הרחבת העיר ומגרשיה ורחובותיה ומבואותיה חדשים מקרוב, ע"י השגחת הממשלה יר"ה, רוב אנשי העיר ורוב ככל אנשי צורה מיחידי הקהל, יצאו מרחוב המיוחד ליהודים וקבעו דירתם בפרוורי העיר אשר רחובותיהם מרווחים ונקיים ואווירם צח. וגם שמה בנו להם בכנ"ס אחרים כלולים בהדר ויופי. ומובן מאליו שבתי כנסיות הראשונים, אשר ברחוב המיוחד מקדמת דנא לדירת ישראל, אין הקהל שבהם מספיק למלאת אותם. ויש מהם אשר לסיבת מיעוט יחידים המתפללים בו אין הכנסותיו מספיקים לכלכלתו. לשכירות חזן ושמש ושמ"ל [ושמן למאור] ובדק הבית וכיוצא. ועל כן עלה בדעת פרנסי וטובי העיר נשיאי הארץ יצ"ו לסגר איזה מהם לגמרי. או ליחד בהם התפלות רק לימים נוראים וימים טובים וכיוצא. האמנם באשר זאת, קשה בעיניהם להוציאה לפועל..."."[1]

ב. טלטול משקפיים בשבת

"שאלת ממני הידיד, על אודות רבים מבני עדתינו בעלי ראיה קצרה... אשר בעלי הראיה כזאת אין להם שום רפואה להקל מעליהם צער ראיתם כי אם בלבישת בתי עינים ממין הזכוכית המיוחדת לכך כל אחד כפי שיעור קוצר ראיתו. כפי השיעור הניתן להם מרופא מומחה לעינים כידוע ומפורסם הדבר הזה בעולם. ואלפי בני אדם קצרי הראות לובשים בתי עינים כאלה מבקר עד ערב ואינם מסירים אותם כי אם בתנומות עלי משכב. יש מזהב ומכסף ויש משאר מתכות. ותמהת מאד איך לובשים אותם גם בשבת ויוצאים בהם לרה"ר. ואת"ל שלא ידעו מהאיסור, איך לא מחיתי בהם, שהרי הדבר יש בו איסור שבת, שכן כתב רמ"א ז"ל, בהלכות שבת סימן ש"א סעיף י"א, וזה לשונו: אסור לצאת בתיק של בתי עינים שקורין בריל"ן, אע"פ שהתיק הוא של כסף, דהבתי עינים עצמם הם משאוי,

---

[1] **ומצור דבש**, חלק אורח חיים, סימן א', דף א', ע"א.

עכ"ל. ואם כן אפילו אם הבתי עינים שלהם עשויים מזהב וכסף משאוי הוי, לדעת רמ"א ז"ל, ואם כן על מה סמכו הלובשים בתי עינים בשבת?"[2]

ג. דין חשמל ביום טוב

"אם מותר להדליק ביום טוב בהאור הנתחדש מקרוב הנקרא ליקטריק אשר נתפשט הרבה בערים הגדולות ורוב בתי העשירים, ואנשי המעלה וצורה משתמשים בו להדלקת נרותיהם בלילות, לרוב קלותה ולרוב נקיותה, כי אין בה לא פתילה ולא שמן. ואין צורך להדלקת הנרות שום אמצעי, רק בנגיעת יד איש בכפתור נחושת אשר בקיר, ידלקו הנרות מאליהן והוא אור החשמל, הנקרא בפי כותבי העתים כידוע. ואופן תשמישו הוא כן: כי הבית הפאבריק העושה את האור הלזה יש לה מקום מיוחד בטבור העיר, ומשם שולחים קוי נחושת דקים מחותלים בחוטי פשתן דק. והחוטים האלה סובבים בכל בית ובית כפי רצון הבעה"ב. לכל מקום אשר יחפוץ שם יקבעו לו החוט הזה. אשר זרם הליקטריק עובר בתוך החוט הנחושת המכוסה בחוטי הפשתן, ובכל מקום שירצה הבעה"ב להשתמש בהאור הזה, יקבעו לו שם כפתור נחושת, קשור עם החוט. וכאשר ידחיק בראש אצבעו על הכפתור ידלקו הנרות מאליהן, וכאשר יוריד ראש הכפתור למטה יכבו הנרות... אם מותר להדליק המצאה זו ביום טוב?"[3]

ב

ממנהגי יהודי מצרים

רבי רפאל אהרן חקר את מנהגי היהודים במצרים ועמד על מקורותיהם. מנהגים אלה תיאר בספר השאלות והתשובות **ומצור דבש**, ובמיוחד בספר שייחד לנושא זה, בשם **נהר מצרים**.

להלן נציין אחדים מן המנהגים המיוחדים ליהודי מצרים, כפי שהביאם בספרו **נהר מצרים**:

א. מנהג קדמון במצרים, המבוסס על דברי מרן "הבית יוסף", שאין הכהנים נוטלים את ידיהם לנשיאת כפיים של שחרית, אלא שומרים על נקיון הידיים, כלומר, אינם מסיחים דעתם מן הנטילה של בוקר. ואולם עתה נהגו ליטול ידיהם גם לפני נשיאת כפיים של שחרית, מאחר שנוגעים בנעליהם כאשר חולצין אותן. יש בתי כנסת

---

[2] **ומצור דבש**, חלק אורח חיים סימן ה', הלכות שבת, דין בתי עינים (דף ז' ע"ב).

[3] **ומצור דבש**, חלק אורח חיים, סימן ט', הלכות יום טוב (דף כ"ב ע"ב).

שרכשו עבור הכהנים נעליים קלות, בכדי שלא ילכו יחפים ממקום הנטילה עד לדוכן.[4]

ב. ביום שפותחים את סכר הנילוס [הראליג'], אין אומרים תחנון לא בשחרית ולא במנחה של אותו יום, מאחר והוא יום שמחה לבני מצרים, שמתבשרים בו שהשנה תהיה מבורכת, והרי הוא כיום הודאה על ירידת גשמים.[5]

גם ביום כ"ח באדר אין נופלים על פניהם, בגלל הנס שנעשה בו, ואין נופלים על פניהם גם בתפילת מנחה שלפניו (שם, ה').

ג. אם ישנם בימים ב' או ה' שני חתנים בבית הכנסת, עולים לספר התורה כהן ולוי ואחריהם שני החתנים, ואף שיהיו ארבעה עולים, אין בכך כלום. מאחר ולחתנים יום זה הוא כמועד, אם עלה ישראל שלישי מותר להעלות את החתן אחריו כרביעי, בכדי שלא לפגום בכבודו. ושונים חתנים מבעלי ברית, שלגבי בעל ברית אין נוהגים כך. כלומר אין חורגים עבורם ממספר העולים הקבוע, ובעל הברית יידחה מפני החתן.[6]

ד. מנהג מצרים שמותר לקרוא לאדם אחד לעלות לשני ספרי תורה, בשני עניינים. למשל, אם עלה לאחת העליות בספר הראשון, יכול לעלות לעליית "מפטיר" בספר תורה שני (שם, ט"ו).

ה. מנהג נא-אמון שמוסיפים עולים רק אחר קריאת "חמישי", ולכל הנוספים חוזרים וקוראים מה שקרא ה"חמישי", ולבסוף קוראים לעוד שניים שהם השישי "הסמוך" ו"המשלים". אולם עדיף שהקורא יקרא ג' פסוקים חדשים לכל עולה, אם ניתן. ומנהג קהיר הוא לקרוא לשישה עולים, מכיוון שעליית השישי היא העלייה החשובה על פי הסדר. ואחר השישי מעלים את העולים הנוספים. בקריאה החדשה של שלושה פסוקים לכל עולה, ורק אם יש צורך להעלות עולים רבים, חוזרים בשבילם על הפסוקים האחרונים שכבר קראו. אולם אדם הירא את דבר ה' לא יעלה לספר תורה, אם לא שידע, שהחזן יקרא לו קריאה חדשה, ואחריו יעלה "הסמוך" ו"המשלים", מאחר שיש בקריאה החוזרת משום ספק ברכות.[7]

ו. נהגו לנחם אבלים בשבת בבית הכנסת והם יושבים במקום מיוחד, ויחידי הקהל יושבים לידם ומתפללים עמהם. ואחר התפילה הש"ץ נעמד מול האבלים ואומר:

---

[4] **נהר מצרים**, הלכות נשיאת כפיים, א', ב'.

[5] שם, הלכות תפילה, ד'.

[6] **נהר מצרים**, הלכות קרית ספר תורה, י"א-י"ב.

[7] שם, הלכות קריאת ס"ת לשבת, י"ד.

"מי שכולו חסד וחמלה וחנינה, הוא יחמול עלינו ועליכם, וימחה דמעה מעינינו ומעיניכם", ולקהל הוא אומר: "אחינו קהל החסד, שלמתם חסד, בעל הגמול והחסד ישלם לנו ולכם שכר החסד", וחוזר לאבלים ואומר: "כבר לימדו אותנו רז"ל ברוך שבחר בהם ובמשנתם, אבל אין בשבת, שבת מן המנין ולמעלה מן הענין. שבת הוא שכולו נחמה, שבתו בשלום".

ז. במצרים נהגו היתר שהגוי מרביץ את הרצפה המרוצפת בשבת, ואפילו אם בא על ידי כך לידי סחיטה.[8]

אם בא נכרי מאליו ומנגן בשבת בשעת שמחה, אין מונעים ממנו, ובאלכסנדריה אף נהגו לומר לו לעשות כן, מערב שבת.

ח. נהגו לעשות סוכה בחצר בית הכנסת כדי שכל מי שאין ידו משגת לבנות סוכה, יוכל לקדש ולאכול שם כזית. רבים היו מקילים בענין שינה בסוכה, מפני שהאוויר במצרים רע ומזיק מאד, וגם הייתה סכנה בדבר אם חלילה יתקרר.[9]

ט. בליל ר"ח ניסן עורכים בבית הכנסת את לימוד "התוואחיד", והוא סדר לימוד הכולל את סדר קורבן פסח מפרשת "החודש הזה לכם", וכן עניינים השייכים לחודש ניסן, קדושתו ומעלותיו, הלל הגדול ופיוטים שונים. אח"כ אומר הש"ץ את סדר היחודים בערבית, המתאר את גדלות הבורא יתברך, ייחודו ונפלאותיו וחסדיו עם הברואים. בסיום הסדר הוא אומר תפילה בערבית הקורעת את לבבות המאזינים בתחנוניה לקב"ה, שירחם על שארית הפליטה של עם ישראל ויחיש את בניין בית המקדש בב"א.[10]

---

[8] **נהר מצרים**, הלכות שבת, י"ט.

[9] שם, הלכות סוכה, א', ג'.

[10] **נהר מצרים**, הלכות פסח, ב'.

ג

איגרות מכוללות הספרדים בירושלים אל רבי רפאל אהרן בן שמעון

איגרת מס' 1

כ"ט תשרי תרנ"ח

למע"כ הרב המופלא וכתר ש"ט עולה, רכא ובר רכא ר"מ ור"מ בעו"בי ברוך עמי מצרים יע"א כמהר"ר **אהרן** נ' **שמעון** יצ"ו.

אחרי עתרת החיים והשלום, נבקש בטובו כי יואיל בטובו לעמוד לימין מר שד"ר לן מע' החכם השלם מזרע אהרן הכהן כמהר"ר **רפאל הכהן** יצ"ו היוצא בתור שד"ר נהוג מכו' [מכללות] פעיקו"ת למח"ת, נא להשתדל לטכס עצה עם שרי ושועי הקומיטי איך ובמה לתקן ענין נדבת פעקו"ת המלאה באוכלוסין בכפלים על כל יושבי שאר אה"ק ת"ו הלא מן השם הוא כי תהיה נדבה כמעט שוה, ועוד למשנת עמנו אות לטובה למען יסד קופת התמחוי על בסיס נכון, לעדות כתלי נדיבי עמנו בקופה זאת שאזי בטח יפקדוה תמיד בפקודת ישועה ורחמים. ובפרט הני נשים צדקניות שבכל עת מצוא תקרבנה מנחתן ונדבתן שמה, וכאשר כה כתבנו במכתבי אחינו מרחמינו העי"א, ותיקר נא עתירתנו כי בהקבץ כל הנדבה מיחידי סגולה מח"ת אל יניחנה שתגיע אל הקדש פנימה עד בוא עת חזרת השד"ר לפעיקו"ת, רק תיכף ביד כבודו יגיע לידינו אל הקדש להחיותנו במוקדם האפשרי כי בצרה גדולה אנחנו, נקוה כי ישים לב לכל דברי בקשותינו למלאותם במלוא המובן ומהשוכן בציון וכו' וכו' וכו'.

(פנקסי ועד עדת הספרדים בירושלים, איגרות המכתבים היוצאים, ארכיון העיר ירושלים, מיל מס' 76, פנקס מס' 34, אגרת מס' 1045)

איגרת מס' 2

למצרים, 25 טבת תרנ"ח

למע"כ ידי"ן החה"ש והכו' מר שד"ר לן כמהר"ר **רפאל כהן** יצ"ו

אך למותר לתאר לפניו את מצב כוללנו האיום והנורא וביחוד בימי החורף הזה כי הקור חזק מאד והננו במצור ובמצוק ומיום אל יום מצפים לקבל כסף הקדשים המקובץ בידו

להחיות עם רב.[11] ובלי תפונה קיים תנאו אשר בינינו למסור כל המקובץ ביד הרבנים **כמהר"א חזן** יצ"ו **וכמהר"א בן שמעון** יצ"ו על ידיהם יגיע כסף הקדשים לידינו אל הקדש פנימה. והנה בעתה לא הגיענו כל מענה לא מכבדו ולא ממע' הרבנים יצ"ו הנז', ועתה ערכ' מכתבי בקשתנו להרבנים יצ"ו הנז' להגיע כסף הקדשים לידינו להחיותנו כיום הזה, ובטוחים אנחנו כי תיכף בהגיע לידו מכתבנו זה ימהר לשלוח לידינו המקובץ בידו במוקדם האפשרי כי באמת בצרה גדולה אנחנו, בטח כה יעשה רק אין דבר זולת וכו', גם לפלא היה בעינינו, כי לא הגיענו כל מכתב מרו"מ לשמנו מיום נסעו, מן הראוי הוא כי בכל שבוע או לפחות פעמיים בחדש יודיענו בכתב ממצב הענין איך הולך וכו' וכו'. תכון תפילתנו כי השוכן בציון ישלח לו עזרתו מקדש וישיבהו לביתו בהצלחה כרה בעתירת הנ"ל.

(פנקסי ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלים, בארכיון העיר ירושלים, מיכל 76, פנקס מס' 34, מכתב מס' 1142).

איגרת מס' 3

למצרים, 23 טבת תר"ס

למע"כ הרה"ג המופלא בכתר ש"ט עולה, מגזע היחס והמעלה מרומם וכו' ר"מ ור"מ בעוב"י ברוך **עמי מצרים** כמהר"ר **אהרן נ' שמעון** יצ"ו אחרי ש"יש טו"ב, אודיע לכבודו איך קיבלנו הסך חמשה נאפו' אשר הריץ לנו מסי' **דניאל פינטו** יצ"ו ותשואות ח"ח לכבודו, נקוה כי תמיד יואיל בטובו לזרזו לתשלומי השנים הבאות שנה שנה, כדרכו בקדש להשכיל להטיב ולאה"ר, ארץ מולדתו, כמו שכן מקוים אנו כי עמד לימין הרב המובהק מר שד"ר לן **כמהר"ש מיוחס** יצ"ו בכל מידי דמיטב ולמעכ"ת תהיה הצדקה מעם ה' להאריך וכו'.

(פנקסי ארכיון ועד עדת הספרדים בירושלים, ארכיון העיר ירושלים, פנקס מס' 76, מיכל 76, איגרת מס' 425).

---

[11] השלג והקור העז יחד עם העוני הרב גרמו לתמותה רבה בקרב האוכלוסיה בירושלים, שאז לא היו לה פחמים לחמם את בתיהם הדלים. בשל המצב הקשה נשלחו פניות לעזרה דחופה לקהילות ישראל בתפוצות.

איגרת מס' 4

מצרים, 18 שבט תר"ס

למע"כ הרה"ג המופלא, וכתר ש"ט עולה, ר"מ ור"מ בעוב"י ברוך עמי מצרים יצ"ו כמהר"ר **אהרן ן' שמעון** יצ"ו.

רב נעלה! אחרי עתרת החיים והשלום נגיש תשורת תודתנו וברכותינו לכבודו על הטוב והחסד אשר הפליא לעשות בעמדו לימין מע"כ הרב המובהק שד"ר לן **כמהר"ש מיוחס** יצ"ו אשר פיו מלא תהילות כי על כל גמולות אשר יעשה עמו, יהיה זכרו ברוך ולנצח יכון שמו כיר"א.

הננו להודיעו כי למען העמד נדבת עיקר"ת ירושת"ו הגדולה לאלקים באוכלוסיה המרובים. לבל ישאו במאזנים יחד כאחת משלש אה"ק ת"ו בנותיה, ראה ראינו כי נחוץ עד מאוד למלאות ידי מע"כ יד"ין הרה"ח הכולל מזר"ק טהור אחי טוב כמהר"ר מסעוד חי' יצ"ו, למען הוא יהיה שליח מצוה להחל מעתה לתקן וליסד על בסיס נכון עד בוא זמן השליחות הבע"ל כי יהיה הכל מתוקן ויפה בעתו ואז הוא יהיה צירנו הנאמן, כאשר דרש מאתנו זה יותר משנה, ובכן הננו מריצים בזה מכתב לשם מע"כ אחי-נועם יצ"ו עלי פתגם דנא. וגם מכתב בקשה למע"כ שרי ושועי הועד ק"ק דמח"ת העי"א. תקוותנו תאמצנו כי דברינו היוצאים מלב השבר בצרוף פסוקי דרחמי מצד כבודו יעשו פרי למכביר. מה מאד צר צר לנו כי לא נמלא מקום הגבאי המנוח סי' נסים לוי עגמי נ"ע, גבאי אחר על קופת רח"א זיע"א, ובכן לפחות אבדה ירושלים ... ע"כ נא להמציא לנו איש יקר זריז ונשכר לעטרו בנזר גבאות קדש, ועל כגו"ד נאמר כל שהיה פוסלת. בטח כה יעשה ובדבר הזה וכו' וכו'.

(פנקסי ועד עדת הספרדים בירושלים, ארכיון העיר ירושלים, פנקס מס' 76, מיכל מס' 76 אגרת מס' 469).

איגרת מס' 5

למצרים, 21 אייר תרע"ב

הרה"ג **כמהר"א ן' שמעון** יצ"ו מתמרמר ע"ד ריבוי השלוחים ממוסדות שבירושלים, שמגיע נזק רב לשד"ר הכוללות. ומונה כי בחורף הזה היו (א) בתשרי שד"ר מש"ל הרב **חו"י**

ארוואץ.[12] (ב) שד"ר חבת"ו ח"ר **רבינו פראנקו**.[13] (ג) שד"ר צפת"ו **כמהר"א שבאבו**[14] שלסיבת הסכסוכים אחר המועד. (ד) בית זקנים **חר"ש מזרחי**.[15] (ה) חוץ מהשד"ר דורש ציון[16] שהיה קול"ז מעט, ועדיין לא הותחלה שלי' ירשת"ו הכוללת ועדיין לא נגבית והנה (ו) בא **ח"מ אלפי'א**[17] שד"ר ישי' תפארת ירוש'. האם ראוי להעמיס בחמשה חו' במקום אחד כ"א שולחים. וזה פריה כי שד"ר כולל ירושתו בשגם שהוא אחיו מסופק הוא תגיע למחצה. 1) כי אחרנו לשלוח הרשאה בחו' אדר תחת חשון או כסלו. 2) כי הנדיבים עייפים משלוחי ירושלים המרובים, כי לדעתם בתתם לשליח אחד מירושלים יצאו ידי חובתם. 3) כי זה חמש שנים שנות רעה מחסרון השפע והמסחר.

דורש לטכס עצה לבל תאבד שליחות כולל ירושת"ו, לסיבת שלוחיות המוסדות, שאם כן באים משאר ערי הק'. וצמח מזה כי המשתדל היחידי שהיה בעד שלי' ירושת"ו הוא אחיו הרב ח"ר **מסעוד חי**[18] יצ"ו, ובראותו שאין רבני ירושת"ו שמים לב לזה התפטר מזה. וכל שד"ר שיבוא יעשה כחפצו בארץ מצרים לפניו וד"ב. ולדעתו לפחות בחורף שיהיה התור לשליח ירושת"ו לחסום הדרך לכל שלוחי המוסדות והם יעמדו על עמדם אם אנו נתקן

---

[12] הרב יוסף ארוואץ (רבאט, מרוקו, התר"ז [1847] - יפו, כ"א בכסלו התרפ"ה [1924]). שד"ר בית חולים משגב לדך (מש"ל) לערי מצרים. בגיל 23 הוסמך להוראה על-ידי הרב דוד בן שמעון. מילא שליחויות שונות לטובת מוסדות שונים בארץ ישראל. היה ממנהלי עדת המערבים בירושלים שנים רבות וחבר בית הדין שלה. בשנת התער"ג (1913) העתיק את מקום מגוריו מירושלים ליפו, והיה ראב"ד הספרדים שם, ואחר-כך כיהן כדיין ומורה צדק בבית הדין המאוחד לספרדים ולאשכנזים. חיבר את הספר **הוד יוסף**, ירושלים תרמ"ה. ראו: גאון, יהודי המזרח (תרצ"ח), עמ' 119.

[13] הרב מאיר רבנו פראנקו (ירושלים, ח בתמוז התרכ"ו [1866] - ירושלים, כ"ז בתשרי התרצ"א [1931]). בנו של הרב רחמים יוסף פראנקו ויד ימינו של הרב חזקיהו מדיני, ושני לבית דינו בחברון. לאחר הרצח ומאורעות חברון בשנת תרפ"ט (1929), נותר רבנו פראנקו היחיד מבין רבני חברון הספרדים. ראו: גאון, יהודי המזרח (תרצ"ח), עמ' 566.

[14] לא מצאתי פרטים אודותיו.

[15] ייתכן וזהו רחמים שלמה מזרחי (ירושלים התר"כ [1860] - ב' אייר התרצ"ב [1932]) ממנהיגי כוללות עדת הספרדים בירושלים במשך עשרות שנים ומגבירי העיר ונכבדיה.

[16] תלמוד תורה "דורש ציון".

[17] לא מצאתי פרטים אודותיו, הוא שד"ר ישיבת "תפארת ירושלים" לעדת הספרדים.

[18] הרב מסעוד חי בן שמעון (ירושלים, כ"א באלול התרכ"ט [1869] - קהיר, י' בניסן התרפ"ה [1925]). בנו השני של הרב דוד בן שמעון (דב"ש), ראב"בד במצרים. יד ימינו של הרב אהרן בן שמעון בניהול ענייני הקהילה במצרים. בהסתלק הרב אהרן ממשרת הרבנות במצרים (תרפ"א/1921), מילא את מקומו עד להסתלקותו. חיבר מספר ספרי הלכה. ראו: גאון, יהודי המזרח (תרצ"ח), עמ' 680-681.

על להבא, וגם לברר איזה מוסד ראוי לבוא מצרימה בזמנים ידועים. לא בקביעות שלי' נהוגה, שאם נתרשל אז בניא היזקא.

ועוד מתמרמר ע"ד ח' **מרדכי אלפיא** יצ"ו שהוא עומד כראוי לפרסם מהותו כפי מכתבנו מס' 100 ומכתבנו מכ"ד אדר כתבנו החה"ש וכו' נתקן הדבר ע"י הרב **כמהר"א אביכזיר**[19] יצ"ו, ששני שלישים לקו' ה'שי' ושליש לחלקו, וכן יהיו בשלי' מצרים עצמה וכו' ומתפלא איך בתקון שני שלישים ושליש נתקנו כל דברינו האמורים במכתבנו מס' 100 ואיך בימים אחדים טור גברא, גם בלי היות בירושלים? ובזה ובזה מרפים ידי שומרי מצוה לבלי תת אמון לדברינו, את אשר נבנה היום נסתור למחר עכ"פ מוכרח להודיענו עתה שהם מוכרחים לעמוד מנגד בשלי' **ח"מ אלפיא** ולא ינגדו לו בעבור כבודנו, ולא יחזיקו בידו בשום כתב וחתי' מפני כבודם המה.

(פנקס ועד עדת הספרדים בירושלים, בארכיון העיר ירושלים, פנקס המכתבים הנכנסים, פנקס מס' 66, מיכל 76, איגרת מס' 182).

---

[19] הרב אברהם אביכזיר (תאפיללת, מרוקו, התרכ"ו [1866] התרל"ב [1872] עלה עם הוריו לירושלים, למד תורה בירושלים. באייר התרנ"ב (1892), נסע מירושלים בשליחות עדת המערבים ובעוברו דרך נא-אמון נתמנה לסופר ולמזכיר בית הדין של הקהילה על ידי הרב אליהו חזן. יחד עם הרב אליהו חזן איתו יסד את חברת "עמלי תורה" להפצת תורה בקרב יהודי הקהילה. אחר-כך נתמנה למנהל בית-הספר העברי של הקהילה, הנהיג סדרים במוסדות החסד שלה ואחר- כך היה מנהל ויועץ ועד הקהילה. לאחר פטירת הרב אליהו חזן, בסיון התרס"ח (1908), נתמנה לאב"ד ולממלא מקום רב ראשי לעדה, הוא כיהן במשרה זו עד למנויו של הרב רפאל די לה פרגולה, ועם פטירת האחרון בחודש אלול התרפ"ג (1923), היה שוב ממלא מקומו עד לבואו של הרב דוד פראטו. סייע רבות לגולי ארץ ישראל באלכסנדריה בשנות מלחמת העולם הראשונה. כן סייע לאסוף תרומות עבור יהודי ארץ ישראל ומוסדות החסד שלה.
בחודש אייר התרפ"ט (1929), התפטר ממשרתו ושב לירושלים. לאות הוקרה על פעולותיו למען הציבור בחרה בו העדה המערבית בירושלים לנשיא כבוד שלה.
מ"ד גאון מצטט בספרו, יהודי המזרח (תרצ"ח), עמ' 18 את מכתבו של הרב אביכזיר אליו המלמד על דמותו:
"גם בירושלים כמו באלכסנדריא לא עשיתי דבר טוב יוצא מן הכלל ולכן איני ראוי שמע"כ יטרח לרשום את תולדותי אשר אין בהן מתום".

איגרת מס' 6

למצרים, ז' אדר התרע"ב

למע"כ הרה"ג הג' המפורסם רכא ובר רכא, ר"מ ור"מ בעוב"י ברוך עמי מצרים יע"א, כמוהד"ר **אהרן בן שמעון** יצ"ו וכו'.

רב גדול! אחרי עתרת החיים והשלום בכל הכבוד, הננו להודיע להדר"כ כי לתשובת מכתבנו שערכנו להדר"כ למן כ"ה .... לירח החו' בנוגע לשליח ישיבת **דת ודין** שתפסו אותו לבל יוליך את נדיבנו שולל, למלאות חוריו כסף, הנה מעולם לא עלה על דעתנו שיהרסו הקופות שנוסדו לטובת הישיבה הנז' ולא לשנותם למצוה אחרת. רק שלא ישלטו ידי זרים בכסף הזה, והנה שמענו כי מע"כ רב אחא משבחא מר שד"ר לן כמוהר"ר **יקותיאל**[20] יצ"ו הרס הקופות, דבר אשר לא דימינו, ולא עלה על לבנו. לכן הננו חוזרים ומבקשים כי למען ה' ישאירום כמות שהיו, רק שלא ישלחו יד בהם, ואדרבא כל המקובץ בהם ישתדל הדר"כ למנות איש נאמן רוח לקבץ כל הנמצא בהם ולהגיעם לידינו, על אדיריס שלנו, או על אדיר הרה"ג כמוהר"ר **נסים אלישר**[21] יצ"ו סוכן ישיבת דת ודין הנז', וכן בנוגע לנדבות שנתיות שנוסדו שמה ע"י השליח כה"ר **מרדכי אלפיא** יצ"ו, בעמדם יעמדו, כך שהכסף יקובץ באמצעות איש מנוי מהדר"כ להגיעם למטרתם לידינו כנז', ובדבר שכזה כבר הודענו למע"כ ידי"ן הרב המופלא כמוהר"א **אביכזיר** יצ"ו.

מרוב צערנו משכנו טיליג' שבוע שעבר לשמו הטוב, ולשם שרי ושועי ונדיבי מח"ת כי יעשו גביה לצורך חטי דפסחא ויגיעוה לידי הדר"ג ויחד עם נדבת הרב השד"ר יצ"ו יגיעו אל הקדש פנימה. על הכל בהדר"ג בטח לבנו שכה יעשה, ומהשוכן בציון וכו'.

(פנקסי ארכיון ועד עדת הספרדים בארכיון העיר ירושלים, מיכל מס' 76, פנקס מס' 30, איגרת מס' 131).

---

[20] הרב יקותיאל בן שמעון, בנו השלישי של הרב דוד בן שמעון, מחשובי ונכבדי רבני עדת המערבים בירושלים. שנים רבות סייע לביסוס העדה ולהתפתחותה. אחר פטירת אביו מילא את מקומו בעסקנות ציבורית. במיוחד דאג לעניי העדה. בשנת התרע"ד (1914), נסע בשליחות עדת הספרדים לערי מרוקו, ובהיותו במכנאס נלב"ע שם. ראו: גאון, יהודי המזרח (תרצ"ח), עמ' 680.

[21] הרב נסים בנימין מרדכי אלישר, בנו השלישי של הראשון לציון הרב יעקב שאול אלישר (ירושלים, כ"ד כסלו התרי"ג [1852] - ירושלים, י"ב בתמוז התרצ"ד [1934]). השריד האחרון לשושלת הרבנים ממשפחה זו. מחכמי ירושלים, אך לצורך פרנסתו עסק במסחר וכספים. שימש בשורה של תפקידים ציבוריים. ראו: גאון, יהודי המזרח (התרצ"ח), עמ' 71-73.

חכם אהרן שויקה

חכם אהרן שויקה

מוצא משפחת שויקה - ארם צובא

חכם אהרן שויקה נולד בארם-צובא בשנת ה'תרנ"ז (1897) לאביו רבי מנחם, ונקרא על שם סבו.

הסב חכם אהרן, היה אחד מרבניה הגדולים של קהילת יהודי ארם-צובא.[1] הוא העמיד תלמידים רבים וכיהן כממלא מקום "החכם באשי" בארם-צובא. חתימתו מצויה עם חתימותיהם של חכמי ארם-צובא בהסכמה לספר "זה כתב ידי" לרבי ישעיה דיין. חכם אהרן שויקה נפטר בשנת ה'תרמ"א (1881) בהיותו צעיר לימים.[2]

בנו, חכם מנחם, אביו של חכם אהרן היה רק בן שמונה שנים כאשר נפטר אביו, אולם על אף יתמותו לא מש מאהלה של תורה. בגיל חי נשא אישה והמשיך לשקוד על התורה. הוא היה לאחד מגדולי התורה וחכמיה המובהקים של קהילת ארם-צובא. עם זאת, התפרנס חכם מנחם מיגיע כפיו ולא קיבל עליו עול רבנות. בשנת תרע"א (1911) עבר עם משפחתו למצרים, שם המשיך לעסוק בלימוד תורה ולפרנסתו עסק במסחר.[3]

סבו מצד אמו, רבי עבוד הררי, היה בזמנו פרנס הקהילה, וחצרו שימשה לא פעם כמקום אירוח מרכזי לאנשי השלטון.

---

[1] ראו יעקב שויקה, חיים סבתו (עורכים), **מנחת אהרן**, מאסף תורני לזכרו של הרב אהרן שויקה זצ"ל, ירושלים, תש"ם, עמ' 15 את "פרקי חיים" כתב בנו, יעקב שויקה; ח' סבתו, **אמת מארץ תצמח**, תל-אביב תשנ"ז. ח' סבתו, נכדו של רבי אהרן שויקה, מתאר בספרו את דמותו של סבו. ראה לדוגמה: עמ' 11, 38-39, 50, 61, 145-146 ובעוד מקומות רבים. אני מודה לפרופ' יעקב שויקה על שאיפשר לי להשתמש במאמרו ולצטטו. ראו גם אצל רבי דוד לאנייאדו, **לקדושים אשר באר"ץ, לתולדות חכמי ורבני אר"ץ (חלב)**, ירושלים תש"ם. עמ' קס"ט. וראו גם אצל ירון הראל, **תמורות ביהדות סוריה, 1840-1880**, בר-אילן, תשנ"ב, עמ' 93, 96-97, הערה 270 בעמ' 128 הערה מס' 286 בעמ' 129.

[2] נלב"ע בט"ו בתמוז תרמ"א. על מצבתו נכתב: "הרב הכולל אור גולל".

[3] ר"ד לאניאדו, **לקדושים אשר באר"ץ**, עמ' ק"ע. רבי יעקב חיים סופר, בעל **כף החיים** שביקר במצרים, מצא בספרייתו של חכם מנחם ספרי קבלה ויחד למדו בהם. וראו גם: שויקה וסבתו (עורכים), **מנחת אהרן**, עמ' 15; הרב היה מתגאה במוצאו החלבי. ראו: סבתו, **אמת מארץ תצמח**, עמ' 144.

ראשית לימודו ופעילותו במצרים

את ראשית לימודו עשה חכם אהרן אצל אביו, חכם מנחם, שהיה לו לרב למורה במקרא ובתלמוד.

לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה, בשנת תרע"ד (1914), הגיעו למצרים פליטים רבים מארץ ישראל, בהם מגדולי חכמי ירושלים שגלו, מסיבות שונות, מארץ ישראל. בין הגולים היה רבי עזרא עטייה[4] (לימים ראש ישיבת "פורת יוסף" בירושלים).

רבי עזרא הרביץ תורה ברבים במצרים בישיבת "כתר תורה" ובין שומעי לקחו היה חכם אהרן שויקה, שלמד אצלו מידי יום ביומו מעלות השחר עד תחילת יום עבודתו כפקיד וכסוחר.

ידועות ומפורסמות היו גישתו ושיטתו של רבי עזרא עטייה בלימוד התורה. בשיטה זו לימד את חכם אהרן, השפיע עליו ועיצב את גישתו ללימוד התלמוד.

בין ראשוני הלומדים אצל רבי עזרא היו הרב יום טוב טנטאוי, הרב אהרן שויקה, חכם יעקב דוויק, הרב משה כהן דוויק. בין התלמידים ובין רבי עזרא עטייה נרקמו קשרים חמים וטובים. השיעורים שהחלו עם צעירים אחדים בלבד הלכו וגדלו, והצטרפו אליהם צעירים, פקידי בנקים ובעלי מקצועות חופשיים שבאו לקבוע עתים לתורה במשך שלוש ארבע שעות ביום. מוסד "כתר תורה" התפתח והיו בו כמה כיתות של לומדי תורה. מתוך כל אלה החלו האנשים להקפיד אט אט על קיום מצוות כהלכתן.

עם התבססות "כתר תורה" בקהיר, יצאו חכם אהרן שויקה וסניור נחום, שמימן חלק ניכר מהפעילות, לעיר טנטא לייסד שם סניף לחברת "כתר תורה" ומינו שם ועד פעולה לנהל את המקום ולחזק את ידי הלומדים שם.[5]

כאשר עזב חכם עזרא עטייה את מצרים, לאחר המלחמה, הותיר אחריו כמה תלמידי חכמים, הגרעין הראשוני שהחל ללמוד אצלו, והם המשיכו את פעילותו בהרבצת תורה במצרים בשיטה דומה לשיטתו. הם הקימו ישיבה לבעלי בתים העוסקים ביום בעבודה ובמלאכה, ובשעות אחר הצוהריים והערב קובעים עתים לתורה.

ביתו של הרב שויקה היה בית ועד לחכמים. חכמי הישיבה ובחוריה, לומדי תורה ופעילי ציבור היו מתכנסים בביתו לדון בענייני הקהילה, אורחים מחוץ למצרים, בתחילת סיורם בה הגיעו אליו והתקבלו בביתו בסבר פנים יפות. שליחי ארץ ישראל ורבניה פקדו את

---

[4] מירי פאר, **המורה**, ירושלים, תש"ן, עמ' 68-94; סבתו, **אמת מארץ תצמח**, עמ' 62, 145, 146.

[5] ראו פרקי חיים בתוך **מנחת אהרן**, עמ' 15.

ביתו והתארחו בו. כך לדוגמה, עשה הרב הראשי לארץ ישראל, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, שהגיע למצרים בשליחות הצלה מטעם היישוב בארץ בתקופת מלחמת העולם השנייה.

סדר יומו של חכם אהרן שויקה היה מדוקדק ומחושב. הוא נהג להקפיד על הופעתו החיצונית שתהא נאה ומכובדת. חכם שויקה היה איש שיחה נעים, ובשיחות החולין העלה את זכרם של גאוני הדור הקודם מעיר מולדתו חלב, סיפר על חיי התורה בה ועל גדולתם של חכמיה.

חוט של חסד היה משוך על פניו כאשר בא במגע עם הבריות. הוא היה אהוב על הבריות והם אהבו אותו, אף כי הוא לא מנע את עצמו מלהוכיחם - בדרכי נועם - בשעת הצורך.

במיוחד הצטיין במגעיו עם פורקי עול, עם אלה שבצוק העתים רחקו מבית אבא והמסורת היהודית. בסבלנות רבה, בדרכים שונות ניסה חכם אהרן לקרבם, להחזירם למסורת וללמדם ולהנחותם בדרך הנכונה. לפחות, דיבר על לבם, שישמרו כמה עיקרים מן התורה הקדושה: שבת, כשרות וטהרת המשפחה.

הוא עודד כל מי שניסה להשפיע על יהודים תועים, והוא עצמו פעל והצליח רבות בתחום זה. סיפורים מעניינים רווחים בין מכיריו על ויכוחים פומביים בענייני אמונה שבהם השתתף חכם אהרן על הרצאות שמסר בהזדמנויות שונות ובחוגים שונים. תלמידיו מספרים על כנסים שנערכו במצרים בשנות ה-30, ובהם השתתפו ראשי הקהל, שבחלקם היו רחוקים מענייני אמונה ומצוות. פעם אחת הרצה בצרפתית על משמעות האמונה בה' ובתורתו, "ואז קם לפתע אחד מהנכבדים על רגליו וקרא בהתרגשות רבה: 'אני מאמין, אני מאמין!'" ויהי לפלא.

במקומות שאלפים הפגינו נגד חילול שבת בלא הצלחה, הצליח הוא בדרכי נועם. מסופר שפעם אחת עלה לאוטובוס שחנה בתחנה ונהגו ביקש לנסוע בשבת. חכם אהרן ביקש סליחה מן הנוסעים לכמה דקות ושוחח עמם על מעלת השבת. לפתע, הפלא ופלא, הנהג והנוסעים ירדו מן האוטובוס ונשקו את ידיו.[6]

כמעט בכל ימיו סבל חכם שויקה מבעיות בריאות. הוא עבר ניתוחים מורכבים והתאושש מהם תמיד באופן שהדהים את רופאיו. באמתחתו היו סדורות עשרות סוגי תרופות. אדם מן היישוב היה בודאי כורע מנטל כמות כזו של תרופות, אולם בסיעתא דשמיא ובכוח הרצון האדיר שניחן בו, גבר על המשברים. הוא ביצע בהקפדה את הוראות הרופאים, מתוך אמונה שיש להמשיך ולבצע את אשר החל בו. חרף יסוריו יצא למסעות התעוררות

---

[6] פרקי חיים בתוך **מנחת אהרן**, עמ' 19. שם מצוין כי היה זה בכיכר דיזנגוף בתל-אביב.

במקומות שונים. בזמן שבתו במצרים, יצא בשנת תש"ה (1944), לערוך סיור תורני בסוריה ובלבנון. הוא נפגש שם עם חכמי הקהילות ודרש דרשות שמשכו קהל עצום.[7] עמו יצא למסע פרופ' צונדק, מדען בעל שם עולמי שהכין עבורו מרשם מיוחד שכלל תרופות מיוחדות למכאובים הקשים שסבל מהם. בסיוריו השפיע תורה ואמונה בכל מקום, ועד היום זוכרים לו חסידיו את הדרשות הללו במקומות שונים בעולם. השפעתו היתה כה רבה, שכמעט בכל מקום אליו הגיע ביקשו ממנו ראשי הקהילה לכהן כרב במקום. גם מעיראק ביקשו ממנו לקבל את תפקיד הרב, אולם חכם אהרן החליט כבר אז שלאור המתח השורר בין מדינת ישראל לארצות ערב והסכנה התמידית שריחפה על היהודים בארצות אלה, מוטב לעזוב אותן בהקדם. כך שמעולם לא כיהן בתפקיד רשמי, אף שהופנו אליו הצעות למכביר.

הרב אהב את הפשט הן בלימוד מקרא, תלמוד והלכה. בכל סוגיה ביקש להגיע לעומקם של דברים, ולהבין את "נקודת האמת" של הסוגיה. בנו, פרופ' יעקב שויקה, מציין כי "פעמים רבות הזהיר אותנו שלא לנטות אחר הפלפול, המושך מוחות צעירים, והראה כיצד יש להעמיק מאוד בהבנת הפשט. הוא טען לא פעם ששיטת הפלפול גורמת עד היום לביטול תורה ולמיעוט תלמידי חכמים וציטט רבות את דברי המהר"ל מפראג בנושא זה של שיטת הלימוד". הוא נרתע משטחיות מצד אחד ומפלפולים מצד אחר.

דרך לימוד זו, קיבל מאבותיו ומרבו המובהק רבי עזרא עטייה ותמיד המליץ לשומעי לקחו ללמוד את המקורות הראשונים "שדבריהם שקולים בפלס וכמעיין המתגבר".

מלבד בקיאותו הרבה בספרות התורנית לגווניה רכש חכם אהרן ידיעה מושלמת בכמה שפות בספרות הערבית והצרפתית ושיטות של פילוסופים שונים מימי הביניים. אף למד את הקוראן בבחינת "דע מה שתשיב". כך שילב ומיזג השכלה רחבה עם אמונה פשוטה ותמימה.

חשיבות עליונה ייחס חכם אהרן לחינוך הנוער והבנים. כמחנך מעולה ידע והכיר את נפש תלמידיו, ובסבלנות ובהנאה רבה ישב ללמוד תלמוד עם צעיר, שזה עתה החל ללמוד גמרא, כאילו היה תלמיד חכם ותיק. הוא האמין בכוחו של החינוך לעצב את דמותו של הדור.

---

[7] הרב דניאל לוי זצ"ל מציין שסיפר לו אחד מבני ארם צובא על ביקורו של הרב אהרן שויקה שם. בכל פעם שחכם אהרן דרש, בית הכנסת הגדול, המכיל כמה מאות מקומות, היה מלא עד אפס מקום. דרשותיו עשו רושם גדול על קהל המאזינים. ראו: **מנחת אהרן**, עמ' 354.

תפילתו[8]

בנו של חכם אהרן, פרופ' יעקב שויקה, מספר: "חוויה עמוקה היתה להאזין לו מתפלל ביחידות שחרית של חול, החל מ'ותפלל חנה ותאמרבי עד הפסוק החותם את 'עלינו לשבח...' כל תיבה ותיבה היתה יוצאת מפיו ברגש ובנעימה...כוח רב והתעצמות רוחנית היו מושקעים בתפילה זו בכל יום ויום מחדש".

חכם אהרן היה נוהג לומר שיש ללמוד את כוח התפילה וחשיבותה. הוא לימד שיעור קבוע בתפילה בחוג "סגולה", שאותו ניהל במצרים בשנות ה-30 וה-40, שם לימדו את משמעות התפילה ופירושה, החל בסדר העקדה עד סוף התפילה. שיעורים אלה התפרסמו במשך שנים בטור קבוע בעיתון יהודי, בצרפתית, במצרים. רבים משומעי לִקחו בשיעורים הללו העידו כי בזכותם חזרו רבים לאמונה ולתפילה.

תפילתו כשליח ציבור בראש השנה העלתה בקרב המתפללים את התחושה של שיתוף במעמד המלכת ה' בעולם. כשפייט את הקדושות של רבי יהודה הלוי ושל אבן גבירול ביום הכיפורים, חש הציבור כי הוא נמצא יחד עמו בעולמות עליונים בקרב שרפים ומלאכים, וחוויה עמוקה עברה על הציבור בימים אלה במחיצתו של חכם אהרן.

דרשותיו[9]

חכם אהרן היה דרשן בחסד. בדרשותיו באו לידי ביטוי בקיאותו במקורות ההלכה, האגדה, המדרשים, דרכי החשיבה המקורית שלו, כישרון הנאום המעולה שניחן בו, הרקע התרבותי והספרותי שהתברך בו, מידת מעורבותו בחיי הציבור ובקיאותו בבעיות השעה, עומק הכרתו את הציבור על רבדיו וגווניו. הוא היה בקי בשפות רבות, ואף דרש בהן בציבור והלהיב את השומעים. אף שלעתים הכין ראשי פרקים לדרשותיו, מעולם, אף לא באחת מאלפי דרשותיו קרא את דבריו מן הכתב, ואף לא הכין טיוטות בכתב לדרשות אלה. נוהג היה להסביר, שאין הוא יכול לדעת מה הוא עתיד לומר וכיצד יאמר את דבריו, ובאיזה סגנון ידבר, עד אשר יראה לפניו את ציבור השומעים, יחוש את טיבו ואת ציפיותיו ממנו ויצור עמו מגע.[10]

---

[8] **מנחת אהרן**, פרקי חיים, עמ' 28-29; סבתו, אמת מארץ תצמח, עמ' 50, 61, 156, 183, 185.

[9] ראו: פרקי חיים בתוך **מנחת אהרן**, עמ' 29-31, 9-10, 354-357; סבתו, **אמת מארץ תצמח**, עמ' 61.

[10] הרב דניאל לוי זצ"ל מספר כי הרב היה בעל זכרון נפלא. בְּנאומיו היה מצטט את דברי רבותינו ככתבם וכלשונם. ועוד סיפר הרב לוי "זכורני שהזמין אותו, פעם בשנות הארבעים, הרב הראשי

אחד מיקירי ירושלים מספר שכאשר היה שומע את דברי המדרש קולחים מפיו של הרב אהרן שויקה ז"ל בדקדוקם ובנגינתם הנכונה, דומה היה עליו כאילו שירה צרופה יש כאן. והרי זו לו הפעם הראשונה ששמע את הדברים כנתינתם מסיני.

בדרך כלל היה חכם אהרן פותח את הדרשה, בהתאם למאורע, בפסוק מן המקרא. אחריו היה מצטט מדרש חז"ל, ככתבו וכלשונו, ומסיימו במילים "עד כאן לשון המאמר", שוהה זמן מה, ואז נחה עליו הרוח והדרשה החלה קולחת. את הרעיונות העמוקים והמופשטים נהג והדגים במשלים חיים, ולפי הצורך אף שילב מילי דבדיחותא מן ההווי היום-יומי ומחיי הציבור שנמצא מולו. מידי פעם שילב בדבריו את דעותיו והערותיו על בעיות השעה והדור, תוך כדי התייחסות למאורעות השעה.

כל אחד יכול היה למצוא בדרשותיו את החלק המיועד לו. לתלמידי חכמים הכין רעיונות עמוקים, לפשוטי עם משלים ודרכי מוסר וכל אחד יצא "ושללו בידו".

הרעיונות בדרשות נסבו, בדרך כלל, מסביב לאמונה בה' ולביטחון בו, תולדות עם ישראל, האבות ומקומם במקרא, גלות מצרים ותכליתה, מעמד הר סיני, ארץ ישראל וקדושתה, הגאולה ובניין הארץ וכדומה. תמיד היה חכם אהרן מסיים את דרשותיו בנוסח:

"חזרתי ואמרתי על גאולתנו ועל פדות נפשנו..." ואז היה קושר את הנושא, הפסוק הפותח, בעניין הגאולה, כדי לחזק בלב השומעים כי הגאולה קרובה לבוא.

יהודי מצרים בין השנים תרע"ט-תש"י (1919-1950)

כדי להבין את פעולתו החשובה של הרב שויקה במצרים, יש להכיר את מצבם הכלכלי, החברתי והדתי של יהודי מצרים בתקופת פעילותו בה.

החל באמצע המאה הי"ט חלה במצרים התפתחות כלכלית מואצת, שהביאה אליה עשרות אלפי מהגרים חדשים ובהם יהודים רבים.

באמצע המאה ה-י"ט היו במצרים יותר משש אלפים יהודים, רובם עניים, ואילו בשנת תרע"ט (1919) היו שם כ-60,000[11] יהודים, שהגיעו אליה מארצות האימפריה העות'מנית,

---

של אלכסנדריה, הרב משה ונטורה [קיראו עליו להלן] ייזכר בטוב, נעמד ונאם בצרפתית לפני קהל גדול יותר משעה, בעל פה בלי נייר ביד". ראו דברים שנמרו באזכרה ליום השלושים, מפי הרב דניאל לוי זצ"ל, **במנחת אהרן**, עמ' 353-354.

[11] ראו גדעון קרמר, **'עלייתה ושקיעתה של קהילת קהיר'** בתוך **פעמים** 7, תשמ"א, עמ' 4-5. שם מצוין כי המספר הזה הוא מניין רשמי, אולם מעריכים כי במניין בלתי רשמי הגיע מספר

מארץ ישראל ומצפון אפריקה; מאיטליה וממזרח אירופה. רוב המהגרים הללו, כ-98% מהם, התרכזו בעריה הגדולות של מצרים: קהיר ואלכסנדריה.

כתוצאה מכך, קהילת יהודי מצרים, שלפני שנת 1800 היתה קהילה קטנה מורכבת ברובה מציבור מקומי ונחבאת אל הכלים, הפכה עד מהרה את פניה כתוצאה מהשתלבות מצרים בכלכלה העולמית. ההתפתחות הכלכלית תחת השלטון הבריטי חוללה שיפור ניכר במצבם הכלכלי והחברתי של היהודים במצרים.

אם קודם לכן עסקו היהודים בעיסוקים יהודיים מסורתיים כמסחר זעיר, אמנות, חלפנות כספים והלוואה ברבית, הרי שהמהגרים החדשים שינו מגמה זו. הם חדרו לעמדות חדשות, תפסו משרות פקידותיות בבנקאות המקומית, מינהל ציבורי, עיתונות, בעלי מקצועות חופשיים, בנייה ותעשייה, וכ-90% מסוכני הבורסה בקהיר היו יהודים. רבים ממהגרים אלה היו בעלי חסות זרה, ורק כרבע מהם היו בעלי נתינות מצרית.[12]

בקהיר ובאלכסנדריה היו קהילות יהודיות אחדות,[13] אולם הקהילה הגדולה והחשובה מביניהן היתה הקהילה הספרדית-מזרחית. זו היתה הקהילה הרשמית, שכללה, להלכה, את כל היהודים המתגוררים בקהיר. היא הוכרה באופן רשמי על ידי הממשלה והוסמכה להסדיר את ענייני הקהילה במסגרת האוטונומיה הדתית והתרבותית, שהוענקה למיעוטים הלא מוסלמיים, כהמשך לשיטת ה"מילת" העות'מנית.

הקהילה החזיקה מוסדות קהילתיים שפעלו למופת, בהם: בתי חולים, מפעלי צדקה ועזרה, בתי יתומים ועוד. בקהילה שלטה מועצה חילונית, שהיתה מורכבת מאנשי עסקים אמידים ומעורכי דין. שכבה אמידה זו שלחה את ילדיה גם לבתי ספר לא-יהודיים, נוצריים, ולבתי ספר ממלכתיים מצריים והחינוך הדתי הוזנח. כך שיהודים התחנכו בבתי ספר צרפתיים, איטלקיים או בריטיים. בבתי ספר אלה למדו בני המעמד הבינוני והגבוה, ואילו בני המעמד הנמוך איכלסו ברובם את בתי הספר היהודיים בשכונות היהודיות, וכך התרחקו בני המעמד הגבוה מקרקע המסורת, ואירעו מקרים של המרות דת במספר שהיה בו להדאיג הן את המנהיגות הדתית והן את המנהיגות היהודית החילונית.[14]

היהודים ל-80,000. בשנת תרנ"ז (1897) היו במצרים 109,725 זרים, כרבע מהם יהודים. ראו רוברט ל' טיגנור, **'יהדות מצרים - המתחים בקהילה והציונות'** בתוך **פעמים 16**, ירושלים, תשמ"ג, עמ' 90.

[12] קרמר (תשמ"א), עמ' 9-11.

[13] קהילות המהגרים האשכנזית, והמהגרים מעדן ומתימן.

[14] ראו טיגנור, **יהדות מצרים**, עמ' 95-96; קרמר, **עלייתה ושקיעתה**, עמ' 12-13; גורדון קרמר, בתוך **פעמים 16**, תשמ"ג, עמ' 114. ראו גם: הרב סעדיה מניר, **קונטרס גדולים צדיקים**, ירושלים תשמ"ב, עמ' מ'.

החדירה המערבית הביאה לסדקים בתוך החברה היהודית. העשירים נטשו את הרובע היהודי, קשרו קשרים עם גויים עשירים, ופעלו בניגוד לאינטרסים של העניים שלהם, כאשר נטייתם היתה לעבר תרבות המערב.[15]

הרבנים הראשיים של אלכסנדריה וקהיר נבחרו על ידי הקהילה עצמה, והממשלה המצרית אישרה את מינוים למשרותיהם. הם נחשבו למנהיגי הקהילה היהודית הן בעניינים דתיים והן בתחום החילוני. מרבית הרבנים הללו הגיעו למצרים מן החוץ, ובתחילה אף לא הבינו את המנטליות של הארץ שאליה הגיעו. בקוטב השני נמצאו אנשי עסקים יהודים, שהתעשרו זה מקרוב והשתלטו על מוקדי הכוח ועל הגופים המייעצים לקהילה. הקהילות בקהיר ובאלכסנדריה היו מנוהלות על ידי מועצת קהילה שנודעה בשם "מג'לס אל טאיפה". מתח שרר בין מעמד זה לבין שאר הציבור היהודי, מאחר שהם היו מרוחקים מן הקהילה ומאנשיה.[16]

בשנות ה-20 החלו במאמצים לחידוש חיי היהודים במצרים לפי ערכי היהדות פעולה שזכתה לתאוצה בשנות ה-30 של המאה העשרים. כדי להילחם בהשפעת המסיון הוקמו בתי ספר יהודיים, מועדונים וחוגי נוער שונים, שעסקו בלימוד תולדות עם ישראל ובלימוד עברית. במסגרות אלה ובמיוחד הרבנים הראשיים, באלכסנדריה, הרצו בקביעות בנושאים דתיים.[17]

נושא שעורר רגשות לאומיים יהודיים היה היחס לציונות. בשנות ה-20 המוקדמות הציונות לא מילאה עדיין תפקיד נכבד בקרב יהודי מצרים, ורובם לא נקטו כלפיה עמדה. יהודי מצרים, ככל יהודי העולם, טיפחו זיקה דתית רגשית ביחסם לארץ ישראל, אולם מרביתם לא ידעו הרבה על הארץ ועל הציונות.

מאורעות אחדים שאירעו בין שני מלחמות העולם חידדו את ההתעניינות הלאומית היהודית במצרים:

1. סכסוך תרפ"ט (1929) בעניין הכותל המערבי.
2. עליית הנאצים בגרמניה ואירועים אנטי-יהודים במצרים.
3. מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) בארץ ישראל, שהציתו אש בקרב קבוצות

---

[15] ראו טיגנור, שם, עמ' 96. על יציאת עשירי היהודים מהרובע, ראו הרב סעדיה מניר, תשמ"ב, עמ' 5.

[16] טיגנור, שם, עמ' 97.

[17] קרמר, בתוך **פעמים** 16 תשמ"ג עמ' 114-115; קרמר, **קהילת קהיר**, עמ' 24.

מוסלמיות קיצוניות כ"אחים המוסלמים", אשר ביקשו לנצל את המאורעות לפגיעה ביהודי מצרים.[18]

אולם גם מאורעות מכריעים אלה לא עוררו את הציבור היהודי בכללו. העשירים השתדלו להסתיר את אהדתם וקשריהם לציונות. העניים ובני המעמדות הנמוכים, הם שנטו לציונות. במיוחד בלטה האהדה בקרב היהודים האשכנזים. רק מספר מועט של ספרדים ממשפחות נודעות שימשו בתפקידים ציבוריים ובאיסוף כספים למטרות פעולותיה של התנועה הציונית.

בקרב הרבנים הראשיים היתה מחלוקת כיצד להתייחס לציונות. בעוד הרב הראשי החכם באשי של קהיר, הרב חיים נחום אפנדי,[19] הדגיש את נאמנותו למצרים ואת התנגדותו לציונות, גילו לה אהדה רבני אלכסנדריה, רבי דוד פראטו[20] והרב משה ונטורה.[21]

על רקע זה של גילוי עמדה אנטי-ציונית מובהקת מצד קהילת קהיר, והחשש ששרר מפני מאסרים מצד השלטונות, התפטר הרב ונטורה ממשרתו באלכסנדריה, בתש"ח (1948).

התעוררות ביחס לציונות ולארץ ישראל התרחשה בתקופת מלחמת העולם השנייה, החל בשנת ת"ש (1940), כאשר חיילים יהודים מן היישוב בארץ ישראל, אשר שירתו בצבאות בנות הברית, הציפו את מצרים. כאן נפגשו החיילים עם הקהילה המקומית בבתי ספר ובישיבות, והביאו את בשורת ארץ ישראל למצרים, לימדו עברית וסיפרו על הארץ. החל בשנת תש"ג (1943), נשלחו שליחי תנועות ציוניות מן הארץ לקהיר, לאלכסנדריה ולפורט

---

18 טיגנור, **יהדות מצרים**, עמ' 99-100; קרמר, **קהילת קהיר**, עמ' 19-21.

19 הרב חיים נחום, מגנסיה, תורכיה תרל"ב (1872), - קהיר תשכ"א (1961) היה רב ראשי בתורכיה ובמצרים. בילדותו התגורר בטבריה וממנה נסע לאזמיר ושם סיים את לימודיו בבית ספר תיכון. בקושטא למד משפטים ובשנים תרנ"ג-תרנ"ז (1893-1897) למד בבית המדרש לרבנים בפריז והוסמך לרב. בשנת תרס"ט (1909) לאחר מהפיכת התורכים הצעירים בתורכיה ב-1908, מונה כרב ראשי בקושטא. במשרה זו כיהן עד סילוקם מן השלטון בתר"ף (1920). אז עבר לפריז ובתרפ"ה (1924) מינהו המלך פואד לכהונת הרב הראשי ליהדות מצרים. בתפקיד זה זכה לכבוד מהקהילה ומהשליטים כאחד. עסק בחקר תולדות יהודי מצרים ובחקר הגניזה הקהירית. בשנת תרצ"ח (1938), התעוור הרב נחום וחדל לעסוק במחקריו, אולם המשיך לכהן כרב ראשי.

20 הרב דוד פראטו, ליוורנו תרמ"ב (1882) - רומא תשי"א (1951), למד בבית המדרש לרבנים בליוורנו, בין תרפ"ז-תרצ"ו (1927-1936) היה רב באלכסנדריה, ובין תרצ"ו-תרצ"ח (1936-1938), רב ברומא. בשנת תרצ"ט (1939), עלה הרב פראטו לארץ ישראל וניהל את משרת הרבנות הראשית בתל-אביב, אך בתש"ה (1945), שב למשרתו ברומא. ראו אצל קרמר, **קהילת קהיר**, עמ' 24, הערה מס' 70.

21 ראו עליו להלן.

סעיד, כדי להקים שם תנועות חלוציות בקרב הנוער. בשנת תש"ד (1944) היו במצרים ארבעה ארגונים כאלה, שמטרתם היתה להכשיר את הצעירים לעלייה לארץ. ארגונים אלה מנו כ-1200 צעירים. הוקמה פדרציה ציונית ובראשה עמד ליאון קאסטרו, נתרמו תרומות ליישוב היהודי בארץ ישראל. אולם בכל אותה עת המנהיגות של יהודי מצרים התנגדה לכל הפעילויות בשל החשש מפני השלטונות שהוציאו את הציונות אל מחוץ לחוק בתש"ח (1948).[22]

עד שנת תש"ח (1948) נותרה הציונות הפוליטית והשאיפה לעלייה לארץ זרה לחלק גדול של יהודי מצרים. רק לאחר מלחמת השחרור החלו יהודים לצאת את מצרים במספרים הולכים וגדלים, אולם גם אז, רק חלקם הגיע לארץ ואחרים הגיעו לאירופה ולארצות צפון אמריקה ודרומה.[23]

ישיבת אהבה ואחוה[24]

יחד עם ידידיו, רבי יעקב דוויק והגבאי חכם חיים סולימן מזרחי, הקים חכם אהרן את ישיבת "אהבה ואחוה" במצרים בשנת תרפ"ט (1929). חכם אהרן עמד בראש הישיבה עד צאתו ממצרים והשפעתו של המוסד על תלמידיו היתה רבה. בוגריו הקימו בתי כנסת, ישיבות ותלמודי תורה אחרים בשם זה ברחבי העולם כולו.[25]

בהקימו את הישיבה, ביקש רבי אהרן שויקה לפנות אל ציבור הנערים ובעלי הבתים, שרבים מהם רכשו השכלה במוסדות חינוך לא-יהודיים והיו רחוקים מידיעת מצוות היהדות כהלכתן.

---

[22] טיגנור, **יהדות מצרים**, עמ' 101-104; קרמר, **הציונות במצרים** עמ' 116-118; קרמר, **קהילת קהיר**, עמ' 24-27.

[23] קרמר, **הציונות במצרים**, עמ' 120-125; טיגנור, **יהדות מצרים**, עמ' 103-104; קרמר, **קהילת קהיר, עמ' 27.**

[24] לדוגמה, בבת-ים, בירושלים, באשדוד הוא המפיץ מידי שבוע את דף "המאיר" על פרשת השבוע באלפי עותקים לבתי כנסת רבים ברחבי הארץ, ומן הראשונים שנטלו על שכמם משימה זו. ברמת גן, בהדר יוסף בתל-אביב, בברוקלין שבניו-יורק. ראו: **מנחת אהרן**, פרקי חיים, עמ' 15-16.

[25] **מנחת אהרן**, פרקי חיים, עמ' 25.

רוב הפעילויות והיוזמות היו מתבצעות בו בהתנדבות בידי צעירים, תוך הקדשת זמן ומרץ ללא לאות וללא ציפיה לתמורה כלשהי.

מספר הרבנים והמלמדים שמצאו מחייה בצורה מלאה מהישיבה היה זעום ביותר (לרוב אחד או שניים בלבד), כל היתר, קיבלו מעין "שכר בטלה" קטן. הבית היה ממוקם בקומת הקרקע של בניין בן ארבע קומות בכיכר "דאהר" בקהיר, והיו בו כעשרה חדרי לימוד ואולמות מרווחים. הפעילות התחילה בהנץ החמה, עם "מניין ראשון" לתפילת ותיקין, ובמשך שלוש ארבע שעות שלאחר מכן, עד לשליש היום ויותר, המה המקום ממתפללים שארגנו להם מניינים לפי הצורך, ולא היה אדם שהגיע בשעה כלשהי שלא מצא מניין מוכן או בשלבי התארגנות. מי שסיים מוקדם, יכול היה תמיד להצטרף לחוג או לשניים שבו למדו "חק לישראל" או שיעור בהלכה. מעט מעט התרופפה הפעילות כשהמתפללים עוזבים איש לעבודתו, ללימודיו ולעיסוקיו, והיא התחדשה שוב במלוא עוזה לקראת השעה ארבע אחר הצהריים, שעת סיום הלימודים בבתי הספר היסודיים".

עיקר הפעילות בישיבה היתה בשעות אחר הצהריים ובלילות. הפעילות נחלקה לשני זמנים. מארבע עד שבע היתה פעילות לתלמידי בתי ספר, ומשבע עד אחת עשרה בלילה - לצעירים עובדים ולבעלי בתים. "בזמן" הראשון היו באים ילדים ונערים מגיל חמש עד חמש עשרה בערך, שלמדו בכעשר כיתות, ברמות שונות. לימודים אלה התקיימו בימי השבוע מיום ב' עד יום ה', והשתתפו בהם בדרך כלל בין מאה חמישים לשלוש מאות תלמידים. מכיוון שחלק מתלמידים אלה הגיע מבתים מתבוללים, ולמד בבתי ספר של נוכרים, הכרח היה להתחיל ללמדם א'-ב' עברי וקריאה שוטפת, לכך הוקדשו ארבעה עד שישה שבועות. לאחר מכן עברו לכיתת "התפילה", בה למדו את הרכב התפילות, פירושיהן ופרטי דיניהן, הלכות ברכות וכדומה.

ההשתתפות היתה מלאה ועקבית. זאת בזכות מאמצים רבים שהושקעו כדי ליצור קשר אישי עמוק בין התלמידים למוסד, ולגבש חברותות ורוח צוות וידידות בתוך הכיתות. הופקדו על כך ועדות מיוחדות, שהורכבו מצעירים הקרובים בגילם וברוחם לתלמידים, ושתכננו פעולות ומבצעים שונים לשמירה על התעניינות בלימודים. בכל יום נרשמה הנוכחות בכל הכיתות ביומנים נערכו בירורים, ברוח טובה עם אלו מהתלמידים שנעדרו, אפילו פעם אחת תלמד התורה, כולל שיחות שכנוע וריצוי להורים אם היה צורך בכך. התלמידים המצטיינים קיבלו פרטים שבועיים, במוצאי שבתות נערכו חוגי "מלווה מלכה" שכללו שירה וחידונים. בחגים ובהזדמנויות שונות נערכו טיולים משותפים. כמו כן נערכו מידי זמן בחינות ברוב עם.

נערים מתבגרים שיצאו לעבוד או ללימודים גבוהים, עברו ללמוד "לזמן" הלילה, שבו השתתפו בעלי הבתים וצעירים בשיעורים הקבועים. בדרך כלל הם למדו גמרא ולעתים גם נושאים אחרים.

הלומדים לא שילמו בעבור לימודיהם אך גם לא קיבלו תשלום כלשהו. מכיוון שגם לא היתה תכנית מוגדרת לסמיכה לרבנות או לדיינות וגם לא ניתנו תעודות, הרי שלימוד התורה היה "לשמה" ממש, מתוך אהבת תורה ולימוד חברים בשמחה.

בשבתות היתה "אהבה ואחוה" הומה לומדים, החל בזמן קצר לאחר סיום תפילת ליל שבת, ועד לאחר מוצאי שבת קודש, שהשתתפו בעשרות שיעורים בנושאים שונים שנערכו באותו היום. שיעורים בפרשת השבוע - תורה, רש"י ונושאי כליו, בגמרא -במסכתות שונות וברמות שונות. שיעורי הלכה בשולחן ערוך, בספר **כף החיים**, שיעורים בתנ"ך במפרשיו - רד"ק ומצודות, מדרשים, ספרות המוסר והמחשבה ובה ספרי "חובות הלבבות", "מנורת המאור", "ראשית חכמה", "מסילת ישרים", "שבט מוסר", "פלא יועץ", "צוף דבש" ואף בזוהר ובתורת הנסתר. בקביעות התקיים חוג לפיוטים ו"בקשות"[26] וחוג לאמירת תהלים בו סיימו את כל ספר תהילים מידי שבת לפני תפילת מנחה.

חלק מחברי הוועד של "אהבה ואחוה" התמנה לוועד הקהילה לענייני הדת ולעזרה הדדית. כך מצא לו כל אחד במוסד חוג לימוד על פי נטיותיו ורמתו הלימודית. ואם התמיד, והגיע לתלמוד תורה מידי יום, היה רוכש לו במשך הזמן ידיעות נרחבות בהלכה, בתלמוד ובמחשבה היהודית.

ואני הכותב, זכיתי להכיר כמה מתלמידי התלמוד תורה, בקיאותם בספרי הקודש היתה רבה וזכיתי אף ללמוד מהם בילדותי במסגרת תלמוד התורה בבית הכנסת "עדת ישורון" בבת-ים.[27]

---

[26] על שירת הבקשות בלילי שבת, כמנהג ארם-צובא, שנהגו בבית המדרש "אהבה ואחוה" ראו אצל הרב סעדיה מניר, **קונטרס גדולים צדיקים**, ירושלים, תשמ"ב, עמ' כ'-כ"ב. הוא מזכיר שם את שמות כל המשתתפים ב"בקשות", כולל חכם אהרן.

[27] היו בהם שהכירו ספרי נ"ך בעל פה, גילו בקיאות רבה בתלמוד ונושאי כליו ובספרות המוסר. בבקיאותם ובהשכלתם הם היו יוצאי דופן בבית הכנסת מעולי ארצות אחרות. ביוזמתם הברוכה של רב בית הכנסת, הרב דניאל לוי זצ"ל בעל ספר "כרם ד"ל", גבאי בית הכנסת מר פליקס בנסעיד יבלט"א וביוזמתם של כמה מבוגרי תלמודי התורה במצרים, הוקמו בבית כנסת "עדת ישורון" חוגי לימוד לנוער, כפי שנהגו ללמד במצרים. בחוגים השתתפו ילדים מבתי ספר ממלכתיים דתיים, אולם רוב התלמידים באו מבתים "מסורתיים" ומבתי ספר כלליים. בתחילה למדנו קריאת התפילה, הכרת הסידור, קריאה בתורה בטעמים, מורנו היה רבי יעקב משולם זצ"ל, החזן המפורסם. הלכה למדנו בספרו של הרב, ד"ר משה ונטורה, מורנו היה רבי ישראל סיטון זצ"ל, לימד אותנו קיצור משנה תורה לרמב"ם, וכן למדנו בספריו של הרב הראשי לתל אביב - יפו, הגרחי"ד הלוי "מקור חיים", ממורנו רבי אברהם (אלברט) בג'יו (זיו) הי"ו. התלמידים קיבלו פרסים, מתנות כסף, נערכו חידונים פומביים ובהם חולקו מתנות יקרות. יש

בוגרי "אהבה ואחוה" הפזורים ברחבי העולם הנהיגו בקהילותיהם את המוסרת שאותה למדו במצרים. על פעילותו שם אמר הרב דניאל לוי זצ"ל: "אלמלא הוא נשתכחה תורה במצרים.

חכמי התלמוד תורה

חכם יוסף פינטו לימד את התלמידים יסודות בלימוד הגמרא, והקנה לתלמידים את הצעדים הראשונים בהבנת הסוגיה.

חכם סעדיה מניר[28] לימד את הכיתה הבינונית בתלמוד תורה.

חכם חיים דוויק, היה מראשי המלמדים בישיבה, לימד את הכיתה הגבוהה גמרא.[29]

חכם נעים אוחנה היה חבר בית הדין בקהיר ואחר כך הרב הראשי לחיפה.

חכם עבוד ענטר מחלב.

חכם אברהם שויקה, אחיו של חכם אהרן, שלמד בשנות הארבעים בישיבות ארץ ישראל ואף לימד מתמטיקה ופילוסופיה יהודית באוניברסיטה העברית בירושלים.[30] בזמן מלחמת סיני פעל כנציג הצלב האדום במצרים בהצלת יהודים ובהברחתם ממצרים. אחר כך נסע לצרפת, שם כיהן ברבנות במספר ערים. הוא המשיך לארצות הברית שם לימד חזנות ספרדית ופיוטים, וערך ערבי חזנות וזמרה שמשכו קהל רב.[31] הוא נפטר בארצות הברית בעודו צעיר לימים.

לברך על יוזמה זו של בית הכנסת, שמנהליו הנחילו לנו, הילדים, את מה שלמדו הם בנעוריהם, ועד היום פועל בית הכנסת במתכונת זו של עידוד ילדים ונוער. יש לציין כי כמה מהילדים הללו מכהנים היום כרבנים במקומות שונים בארץ.

[28] סגן הרב הראשי של קהיר עלה לירושלים והתגורר בקטמונים. הוציא לאור את הספר **בנאות דשא**. ראו עליו: פאר, **המורה**, עמ' 70. ראו עליו גם: הרב סעדיה מניר, **שלושה ספרים נפתחים**: ספר שלום לעם רבי שלום כסאכי, קונטרס זכור דבר לעבדך, קונטרס גדולים צדיקים, ירושלים, תשמ"ב. לדרשותיו היו באים רבים.

[29] לאחר מלחמת סיני התמנה לרב ראשי ליהודי מצרים, ולאחר חיסול הקהילה יצא לארה"ב, שם נפטר. ראו: **מנחת אהרן**, פרקי חיים, עמ' 28.

[30] שם, עמ' 28. התמנה לסגן הרב הראשי של מצרים.

[31] שם, עמ' 28.

הרב עובדיה יוסף שליט"א במצרים

ראינו לעיל כי הרב שויקה גייס לתלמוד תורה את מיטב החכמים. לצורך זה ביקר בשנת תש"ז (1947) בארץ ישראל ובישיבותיה. הוא נפגש עם הראשון לציון, הרב הראשי לארץ ישראל, בן ציון מאיר חי עוזיאל זצ"ל,[32] וביקשו לסייע בבחירת מועמד שיסייע לו בהרמת קרנה של הישיבה בקהיר, וישפיע מתורתו על הציבור. לאחר התייעצות עם ראש ישיבת "פורת יוסף", הרב עזרא עטייה[33] זצ"ל, נבחר הרב עובדיה יוסף לימים הראשון לציון והרב הראשי לישראל שהיה אז אברך צעיר. הרב עובדיה יוסף מונה אב בית הדין בקהיר וממלא מקום הרב הראשי של מצרים, הרב חיים נחום אפנדי.[34]

הרב עובדיה יוסף השתלב במהירות בחיי הישיבה, חידש בה סדרים וכיתות ללימוד התלמוד בהעמקה וסחף בהתמדתו, במסירותו ובבקיאותו הנפלאה את תלמידי הישיבה, שראו בו דמות מופת ל"תורת ארץ ישראל". הרב עובדיה כיהן במשרה זו כשלוש שנים, פעל רבות לחיזוק המעמד הרוחני והדתי של קהילת קהיר, קבע תקנות, הקהיל קהילות והשמיע דרשות בענייני דת והלכה ומלבד הוראתו בישיבת "אהבה ואחוה", לימד גם ב"מדרש רשב"י"[35]. מידי ערב הקדיש כשלוש ארבע שעות להרבצת תורה בקרב העם, התמודד בקהילה בבעיות קשות כבעיית השחיטה, בו ניהל מאבק קשה תוך מסירות נפש ואיומים שהופנו נגדו.

שליחות זו היתה קשה, מפני שהחל בשנת תש"ח (1948), בעקבות מלחמת העצמאות, הפך השלטון במצרים עוין את היהודים וניסה להצר את צעדיהם. לא פעם התנכלו השלטונות לרב, ולא פעם הוא נקרא למפקדת הבולשת המצרית לחקירות, והמצרים עקבו אחר תנועותיו ופעולותיו. בשנת תש"י (1950) התפטר הרב ממשרתו בקהיר ושב לירושלים.

בנו של חכם אהרון שויקה פרופ' יעקב מספר כי:

"לכל אורך תקופת שהותו של הרב עובדיה יוסף במצרים, היה לו חכם אהרן (שויקה) לאחיעזר ואחיסמך. אירחו בביתו בתחילת דרכו, והדריכו בחיי הקהילה והציבור. כאשר

---

[32] הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, ירושלים תר"מ (1880) - תשי"ג (1953).

[33] הרב עזרא עטייה, ט"ז שבט תרמ"ז (ארם-צובא) - י"ט באייר תש"ל (ירושלים), ראו עליו: מירי פאר, **המורה**, ירושלים, תש"ן.

[34] **מנחת אהרן**, פרקי חיים, עמ' 16; **קול סיני**, שבט התשכ"ב, גיליון ב', עמ' 24; **קול סיני**, כרך ו', תשרי התשכ"ז, עמ' 4-6; פאר, **המורה**, עמ' 186-187.

[35] את "מדרש רשב"י" ייסד וניהל במצרים הרב יום טוב לוי טנטאוי, ראו עליו: פאר, **המורה**, עמ' 68-70.

פרצו סכסוכים חריפים בין הרב עובדיה לבין פרנסי הקהילה, שכמה מהם לא ראו בעין יפה את שאיפתו והצלחתו של הרב בהעמקת השפעת ההלכה בחיי הקהילה, עמד חכם אהרן לימינו וסייע במאבקו, אף שסבל מכך רדיפות אישיות שהגיעו עד כדי איום של מלשינות ומסירה לשלטונות. יש לזכור כי בימים ההם השתדלו השלטונות להקשות על הקהילה היהודית ובכל תלונה מענין זו הייתה סכנת מאסר, אם לא גרוע מזה".

יציאת מצרים

באמצע שנות החמישים החלו שלטונות מצרים להצר ולהטריד את חכמי ישיבת "אהבה ואחוה" ותלמידיה באמתלה של "פעילות ציונית". אנשי הבולשת המצרית הופיעו מידי פעם בבתיהם של ראשי הישיבה ופעיליה וחקרו אותם על יחסם למדינת ישראל ועל קשריהם עם תושביה. הם ביררו אם בישיבה מלמדים דת או ציונות.

יש לזכור כי באותה עת התנהלה חקירה נגד חברי התנועה הציונית במצרים. כמה מהם נתפסו והואשמו בחברות ברשת ריגול ישראלית חשאית. הם הועלו על הגרדום בשנת תשט"ו (1955),[36] חברי תנועה אחרים נשפטו ונדונו לתקופות מאסר ממושכות.

מובן שכל בעל תפקיד, במוסד יהודי כלשהו, נחקר ו"סומן" על ידי השלטון. כשנה לפני מבצע סיני קיבל אחד מתלמידיו של הרב אהרן ידיעה, ששמו של הרב מופיע ברשימת החשודים, וכי הוא עומד להיאסר תוך זמן קצר. מיד התארגנו כמה מתלמידיו, והמציאו לרב דרכון של אחת מארצות דרום אמריקה, וסייעו לו לטוס לשם במטוס הראשון שיצא מקהיר בשעה שתיים אחר חצות. וכך, בבחינת "ובבהילו יצאנו ממצרים", עם צרור חפצים אישיים וללא אפשרות להיפרד מבני משפחתו ומידידיו, נמלט חכם אהרן ממצרים. אחר כך נודע, כי מאוחר יותר הגיעה הוראה לכל נמלי היציאה לעכב את יציאתו ממצרים, ובחצות הלילה לאחר שיצא באו אנשי המשטרה החשאית לעוצרו. לאכזבתם הם נאלצו לשוב כלעומת שבאו.[37]

חכם אהרן בניו-יורק

לאחר תלאות דרך רבות, הגיע חכם אהרן בפורים תשט"ו (1955) לניו-יורק, שבכיסו מטבע אחד של רבע דולר. במטב זה קיים מצוות "מתנות לאביונים" ונותר נקי מכל רכושו. כך החל בחיי גולה בקרב בני משפחתו במקום.

---

[36] בהם שמואל בכור עזאר וד"ר משה ליטו מרזוק הי"ד.

[37] **מנחת אהרן**, פרקי חיים, עמ' 16-17.

בני הקהילה הסורית "מגן דוד" שבניו-יורק, שהכירו את חכם אהרן וגדולתו בתורה, קיבלו אותו לרב עליהם והוא כיהן שם כשנתיים כרב הקהילה.

לאחר מכן יצא לערוך סיור מקיף בקהילות הספרדיות בדרום אמריקה. בכל מקום שהגיע אליו נשא חכם אהרן דרשות ובהן הלהיב את הקהל. קהילות רבות הפצירו בו לקבל על שכמו את משרת הרב הספרדי במקום, תוך הבטחות חמריות מפתות, אלא שאז גמלה בלבו ההחלטה לעלות לארץ ישראל ולהשתקע בה סופית".[38]

חכם אהרן בארץ ישראל ופעילותו בה

בשנת תש"ך (1960) עלה חכם אהרן לירושלים והתיישב בה. לאחר מספר שנים עבר לתל אביב, הצטרף למחלקת השבת של הרבנות הראשית לתל אביב - יפו, וכיהן כחבר בית הדין לגיור. בבית הדין באו לידי ביטוי ידיעותיו, אישיותו ובקיאותו בשפות רבות, כאשר לא פעם עסק הרב בעצמו בהדרכת גרים ובהכנסתם תחת כנפי השכינה.

בתל אביב לימד תורה ונשא דרשות בבית כנסת "יוסף הצדיק" שבשכונת "הדר יוסף", ובבתי כנסת סמוכים בשכונות הסמוכות.

מאז עלייתו ארצה פעל הרב במטרה להקים בירושלים מוסד הדומה ל"אהבה ואחווה" שהקים במצרים. ישיבה ובית כנסת שיהיו מקום ללימוד תורה ולתפילה לצעירים ולבעלי בתים כאחד. ואכן, זכה הרב לכך, והקים את "בית כנסת דוד משען" ואת ישיבת "אמרי נעם" בשכונת קרית היובל בירושלים, מקום השוקק תורה ותפילה, שבראשו עמד עד יומו האחרון.

חכם אהרן ראה בהקמת המדינה, בבניין הארץ ובשיבת ציון של ימינו נס ואתחלתא דגאולה ממש. הוא היה קשוב להתפתחויות השונות בארץ, עקב אחרי המאורעות, התייחס אליהם והגיב עליהם גם בכלי התקשורת.[39] אהב את המדינה, שמח בשמחתה וכאב את חוליה. במיוחד שמח בהישגי מלחמת ששת הימים, שבה ראה את יד ה'. הוא

---

[38] שם, עמ' 17.

[39] ראו: **מנחת אהרן**, "תגובות בענייני הזמן", עמ' 341-349, שם מצוטטים דבריו שפורסמו בעתון מעריב כתגובה על דבריו של בן גוריון בעניין פירוש הביטוי "עין תחת עין"; תגובה לתגובה הנ"ל; ותגובה על דבריו של בן גוריון בעניין מספר יוצאי מצרים; התייחסותו למשפט אייכמן; מאמרו "והתנאים מורי הדמוקרטיה הצרופה" שנכתב על רקע פרשת לבון שהסעירה בזמנו את הארץ. בכל תגובותיו התבסס הרב על דברי תורה.

כאב את מלחמת יום הכיפורים, מלחמה זו הייתה עבורו זעזוע קשה. הרב הסתגר בביתו ימים רבים שבהם ספר תהילים לא מש מידיו ותפילה לא משה משפתיו.

חכם אהרן כאב את תהליך החילון שהעמיק בארץ, אף על פי שהאמין שאלה הם חבלי משיח ראשונים, וכי בסופם, היהדות והתורה תאיר שוב את לב העם ואת לב מנהיגיו. בעניין זה הוא אף עורר את דעת האחראים לחינוך והעוסקים בו. הוא האמין כי בכוח החינוך ניתן לעצב את דמותו של הדור. כשעלה ארצה, נדהם לגלות שבני הישיבות אינם מתפרשים לעבודה חינוכית בבתי הספר בארץ. פעם התבטא ואמר "כי דורנו עתיד ליתן את הדין על כי זלזל בחינוך והזניח אותו". כמו כן ניהל ויכוחים נוקבים עם האחראים למדיניות החינוך במפלגות הדתיות ובחוגים החרדיים, תוך כדי נסיון לשכנעם לאחריותם על כלל ישראל.

אחרית ימיו

כאמור, דווי מכאובים וחולי היה גופו של חכם אהרן, אך לא רוחו! בה היו תעצומות נפש וכחות עילאיים להתגבר על ייסורי גוף ונפש. במשך שנת חייו האחרונה שכב בבית החולים וסבל שם ייסורים קשים ומרים, אך כשיצא משם, הגיע, בשארית כוחותיו, לבית הכנסת להודות לה' ולומר את ברכת הגומל.

בימים הנוראים של אותה שנה לא השתתף הרב בתפילות בציבור ובד' בשבט תשל"ח נפטר לבית עולמו. בערב שבת, ה' בשבט, נקבר בחלקת הרבנים שבהר הזיתים.

מסופר על חכם אהרן שוויקה שהיה נוהג לומר לבני משפחתו "אתם בודאי תזכו לראותו [את המשיח], אבל על עצמי - מי יתן ונזכה".[40]

יהי רצון שיתקיימו דבריו בב"א.

---

[40] **מנחת אהרן**, מתוך דברים שנאמרו באזכרה ליום השבעה, מפי הרב שבתי סבתו, נכדו של חכם אהרן שויקה, **מנחת אהרן**, עמ' 357.

נספח

ליקוטים מתורתו

א. אמונה ומחקר[1]

מתוך מכתב לאחד הבנים בישראל

ב"ה, ניו-יורק, כ"ו אדר

תזכו לשנים רבות, נעימות וטובות

בשמחה ובדיצות תחוגו את חג המצות.

בני יקירי ישמרהו האל, ...ועתה שמע בני איעצך ויהיה אלוקים עמך, חדל בני מחברת החוקרים, החכמים בעיניהם, המטילים ספק בנבואת משה ובתורתו, האומרים לרע טוב ולטוב רע, שמים חשך לאור ואור לחשך, העוזבים ארחות יושר ללכת בדרכים עקשים, הצוללים במים אדירים ותוהו עלה בידם, החודרים לסוף ולראש לדרוש ולחקור, מה למעלה ומה למטה מה לפנים ומה לאחור, והיא שאלה תלויה ועומדת ברומו של עולם מששת ימי בראשית, ואין כח בשכל האנושי לעמוד עליה, הבוטחים בדעתם וברוב שכלם יתבוללו, וכבר הזהירם החכם מכל האדם ואמר: ואל בינתך אל תשען, הרוצים לשקול במאזני השכל יסודות האמונה שקבלנו מפי הנביא האמתי, והנבואה זרע קדש מצבתה, ומקום עליון מצבתה, אשר על כן לא יפול בה ספק ולא טעות. אמנם מופתי השכל וראיות הדעת תפול בהם השגיאה, מה לתבן את הבר, וכבר הזהיר אותנו החכם: אורח חיים פן תפלס נעו מעגלותיה לא תדע, והם לא ידעו ולא יבינו, כי קץ שם אלוקים לדעת וגבול קבע לשכל האנושי, וישא בריח ודלתים ויאמר עד פה תבא ולא תוסיף, ומי שעובר הגבול וחוקר ומביט במה שלא נתן רשות לאדם לראות הוא משחית את נפשו וחייו אינם חיים, הספק יבלבל תמיד את מוחו, והדאגה שוברת את לבו וקורעת את נפשו לגזרים, לא ישקוט ולא ינוח, כי אין מנוח לכף רגלו, ושלמה הזהיר ואמר: דבש מצאת אכול דייך, פם תשבענו והקיאותו, וכבר ידעת מענין הארבעה שנכנסו לפרדס, כי אדיר החכמים בן זומא, שרצה להכנס לפני ולפנים, על שהציץ במה שאין לו רשות לעמוד עליו, נפגע, ואילו רבי עקיבא ששמר חק וגבול, נכנס בשלום ויצא בשלום. בני אל תלך בדרך אתה, מנע רגלך מנתיבה, ולא כאלה חלק יעקב, העם בחר לו יה, כי תורת אמת נתן לעמו על ידי נביאו נאמן ביתו, עדות נאמנה ומשפטי אמת צדקו יחדיו, "אשר יעשה אותם האדם וחי בהם בשני העולמים, קשרם על גרגרותיך, כתבם על לוח לבבך, ומצא חן ושכל טוב בעיני

---

[1] **מנחת אהרן**, עמ' 331-332.

אלוקים ואדם, כי היא אילת אהבים ויעלת חן דדיה ירווך בכל עת. ירא את ה' בני כי ראשית חכמה יראת ה'; ובכל דרכיך דעהו, זה כלל גדול בתורה.

הלא תראה בני חביבי גאון הגאונים ועטרת הפילוסופים, בעל שלטון השכל אשר מרומים ישכון, החכם השלם במידותיו ובדעותיו, רבנו הרמב"ם המורה גדול, אשר חקר ודרש כל מסתרי הטבע והבריאה, ולא הניח חכמה מכל החכמות שהיו בזמנו עד שהשיגה ובא על תכליתה, הלא תראה בני ידידי מה שכותב ע"ה באגרת תימן המפורסמת: "וצריך להודיע לרבים שהקב"ה אחד ולא כשאר האחדים, ולהודיע שמשה הוא נביאו ומדבר עמו, והוא אדון כל הנביאים, והוא שלם מכלם, והוא המשיג מהקב"ה מה שלא השיג אחר מכל הנביאים לא לפניו ולא לאחריו; ושספר תורה זה כולו מבראשית עד לעיני כל ישראל, הוא דבור מאת הבורא יתברך שמו למשה רבנו כמו שכתוב: פה אל פה אדבר בו, ושאין להפר ולא לשנות ולא להוסיף ולא לגרוע דבר ממנו לעולם, ושלא תבוא מה' תורה זולתה ולא צווי ולא אזהרה; וכמו כן זכרו מעמד הר סיני, וראוי לכם אחינו שתגדלו בניכם על המעמד הגדול הזה, ותספרו בתוך קהל ועדה גדולתו והדרו, שהדבר הגדול הזה שנראה במציאות, שהעיד עליו מבחר כל העדים, שלא היה לפנים כמוהו עין בעין, ודבר זה היה כדי שתתחזק האמונה חזוק שלא ישנהו משנה לעולם.

ולהלן הוא כותב באותה איגרת עצמה:

שהתורה הזאת לא יוכל להמלט ולהנצל ממנה אחד מזרע יעקב לעולם, לא הוא ולא לזרעו ולא זרע זרעו בין ברצונו בין שלא ברצונו.

הרי לך מה שגזר אומר ומה שנתברר אצל המורה הגדול הזה אחר הדרישה והחקירה והעיון וראוי לכל בר דעת לסמוך עליו, כי לאו מלתא זוטרתא היא לסמוך על דעת וסברת רבנן.

ועתה בני, בין בדברי אלה היוצאים מעמקי לב שוגה באהבתך תמיד, והחדעתם לבניך ולבני בניך, והיתה החכמה אזור מתניך והאמונה אזור חלציך, כי אם חכם לבך בני, ישמח לבי גם אני, וה' ישכילך בדרכי האמת, ויאיר עיניך בתורתו ובמצוותיו, וישקיף עליך לטובה לברך אותך ואת בני ביתך ויצליח את דרכך ובכל אשר תפנה תשכיל.

כה דברי הנכסף אליך, המצפה ומשתוקק לחזות בנועם פניך, ושלומך בני, ידידי ותלמידי ירבה ויגדל.

אבא

ב. שרשי האנטישמיות[2]

"ויתרצצו הבנים בקרבה ותאמר אם כן למה זה אנכי ותלך לדרש את ה', ויאמר ה' לה שני גיים בבטנך ושני לאמים ממעיך יפרדו ולאם מלאם יאמץ ורב יעבד צעיר" (בראשית, כה, כב-כג).

זה שתי עשרות שנים שעם ישראל חפשי בארצו, והולכת ומתגשמת תקוות הדורות וחלום עם ישראל העשוק והרצוץ באלפי שנות גלות בקרב הגויים, אשר השקוהו כוס התרעלה. והנה חשבנו בתומתנו שהגויים ידעו והכירו סוף סוף את העול המשוע אשר עשו לעם הזה, וברצונם עכשיו לתקן את אשר עוותו ולעשות צדק ויושר, ולעזור לו לנוח בשלום על אדמתו, לעסוק בתורתו ולפתח את תרבותו, ובכך לתרום את תרומתו לטובת החברה האנושית.

אלא שכמו שאמר אבינו הזקן יעקב: "לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי ויבא רוגז", שבעים הזאבים אורבים עדיין למדינה הקטנה הזאת, פותחים את פיותיהם לבלוע אותה ומאיימים עליה יום יום להשמידה ח"ו ולהורישנה מן הארץ.

אחי ורעי, נעמוד רגע ונסתכל בחידה הזאת המציקה לכל איש בעל נפש ומצפון. בעיה אחת יש בעולם, והיא עומדת במשך דורות שלמים במרכז התרחשויות העולמיות ואין פותר אותה, האנטישמיות - שנאת ישראל. ספרות שלמה ומקיפה נצטברה על הנושא הנצחי הזה, אולם כל הפתרונות שניסו החכמים והסופרים לתת לבעיה המקיפה הזאת, אין כוחם יפה לגלות שורשה של המחלה הממארת הזאת שנדבקה בחברה הגויית, ולא נמלטו ממנה אפילו טובי האישים שלה. הגורמים הכלכליים והלאומיים אמנם מוסיפים שמן למדורה האנטישמית המתלקחת בגללם עוד יותר, אבל לא הם היו הגפרור הראשון שהדליק את אש שנאת ישראל הבוערת בתוך נפשם של הגויים פנימה ולא תכבה.

אמנם עם ישראל יודע את פתרונה האמיתי של בעייתו הלאומית הנצחית. עם ישראל הלומד את החיים ואת מהלך ההיסטוריה האנושית מתוך אספקלרית תורתו הנצחית, רואה באספקלריה המאירה הזאת של תורת ישראל גם פניה האמיתיים של שנאת העולם אליו בלי מסווה של פתרונות מחוכמים. "ויתרצצו הבנים בקרבה", כך קראנו היום בפרשת השבוע; התרוצצות בין שני הגויים השונים אחד מהשני, שנוי גמור, הגוי הקדוש מעבר מזה וכל הגויים מעבר מזה, התחילה עוד לפני שגורמים חיצוניים הפרידו אותם ועשאום לשני גויים מתחרים ביניהם בשטחים שונים במציאות החיים. עוד לפני שנוצרה התנגשות האינטרסים בין יעקב ועשו ועוד לפני שהדיסטאנס הלאומי והגזעי העמיק את התהום

---

[2] **מנחת אהרן**, עמ' 332-334.

ביניהם, כבר נתגלתה ההתרוצצות והשנאה בין האחים בעודם בבטן אמם, ובעוד חיק אמם היה מאחד אותם; ואת הסיבה כבר פירשו חכמינו: "ויתרצצו הבנים בקרבה", לשון ריצה, כשהיתה עוברת על פתחי תורה של בית מדרשם של שם ועבר, יעקב רץ ומפרכס לצאת, עוברת על פתחי ע"ז [עבודה זרה] עשו מפרכס לצאת. ההבדל העצום שבין בית המדרש של שם ועבר ובין בית מדרשם של האלילים השונים הוא הוא המונח ביסודה של האנטישמיות על כל גלגוליה השונים. מלחמות התרבות בין המונותיאיזם היהודי ובין האלילות הגויית, היא ההסבר הנכון והפירוש האמיתי לשנאת הגויים העיוורת נגד העם הנועז וקשה העורף, שהעיז לשבור את אליליהם האלמים ולהחדיר לתוך החשך האלילי את האור הנצחי של תורת ישראל.

ההתרוצצות הזאת נמשכת מאז ועד עתה; צורתה אמנם נתחלפה ובכל פעם היא מופיעה תחת מסווה אחר של גורמים שונים, אבל ביסודו של דבר הסיבה היא תמיד אחת: המאבק הבלתי פשרני בין שתי השקפות עולם נוגדות וסותרות זו את זו. ההתרוצצות הזאת היא מלחמת הקיום של כל אחד מהם מבחינה תרבותית. כי אין שתי השקפות אלה יכולות לדור בכפיפה אחת. בבחינת "כשזה קם זה נופל", כל אחד יכול להבנות רק על חורבנו של חברו, וקיומו של כל אחד מאיים על השני ומנבא את תבוסתו והתמוטטותו. "ויאמר ה' לה שני גיים בבטנך, ושני לאמים ממעייך יפרדו", מן המעיים הם נפרדים, זה לרשעו וזה לצדקתו. "ולאום מלאום יאמץ", כשזה קם זה נופל, לא נתמלאה צור אלא מחורבנה של ירושלים. "ורב יעבד צעיר", זו היא קץ וסוף ההתרוצצות. נצחון הצעיר על הרב, האמת על השקר, הצדק על העוול, ובסופו של דבר; אף על פי שהקץ הזה טרם נראה באופק, ולמשקיפים החילוניים תוצאות המאבק עוד מוטלות בספק, אבל הכל מודים שאם מבחינה פיזית וחומרית ידי עשו תמיד על העליונה והנזק שגרם לנו ברשעותו ובעריצותו גדול מאוד ואין לו תמורה, הרי מבחינה תרבותית ורוחנית ידי יעקב על העליונה, ונר ישראל שהודלק פעם בבית מדרשם של שם ועבר, כל כוחות העולם לא יכבו אותו, והוא הוא שהכניס קצת אור לתוך תרבות הגויים על כל צורותיה. אין לך אמונה ודת ואידיאולוגיה שיש להם מהלך בחברה האנושית שלא הושפעו מעקרונות תרבות ישראל ותורת ישראל המקורית. יסודות המוסר היהודי נעשו ליסודות הציוויליזציה הכל-אנושית; ואכן העדיפות והעליונות של יעקב על עשו מבחינת רוח נקבעה כבר ברגע הראשון של המאבק; "וידו אוחזת בעקב עשו"; צעדיו של עשו בהיסטוריה האנושית נמדדים לפי הקצב של קול יעקב. יעקב אוחז בידו את הגה ההיסטוריה ומכתיב את מהלכה.

המאבק בעולם בין הטוב והרע לכל צורותיו ולכל צבעיו הוא בעצם אותו המשבר הישן בין יעקב ועשו. בשביל עם ישראל תוצאת המאבק הזה ידועה מראש ושורטטה בתורתו בקוים בולטים. המחיר שעם ישראל יצטרך לשלם עבור נצחונו הרוחני אמנם נעלם

מאיתנו, גם הקץ של ההתרוצצות וזמן הגאולה אף הוא סתום וחתום, אמנם הנצחון כשהוא לעצמו למעלה מכל ספק, סוף המאבק של "ולאם מלאם יאמץ" הוא "ורק יעבד צעיר", יעקב ינצח את עשו.

וככה מוצאת בעיית האנטישמיות המטרידה את מוחות העולם כולו את פתרונה המלא במלים ספורות בספר הספרים, בתורת משה שבה מקופלת כל ההיסטוריה האנושית בבחינת הפוך בה והפוך בה דכולא בה.

ויהי רצון שהשם יעקור את לב האבן מן הגויים ויתן להם לב בשר ויפתח עיני שכלם לדעת אותו ולהכיר את האמת ככתוב "כי אז אהפוך אל העמים שפה ברורה".

הרב משה ונטורה

הרב משה ונטורה

ראשית חייו ולימודיו

חיי נדודים מלאי תוכן ועניין היו חייו של הרב משה ונטורה. אולם שירת חייו, הנושא שאליו הקדיש את מרב זמנו ומרצו, היה החינוך היהודי. הרב משה ונטורה נולד באזמיר שבתורכיה בשנת תרנ"ג (1893). את השכלתו התורנית קיבל בישיבות ובבית מדרש לרבנים בקושטא, שם הוסמך לרבנות.[1] לאחר מכן שירת כקצין בצבא התורכי.

בבחרותו שהה מספר שנים בבגדאד, ולאחר מלחמת העולם הראשונה עסק בפעילות חינוכית בביירות, שם הקים בית ספר יהודי וניהל אותו.[2]

הרב ונטורה בפריז[3]

בראשית שנות העשרים הגיע הרב משה ונטורה לפריז. שם הקים משפחה ושם נולדו ילדיו. בפריז רכש הרב השכלה אקדמית בתחום הפילוסופיה והפסיכולוגיה, ובין מוריו היה הפילוסוף היהודי אנרי ברגסון.

בסיום לימודיו באוניברסיטת סורבון הוכתר בתואר דוקטור של המדינה - "Docteur es letteres".

בתקופה זו כתב כמה חיבורים חשובים במחשבת ישראל על הפילוסופיה של רב סעדיה גאון, "הכלאם ותורת אריסטו על פי הכוזרי", תרגם את ספר "הכוזרי" לצרפתית והוציא לאור מהדורה צרפתית של "מלות ההגיון" להרמב"ם.

---

1 ראו הרב ד"ר משה ונטורה, **מבוא למחשבת ישראל**, תל אביב, תשי"ט, בגב העטיפה.

2 ראו פרופ' א' דותן, **הרב ד"ר משה ונטורה זצ"ל - קוים לדמותו**, כתב יד. חן חן לגב' רות דותן, בתו של הרב ונטורה על שהואילה לשלוח אלי את מאמרו של בעלה, על אביה זצ"ל. מאמרי זה מתבסס במידה רבה על מאמרו של פרופ' א' דותן ולעתים אף מצוטט ממנו. בין דבריו פרופ' דותן מציין כי בתקופה זו קשר קשרים ידידותיים עם שני חברים שעמדו בראש הפעילות החינוכית-תרבותית בדמשק, הסופר יהודה בורלא ופרופ' יוסף יואל ריבלין.

3 ראו שם, עמ' 2.

תקופה זו הייתה פוריה לא רק בתחום המחקר המדעי, אלא גם בתחום החינוך וההוראה. הרב לימד תורה בבית המדרש לרבנים Rue Vauquelin ובבתי ספר יהודיים אחרים. לימד עברית ופרסם ספרים בתחום לימוד השפה העברית והתודעה היהודית, ואף הוציא לאור עיתון לנוער היהודי בשם Eliacim. פרופ' דותן מציין שרבים מן הילדים ששתו בצמא את דברי העתון הזה הם כיום אישי ציבור ומחנכים חשובים בזכות עצמם.

רב ראשי באלכסנדריה

בשנת תרח"ץ (1938) התמנה הרב ונטורה לכהן כרב ראשי של קהילת יהודי אלכסנדריה במצרים. שם פעל הרב נוסף על תפקידיו כרב הקהילה וראש אב בית הדין שבה, כמחנך ומורה רוחני לעדה וכמכוון הנוער לתורה וליראת שמים.

בתחילת שהותו באלכסנדריה, פתח במקום בית מדרש שבו לימד תלמוד לבחורים אחדים.[4] לאחר מכן ייסד באלכסנדריה בית ספר תיכון על שם הרמב"ם. בתחילה למדה במקום כיתה אחת, כיתה ט', ובתוך ארבע שנים היו בו ארבע כיתות תיכוניות. בבית ספר זה למדו בנים בלבד.

מאחר שהיו נערים רבים שבאו ממשפחות מעוטות יכולת, פעל הרב עם ראשי הקהילה במגמה לאפשר לנערים הללו ללמוד בנחת. הקהילה סיפקה להם לבוש, סיוע כלכלי, כרטיסי נסיעה לבית הספר, מחברות, ספרים, כל זה כדי שמחסורם לא יפגע ברמת לימודיהם. יש מאותם תלמידים שהתקדמו מאוד בסולם ההשכלה והמדע, וכיום יש מביניהם רופאים ומדענים.[5]

רמת הלימודים הייתה גבוהה מאוד. וכפי שמספר יעקב לוי, היה זה בית הספר הטוב ביותר באלכסנדריה. הנערים למדו בו ארבע שפות: עברית, ערבית, צרפתית ואנגלית. הלימודים הסתיימו, בדרך כלל, בשעה שתיים בצהריים. אחר הצהריים למדו תלמידי המוסד בביתו של הרב, שם התקיים תלמוד תורה. הרב לימדם לימודי קודש במשך שעה וחצי עד שעתיים. כל כיתה הגיעה ללימודים אלה בבית הרב פעמיים בשבוע. כדי לעמוד בתחרות הקשה שהייתה באותה עת עם בתי ספר לא יהודיים, שבני המעמד הגבוה והבינוני נהגו לשלוח אליהם את ילדיהם, השתדל בית הספר לקיים רמת הלימודים גבוהה.

---

[4] מר פליקס בנסעיד הי"ו מבת-ים סיפר לי שלמד אצלו את מסכת "בבא-קמא".

[5] ראו פרופ' א' דותן, שם; וגם שיחה בעל פה עם מר יעקב הלוי מיום ט"ו בטבת התשנ"ו (7 בינואר, 96'), שבה סיפר לי על רופאים ועל פרופ' אחד במכון ויצמן שלמדו בנערותם בבית ספר זה.

הוקמו קבוצות שהתחרו בענפי הספורט השונים מול בתי ספר אחרים בעיר. הקבוצות התמודדו בתחרויות בהצלחה והאדירו את שמו של בית הספר. כך משך בית הספר את לב הנוער ללמוד בו ולא לרעות בשדות זרים.

רוב מורי בית הספר היו יהודים, מלבד אלה שלימדו ערבית והנושאים הקשורים בה.[6]

באלכסנדריה חיבר הרב קונטרסים אחדים, במיוחד ספרי לימוד לשפה העברית, וחיבורי פרשנות לספרי התנ"ך, שנועדו לשיעורי השבת הקבועים שלו. ביניהם פירושים לספר ירמיהו, לתהילים למשלי, לפרקי אבות ועוד. הציבור השתתף בשיעורי השבת, ורבים באו לשמוע את דרשותיו של הרב שנאמרו בבית הכנסת "אליהו הנביא"[7] באלכסנדריה. הום גם הקנה לצאן מרעיתו ידיעות טובות בעברית. לצורך זה פרסם את קונטרסיו המבוארים לספרי התנ"ך.

בהקדמה לספרו **שיעורים לשבת על ירמיה**[8] כתב הרב:

"חסרים בעדתנו חוגים עבריים, שביכלתם להעניק מזון רוחני, משהו לבני הנעורים ולשמש להם כעין המשך לבית הספר העברי, אין להתפלא אפוא, אם למרות כל הקרבנות המובאים לטובת השפה העברית בבתי האולפנא שלו, חוג אחינו המבינים עברית כאן הוא מצומצם למדי. על בית הכנסת למלא חסרון זה, עליו למלא במקצת את תפקיד בית המדרש הישן".

וכך החלו שיעורי הניסיון בבית הכנסת "אליהו הנביא", שיעורים לנוער ולקהל הרחב שלשונם צרפתית.

מעמד הרב בקהילה היה נכבד ביותר. בצאתו לרחוב הלך לפניו קוואס הלבוש בבגדיו הרשמיים, והרב לבוש פראק אירופי (מעיל ארוך) אחריו. כאשר פגש בו אחד מבני הקהילה ברחוב, היה רץ אליו ומנשק את ידיו בהכנעה.[9]

---

6 שיחה עם מר יעקב הלוי, שם.

7 זהו בית הכנסת הגדול במזרח התיכון, במתחם בית הכנסת היו: בית הספר היהודי היסודי של הקהילה היהודית באלכסנדריה, בית הרבנות הראשית ובית הכנסת עצמו. המתחם כולו נמצא במרכז העיר, במקום היפה ביותר באלכסנדריה. ראו שיחה בעל פה עם מר יעקב הלוי, בת ים.

8 ספרי ירמיה, הוצאת רמב"ם, אלכסנדריה התש"ב (1942), בהקדמה. הספר בנוי עמוד התנ"ך במקורו בעברית, ומולו בהקבלה התרגום לצרפתית. לספר שני שערים והקדמה בעברית ובצרפתית.

9 כך סיפרו לי מר יעקב לוי ומר פליקס בנסעיד, מבת-ים.

מעמדו היה חשוב לכל בני הקהילה. כולם כיבדו אותו ואהבו אותו והיו מלאים הערכה כלפיו,[10] עד היום זוכה דמותו להערכה רבה.

הרב זכה למעמד מכובד גם בקרב השלטונות המצריים. כל שנה, בראש השנה וביום הכיפורים, שלחו השלטונות נציג בכיר מבית המלוכה לבקר בבית הכנסת, ובמיוחד נהגו כך בליל יום הכיפורים, בשעת תפילת "כל נדרי", כדי להראות את חשיבות הקהילה היהודית בעיני בית המלוכה. ואכן, היחס ליהודים היה יחס טוב והוגן.

לאחר שיצא הרב ממצרים, במאי 1948, בעקבות רדיפת הציונות והקמת מדינת ישראל, כתב על בני העם המצרי:

"מאז מספר חודשים השתנה משהו באזור הזה, למרבה הצער. המאורעות האחרונים בארץ ישראל הביאו לידי מעצרים של מאות אזרחים יהודים שלווים, ומחבר ספר זה עצמו נקרא לעזוב במהירות את הארץ. בהיווכחי, במהלך עשר שנות כהונה, בטוב ליבו הבסיסי של העם המצרי, קשה לי לתפוס את העובדה שאכן חל שינוי פתאומי כזה. מכל מקום, המפנה החולף הזה במצב לא ימנע ממני לחזור, בשער ספר זה, על דברי ההוקרה שלי לעם המצרי ולמלכו. אין לשכתב את ההיסטוריה. והתהפוכות שנגרמו על ידי מצבי החרום לא ישנו כמלוא הנימה את העבר והוא יוסיף להיות הערובה הטובה ביותר לעתיד. המאורע המכאיב הזה מביא אותנו לידי הנחה חדשה, אשר היא מצידה קוראת לתקווה חדשה, תקווה לראות בקרוב את ברית האחווה וההבנה הכרותה בין בני ישראל ובין בני ישמעאל, למען טובתה של האנושות בכלל ושל העמים השמיים בפרט".[11]

במשך כל ימי חייו לימד הרב עברית, חיבר ספרים בנושא זה והביאם לדפוס, היה ציוני נלהב וסייע לקבוצות ציוניות בקהילתו, בהם קבוצות נוער כ"בני עקיבא", שפעלו בבית ספרו.[12]

בניגוד לראשי קהילת קהיר ורבה, לא התנער הרב ונטורה מהציונות. וכאשר הוציאו את הציונות מחוץ לחוק במצרים, ניסה הרב נחום אפנדי להניא את הציונים מפעולותיהם, בעוד שעמיתו באלכסנדריה, הרב ונטורה, עודד בגלוי את הציבור והנוער לציונות, ואף שלח את שני ילדיו הגדולים לארץ ישראל. אולם לבסוף נאלץ הרב להתפטר, בינואר 1948 עזב את משרתו, וב-17 במאי 1948 יצא את מצרים בחוסר כל. וזאת מאחר שסירב

---

[10] גם בקרב ההנהגה החילונית.

[11] פרופ' א' דותן, **הרב ד"ר משה ונטורה זצ"ל - קווים לדמותו**, עמ' 7, תורגם מצרפתית.

[12] שיחה עם מר יעקב הלוי, בת-ים.

להצהיר הצהרה נגד הציונות. אולם הרב התפטר לא לפני שהוא ותומכיו אילצו את מרבית חברי מועצת הקהילה של יהודי אלכסנדריה להתפטר אף הם ולערוך בחירות חדשות.[13]

הרב ראה בתקופת רבנותו באלכסנדריה את "תור הזהב" שלו. וזו היתה גולת הכותרת של פעילותו הציבורית והחינוכית. אולם לצערו הפעילות נקטעה באיבה עם גירושו ממצרים ובמאסרם של רבים מבני הנוער, חניכיו ותלמידיו.[14]

עלייתו לארץ ישראל ופעילותו בה

לאחר גירושו ממצרים, הגיע הרב ונטורה לארצות הברית. שם שימש מרצה ופרופסור לפילוסופיה יהודית בישיבה אוניברסיטי בניו-יורק, לאחר שלוש שנים הוזמן הרב ונטורה על ידי הרב זאב גולד לכהן כמנהל הסמינר לרבנים ולמורים "מונטיפיורי קולג'" ברמסגייט שבאנגליה (תפקיד שמילא במשך שנתיים). בסופו של דבר החליט הרב לעלות ולהתיישב בישראל, ובשנת תשט"ו החליט לקבוע את מקום מגוריו בארץ.[15] תחילה ניהל את בית הספר התיכון בבאר-שבע, אחר כך שימש מורה בבית ספר התיכון העירוני[16] במקום. בתחילת שנת תשי"ט (1959) עבר לגור בירושלים, כדי להכין את פתיחת "המתיבתא הגדולה", "בית הראשון לציון" ולנהלה.[17]

הרב ונטורה לימד גם במדרשה הממלכתית (על שם הרמב"ם) למורים דתיים ב"צופית" הסמוכה לכפר סבא, מדרשה שאותה הקים וניהל והוציא ממנה מחזורים של תלמידים. אחר כך שימש מרצה במחלקה לפילוסופיה יהודית באוניברסיטת בר-אילן.

---

[13] ראו גדעון קרמר, עלייתה ושקיעתה של קהילת קהיר, **פעמים** 7, ירושלים, תשמ"א (1981), עמ' 24-25, 27. וגם רוברט ל' טיגנור, יהדות מצרים - המתחים בקהילה והציונות, **פעמים** 16, ירושלים, תשמ"ג (1983), עמ' 104.

[14] פרופ' דותן, עמ' 3; יעקב הלוי, בת-ים. סיפר לי, כי גם אותו ביקשו לעצור, אולם הוא הצליח להימלט בעוד מועד.

[15] ראו פרופ' א' דותן, עמ' 3. שם מצוין כי באותה עת הציעו לרב לשמש רב ראשי בארגנטינה וכן בתורכיה, אולם הרב סירב, מאחר ששאיפתו הייתה לעסוק בחינוך ובהוראה; ראו גם הרב משה ונטורה, **מבוא למחשבת ישראל**, תל אביב, תשי"ט, בגב העטיפה. עלה ארצה באמצע תשט"ו, ראשית 1955.

[16] בהנהלת ד"ר פועה מנצ'ל.

[17] ראו הרב ונטורה, **מבוא למחשבת ישראל**, שם.

פעילותו החינוכית

כאמור, שירת חייו של הרב ונטורה הייתה "החינוך היהודי". לנושא זה הקדיש את כל חייו ופעל ללא לאות, על פי שיטתו, כדי להנחיל לציבורים גדולים בעם חינוך יהודי. כך עשה בהיותו בקהילות ישראל בתפוצות וכך פעל בשבתו בארץ.

עוד בהיותו צעיר לימים, הקים וניהל בביירות בית ספר יהודי. ספרו הראשון שהוציא לאור[18] היה בתחום הוראת העברית. פרופ' א' דותן מציין כי "הקניית הלשון העברית הייתה **ראשית**[19] מעייניו". בימי חייו חיבר לפחות שבעה ספרי לימוד לשפת עבר. גם בהיותו בצרפת, שם עסק בלימוד ובמחקר, הרביץ תורה וגם שם חיבר ספרים ללימוד עברית וספרים ללימוד יסודות היהדות לנוער היהודי, הרחוק מן המצוות. הוא אף הוציא לאור עיתון לילדים ולנוער היהודי כדי לקרבם למקורות ולפתוח לבם לתורה וליהדות.

באלכסנדריה פעל רבות בתחום זה, תלמידיו מוקירים אותו עד היום על יחסו אליהם, על בית הספר התיכון שהקים באלכסנדריה, והחוגים השונים שייסד בביתו באמצע השבוע ובשבתות. דרך חוגים אלה לימדם הרב עברית, יהדות, תורה ומצוות, וחינכם לתורה וליראת שמים עם דרך ארץ. כמה מספריו, שהודפסו באלכסנדריה בשנות ה-40 מבטאים את שיטתו החינוכית המיוחדת, ללמד את הנער או את המבוגר פרק בתנ"ך ובמפרשיו, ובאותה עת ללמדו עברית ומידות טובות.

הרב ביקש ללמד תורה **לכל** בני ישראל[20] והיה זה עיקרון מקודש בעיניו. הוא לא גרס חלוקה חטיבתית בחינוך, וסבר שאין לשלול מתלמידי בתי ספר חילוניים לימודי קודש, "וחשוב להקפיד שהם יילמדו כתורה מן השמים ולא כטקסט ספרותי. והיש מי שמוכשר לעשות זאת יותר ממורה שהוא יהודי מאמין בפנימיותו או מרב בישראל?"[21]

לכן הרב לימד תורה ויהדות בבתי ספר חילוניים, ודמותו הרבנית בבתי הספר החילוניים הרשימה את התלמידים לא פחות מתורתו ומהוראתו.

הרב נאבק להחדיר את נושא "מחשבת ישראל" לכל בתי הספר התיכוניים, דתיים ככלליים, כדי שנושא זה יהיה חלק בלתי נפרד מהשכלתו של הצעיר היהודי.

כוחו כמחנך היה גדול. ובכל מקום שהיה בו, הותיר אחריו תלמידים ומורים שרחשו לו טובה והוקרה לא רק לאישיותו הקורנת והלבבית, אלא גם לדרך הוראתו והרצאתו. פרופ'

---

18 בגדאד, תרע"ט (1919).

19 ההדגשה במקור.

20 ראו פרופ' א' דותן, שם, עמ' 3. ההדגשה במקור.

21 שם, שם.

דותן מציין כי רבים מחזיקים לו טובה עד עצם היום הזה על מה שלמדו אצלו. את הישגיהם הלימודיים הם מייחסים לו. זמן קצר לפני פטירתו, באה לביתו תלמידה שלמדה מפיו תורה שבעל פה ומחשבת ישראל בתיכון ממלכתי בבאר שבע, והיא מורה בירושלים. התלמידה הציגה לרב את מעשי ידיה והישגיה בקירוב לבבות ליהדות בבית הספר החילוני ואת השבחים שהיא קוצרת מן ההורים והתלמידים כאחד, ואומרת לרב: "כל זה מידך הוא לי".[22]

כאשר השתלב בארץ במערכת החינוך וההוראה, לא ביקש לעצמו תפקידים אחרים. אף כס הרבנות הראשית לתל אביב שהוצע לו לא קסם לו, עד כדי כך שעבורו יהיה מוכן לנטוש את תלמידיו.

כמיהתו להרביץ תורה לא ידעה גבול, וחרגה אל מחוץ לכתלי בית הספר והישיבות. כך עשה באלכסנדריה, וכך פעל גם בארץ, הקים חוגים ללימוד תורה ויהדות בבתי כנסת שהתפלל בהם, במועדונים ובכל מקום אפשרי.[23]

הרמב"ם היה חביב עליו במיוחד. רוב בתי הספר והישיבות שהקים והוצאת הספרים שלו באלכסנדריה נקראו על שם הרמב"ם. הייתה כאן הכרה, שדרכו של הרמב"ם כמורה עשויה להאיר את עיני המחנך עד היום, כדבריו בהקדמתו לקיצור משנה תורה להרמב"ם:[24]

"מטרת חיבור זה לתת לקורא, במסגרת המקורות ובצורה הוגנת, תמונה מקיפה וברורה ממסורת היהדות, מבחינת השקפת עולם ואורח חיים. שאיפות אלה יסודן בחיבור "משנה תורה" להרמב"ם, המפורסם בשלמות היקפו, בבהירות סגנונו ובפשטות דרך הרצאתו".

ובהמשך: "אין ספק שהמחנך אשר ידע לשלב את המקרא וההלכה, לאור הסברו הגאוני של הרמב"ם, יתרום להצמיח בלב החניך סינתיזה אשר תגשר בין התורה שבכתב והתורה שבעל פה, ואשר תאחה הקרע ההולך וגובר ביניהן בימינו.

נציין כי חשיבות יתירה נודעת לחיבורו של הרמב"ם, לא רק בזה שהוא חובק השקפת עולם ואורח-חיים כאחד, אלא גם בגלל נטייתו לציין את המקור המקראי של ההלכה,

---

[22] שם, עמ' 4.

[23] הזכרתי כבר, בפרק הדן בדמותו של הרב אהרן שויקה, את תלמוד התורה שנוסד בבית הכנסת "עדת ישורון" שבבת-ים. גבאי בית הכנסת הזה והפעילים בו הם מתלמידיו ומוקיריו של הרב ונטורה והם פעלו בשיטתו. עד היום קיימים בבית הכנסת חוגי תורה לנוער, והוא ידוע בקירוב הלבבות המתרחש בין כתליו. הפעילות בבית כנסת זה נמשכת למעלה משלושים שנה. בשנות ה-70 למדנו בבית כנסת זה בחוג לנוער את ספרו של הרב ונטורה, **קיצור משנת תורה להרמב"ם**. מורנו היה הרב ישראל סיטון זצ"ל. החוג נמשך מספר שנים והיה מוצלח מאד.

[24] תל אביב, תש"ך.

להבליט את הנימה המוסרית שבה, ולהדגיש את הזיקה של כל סייג וכל תקנת חכמים לדרכי השכל הישר. עובדה זו היא כה חשובה מבחינה חינוכית, שיש להצטער על כך שאוצר יקר זה טרם נוצל כראוי בשטח החינוך להגברת התודעה היהודית".

הרב ביקש לחנך את הדור הצעיר, כדי שממנו יעמדו מחנכים ומנהיגים רוחניים של הדור הבא. הרב ביקש לעצב לטיפוס של רב גדול בתורה וביראת שמים, אך גם בקי בהוויות העולם, בעל השכלה כללית ומעורה בחיי יום יום.

נושא זה העסיקו מאוד, ובשבתו על כס הרבנות באלכסנדריה, בשנות ה-40, קשר קשרים עם הראשון לציון, הרב הראשי לארץ ישראל, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל, במטרה להקים בירושלים בית מדרש לרבנים ספרדיים. בישיבה שהתקיימה בירושלים, בביתו של הרב עוזיאל, בשלהי שנת תש"ה (1945), הסכים הרב ונטורה להיות עמוד התווך לשם ביצוע רעיון זה.

במאמר שפרסם הרב בשבועון **הד המזרח**[25] ציין הרב ונטורה את ההיבטים המרכזיים ביישומו של הרעיון. המקום שבו אמור המוסד לקום, הנמקת קביעת המקום החשיבות בידיעת שפות לתלמידי בית המדרש, תכנית בית המדרש, הנהלתו, מספר שנות הלימודים בו ומעמדו בארץ ובתפוצות.

מתכנית הלימודים שאותה הציג הרב, עולה דמות של תלמיד חכם האמור לשמש רב ליהודי התפוצות, כפי שראה זאת הרב ונטורה:

"תכנית המוסד תדרוש אפוא לא רק ידיעה רחבה בתלמוד ופוסקים, במדרש במפרשי התורה המסורתיים ובספרי המחקר של ימי הביניים, אלא גם ידיעה עמוקה בהיסטוריה, בפילוסופיה ובבקורת המקרא. בבחינת 'ודע מה שתשיב לאפיקורס', רק רבנים שיחונכו ברוח מסורתית על פי תכנית רחבה זו יוכלו להשפיע על הנוער המשכיל בגולה ולהחזיקו בקרב היהדות".

הרב קובע כי אין בעיית בית המדרש והרבנים בעיה ספרדית אלא כלל ישראלית. זוהי שאלה של קיום הגולה או חלילה התבוללות בגולה ונטישת המורשת היהודית.

על פי התכנית, אמור היה בית המדרש להתחיל לפעול בשנת תש"י (1950), ובשנת תשי"ד (1954) אמור היה המוסד להגיע למלוא פעילותו, אולם בסופו של דבר לא נהפך החזון למציאות ולא יצא לפועל.

הרב ונטורה נפטר בי"א מנחם אב תשל"ח, ונקבר בירושלים.

---

[25] שנה ה', ד' ניסן תש"ו. כותרתו: בית מדרש לרבנים.

ספריו

במשך כל שנות פעילותו פרסם הרב ונטורה חוברות וספרים רבים. ברובם עסקו הספרים והחוברות בענייני החינוך היהודי שהיה בראש מעייניו.

מאחר שהקניית הלשון העברית היתה בראש מעייניו, הוציא הרב לאור לפחות שבעה ספרים בתחום הוראת העברית ודקדוקה.

בהיותו בפריז, בה עסק בלימוד ובמחקר, עסק בחיבור מחקרים חשובים בתחום מחשבת ישראל, ואף הוציא לאור עיתון.

בהיותו באלכסנדריה פרסם חוברות וספרים ללימוד התנ"ך והלשון העברית.
לאחר שעלה ארצה, הוציא לאור מספר ספרים בהם ספרי מחקר, ספר בנושא מחשבת ישראל, ספר פסיכולוגיה למורים ועוד. לעתים קרובות שילם את הוצאות הדפסת הקונטרסים והחוברות בעצמו.

כך, בכל מקום שבא אליו והקים בו מוסדות לימוד, חיבר ספרים ללומדים, להקל עליהם את הלימוד, מאחר שטובת התלמידים הייתה בראש מעייניו והוא חיפש דרכים ואמצעים לסייע להם ברכישת התורה.

את ספריו הוציא לאור בעברית ובצרפתית, ולעתים בשילוב של שתי השפות יחד.

בין ספריו הרבים שיצאו בשפה הצרפתית, ספר הכוזרי לרבי יהודה הלוי בתרגום לצרפתית מערבית, כולל מבוא[26].

הספרים בשפה העברית

א. **עברית בעברית** מאת מ' בינטורה [!], ספר א', בגדאד תרע"ט.

ב. **שיעורים לשבת על ירמיה**, ע"י ד"ר מ' וינטורה, רב ראשי באלכסנדריה, הוצאת רמב"ם, אלכסנדריה, שנת 5702 (תש"ב/1941).

לספר הקדים הרב הקדמה, שבה הוא מבאר מדוע הוציא לאור את הפרקים האלה מספר ירמיה, מבוארים בעברית עמוד מול עמוד. ההקדמה לספר נחתמה באלכסנדריה בח' בתשרי תש"ב. לספר שער והקדמה בצרפתית.

---

[26] Le Livre Du Kuzari par Juda Hallevi M. Ventura, Paris (1935).

ג. **שיעורים לשבת על משלי**, ע"י ד"ר מ' ונטורה, רב ראשי באלכסנדריה, הוצאת רמב"ם, שנת 5703 (תש"ג/1942). הקונטרס נחלק לעשרים עניינים -ֿמידות, בהם: המוסר והתוכחה, החכמה, הביטחון ויראת ה', חברה, האהבה והשלום, הצדק והמשפט, ההסתפקות, גמילות חסדים, אשת חיל, הכסיל, הלץ, העצל וכו'.

הפסוקים לכל נושא מלוקטים מכל ספר משלי, כאשר בעמוד אחד מובאים הפסוקים שנאמרו בעברית, ומולם תרגומם הצרפתי, עם ביאור המילים בגב העמוד המתורגם.

כך השיג העורך שלושה דברים: לימוד תנ"ך; לימוד מוסר, מידות ודרך ארץ ולימוד עברית.

ד. **שיעורים לשבת על תהלים**, ע"י ד"ר משה וינטורה, רב ראשי באלכסנדריה, הוצאת רמב"ם, אלכסנדריה שנת 5706 (תש"ו/1946).

בקונטרס מזמורי תהלים, עמוד בעברית מול עמוד מתורגם לצרפתית. בחלק התחתון של העמוד ביאור הפסוקים והעניין לצרפתית, ולעתים מובאים מדרשים בעברית.

בסך הכל הודפסו בקונטרס עשרים מזמורים.

ה. שיעורים לשבת על **פרקי אבות** ד"ר משה וינטורה, רב ראשי באלכסנדריה, הוצאת רמב"ם, אלכסנדריה שנת 5704 (תש"ד/1944).

שער בצרפתית, כולל הקדמה בשפה זו בראש הספר. הרב דן בעשרים נושאים ובהם:

עבודת ה', תשובה, מעשים טובים, חשבון הנפש, הגמול, צדקה וגמילות חסדים, אהבת הרע, כבוד הבריות, הענווה וכו'.

אין "פרקי אבות" זה מודפס על פי סדר הפרקים והמשניות כבמשנה אלא על פי הנושאים הנ"ל. בכל עמוד מובאות משניות אחדות הקשורות לעניין ובעמוד הסמוך הן מתורגמות לשפה הצרפתית. בתחתית העמוד מבוארים עניינים נבחרים בצרפתית.

ו. **מבוא למחשבת ישראל**, לכיתות העליונות של בתי הספר התיכוניים ולתלמידים המתמחים בפילוסופיה של היהדות מאת הרב ד"ר משה וינטורה, תל אביב, חלק א' -תורת ההגיון, תש"יז.

חלק ב' - תורת ההכרח והישות - מטפיסיקה.

חלק ג' - תורת המדות - אתיקה.

הודפס בשכפול.

ז. **מבוא למחשבת ישראל**, מאת הרב ד"ר משה וינטורה, מחברות לספרות, תל אביב, תשי"ט.

מגמת הספר: למסור את עיקרי הפילוסופיה של היהדות בתוך מסגרת שיטתית של יסודות הפילוסופיה הכללית. הרב מציין בהקדמתו: "ספר זה הורתו בחוץ לארץ ולידתו בארץ, זהו פרי נסיון של הרבה שנות הוראה במקצוע בארצות הברית ובאנגליה, וכעת - בנגב".

ח. **מחשבת ישראל**, הרב ד"ר משה וינטורה, כפר סבא, תשכ"ז, הודפס בשכפול.

הספר כולל דבריהם של: הרמח"ל, הרמב"ם-מורה נבוכים, הראב"ד - ספר האמונה, ספר העיקרים לרב יוסף אלבו, ספר האמונות והדעות לרב סעדיה גאון, הראי"ה קוק, רבי לוי בן גרשון (הרלב"ג) - מלחמות ה', רבי נחמן מברסלב והכוזרי לרבי יהודה הלוי.

ט. **קיצור משנה תורה לרמב"ם**, ליקט עיבד והוסיף המקורות המקראיים ודברי אגדה - הרב ד"ר משה וינטורה, ספר ראשון, האדם ואלקיו, תל אביב, תש"ך.

החיבור בכללותו נחלק לארבעה חלקים: האדם ואלוקיו, חגים וזמנים, המשפחה והחברה, הארץ ובית הבחירה.

הדפסה נוספת לבתי הספר, במלאת 830 שנה להולדת הרמב"ם, שם תשכ"ו.

י. רבנו משה בן מימון, **מלות ההגיון**, יוצא לאור על פי דפוסים ראשונים וכתבי יד מתרגומו של משה אבן תיבון בהשוואה עם קטעי כתב-יד של המקור הערבי עם הערות וביאורים מאת הרב ד"ר משה ונטורה, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ט.

בהקדמה מציין כי לראשונה הוציא ספר זה לאור לרגל מלאת 800 שנה להולדת הרמב"ם במהדורה צרפתית בפריז בשנת 1935.

על הספר כתב ד"ר ד"צ בנעט בקרית ספר (שנה י"ג, תרצ"ו-תרצ"ו, עמ' 329-332): "אחרי כל ההשגות האלה על פרטים קטנים וגדולים, חובה נעימה היא לציין שהספר בכללו ראוי להחשב על הסוג המשובח שבספרותנו המדעית.

יא. **פסיכולוגיה למורים**, הרב ד"ר משה ונטורה, מנהל המדרשה, המדרשה למורים דתיים, ירושלים, חש"ד (הספר הודפס לפני שנת תשכ"ד, ייתכן תשכ"ג?).

ביבליוגרפיה*

ר' חיים אבולעפיה, **נשמת חיים**, שאלוניקי תקס"ו [ד"צ: ניו יורק תשנ"א].

י' אביבי, **אוהל ש"ם**, ירושלים תש"ן.

ר" אברהם אבי זמרה, **עומר השכחה**, ליוורנו תק"ח [ד"צ: ירושלים תשל"ג].

ר"מ אבן צור, **צלצלי שמע**, אלכסנדריה תרנ"ב.

ר"י אבן צור, **משפט וצדקה ביעקב**, נא אמון תרנ"ד; תרס"ג.

י' אבן צור, **עת לכל חפץ**, אלכסנדריה תרנ"ג.

רש"ט אבן שם טוב, **ספר האמונות**, אושקי, שי"ו; ירושלים תשכ"ט.

הרב חיים יוסף דוד אזולאי; (חיד"א), **שם הגדולים השלם**, ירושלים תשל"ט].

י' אלג'מיל, היהדות הקראית במצרים 1517-1918, בתוך: י"מ לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 513-556.

י"ש אלישר, **עולת איש**, ירושלים תר"ס.

ש' אסף, **באהלי יעקב**, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ג.

ש' אסף, **צרור מכתבים**, החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה (ספר מזיא), ירושלים תרצ"ה, עמ' 309-322.

רא"מ איסרליש - הרמ"א בהשלמות לשלחן ערוך, בתוך שלחן ערוך. הוצאה אחרונה: מכון ירושלים, ירושלים תשנ"ד.

א"ז אשכולי, **ספור דוד הראובני**, הוצאת מוסד ביאליק, ירושלים ת"ש.

ר"ב אשכנזי, **שאלות ותשובות**, וינציאה שנ"ה [ד"צ: ניו יורק תש"ם].

ר"ב אשכנזי, **כללי התלמוד**, ברלין תרע"ד.

ר"ב אשכנזי, **אסיפת זקנים - שיטה מקובצת על הש"ס**, אמסטרדם תפ"א [ד"צ: תל אביב תשמ"ח].

---

* ברשימה נכללות שנות הוצאת הספרים במהדורות קודמות ושנות ההדפסה של אותם ספרים בתקופה האחרונה (ד"צ - דפוס צילום של מהדורה קדומה).

א' אשתור (שטראוס), **תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, א'-ג'**, ירושלים תש"ד, תשי"א, תש"ל.

מ' באסולה, **מסעות ארץ ישראל**, מהדורת יצחק בן צבי, ירושלים תרצ"ט.

ר"א **בן** אמוזג, **אם למקרא**, פירוש מדעי לחומש, איטליה 1862.

ל' בורנשטיין-מקובצקי, הקהילה ומוסדותיה, בתוך י"מ לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה** העות'מאנית, ירושלים תשמ"ח, עמ' 129-216.

ר"ד **בן** זמרא, **אור קדמון**, ויניציאה תס"ג [ד"צ: ניו יורק תשנ"ד].

ר"ד **בן** זמרא, (רדב"ז), 'כללי גמרא', בתוך **הררי נמרים**, ויניציאה שנ"ט; זלקוא, תק"ט.

ר"ד **בן** זמרא, 'חידושים על הש"ס', בתוך **מגן דוד**, אמסטרדם תע"ג. [ד"צ: בני ברק תשל"א].

ר"ד **בן** זמרא, **כתר מלכות**, לעמברג תקנ"ב [ד"צ: בני ברק תשמ"ב].

ר"ד **בן** זמרא, **כללי קיצור ספר הפליאה**, ירושלים בין תר"ע לתרע"ד.

ר"ד **בן** זמרא, **מצודת דוד**, זאלקויא תרכ"ב [ד"צ: ירושלים תש"ן].

ר"ד **בן** זמרא, **מגדל דוד**, לעמבערג תרמ"ג.

ר"ד **ב"ר** שלמה ו' אבי זמרה, שו"ת, ח חלקים: א-ב, ויניציאה תק"ט; ג, פיורדא תקמ"א; ד, ליוורנו תי"ב; ה, ליוורנו תקע"ח; [דברי דוד], ליוורנו תרפ"ח [א-ז, ורשה תרמ"ב ו'; ח, בני ברק תשל"ה. ד"צ ניו יורק תש"ן, ירושלים, תשנ"ו].

ר"ח **בנבנישתי, כנסת גדולה**, שאלות ותשובות על אבן העזר (ח"א), ירושלים תשכ"א. (ח"ב), תשכ"ג, תשמ"ד.

ר"ח **בנבנישתי, כנסת גדולה**, חלק אורח חיים, ליוורנו, תקנ"ב, ירושלים תשמ"ז חלק חושן משפט (ח"א), פיורדה, תנ"ב; איזמיר תצ"ד [ד"צ: ירושלים תשכ"ט; ירושלים תשנ"ג-תשנ"ה].

ר"ח **בנבנישתי, כנסת גדולה** חלק יורה דעה (ח"א), סלוניקי תקס"ז, ירושלים, תשנ"ה-תשנ"ו. כנסת גדולה חלק אבן העזר, ירושלים, התשנ"ד.

ר"ל **בן חביב (רלב"ח), שאלות ותשובות**, ויניצאה שכ"ה, לעמבערג תרכ"ה [ד"צ: ניו יורק תשכ"ה].

ר"ל **בן חביב** 'קונטרס מלחמת מצוה', בתוך **הד המזרח**, כרך ד', ירושלים תש"ו.

מ' **בניהו**, קהל האשכנזים בירושלים בשנות תמ"ז-תק"ז 1747-1687, בתוך **ספונות** ב', ירושלים תשי"ח, עמ' קכח-קפט.

מ' **בניהו**, **יוסף בחירי**, ירושלים תשנ"א.

רפ"א **בן שמעון**, **שער החצר**, ירושלים תרכ"ב [ד"צ: ירושלים [תש"ם].

רפ"א **בן שמעון**, **מצור דבש**, ירושלים תרע"ב [ד"צ: ירושלים תשמ"ט].

רפ"א **בן שמעון**, **"טוב לב"**, בתוך: ח"ד חזן, יטב לב, איזמיר תרכ"ו.

רפ"א **בן שמעון**, **שער המפקד**, רפאל בן שמעון (מוציא לאור), נא אמון - ירושלים תרס"ח-תרע"ט [ד"צ: ירושלים תשמ"ו-תשמ"ז].

רפ"א **בן שמעון**, **אהבת הקדמונים** - סידור, ירושלים תרמ"ט.

רפ"א **בן שמעון**, **הספד מר**, קהיר תרס"ו.

רפ"א **בן שמעון**, **נהר פקוד** (פירוש על הספר שער המפקד), נא אמון תרס"ח.

רפ"א **בן שמעון**, **נהר מצרים**, נא אמון תרס"ח [ד"צ: ירושלים תשכ"ט, תשנ"ג, תשנ"ד, תשנ"ו].

רפ"א **בן שמעון**, **טוב מצרים**, ירושלים תרס"ח [ד"צ: ירושלים תשכ"ט, תשנ"ג, תשנ"ו].

י' **בער**, **תולדות היהודים בספרד הנוצרית**, תל אביב תשי"ט.

נ' **בר גיורא**, 'מקורות לתולדות היחסים בין היהודים הלבנים והשחורים בקוג'ין' בתוך **ספונות**, **א'**, ירושלים תשי"ז, עמ' רמג-רעח.

י' **ברנאי**, 'העדה המערבית בירושלים במאה הי"ט', בתוך **פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים**, ירושלים תשל"ג, עמ' 129-140.

א' **בשן**, **שבייה ופדות בחברה היהודית בארצות הים התיכון (1391-1830)**, רמת גן תש"ם.

א' **בשן**, ר' אליהו חזן, רבה של טריפולי, בתוך **הגות עברית בארצות האיסלם**, ירושלים תשמ"ב.

א' **בשן**, 'חיי הכלכלה במאות 16-18' בתוך: י"מ לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 63-112.

מ"ד **גאון**, **יהודי המזרח בארץ ישראל**, ח"ב, ירושלים תרצ"ת.

שו"ת ר' מאיר **גאויזון** ראו להלן א' שוחטמן.

פ' גראייבסקי, **זכרון לחובבים ראשונים**, ירושלים תרפ"ז-תרפ"ט [ד"צ: ירושלים תשנ"ב-תשנ"ה].

'גניזה', בתוך **האנציקלופדיה העברית**, כרך י"א, ירושלים-תל-אביב תשי"ז.

ר"ח דה סילווה, **פרי חדש**, אמשטרדם תנ"ב ועוד. [ירושלים תשנ"ה].

א' דוד, 'לסיומה של הנגידות במצרים ולתולדותיו של ר' אברהם די קאשטרו', בתוך **תרביץ**, מ"א, ירושלים תשל"ב, עמ' 325-337.

א' דוד, 'מעמדם הכלכלי של יהודי מצרים במאה הט"ז לאור תשובות הרדב"ז', בתוך **מקדם ומים** - מחקרים ביהדות ארצות האסלאם, חיפה תשמ"א, עמ' 85-99.

א' דוד, עלייה והתיישבות בארץ ישראל במאה הט"ז, ירושלים תשנ"ג.

ר"ש דיין 'ר' רפאל אהרן בן שמעון זצ"ל', בתוך **חכמי המערב בירושלים**, ירושלים תשנ"ב.

ר"ש די מדינה, **שו"ת מהרשד"ם**, סלוניקי שנ"ה.

רש"ז הבלין, **רבי אברהם הלוי מחבר שו"ת גינת הורדים ובני דורו**, ירושלים תשמ"ג.

רש"ז הבלין, 'היצירה הרוחנית' בתוך: י"מ לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 245-310.

ר"א חג'אג', **זרעו של אברהם**, ירושלים תרמ"ד, תונס תרפ"ח [ד"צ: נהריה תשמ"ט].

ר' אליהו בר' אברהם שלמה הכהן, **שבט מוסר**, אמסטרדם תע"ב; קושטא תפ"ח; פיורדא תקמ"א ועוד רבים; ירושלים תשמ"ט.

רא"מ הכהן, **שו"ת יד רא"ם**, א-ג, תל אביב תש"ך.

ר"מ הכהן, **הגיד מרדכי - קורות לוב ויהודיה, יישוביהם ומנהגיהם**, מכון בן צבי, ירושלים תשל"ט.

ר"א הלוי, **קונטרס מלחמת מצוה**, ויניציאה, תנ"ח.

ר"א הלוי, **שו"ת גינת ורדים**, קושטנדינא תע"ו-תע"ז [דפוס צילום ירושלים תש"ל]. (הוצאה אחרונה: מכון להוצאת ספרים וכתבי יד שעל יד בית מדרש גבוה ישמח לב - תורת משה, ירושלים תשנ"א-תשנ"ב).

ר"א הלוי, **קונטרס גן המלך**, קושטא תע"ז.

ר"א הלוי, **קונטרס יאיר נתיב**, קושטא, תע"ח (הוצאה נוספת: ורשה, תרל"ז).

ר"ה הלוי נזיר, **שו"ת מטה יוסף א-ב**, קושטא תע"ז-תפ"ו.

ר"מ הלוי, **שו"ת דרכי נעם**, ויניציאה תנ"ז-תנ"ח [ד"צ: ירושלים תש"ל].

מ' הלנר, תורת הגלגול בספרי הקבלה של ר' דוד אבן זמרה, **פעמים**, 43, ירושלים תש"ן, עמ' 16-50.

א' הפרחי, **כפתור ופרח**, ברלין תרי"א; ניו יורק תשי"ח [ד"צ של מהדורת ר' אברהם משה לונץ, כולל דיני ארץ ישראל ובית המקדש ועוד, ירושלים תש"ן].

מ' ולדמן, **מעבר לנהרי כוש - יהודי אתיופיה והעם היהודי**, משרד הביטחון, תל אביב תשמ"ט.

רש"ב ורנר, **פירוש הלכות שלוחין, שותפים ועבדים**, ירושלים תש"ה, ניו יורק תשי"ג, תשל"ז.

רש"ב ורנר, (מהדיר), (פירוש רדב"ז), משנה תורה להרמב"ם עם פירוש יקר תפארת, ירושלים תש"ה, תש"ן.

רש"ב ורנר, משנה תורה, בתוך: משה בן מימון, ניו יורק תש"ז.

ר"י זאמירו, **הון יוסף**, בתוך **ספר דברי דוד** לרדב"ז, ליוורנו תקפ"ח.

צ' זהר, **הלכה ומודרניזציה**, דרכי הענות חכמי מצרים לאתגרי המודרניזציה 1882-1922, מכון הרטמן, ירושלים תשמ"א.

צ' זהר, **מסורת ותמורה - התמודדות חכמי ישראל במצרים ובסוריה עם אתגרי המודרניזציה 1880-1920**, מכון בן צבי, ירושלים, תשנ"ג.

צ' זהר 'תגובות הלכתיות למודרניזציה 1882-1918', בתוך י"מ לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 577-608.

ר"מ חאג'ז, **אור קדמון**, ויניציאה תס"ג.

ר"י חאגי'ז, **הלכות קטנות**, ויניציאה תס"ד; ירושלים תרנ"ה [ד"צ: ניו יורק תשנ"ב].

ר"א חזן, **זכרון ירושלים**, ליוורנו תרל"ד.

ר"א חזן, **הגהות על ספר ישרי לב**, איזמיר תר"ל.

ר"א חזן, **שו"ת תעלומות לב**, ליוורנו - אלכסנדריה תרל"ט - תרס"ז [ד"צ: ירושלים תשמ"ו].

ר"א חזן, **קונטרס תהלה לדוד**, נא אמון תרנ"א.

ר"א **חזן, נוה שלום**, מנהגי נא אמון וארץ מצרים, נא אמון, תרנ"ד. נא אמון תר"ץ [מהדורת הרב עובדיה יוסף, ד"צ ירושלים תש"ן].

ר"א **חזן, דבר אליהו**, תר"ס.

ר"א **חזן**, קונטרס זיכרון אליהו על ספר מקח וממכר לרבנו האי גאון, אלכסנדריה תרס"ז.

ר"ח **חזן, חקרי לב**, ירושלים תרל"ה [ד"צ: ירושלים תשמ"ב].

ר"י **חזן, עין יהוסף**, איזמיר ה'תצ"ה [ד"צ: בני ברק, תשכ"ח-תש"ם].

ר"ש **חזן, המעלות לשלמה**, הוא שם הגדולים מהדורא תנינא אלכסנדריה תרנ"ד [ד"צ: ירושלים תשכ"ח].

י"ד **חסון**, 'חדירת המודרניזציה לרחוב היהודי במצרים, 1870-1918', בתוך: י"מ לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית**, ירושלים תשמ"ח, עמ' 559-576.

ר"מ **טולידאנו, אוצר גנזים**, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ך.

ר"מ **טולידאנו**, הכפוסיים באלג'יר ורבי חיים כפוסי במצרים, **סיני** ל, ירושלים תשי"ב, עמ' ע"ו-ע"ט.

ר"מ **טולידאנו, נר המערב**, ירושלים תרע"א [ד"צ: ירושלים תשל"ג, תשמ"ט].

ב"צ **טרגן**, תולדות הרה"ג המחבר ז"ל, הקדמה לספר **נוה שלום**, ירושלים.

י"י **יהודה**, **'מגילת מצרים'**, בתוך **רשומות**, ה', ירושלים תרפ"ז, עמ' 385-402.

ר"ח **מבגדד, שו"ת רב פעלים**, ירושלים תרס"א-תרע"ב.

א' **יערי, שלוחי ארץ ישראל**, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"א, תשל"ז.

ר"א **ישראל, אדרת אליהו**, ליוורנו תקפ"ח.

ר"א **ישראל, ארעא דישראל**, ליוורנו תקס"ו.

ר"א **ישראל, כסא אליהו**, שאלוניקי תקע"א.

ר"א **ישראל, מחנה ישראל**, ליוורנו תקס"ז.

ר"א **ישראל, עוגת אליהו**, ליוורנו תק"ץ.

ר"א **ישראל, קול אליהו א-ב**, ליוורנו תקנ"ב, תקע"ז.

ר"א **ישראל, שני אליהו**, ליוורנו תקס"ו.

רח"א ישראל, **אמרות טהורות**, ליוורנו תקמ"ו.

רח"א ישראל, **בית אברהם**, ליוורנו תקמ"ו.

רי"ט ישראל, **טיב גיטין**, ירושלים תרל"ה.

רי"ט ישראל, **מנהגי מצרים**, ירושלים תרל"ג.

ר"מ ישראל, **אפי משה**, ליוורנו תקפ"ח.

ר"מ ישראל, **משאת משה**, א-ג, קושטא תצ"ד-תק"ב.

א' כהן, **יהודים בשלטון האסלאם**, קהילת ירושלים בראשית התקופה העות'מאנית, ירושלים תשמ"ב.

י' כחלון, 'המאבק על דמותה הרוחנית של העדה היהודית בלוב במאה הי"ט ובעשור הראשון של המאה העשרים', בתוך **זכור לאברהם**, ספר זיכרון לר' אברהם אלמאליח, ירושלים תשל"ב, עמ' 79-122.

ר"ח כפוסי, **באור החיים**, ירושלים תרפ"ט.

מ' ליטמן, 'המשפחה היהודית במצרים', בתוך: י"מ לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית** (1517-1914), ירושלים תשמ"ח, עמ' 217-244.

מ' ליטמן, 'תשובה אחת משו"ת ר' חיים כפוסי', בתוך: **ממזרח וממערב**, ב, רמת-גן תשמ"ח, עמ' 53-65.

י"מ לנדאו, **היהודים במצרים במאה התשע עשרה**, ירושלים תשכ"ז.

י"מ לנדאו (עורך), **תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מאנית** (1517-1914), משגב ירושלים ירושלים תשמ"ח.

ר"א מזרחי, **'זיכרון לבני ישראל'**, בתוך **ימין משה**, ירושלים תשכ"ג (בתוך **מקור חיים השלם**), אמסטרדם תע"ח, ירושלים תשל"ד.

ר"מ **ב"ר** יוסף מטראני, **שו"ת המבי"ט**, א-ג, ויניציאה שפ"ט-ש"ץ [ד"צ: מהדורת מ' בניהו, ירושלים תש"ן].

ר"ל מימון, רבי בצלאל אשכנזי וספריו', בתוך: **סיני** ספר היובל, ירושלים תשי"ח, עמ' פט-קכה.

ח"מ מפאלצ'ק, הערות ביאור לקונטרס **יאיר נתיב**, ורשא תרל"ט.

מצרים, בתוך **האנציקלופדיה העברית**, כרך כ"ד, ירושלים - תל אביב תשל"ז.

מצרים, בתוך **האנציקלופדיה העברית** מילואים ב', ירושלים - תל אביב תשמ"ג.

ס' מרכוס, **תולדות הרבנים למשפחת ישראל מרודוס**, ירושלים תרצ"ה.

ר"י נסים, 'הגהותיהם של רבי יעקב קאשטרו ורבי יעקב צמח על שלחן-ערוך', בתוך **ספונות, ב'**, ירושלים תשי"ח, עמ' פט-קב.

ר"ח סבתו, **אמת מארץ תצמח**, תל-אביב תשנ"ז.

ר"י סמברי, **דברי יוסף**, קושטאנדינא תפ"ח; על פי כתבי יד ודפוסים ראשונים, יצא לאור על-ידי שמעון שטובר, ירושלים תשנ"ד.

ר"י סמברי, **ליקוטי דברי יוסף**, ברלין תרנ"ו.

י' ספיר, **אבן ספיר**, ליק 1866.

ר"ד עובדיה, (מהדיר), הקונטרסים 'גן המלך', 'מלחמת מצוה', 'יאיר נתיב', בתוך **שו"ת גינת ורדים, לר' אברהם הלוי**, ירושלים תשנ"א-תשנ"ב.

ר"מ עמאר, 'רבי רפאל אהרן בן שמעון וצוואתו', בתוך: י' בן עמי (עורך), **מחקרים בתרבותם של יהודי צפון אפריקה**, ירושלים תשנ"א, עמ' 297-307.

ר' עקריש, הקדמה ל**שלושה פירושים על שיר השירים**, קושטא ש"ץ.

ר"ש עתיה, **פירוש לתהלים**, ויניצאה ש"ט.

ג' פוזיילוב **יהדות בוכרה גדוליה ומנהגיה**, משרד החינוך והתרבות, ירושלים תשנ"ג.

ג' פוזיילוב, **מבוכארה לירושלים**, ירושלים תשנ"ה.

א"נ פולק, 'היהודים ובית המטבעות במצרים בימי הממלוכים ובראשית שלטון התורכים', בתוך **ציון**, א', ירושלים תרצ"ו, עמ' 24-36.

י' פיטלוביץ, **מסע אל הפלשים**, דביר, תל אביב תשי"ט.

ר"י פראנקו, **שערי רחמים**, בהוצאת בני המחבר: מאיר רבנו פראנקו, רפאל נסים פראנקו, ירושלים תרס"ב.

רא"ל פרומקין, **תולדות חכמי ירושלים**, ירושלים, תרפ"ח-תר"צ [ד"צ: תל-אביב תשכ"ט].

א"ח פריימן, **סדר קידושין ונישואין אחר חתימת התלמוד**, מוסד הרב קוק, ירושלים תש"ה.

ר"י קארו, **בית יוסף, כסף משנה, בדק הבית**, ויניציאה שס"ו והוצאות רבות נוספות.

ר"י קארו, שולחן ערוך, וניציאה שכ"ה והוצאות רבות נוספות.

רבצ"א קואינקה, **ספר הזיכרונות והתולדות**, ירושלים התרצ"ח.

ר"ד קונפורטי, **קורא הדורות בערלין** (תר"ו), ד' קסל מהדיר [דפוס צילום: ירושלים, תשכ"ט].

מ' קורינאלדי, **המעמד האישי של הקראים**, ירושלים תשמ"ד.

מ' קורינאלדי, **יהדות אתיופיה; זהות ומסורת**, ירושלים תשמ"ט.

י' קניאל, 'מבעיות החינוך בירושלים במאה התשע עשרה', בתוך **זכור לאברהם - ספר זיכרון לר' אברהם אלמאליח**, ירושלים תשל"ב, עמ' 140-168.

ר"י קשטרו, **ערך לחם**, קושנטנדינא תע"ח [ד"צ: ירושלים תשמ"ח].

ר"י קשטרו, **קול יעקב**, ליוורנו תקמ"ג.

ר"י קשטרו, **שו"ת אהלי יעקב**, ליוורנו תקמ"ג [ד"צ: ירושלים תשמ"ה].

ר"י קשטרו, **תולדות יעקב**, הביא לדפוס אפרים בכר משה, ירושלים תרכ"ה [ד"צ: ניו יורק תשמ"ג, תשנ"ג].

ר' קרק, 'שכונה חלוצית של בני העדה המערבית בירושלים החדשה; 'מחנה ישראל' והרב צו"ף דב"ש, בתוך: **חלוצים בדמעה**, תל אביב תשנ"א, עמ' 66-83.

ש' רוזאניס, **דברי ימי ישראל בתוגרמה**, א', תל אביב תר"ץ.

ש' רוזאניס, **קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם** ב-ה, סופיה תרצ"ד-תרצ"ח; חלק ו, ירושלים תש"ה.

מ' רוזן, **הקהילה היהודית בירושלים במאה הי"ז**, תל אביב תשמ"ה.

ר"י שבאבו דידיע, **שו"ת פרח שושן**, קושטא תצ"ב.

א' שוחטמן, 'עוד לדמותו ולקורותיו של ר' אברהם קאסטרו', בתוך **ציון**, מ"ח, ירושלים תשמ"ג, עמ' 387-405.

א' שוחטמן, (מהדיר), **שו"ת בינו מאיר גאויזון**, מכון אור המזרח, ירושלים תשמ"ה.

י' שויכה וח' סבתו, **מנחת אהרן**, ירושלים תש"מ.

מ' **שרף**, 'החידה הספרותית בחיבורי זכרון ירושלים לר' אליהו חזן, שד"ר ירושלים בצפון אפריקה', בתוך: **דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות**, ירושלים תש"ן, כרך ג', עמ' 89-96.

ד' **ששון**, **אוהל דוד**, לונדון 1932.

מפתח ראשי תיבות וקיצורים

אה"ק - ארץ הקודש

אחב"י - אחינו בני ישראל

אכי"ר - אמן יהי רצון

את"ל - אם תִרצה לומר (אם תאמרי)

באה"ר - באהבה רבה

בד"א - בדבר אחר, במה דברים אמורים

בכנ"ס - בתי כנסיות

ב"ב - בני ברית

בח' – בחודש

בע"ה - בעזרת ה'

בהי"ת - בעזרת ה' יתברך

בעוב"י - בעיר ואם בישראל

בעי"ת - בעירנו תתברך, בעיר תהילה, בעיר תפארה

ב"מ - בר מינן (חוץ מאתנו)

בפי' – בפירוש

בפ"י - בן פורת יוסף

בה"ב - בעל הבית; תענית ב', ה', ב' בימי השובבי"ם ולאחר החגים

גו"ש - גמור ושלם

דשו"ט - דורש שלומו וטובו (וטובתו)

הבע"ל - הבא עלינו

החה"ש - החכם השלם

החיד"א - הרב חיים דוד אזולאי

הי"ו - ה' ישמרם וינצרם; ה' ישמרם ויגאלם

הי"ז - ה' יאריך זכרו

המבי"ט - הרב משה יוסף מטראני

הרה"ח - הרב החסיד

המג"ן - הרב משה (בר יונתן) גלאנטי

הנז' – הנזכר

העי"א - ה' עליהם יחיו אמן

הרא"ה - הרב רבי אברהם הלוי

הר"ר - הרב רבי

ז"ל - וזה לשונו

וה"ק - והכי קאמר (וכך אמר)

וחי"ן - וחיי נצח

זיע"א - זכותם יגן עלינו אמן

זלה"ה - זכרו לחיי העולם הבא

זצוק"ל - זכר צדיק וקדוש לברכה

חבת"ו - חברון תבנה ותכונן

ח"ו - חס וחלילה, חס ושלום

ח"ר - חכם רבי

ידי"ן - ידיד נפש

יכב"ע - יכוננה צדק

יע"א - יגן עליה אלוקים; יכוננה עליון אמן; יבנה עיר אלוקים

יצ"ו - ישמרהו צורו ויחיהו; ישמרהו צורו וגאלו

יר"ה - ירום הודה

ירושת"ו - ירושלים תבנה ותכונן

כמהר"י - כבוד מורנו הרב רבי יעקב (מאיר)

כמהר"מ - כבוד מורנו הרב רבי משה (מלכא)

כמוהר"ר - כבוד מורנו הרב רבי

כמה"ר - כבוד מורנו הרב

כמהר"ש - כבוד מורנו הרב (רבי שמואל מיוחס)

כקש"ת - כבוד קדושת שם תורתו; כבוד קדושת שם תפארה

בכמהר"ר - בן כבוד מורנו הרב רבי

כ"י - כן ירבו

כתר ש"ט - כתר שם טוב

להדר"כ - להדרת כבודו

למח"ת - למחנה תהילתו

למע"כ - למעלת כבוד

לפ"ק - לפרט קטן

מהריב"ל - מורנו הרב ר' יוסף (בר' דוד) אבן לב

מהרי"ף - מורנו הרב ר' יעקב פראג'י

מהריק"ש - מורנו הרב ר' יעקב קשטרו

מהר"ם גאויזון - מורנו הרב ר' מאיר גאויזון

מהר"ם מלובלין - מורנו הרב ר' מאיר (ב"ר גדליה) מלובלין

מהר"ם מרוטנבורג - מורנו הרב ר' מאיר בר ברוך

מהרש"ך - מורנו הרב ר' שלמה (ב"ר אברהם) כהן

מו"ץ - מורה צדק

מזר"ק - מזרע קודש

מעכ"ת - מעלת כבוד תורתו

ממעכ"ת - ממעלת כבוד תורתו

מש"ל - מה שכתבתי למעלה, מה שאכתוב להלן; מה שנהוג לומר; מוציא שם לבטלה

נאפו' - נאפוליון - מטבע זהב

נר"ו - נטרה רחמנא ופרקי (ישמרהו האל)

נ"ע - נוחו עדן

נלב"ע - נלקח לבית עולמו

נתבש"ם - נתבקש בישיבה של מעלה

סמ"ג - ספר מצוות גדול

ס"ת - ספר תורה

ע"ד - על דבר

ע"ה - עליו השלום

עה"ק - עיר הקודש

עוב"י - עיר ואם בישראל

עט"ר - עטרת ראשי; עטרת ראשנו

עי"ז - על ידי זה

עכ"ל - עד כאן לשונו

עקו"ת - עיר קודשנו ותפארתנו

פא"פ - פנים אל פנים

פנ"ק - פני קודשו

פעיקו"ת - פה עיר קודשנו ותפארתנו

צפת"ו - צפת תבנה ותכונן

קול"ז - קול זמרה

ק"ק - קהילת קודש

ראב"ד - ראש אב בית דין

ראב"ח - ר' אהרון בן חיים

רא"ש - רבנו אשר (בר' יחיאל)

רדב"ז - ר' דוד (בר' שלמה) אבן זמרה

רה"ר - רשות הרבים

רח"ל - רחמנא ליצלן

רמ"א - ר' משה איסרליש

ריב"ש - ר' יצחק בר ששת

ר"מ ור"מ - ריש מתא וריש מתיבתא

רי"ף - ר' יצחק אלפסי

רמב"ם - רבנו משה בן מימון

שאב"ב - שאינם בני ברית

שד"ר - שלוח דרבנן

שו"ת - שאלות ותשובות

שו"ש טו"ב - שיאריך שנים טובות

שט"ק - שטר קבלה

שמ"ל - שמן למאור

תובב"א - תבנה ותכונן במהרה בימינו אמן

ת"ב - תבורך מנשים

ת"ו - תיבנה ותיכונן

תלי"ת - תהילות לה' יתברך

תמ"ך - תהא מנוחתו כבוד.